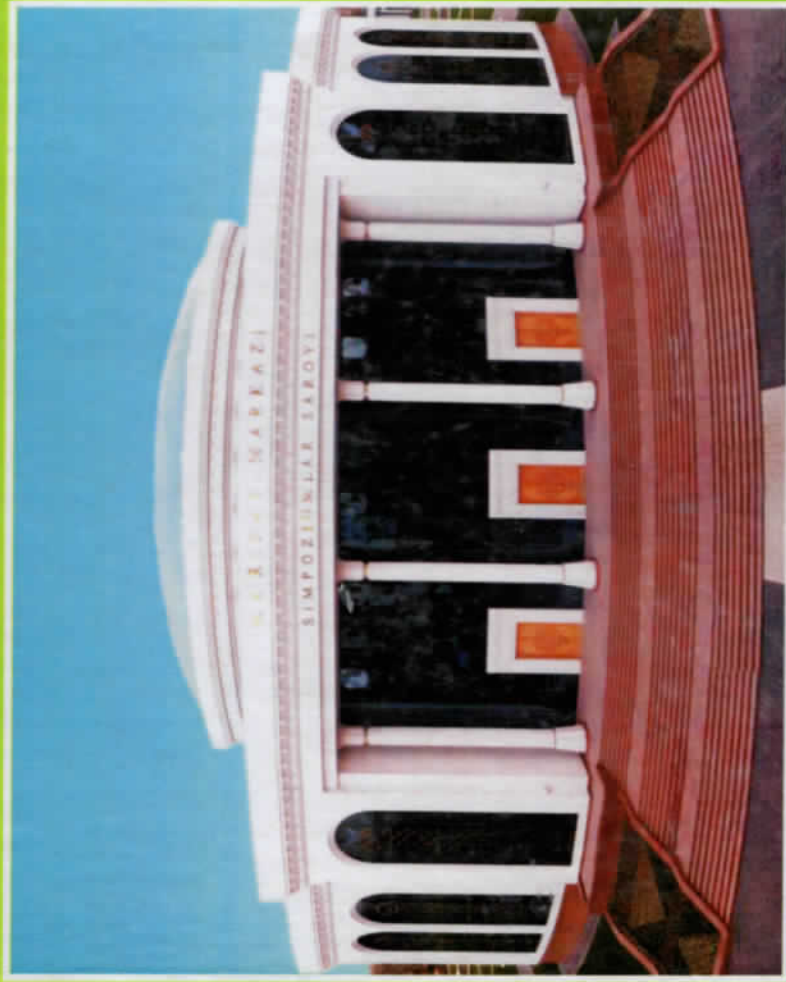

37
3-60

Б. КАРИМОВ, Ф. ЗИЯЕВ

МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ

87

3-60 ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI OLIY VA ЎRTA
MAXSUS TA'JIM VAZIRLIGI

06-2

TOHKENT MOJIA INSTITUTI

Б. Каримов, Ф. Зияев

МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ

Ўқув қўлланма

1292

Скопч

Toshkent

«Iqtisod-Moliya»

2013

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

1292-1295

УДК: 37.017.92(075)

КБК: 87.60

3-60

Такризчилар:

ф.ф.д., проф. С. Мамашокиров;

ф.ф.д., проф. З. Давронов

Б. Каримов, Ф. Зияев

3-60 Маънавият асослари. Ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, –Т.: «Iqtisod-Moliya», 2013-й.

Маънавият ҳақида кўп гапириш, ёзиш мумкин. Аммо, маънавият фалсафа эмас, дунёни ҳар қанча изохлаб, қонун-қоидасини тушунтириб берганингиз билан сиз ақлли, билимдон, мантикий фикрловчи ефатида кадрланишингиз мумкин, лекин булар сизни маънавий баркамол эканлигингиздан далолат бермайди. Яна сиз ўта истеъдодли бўлишингиз, Ватан, мустақиллик ҳақида ажойиб қасидалар битишингиз мумкин. Албатта, истеъдод ҳам маънавият нишонаси, аммо таърифу тавсифлар билан Ватан раънақи таъминланмайди, мустақиллик мустаҳкамланмайди. Мустақиллик маънавиятнинг бош мезони, асосий пойдевори, масъулиятдир. Шу боис ҳамиша мустақиллигимизни асраб-авайлашимиз, мустаҳкамлашга ҳисса қўлишимиз шарт.

Қўлингиздаги ушбу ўқув қўлланма иқтисодий тизимга дахлдор бўлган Тошкент молия институтининг ўзига хос жиҳатларидан келиб чиққан ҳолда бўлажак иқтисодчиларнинг билим ва кўникмаларини шакллантириш ва илмий дунёқарашларини бойитиш, ижтимоий-сиёсий, маънавий жиҳатдан етук кадрлар тайёрлашда муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

УДК: 37.017.92(075)

КБК: 87.60я73

ISBN 978-9943-13-402-7

© «Iqtisod-Moliya», 2013

© Б. Каримов, Ф. Зияев, 2013

Муқаддима

Дунёдаги барча билим ва тажрибалар, сўз, тушунча, тасаввур ҳамда хулосалар бевосита ва билвосита инсон фаолияти билан боғлиқ ҳолда вужудга келади, ривожланади, бойиб, такомиллашиб боради ёхуд аксинча – эскириб, умрини ўтаб, заволга юз тутати. Бироқ, жаҳонда шундай бир буюк ҳодиса борки, у одамзоднинг онгли ҳаёти мавжуд экан, ҳеч қачон завог кўрмайди. Шунинг учун ҳам уни ўта ноёб – феноменал ҳодиса деб атаймиз. Бу соғлом фикрлайдиган, эзгу орзу-умидлар билан яшайдиган инсон ва жамият томонидан ҳамма замонларда ҳам кадрланиб келинган маънавиятдир.

Дарҳақиқат, башарият ўз ақлини таниган, руҳ ва вужуднинг фарқини, ҳаёт маъносини, эзгуликнинг моҳиятини англаганидан буён маънавият унга ҳамроҳ бўлиб келмоқда. Инсон маънавият орқали тарихини, бугунги куни ва келажакини тасаввур қилиш, баҳолаш ва шу тариқа зарур сабоқ ва хулосалар чиқариш имконига эга.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг юртимизда инсон, унинг манфаатлари, ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият деб эълон қилинди. Ўзбекистонда янги ҳаёт, янги жамият барпо этиш масаласи қанчалик долзарб ва муҳим вазифага айланган бўлса, маънавият ҳақидаги қарашларни ҳам бутунлай ўзгартириш, бу борада замон талаб қилаётган азалий мезонларни, бу ноёб ҳодисанинг асл маъно-мазмунини, ижтимоий аҳамиятини тиклаш ҳам ўтқир заруратга айланди. Бундай кенг қамровли масалалар Президентимиз Ислам Каримовнинг асарларида ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ҳар томонлама чуқур асослаб берилди. Шу боис, истиқлол йиллари биз учун ҳаётнинг барча соҳаларида янгилашни ва ўзгаришлар билан бирга, том маънодаги маънавий тикланиш ва юксалиш даври бўлди.

Президентимиз Ислам Каримов 1992 йилдаёқ, «Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғрисида ўйлаш керак, деганлар ҳақ бўлмасалар керак. Маънавият инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч – қудратидир»¹, – деб таъкидлаган эди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, ислоҳот, сиёсат мифологияси. Асарлар тўплами. 1-қисм. Т.: Ўзбекистон, 1996. 81-бет.

Шу сабабли маънавиятни ривожлантириш, халқимизнинг буюк бунёдкорлик ишларида унга таяниш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Айниқса, Президентимизнинг 1994 йил 23 апрелда Республикада «Маънавият ва маърифат жамоатчилиги марказини тузиш тўғрисида», 1996 йил 9 сентябрда «Маънавият ва маърифат жамоатчилиги маркази фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида», 1999 йил 3 сентябрда «Республика маънавият ва маърифат кенгашини қўллаб-қувватлаш тўғрисида»ги фармонлари, шунингдек, 1998 йил 24 июлда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маънавий ва маърифий ислохотларни янада чуқурлаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорининг қабул қилиниши бунинг исботидир.

Ана шу фармон ва қарорларга асосан Республика Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги 1997 йилдан бошлаб, барча олий ўқув юртларида «Маънавият ва маърифат асослари» махсус курсини ўқитишни йўлга қўйди.

Президентимиз Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясидаги маърузасида Ўзбекистоннинг XXI аср арафаси ва унинг дастлабки йилларида мамлакатимиз ривожланишининг устувор йўналишларини белгилаб, «иккинчи устувор йўналиш – жамият маънавиятини янада юксалтиришдан иборат»лигини таъкидлаган.

Эътироф этиш керакки, мустикалликнинг мустахкамлашда ва миллий ўзликни англашмида маънавият бекиёс аҳамият касб этмокда. Чунки у халқимизнинг, хусусан, ёшларимизнинг руҳан бақувват, ўз ватани ва миллати манфаатларининг фидойилари бўлиб етишиларида ҳамда ёт мафкураларга қарши тура олишларида жуда муҳим омил ҳисобланади. Президентимиз «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» концепциясига ёзган сўзбошида: «Олдимизга қўйган олижаноб мақсад-муддоларимизга етиш, эски мафкуравий асоратлардан батамом халос бўлиш, ғоявий бўшлиқ пайдо бўлишига йўл қўймаслик, бегона ва ёт ғояларнинг хуружидан ҳимояланиш, бундай тажовузларга қарши тура оладиган, ҳар томонлама баркамол инсонларни вояга етказиш зарурати халқимиз ва жамиятимиз манфаатларига мос янги мафкурани шакллантиришни тақозо этмокда» деганида аини ҳақиқатни айтган эди.

Чиндан ҳам маънавият қанчалик юксак бўлса, инсон қалбида жохиллик, ёвузлик, худбинлик, ялқовлик каби салбий иллатларга ўрин қолмайди, унинг ўрнида ёшларимиз онгида ватанпарварлик, яратувчанлик туйғулари юксак даражага кўтарилади, ўзаро муносабатларда самимийлик, бирдамлик, меҳр-оқибат, эътиқод, ғиймон, масъулият ва бошқа бир қатор ижобий фазилатлар халқимиз турмуш тарзининг ажралмас бойлиги сифатида янада мустаҳкам ўрин олиб бораверади.

Ана шу ўта муҳим вазифаларни ҳал қилишимиз учун мустақиллик маънавиятини шакллантириш ва миллий истиқлол ғоясини чинакам моддий қўчга айлантириш стратегик аҳамиятга эгадир. Бу ўз навбатида, биз қўлга киритган истиқлолнинг маъно ва мазмунини, миллий ўзликимизни тўла англашимизга, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларимизни мустаҳкамлашимизга, Ватан ва миллат истиқболи учун ҳар биримиз масъул эканлигимизни теран тушуниб етишимизга даъват этади. Мазкур ўқув қўлланма Президентимиз Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас қўч» асарига асосланган. Ушбу феноменал асарда маънавиятнинг шахс қамоли, унинг инсон ва жамият муносабатларидаги бекиёс аҳамияти, айниқса, истиқлол йилларида маънавий булоқларимиз кўзларининг очилиши, минг йиллик маънавий обидаларимизнинг тикланиши, сайқал берилиб, асл ҳолатига келтирилиши орқали буюк аждодларимиз жаҳон илм-фани, маънавияти-ю маданияти ҳазинасига бекиёс ҳисса қўшганликлари илмий-амалий жиҳатдан тўла исботланиши ёрқин бўёқларда ғоятда таъсирчан, ёритиб берилганки, буларнинг ҳаммаси ёш авлодни миллий ва умуминсоний қадриятларга ҳурмат билан қараш, ота-онаси, миллати, халқи ва ватанига садоқат билан хизмат қилиш, улар билан ҳақли равишда фахрланиш, озод ва обод юрт бунёдкори руҳида тарбиялашдек замонавий долзарб масалалар ҳар биримизнинг тафаккуримизда, қалбимиз ва онгу шууримизда кўнгирок мисол янграб турганлиги билан бениҳоя қимматлидир.

Шунингдек, «Юксак маънавият – енгилмас қўч» асари Ўзбекистонда инсонпарвар ҳукукий демократик давлат қуриш, фуқаролик жамиятини барпо этишда халқимизни, шу жумладан, ёшларимизни эзгу ва олижаноб мақсадлар сари илҳомлантиришда муҳим аҳамиятга эга эканлиги ҳам Юртбошимиз томонидан тарихий манбалар, аниқ далиллар, ҳаётий тажрибалар-у ибратли мисоллар

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т.: Ўзбекистон, 2000. 5-бет.

**І БҮЛІМ. МАҒНАВИЯТ ВА УНИНГ ИНСОН
КАМОЛОТИДА ТУТГАН ҶҶРНИ**

1-март. «Маънавият асослари» фанининг предмети, мақсад ва вазифалари

1.1. Маънавият тушунчасининг таррифи ва тарихи

Миллий истиқлол туфайли асрий орзу-армони ушалган ўзбек халқи ўзлигини англашга муяссар бўлди. Мустақиллик унга ўз тилини, ўз динини, миллий-маданий мероси-ю кадриятларини қайта тиклаш, ривожлантириш ва бойитиш имконини берди. Ўтмишнинг холисона баҳолаш, тарихини бўй-баста ила ўрганиш ва тўғри ҳулоса чиқариб, ўз келажагини белгилашдек бахтга мушарраф этди. Бу эса миллий маънавиятнинг шаклланиши ва равнақ топишида ижтимоий-сиёсий омил бўлиб хизмат қилмоқда.

«Жамият тарақиётини, деган эди Ўзбекистон Республикаси Президентини И.А. Каримов, — факатгина иқтисодий, ижтимоий фаровонлик билангина эмас, халқимизнинг маънавий баркамоллиги, демократик ва инсонпарварлик тамойилларининг кишилар оңида нечоғлик чуқур илдиз отганлиги билан баҳолаймиз».

Маънавият бениҳоя кенг камровли, чуқур мазмун-моҳиятта эга Карим, тасаввуф таълимушунча. Унинг шаклланишида Қуръони азимнинг аҳамияти эга.

тушунча. Унинг шаклланишида Қуръони Каримнинг моти-ю, ислом фалсафасининг таъсири бекиёс аҳамиятга эга. Ислам таълимотининг ислохотчилари Восил ибн Ато ва Амр ибн Убайд «маъни» сўзини моҳият деб таърифлаганликлари бежиз эмас. Чунки маънавият араб тилидаги «маъни» сўздан олинганлиги маълум. Шу нуктаи назардан қараганда «маъни» табиат ва

асосида чуқур таҳлил қилиниб, маънавий таракқиётимизнинг стратегик тамойиллари кўрсатиб берилганким, буларнинг бари ушбу ўқув қўлланма муаллифлари фикрлари парвозига қанот сифатида хизмат қилганлиги яққол ақс этиб турибди.

Шу нуқтаи назардан, қўлингиздаги «Маънавият асослари» ўқув қўлланмаси олий ва ўрта махсус ўқув юртлари талаба ҳамда ўқувчилари, шунингдек, олимлар, тадқиқотчилар, мутахассислар учун мўлжалланган ва у мустакил фикрга эга бўлган, ўзида замон талаблари даражасидаги билим ва дунёкарашни шакллантирган, маънавий етук кадрларни тайёрлаш йўлида қўйилган хайрли қадамлардан бири, деб билгайсиз.

Муаллифлар билдирилган фикрлар, тақлифлар ва истаклар учун барча-барчага самимий миннатдорчилик иххор этадилар.

жамиятдаги барча нарсаларнинг, воқеа ва жараёнларнинг моҳиятидир дейиш мумкин.

Қадимги ҳинд фалсафасида маънавият онгнинг барча қўришлари – ақл, хис-туйғу, ирода сингариларнинг манбаи эканлиги ҳақидаги фикр илгари сурилган. Шу нуқтан назардан қарайдиган бўлсак, «маънавият шариат, тарикат, маърифат ва ҳақиқатнинг инсон онги, ҳиссиёти ҳамда иродасидаги муштараклигидир» деган фикрга тўхталиш мумкин. Демак, маънавият инсоннинг ижтимоий-маданий мавжудот сифатидаги моҳиятидир, яъни, маънавият инсоннинг меҳр-мурувват, ҳалоллик, адолат, софдиллик, ор-номус, виждон, юртпарварлик, завқланиш, нафратланиш, ирода, довураклик каби қатор хислатлари ва фазилатлари мажмуидир.

«Маънавият асослари» фанининг вазифаси комил инсонни тарбиялашнинг илмий-назарий асосларини яратиш ва тарғиб этишдан иборат бўлиб, у маданий-маънавий меросга таянади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов «Туркистон» газетаси муҳбири саволларига берган жавобда шундай дейди: «... энди олдимизда ниҳоятда муҳим, келажагимизни ҳал қилувчи янги вазифа турибди, бу вазифа эркин фуқаролик жамиятининг маънавиятини шакллантириш, бошқача айтганда, озода, ўз ҳақ-хуқуқларини яхши танийдиган, боқимандаликнинг ҳар қандай қўриқларини ўзи учун ор деб биладиган, ўз кучи ва ақлига ишониб яшайдиган, айни замонда шахсий манфаатлари билан уйғун ҳолда қўрадиган комил инсонларни тарбиялашдан иборатдир».¹

Ўз-ўзидан қўриниб турибдики, Президентимиз етук инсоннинг ички ва ташқи қиёфасини назарда тутиб, озода, эркин, ўз ҳуқуқларини биладиган, муносиб яшаш учун ўзининг куч-қудрати, билим ва тажрибасига ишongan, ўз манфаатини жамият манфаати билан муштарак ҳолда қўрадиган инсонни назарда тутмоқда. Бинобарин, юксак ахлоқий хислат ва фазилатларга эга бўлган кишиларда адолатлилик, меҳр-мурувват, саховатпешалик, эзгулик каби тушунчалар тўла шаклланган бўлади. Айниқса, бу уларнинг одамийлигида яққол қўриниб туради.

Тарихдан маълумки, бир жамиятдан иккинчи жамиятга ўтиш жараёни бирон-бир давлатда осон кечмаган. Шубҳасизки, моддий,

иқтисодий, сиёсий ва маданий ўзгаришлар баробарида маънавий янгиланишлар ҳам рўй берган. Бунга Ўзбекистон мисолида ҳам қўриш мумкин.

Ҳаммамизга маълум бўлган маъмурий буйруқбозлик тизимига асосланган тоталитар тузумдан бозор муносабатларига асосланган очик фуқаролик жамиятига ўтиш даврида бу жараён яққол қўринди. Чунки бу даврда одамларнинг турмуш тарзи билан бир қаторда уларнинг онги ҳам янгилана боради. Бошқача айтганда, демократик тамойиллар ҳаётга қанчалик чуқурроқ кириб бориши одамларнинг дунёқарashi билан боғлиқ. Бундай ҳолатда инсон манфаатлари ҳамма нарсадан устун кела бошлайди. Масалан, сиёсий жараёнларни оладиган бўлсак, кўппартиявийликка эҳтиёж туғилади. Ягона мафкуравийликка чек қўйилиб, турли мафкуралар ҳақида фикр юритила бошланади. Яъни плюрализм (кўп фикр-лилик) шакллана бошлайди.

Хусусий мулкчиликнинг мавқеи кучаяди. Ижтимоий гуруҳлар тузилиши жиҳатидан ҳам, характери жиҳатидан ҳам ўз мавқеини ўзгартиради. Янги синф – мулкдорлар синфи шаклланиши учун замин вужудга кела бошлайди. Жамоат, давлат, хусусий мулк тузилиши ҳам маконда, ҳам замонда янгича мазмун касб этади.

Жамоат ташкилотларининг нафақат миқдори, балки уларнинг вазифалари, сифати ҳам ўзгаради. Одамларнинг қалбиде янгича яшаш қайфияти кучаяди. Бу эса, мустақил фикрлашга ундайди. Инсон онгида табиий ҳолда ўз кадриятларини, маънавий меросини асраш ва таҳлил қилиш иштиёқи туғилади, шунингдек, ўзликни аниқлаш, ким эдигу ким бўлдиқ, деган саволларга жавоб излай бошлайди. Ватан, озоодлик, тенглик, биродарлик, каби тушунчалар ўз мазмунига қўраянада сержило, серкирра бўлиб қўринади.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши халқимиз қалбини тўлқинлантириб юборди. Ўз тили, дини, урф-одаглари, қадриятлари, ўзлиги-ю бойликларидан ажралаётган халқ қалбини қўтара бошлади. Бу жараёнларнинг барчаси инсон манфаати билан боғлиқ бўлгани учун ҳам туб ислохотларни амалга оширишни тақозо этди. Таълим-тарбия соҳасини тубдан ислох қилишга тўғри келди. Янги даврда ишлайдиган ходимларни тарбиялаш, воқеа етказиш долзарб масалага айланди. Собик Иттифок давридаги ўзаро муносабатлар янгича характерга эга бўла бошлади. Республика халқининг турмуш тарзини қайта қуриш учун жиддий

¹ Каримов И.А.: Биз келажакдаги ўз қўлимиз билан қўрамоқ. Асарлар тўплами 7-жилд Т. «Ўзбекистон», 1999, 304-бет.

ҳаракат бошланиб кетди. Ёш, мустақил давлат ўз Конституциясига эга бўлиб, Бирлашган Миллатлар Ташкилотига аъзо бўлди.

Бундай ўзгаришлар Республикамининг биринчи Президенти Ислам Каримов номи билан боғлиқ. «Каримов жамият осойишталигини бўзишга олиб келадиган, билибми, билмайми қилинган ҳар қандай ҳаракатни, ижтимоий омилларни, қучларни пайини қирқиш бўйича жуда ҳам пишқ-пукхта, бир текис иш кўрди...»¹. Ушбу фикрда Ислам Каримовнинг ҳалқимизнинг тинч ва осойишта ҳаётини таъминлашга қаратилган ҳаракати ёрқин кўриниб турибди, маънавий-маърифий соҳалар ҳам шу ҳаракат билан боғлиқдир. Мустақилликнинг илк давридаёқ Президентимизнинг «Халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир»² – деб таъкидлаганлиги боис ҳам маънавиятга эътибор қучайди. Унинг аҳолини тарбиялашдаги ўрнини белгилаш кун тартибига киритилди.

«Маънавият инсон қалбида акс этган илоҳий нур. Олий ҳақиқат нуридир. Шу сабабли инсон кўнглини «ҳақиқат асрорининг ганжинаси» дейдилар. Фақат инсон қалби ўзида ҳақиқат нурини акс эттира олиши учун унга сайқал бермоқ зарур»³. «Маънавият инсонни хайвондан фарқлаб турадиган олий қадрият»⁴. Кўриб турганимиздек, маънавиятга берилган таърифлар турлича шаклда бўлса ҳам уларнинг барчаси инсон фаолиятига бориб тақалади. Инсон фаолиятининг турли томонларини баҳолайди. Инсоннинг ички ва ташқи хатти-ҳаракати, гузаллиги, ҳис-туйғу ва кечинмаларини акс эттиради. Т.Маҳмудов фикрича, «Маънавият – инсоннинг маълум даражадаги жисмоний, ақлий, ахлоқий ва руҳий балогати ва дунёқарошини ифодаловчи тушунчадир»⁵. Ёки бошқа манбаларда шундай таърифлар бор: «Маънавият – одамнинг руҳий ва ақлий оламнинг мажмуидир» («Ватан туйғуси» китобидан), «Инсон барча тирик мавжудотнинг гултожи, ҳаёт гули дейилганда унинг юксак маънавият эгаси эканлиги назарда тутилади. Маънавият инсонийликка олиб борадиган, инсонни инсон, миллатни миллат қиладиган ажойиб ҳислат ва фазилатларнинг йиғин-

дисидир»¹. «Маънавият инсоннинг билими, тажрибаси ва меҳнат малакаси, одоб-ахлоқи, иймон ва эътиқоди, мафкуравий қарашларининг яхлит тизимидир»². «Маънавий етуқлик шундай бир ҳақиқат, унн эгаллаган одам инсоний қадр-қимматини ҳамма нарсадан устун қўя олади, ўз манфаатини ўзгалар манфаати билан қўша олади, ҳаёт-мамот масалалари ҳал бўлаётган давларда ақл-идрок доирасидан чиқмайди»³. Бизнингча, маънавият инсонда юқори даражада такомил топан инсонпарварлик хислатларининг йиғиндисидир. Таърифлардан кўриниб турибдики, маънавият бениҳоя кўп қиррали, чуқур мазмун ва моҳиятга эга бўлган фалсафий тушунчадир. Маънавият кенг қамровли бўлганлиги туфайли тор ва кенг маънода қўлланилади. Тор маънода маънавият инсоннинг ички руҳий оламни ифодаловчи тушунча сифатида ишлатилса, кенг маънода эса инсон унга амал қилиш жараёнлари тушунилади.

Юқоридаги таърифларда инсоний фазилатларга эътибор қаратилган бўлсада, юксак маънавий жиҳатларни ниҳоятда ноёб ҳислат эканлигини Ислам Каримовнинг «Туркистон» газетаси муҳбирининг саволларига жавобларида атрофлича акс этганлигини кўра-миз. «Маънавият деганда, – дейди Юртбошимиз, – авваламбор, одамни руҳан поклянишга, қалбан улғайишга чорлайдиган, инсон ички дунёсини, иродасини бақувват, нймон-эътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган кучни тасаввур қиламан»⁴.

Ҳақиқатдан ҳам, маънавият деганда инсонларда шу ҳислатга оид жараёнларнинг муҷассамлашганлигини эътироф этибгина қолмасдан, балки инсонларни руҳан поклянишга, турли ноўй ҳу-сиятлардан узоқ бўлишга ёрдам берадиган хислатларни ҳам тушуниш керак. Бинобарин, ҳар бир инсон нафақат жисмонан улғайиши балки, унинг қалбидаги инсонийлик хислатлари ўсиб-улғайиши, кенгая бориши, сермазмун бўлиши талаб этилади. Маълумки, инсоннинг ички дунёси ҳам бир уммондир. Бу уммондаги ижобий соҳалар кучлироқ, бақувватроқ бўлгандагина у юксак маънавиятга бўла олади. Юксак маънавиятга одамлар қанчалик кўп бўлса, бу ўз навбатида қурилайётган янги жамият пойдево-

¹ Эркинов А. Этуқлик сари йўналтирилган ирода. «Ташқукур», 1997 йил, 3-сон, 14-бет.

² Гофиров З., Тошев С. Маънавият сабаблари. Қарши, «Насаф» 1998 йил, 11-бет.

³ Эшонкулов А. Маънавият тарбияси. Мўлоқот, 1997, 1-сон, 20-бет.

⁴ Каримов И.А. Биз келажатимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Асарлар тўплами. 7-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1999, 302-303-бетлар.

¹ Леитин Д., Ислам Каримов – Янги Ўзбекистон Президентини. Т.: Ўзбекистон, 1996, 10-бет.

² Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиват, мафкура. Асарлар тўплами, 1-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996, 80-бет.

³ Имомназаров М. Миллий маънавиятнинг тақомил босқичлари. Т.: «Маънавият» 1996, 6-бет.

⁴ Аҳмадов С. Юксак поғона. Маънавиятнинг олдиди йўл. Т.: «Маънавият», 1996, 32-бет.

⁵ Маҳмудов Т. Мустақиллик ва маънавият. Т.: Ўзбекистон, 2001, 9-бет.

рининг мустаҳкам бўлишига ёрдам беради. Демак, юксак маънавият бу – Президентимиз айтганидек, иймон-эътиқодни бутун қиладиган инсонпарварлик, ҷамиятпарварлик, виждонни кучли қиладиган фазилатлардир.

Ҳар бир инсонни қамраб олган маънавият оддийликдан мураккабликка қараб бориши, яъни юксак маънавиятликни мураккашлаштириши лозим. Инсон яшашнинг моҳияти юксак маънавиятликдандир. Юксак маънавиятликнинг қирралари кўп ва сермазмундир. Юксак маънавиятни ҳали йўғракдаги гўдақдан талаб қилинмасда уни шунга тайёрлаш, инсонийлик хислатларини шакллантириш ўта долзарбдир. Шу сабабли ҳам «гўдак маънавияти» деган ибора ҳалқимиз ўртасида йўқ. «Гўдак одоб» ҳақида фикр юритилади. Демак, одобли бўлишнинг ўзи юксак маънавиятли бўлиш учун кифоя бўла олмайди. Аммо инсонда юксак маънавиятнинг шаклланишида одоб-ахлоқнинг ўрнига тенг қеладиган жараён йўқ. Одобли, ахлоқли болалар юксак маънавиятли шахс бўлишга интиладилар. Бола шахсга айланиши учун у ўзини чуқур таний билиши «мен»лигини кўрсатиши керак. Бу «мен»лик аста-секинлик билан амалга ошади. Бола ўзини таниши, яъни инсон бўлиши учун аввало ўз она тили, миллати, миллатининг анъаналари, қадриятлари билан таниша бориб, ўтмиш, ижодиёт, тарих, иқтисодиёт, ижтимоий фаолият, маданий-маънавий турмуш тарзи билан ўз «мен»лигини бойитиб бориш орқали юксак маънавиятли бўлишга замин ҳозирлайди.

Инсон маънавиятининг моҳияти диалектик характердир. Унинг турли томонлари бир-бири билан боғланган. Шу сабабли маънавиятнинг моҳиятини Президентимиз Ислам Каримов қуйидагича изоҳлайди: «Бизнинг маънавиятимиз асрлар давомида миллион-миллион кишилар тақдири билан шаклланган. Уни ўлчаб ҳам, поёнига етиб ҳам бўлмайди. У инсон учун бутун бир Олам. Ер, оила, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар, кўни-қўшниллар, халқ, мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, виждон, эркинлик – маънавиятнинг маъноси ана шундай кенг. Инсон уни Инсон даражасига кўтарадиган асосларнинг асосини ўз ақли билан том маънода қамрай олмайди. Инсон ўзини халқнинг бир зарраси, деб сезгандагина, у ҳақда ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади. Бизнинг одамларимиз Ватандан узоқлашганда жуда изтироб чекадилар, чунки уларнинг маънавият чашмаси гўё узоқлашиб кетгандай бўлади.

Шунинг учун ҳам халқ Ватандан йироқликни оғир қабул қилади, чунки унда ҳар бир кадрдон киши учун қайғурадиган умумий қалб бор».¹

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, инсоннинг ички ва ташқи оламини намоён этувчи мураккаб жараён ва ҳис-туйғулар йиғиндиси маънавиятдир. Лекин бу ҳали тўлиқ маънавият эмас. Тўлиқ маънавият юксак маънавиятнинг инсон томонидан қанчалик сингдирилганлигига боғлиқ. Юксак маънавият инсоннинг, миллатнинг ақлий салоҳиятини ўзлаштирганлиги билан ўлчанади. Юксак маънавият инсонда намоён бўлиши унинг табиатлашуви, ҷамиятлашуви, инсонлашуви қабиларни тақозо этиши керак. Бу жараён инсоннинг маърифатлашуви, илмийлигига боғлиқ. Илмдан тўғри фойдаланиш, ундан тўғри хулоса чиқариш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Баъзилар ўзлари билган, эътиқод этган илмдан ўзгаларни баҳраманд этмайдилар. Юксак маънавиятли бўлиш маърифий соҳаларни ҳам қамраб олади. Инсоний фазилатларнинг аксарият қисми билимдонликка боғлиқ. Билимдонлик эса маърифатлилик демакдир.

Юксак маънавиятли бўлиш илм ва маърифатга ҳам боғлиқ. Юксак маънавият илм орқали ҳам шакллана экан, билим ҳам ўз хусусиятларига эга. Зеро, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 41-моддасида «Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга»лиги бежиз қонунан мустаҳкамлаб қўйилмаган.

Расулulloҳ соллalloҳу алайҳи васаллам айтганлар: «Оллоҳ таоло менга юборган ҳидоят (Оллоҳ таоло бандаларига кўрсатган тўғри йўл, йўлланма) сингари илм ҳам кўп ёккан ёмғирга ўхшайди: баъзи ер соф, унумдор бўлиб, ёмғирни ўзига сингдирадирда, ҳар хил ўсимликлар ва кўкатларни ўстирадир ва баъзи ер қурғоқ, қаттиқ бўлиб, сувни эммасдан ўзида тутлайдир, ундан Оллоҳ таоло бандаларини фойдалантирмайдир. Одамлар сувдан ичгайдирлар, ҳайвонларни ва экинларни суғургайдирлар. Баъзи ер эса текис бўлиб, сувни ўзида тутиб қолмайди, қўкатни ҳам қўқартирмайди. Буларни қуйидагича муқояса қилиш мумкиндир: бир киши Оллоҳ илмининг (исломни) теран ўрганадир, теран тушунадир ва ундан маърифатланадир ва Оллоҳ юборган ҳидоятни ўзи ўрганиб, ўзгаларга ҳам ўргатадир. Иккинчи бир киши илм ўрганиб, одамларга ўргатадир. Аммо ўзи амал қилмайди. Учинчи

¹ Каримов И. А. «Ўзбекистон: миллий психолог, иқтисод, сиекат, маффура». Асарлар тўплами 1-жилд. Т. Ўзбекистон, 1996, 80-бет.

бир киши мутакаббирлик қилиб, ўзи ҳам ўрганмайдир, ўзгаларга ҳам ўргатмайдир. Булардан биринчиси мўмин, иккинчиси фосиқ, учинчиси кофирдир». Бу сермазмун хадисларни ўрганиш ҳам маърифатга бориб тақалади. Демак, маънавият тушунчаси маърифат билан ҳамоҳангдир (ёки бу тушунча маърифат тушунчаси билан узвий боғланган). Шу туфайли маърифат, маънавият тушунчалари бир-бирини тўлдирувчилардир дейиш мумкин. Улар диалектик боғланган. «Маърифат» сўзи яқка ва кўплик маънода ишлатилади. Бу сўз араб тилидан олинган бўлиб, «билиш», «билим», «таниш» каби маъноларни билдиради. Кўплик маънода маориф, таълим жараёнларини эслатади. Маърифат «маъруф» сўзига ҳамоҳанг ва яқиндир. «Маъруф» сўзи олийҳиммат, яхшилик қилувчи маъноларини англатади. Бу сўз Европада биринчи марта атоқли немис файласуфи И. Кантнинг «Маърифат нима?» номли мақоласи босилиб чиққандан сўнг кенг қўлланила бошланган. Маърифат инсоннинг билим даражаси ва унга алоқадор бўлган жиҳатларни акс эттирувчи тушунчадир. «Маърифатли инсон» сўзи ишлатилса, демак, у ёки бу инсон билимли, билимдон, ўқимишли, кўп нарсани мушоҳада қиладиган инсон сифатида гавдаланади. «Маърифат»сиз, деганда шу жараёнлардан хабарсиз киши тушунилади.

Демак, маърифат деб, инсоннинг умумий маънавий маданияти, савиясини юксалтиришга қаратилган таълим ва тарбиявий билимларга айтилади.

Маърифатли инсон билимлидир. Билим инсоннинг фазилатини улугловчи хусусиятлардан биридир. Билим олиш маърифатли бўлиш, турли соҳаларда маънавий ва моддий ғалаба қилиш учун зарур. Билимсиз, маърифатсиз киши ҳимоясиздир. Маърифат орқали инсон ўз онгини бойитади ва барча моддий, маънавий бойликлардан баҳраманд бўлади. «Маърифатнинг мақсади характерни тарбиялашдан иборат» деган эди инглиз файласуфи Герберт Спенсер. Айниқса, бозор муносабатларига ўтиш жараёнларида инсонлар маърифатли бўлмас эканлар, улар ҳаёт кийинчиликларига бардош бера олмай, қийналадилар.

Билимли, маърифатли кишиларнинг кўпайиши жамият бойлигидир. Бахтиёр келажақ билим билан яратилади. Истикболнинг қафолати билимли кишилардадир. Маънавиятни юксалтириш ҳам маърифатга боғлиқ. Миллий қадриятларни, унинг тарихини, келажagini англаш маърифат орқали амалга ошади. Бунинг учун билим билан қуролланмоқ керак. Яхши яшаш, бахтли бўлмоқ ҳам билим орқали амалга ошади. Инсон қанчалик кўп билса, унинг қуч-

қудрати шунчалик ошаверади. Теварак-қарга нисбатан тескари тараккиётини тушуниш, ходисаларга баҳо қўн, эрксизлик, тенг-маърифат орқали амалга ошади. Машхур ғавват ва бошқалар фикрича, «Билим-куч, куч эса билимдир». А.Руда.

«Билим барча қуфлатларга қалқон». Илмли ва маърифат ахлоқ, чеक्सиздир. Буюк файласуф Пер Лапласнинг фикрича, «Биза кўп-римизнинг чеки бор, билмаган нарсаларимизнинг эса ҳад-чегараси йўқ». Ёки аллома А. Фирдавсий таъбирича:

Илмдан бир шуъла дилга тушган он,

Шунда билурсанким, илм бепоён.

Инсон билим орқали дунёни қанчалик кўп билиб борса, ўз фаолиятини ҳам шунчалик яхши англай боради. Умрнинг зийнати, мазмуни ҳам инсоннинг ўз билими орқали юқорига қараб интилишидадир. Билим олиш учун вақтни аямаслик, вақтдан фойдаланиш лозим. Хулоса қилиб айтганда, инсон маърифат ва билим орқали юксак маънавийликни чўққиларини эгаллайди, баркамол, қомил инсон бўлиб етишади. Шу сабабли «Маънавият асослари» фани қомил инсонни тарбиялаб, вояга етказишда муҳим ўрин тутати. Бу вазифа маънавият қирраларидан ташкил топади. «Маънавият асослари»нинг баҳс юритадиган соҳалари ҳам шу қирралардан иборат. Буларга қуйидагилар қиради: ахлоқ ва умуминсоний қадриятлар, ватанпарварлик, инсонпарварлик, диний эътиқод, ота-она ва фарзанд ўртасидаги муносабат, мустақилликни мустаҳкамлаш тафаккури, билимдонлик, дўстлик, ростгўйлик, адолатпарварлик, поклик, ҳалоллик, иймон-диёнат, меҳр-шафқат, қомил инсон, баркамол авлод сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий маънавият, маънавий маданият, меҳр-муҳаббат, ёвузлик, золимлик, шухратпарастлик, лаганбардорлик, ҳаёшпарастлик, порахўрлик, ҳасислик, урф-одатлар, ёлғончилик, кўрқоклик, ботирлик, мардлик, одоблик ва одобсизлик, қамтаринлик, савимийлик, ҳақгўйлик, дўстлик, соддалик, ҳалоллик, ор-номуслилик, инсонийлик, байналмилаллик, меҳнатсеварлик, бахт-саодатлилик, совуққонлик, тухмат ва мактов, донолик, олимлик, эркинлик, виждонлилик, инсонийлик, оилавий муносабатлар, севги ва рашқ, иродалилик, сабр-тоқатлилик, ичкиликбозлик, иккиюзламачилик, такаббурлик, айёрлик, ёшлик, кеҳсалик, мактанчоқлик, миллий ғурур, миннатдорлик, мансабпарастлик, ғаразгўйлик, беодоблик, кадр-қиммат, суҳбатлашиш маданияти, эзмалик, журъатсизлик, димоғдорлик, ақллилик, бекорчилик, ўғит-насихатлар ва бошқалар.

Тўғри, маънавиятнинг қирралари битмас-туганмасдир. Биз бу ерда инсон маънавиятга тегишли баъзи бир фаолиятларни келтирдик, холос. Маънавият фани мавзуларига қиртилган бу тушунчалар асосий мавзуларни тўлдиришга ёрдам беради. Мазкур тушунчалар «Маънавият асослари» фанининг моҳиятини очиб беришга хизмат қилади. Бу тушунчалардан асосий мавзулар танлаб олиниб, маънавиятнинг таркибий қисмлари шакллантирилади ва шулар орқали «Маънавият асослари» ўргатилади.

1.2. «Маънавият асослари» фанининг категориялари, қонуниятлари

Жамият тараққиётининг асосини ташкил этадиган маънавий мезонлар ва тамойилларни, шу соҳага хос нарса ва ҳодисалар, воқеа ва жараёнларни акс эттирадиган энг муҳим ва умумий тушунчалар тизими. Маънавиятнинг мазмун-моҳиятини, унинг бошқа соҳалардан фарқини, ўзига хос хусусиятлари ва намоён бўлиш шакллари ифода этади. Улар шу соҳадаги нарса ва ҳодисаларнинг айрим, алоҳида жиҳатларини эмас, балки умуман, инсоннинг маънавий ва руҳий оламига, ғоя, ахлоқ, маърифат, маданият, дин ва бошқа умумий белгилар, алоқалар ва муносабатларни ҳам акс эттиради. Маънавият категориялари маънавий ҳаётни чуқур ва мукаммал ифодалаши, унинг барча соҳаларида амал қилиши билан бу борадаги оддий тушунчалардан фарқ қилади. Шу туфайли ушбу соҳага алоқадор ҳар бир аниқ тушунчанинг хусусияти ва белгиларини аниқлашда маънавият категорияларига асос ва мезон сифатида мурожаат этилади. Категорияларнинг мазмун-моҳиятини тўғри тушуниш ва уларни таснифлаш, ҳар бир фан, қолаверса, инсоният ҳаёти ва ижтимоий тафаккур ривожини учун ниҳоятда муҳим билимлари ва фан ютуқларининг амалиётга мослиги – ҳақиқат, инсон ҳуқуқларининг олий ифодалари – эркинлик ва тенглик, сиёсатнинг тўғрилиги – адолат, одамлар ўртасидаги ижобий муносабатлар – дўстлик, энг ҳокисор ва беғараз тўйғулар асосидаги қалбларнинг боғланганлиги – муҳаббат, орзу-умидларга эришганлик – бахт-саодат, ўз юртини севмоқ ва ардоқлаш – ватанпарварлик

ва ҳоказо. Ушбу идеал-категориялар ва уларга нисбатан тесқари маънони аниқлаётган ёмонлик, жаҳолат, ёлгон, эрксизлик, тенгсизлик, адолатсизлик, душманлик, нафрат, хиёнат ва бошқалар ҳаётда муайян тарзда намоён бўлади.

Маънавият категориялари тизимини таърифлашда ахлоқ, маданият, ғоя, мафкура, маърифат ва дин билан боғлиқ бошқа қўллаб-қувватловчи тушунчаларни ҳам назардан қочирмаслик лозим. Улар маънавият категориялари тизимининг таркибий қисми бўлиб, маънавият категориялари ушбу тушунчалар учун умумий мезон вази-насини бажаради. Маънавият категориялари бир томондан, инсон тафаккури маҳсули, иккинчи томондан, маънавий воқеа ва ҳодисаларнинг инсон онгида акс этиш натижаси, учинчидан эса инсон онгини воқеликка яқинлаштириш ва дунёни билиш воситасидир. Маънавият категориялари маънавий ҳаёт ҳодисаларини аниқлашда назарий ва методологик аҳамият касб этади. Бунда маънавият категориялари биринчидан, инсоннинг жамиятдаги ҳодисалар мо-ҳияти ва мазмунини, уларга хос қонуниятларни аниқлаш жараёнида эришган билимларининг натижаси, иккинчидан, ҳаётни яна ҳам чуқурроқ билиш ва унинг сирлари ҳамда қонуниятларини очишда қўлланиладиган муҳим илмий воситалар ҳисобланади. Уларни бир-биридан ажратиб ёки мутлақлаштириб юбориш нотўғри. Чунки маънавиятнинг ўзи бир бутун, яхлит ва қўп қиррали ижтимоий ҳодиса бўлганидек, маънавият категориялари ҳам ўзаро алоқа-дорликда намоён бўлади. Илм-фаннинг вазифаси уларни бир-биридан фарқлай олиш ҳамда умумий алоқадорлик ва бир бутунликда тадқиқ этиб, маънавиятнинг хусусияти ва белгиларини очиш, амалиётда унинг имкониятларидан ижодий фойдаланишга қўмаклашишдан иборат. Илмий-назарий ва методологик нуктаи назардан олганда, маънавият категориялари объектив аҳамиятга эга. Маълумки, категорияларни тарихда биринчи бўлиб, Аристо-тель таърифлаб берган ва бу ижтимоий фикр тараққиётида муҳим рол ўйнаган. Уша даврдан бошлаб фалсафа ўз қонунлари, тамо-йиллари, категория ва тушунчаларига эга бўлган фанга айланган. Бу масалага қўллаб-қувватловчи мутафаккирлар ва атоқли файласуфлар ҳам катта аҳамият берганлар. Масалан, Абдулла Авлоний «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» китобида инсонга хос ҳислат ва фазилат-ларни «Яхши хулқлар» ва «Ёмон хулқлар»га ажратган, уларни миллий педагогика нуктаи назаридан таърифлаган.

Аммо маънавиятшунослик ҳозиргача алоҳида фанга айланмагани учун унга ҳос қонун ва категориялар, тушунча ва тамойиллар умумий тизимга келтирилмаган эди. Ҳозирги замон илм-фанида бу масала Президентимиз Ислам Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асари мазмун-моҳияти билан ҳал этилди. Мазкур асарга таянган ҳолда маънавият категорияларининг маъноси, намоён бўлиш хусусиятлари ва шаклларини муайян тизим сифатида тавсифлаш учун назарий-методологик асослар яратилди. Асардаги фикр-мулоҳазаларни умумлаштириб айтганда, маънавият категорияларининг ҳар бири узоқ тарихий жараёнлар натижасида шаклланган ва инсоният ҳаёти ҳамда жамият тарракиёти учун муҳим аҳамият касб этган кенг маъноли тушунчалардир. Маънавият, ғоя, мафкура, маданият, маърифат, дин, ахлоқ, нафосат бу соҳадаги асосий категориялар тизимини ташкил қилади. Шунингдек, инсонга ҳос руҳият, унинг қалби ва онги, маънавий қиёфаси, ҳис-туйғулари ва кечинмалари мажмун ҳам ана шу тизим доирасига қиради. Ушбу категориялар инсоният тарихи ва жамият тараккиёти жараёнида бирданига ва бир йўла шаклланиб қолмаган. Шубҳасиз, инсоният узоқ давом этган тарихий жараёнда маънавий ҳодиса ва нарсаларга ҳос хусусиятлар ва белгиларни чуқурроқ англаб, улардаги жузъий ва умумий томонларни муттасил ўрганиб борган. Ана шу асосда эзгулик, яхшилик, адолат, дўстлик, бағрикенглик, меҳр-оқибат, садоқат, вафо, эътиқод, иймон каби қўллаб тушунчалар шаклланган. Улар инсон камолоти, жамиятнинг маънавий ҳаётида муҳим аҳамият касб этиб бораверган. Шу маънода маънавият категориялари инсоннинг ҳаёт ҳодисалари ва улар билан боғлиқ воқеликнинг моҳиятини, умрнинг мазмуни ва маъносини, ўзининг жамиятдаги ўрни ва кадр-қимматини муттасил англаб бориши натижасида шаклланган тушунчалардир.

Маънавият категорияларининг намоён бўлиш шакллари орасида ўз аҳамиятини, ижобийлик ҳамда фойдалилик хусусиятларини доимо сақлаб қоладиганлари ҳам бор; инсон вужудининг тириклиги, унинг умри ва ҳаёти, сийҳат-саломатлиги, соғлом насл ва авлодлар ворислиги, ижтимоий фаолияти ва муносабатлари, меҳнат, билим, муомаласи ва бошқалар шулар жумласидандир. Булар инсон ва жамият бор экан, ўзининг ижтимоий аҳамиятини сақлаб қолаверади, уларнинг қарама-қаршиси бўлган ўлим, касаллик, маъносиз ҳаёт кечпириш, билимсизлик ва бошқалар ҳам тарихий жараёнларнинг

доимий ҳамроҳидир. Тарракиётга интилиш бор экан, таназзул ва бошқа иллатлар инсониятни доимо таъкиб қилади. Юқоридаги ижобий категорияларнинг аҳамияти ҳам уларга тесқари бўлган жиҳатларга нисбатан солиштириб, аниқланади. Маънавият категорияларининг энг олий шаклларида идеал категориялар сифатида қаралади. Жамият тарихининг ҳамма даврларида одамлар эзгу идеалларга интилиб, уларга эришишни орзу қилиб яшайдилар. Қундалик ҳаётда ва илмий адабиётларда энг олий идеал категорияларга нисбатан бир қатор ибора ва тушунчалар кенг қўлланилади: маънавий ва ахлоқий покликнинг умумий белгиси – яхшилик, нафосат белгиси – гўзаллик мазмунга эга бўлиб, маънавий ҳодисалар ва жараёнлар туфайли рўёбга чиқади, намоён бўлади, ҳаётнинг ўзига ҳос хусусиятлари, томонлари, белгиларини ифодаловчи воқелик сифатида инсон тафаккурда шаклланади. Уларнинг ҳар бири маънавият йўналишидаги барча фанлар учун илмий-методологик аҳамиятга эга бўлган умумий категориялар ҳисобланади.

Ҳуллас, маънавият категориялари моддий оламдан, унинг тушунчаларидан тубдан фарқ қилади. Қўп ҳолларда уларнинг баҳоси ва қийматини аниқ рақамларда ифодалаш қийин, уларга ҳос хусусият ва кадрли жиҳатларни муайян фоидалар ва кўрсаткичлар билан ўлчаб бўлмайди. Бу борада ушбу тушунчаларнинг кадрли, инсон ва жамиятга таъсири муҳим аҳамият касб этади. Аслини олганда маънавият категорияларининг аниқ формуласи, тимсолини топиш қийин, уларнинг мазмун-моҳияти, кадрли ва аҳамиятини кўпроқ киёслаш ва таққослаш орқали билиб олиш мумкин. Шу маънода маънавият категориялари инсон ҳаётининг ажралмас қисми, жамиятда амалга ошаётган ўзгаришлар ва жараёнларнинг инсон онгидаги инъикоси, ҳақиқий мезони, башарият доимо интилиб яшайдиган мақсад ва идеаллар мажмуи, ҳамма замонлар учун уларнинг мазмун-моҳиятини белгилайдиган энг муҳим умуминсоний қадриятларнинг ифодаси бўлиб қолаверади.

Маънавият қонуниятлари – маънавий соҳага ҳос воқеа ва ҳодисалар, жараёнлар ўртасидаги доимий ва тақдорланиб турадиган узвий алоқадорликни, инсоннинг жамиятдаги ўрни ва аҳамиятини, ҳаётнинг маъно-мазмунини белгиллаб берувчи йўл-йўриқлар, қонун ва қоидалар мажмуини англатувчи тушунча. Президентимиз Ислам Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида ҳар томонлама асослаб берилган мазкур қонунлар ҳилма-хил тарзда,

турли шаклларда намоён бўлсада, жамиятдаги талаблар, яшашнинг қонун-қоидалари, инсон умрининг мазмуни ва ҳаёт мезони сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолаверади. Бу борада маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги, маънавийнинг инсон ва жамият билан узвий алоқадорлиги, маънавий ҳаётнинг ижтимоий тараққиётга боғлиқлиги ҳақидаги қонунлар муҳим аҳамиятга эга.

Маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги қонунининг мазмун-моҳияти ва намоён бўлиш хусусиятларига «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида алоҳида эътибор берилган. Китобда моддий ва маънавий оламнинг уйғунлиги бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёсланиб, жамиятдаги ҳар қандай тараққиёт, ўсиш ва ўзгаришларнинг заминиде ана шу икки омилнинг узвий алоқадорлиги ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга эканлиги мисол ва далиллар асосида кўрсатиб берилган. Маълумки, инсон ва жамият ҳаётида моддий ва маънавий асослар бир-бирига нисбатан қандай ўрин тутиши, уларнинг қайси бири устуворлиги тўғрисида хилма-хил қарашлар ва ёндашувлар мавжуд. Қадимги юнон фойласуфларидан хозиргача баъзи фойласуфлар руҳий оламни, маънавиятни бирламчи деб билсалар, бошқалар эса моддийликни асосий ўринга қўйдилар ва шу асосда материализм ва идеализм каби оқимлар ҳам шакллانган. Аслида моддий эҳтиёжларни инсоннинг руҳий оламига қарама-қарши қўйиш, уларнинг бирини устун деб билиш, бошқасини эътиборга олмаслик масалага бир ёклама қарашнинг яққол ифодасидир. Бундай бир ёклама ёндашув ҳаёт талабига жавоб бермайди, албатта. Маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги қонунини эса бундан фарқ қилади, у биз яшаётган ҳаётни ягона ва яхлит воқелик сифатида тушуниш имконини яратади.

Юқоридаги асарда маънавиятнинг инсон ва жамият билан узвий алоқадорлиги қонунини ҳам асослаб берилган. Ушбу қонун муайян миллат, жамият ва давлат ҳар бир тараққиёт босқичида шу даврга хос иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ривожлантириш тамойиллари сингари ўзига мос келадиган маънавий, маърифий ва ахлоқий тартиблар ҳамда тамойиллар тизимига ҳам эга бўлишнинг тарихий зарурат эканини ифодалайди. Ҳақиқатан ҳам инсон ва жамият ҳаётини маънавиятсиз тасаввур этиб бўлмагани каби, маънавиятнинг ҳам инсон ва жамиятдан ажратиб бўлмайди. Жамиятдаги ўзгаришлар муқаррар равишда маънавиятга, маънавиятдаги ўзгаришлар эса жамиятга ўз таъсирини ўтказиши шубҳасиз. Инсоният тарихи ва тараққиётига мазкур қонун нуктаи назардан қараш ҳар бир даврнинг тузилишига муайян маънавий қадриятлар тизими мос

қилишни ва бу тизим ижтимоий воқеа-ҳодисалар билан боғлиқ тарзда намоён бўлишни кўрсатади. Ғоявий, ахлоқий, маданий, маърифий ва бошқа соҳаларга алоқадор тушунча ва тамойиллар ҳам ушбу тизимда ўзига хос ўринни эгаллайди, улар орасидаги фарқ, тафовут ва муносабатлар эса тизимдаги умумий ўзгаришларга боғлиқ бўлади.

Маънавий ҳаётнинг ижтимоий тараққиётга боғлиқлиги қонунини ҳодисанинг ўтмишдан келажакка томон ривожлантириш жараёнидаги тарихийлик ва замонавийлик, инкорни-инкор, ворислик ва янгиланишнинг узлуксизлиги ва давомийлиги билан боғлиқ тамойилларнинг мазмун-моҳиятини ифодалайди. Мазкур қонуният Президент Ислам Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида қуйидагича асослаб берилган: «...маънавият қотиб қолган ақидалар йиғиндиси эмас, аксинча, доимий ҳаракатдаги узлуксиз жараён бўлиб, тараққиёт давом этар экан, унинг шиддатли юриши туфайли маънавий ҳаёт олдида қўйиладиган талаблар ҳам муттасил пайдо бўлаверади»¹. Ушбу қонуниятга кўра, тараққиёт жараёнида бир босқичдан бошқасига ўтилганда иқтисодий, сиёсий ва маданий соҳаларда ўзгариш бўлгани сингари, маънавият соҳасида ҳам янгиланиш рўй беради. Бунда барча маънавий мезонлар бутунлай йўқолиб кетмайди, балки янги даврнинг ижтимоий тузилишига ва замон талабларига мос келадиган, эскиридан фарқ қиладиган янги маънавият тизими шаклланиши эса маънавиятнинг ижтимоий ҳолатларнинг узлуксиз такрорланиши билан боғлиқлигини ифодайдиган қонуний воқелик ва тараққиёт билан боғлиқлигини беради: муайян ижтимоий ҳаётдаги муҳим ҳулосага келиш имконини беради: муайян ижтимоий воқеликка (яъни инсоният тараққиётининг бирон-бир даврига, жамиятнинг ривожланиш босқичига ёки давлат шаклига) муайян маънавий тушунча ва тамойиллар тизими мос келганидек, ўзгарган ижтимоий воқеликка ҳам ўзгача маънавият тизими мос келади. Ижтимоий воқелик ёки маънавий ҳаётдаги ўзгаришлар бир-биридан қисман илгариллаб кетиши ёки орқада қолиши ҳам мумкин, ammo бу мазкур қонуннинг бутунлай бузилиши дегани эмас. Ана шу қонда маънавий ҳаётнинг ижтимоий тараққиёт билан боғлиқлиқ қонунининг асосий мазмун-моҳиятини ифодалайди. Шунингдек, маънавий ҳаётнинг ғоя, мафкура, ахлоқ, маданият, маърифат билан боғлиқ қонун ва тамойиллари ҳам бор. Улар юқорида кўрсатилган қонунлар билан бирга маънавиятга хос қонун-қоидалар тизимини ташкил қилади ҳамда шу соҳадаги нарса ва ҳодисалар, воқеа ва

жараёнлар орқали намоён бўлади. Мазкур тизимни ҳозирги замондаги ўзгаришлар билан боғлаб ўрганиш нафақат назарий, балки амалий жиҳатдан ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу айниқса, ҳозирги даврда жаҳонда, шунингдек, Ўзбекистонда ҳам рўй бераётган ўзгаришларнинг маънавият соҳасидаги хусусиятларини билиб олиш, илмий далилларни тажрибада қўллаш, мазкур йўналишдаги вазифаларни аниқлаш, зарур чора-тадбирларни белгилаш имконини беради.

1.3. Маънавият асослари фанининг бошқа фанлар билан боғлиқлиги, унинг мақсад ва вазифалари

Маънавият асослари фани дунёда ўқитилаётган 2000 дан ортиқ фанлар ва махсус курсларнинг барчаси билан алоқада, десак ҳато бўлмайди.

Маънавият асослари фалсафа фани билан боғланган бўлиб, фалсафанинг категория ёки тушунчаларидан, қонунларидан фойдаланади. Фалсафа берган умумий ҳулосалар Маънавият асослари учун жуда муҳим ҳисобланади.

Фалсафада ўқитиладиган ижтимоий онг шакллари – санъат, маданият, ахлоқ, эстетика, дин каби соҳаларсиз инсонда юқсак маънавиятни шакллантириб бўлмайди. Бу соҳаларда фалсафа берган умумий, назарий фикрлар «маънавият асослари» учун мушохода объектларидир. Шунингдек, «Маънавият асослари» фанини ўқитиш жараёнида «Миллий истисқол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар», диншунослик, тарих, сиёсатшунослик, адабиёт, она тили, иқтисодиёт назарияси, одобинома, мантиқ, этика, психология, ахлоқшунослик, социология, экология ва бошқа фанларга ҳам муносабат қилинади. Шунини таъкидлаш лозимки, бу Маънавият асослари фани табиий фанлар билан боғлиқ эмас, деган фикрни билдирмайди. Бинобарин, табиий фанлардаги ўзгаришлар, кашфиётлар ҳам инсон маънавияти билан алоқадорлигини унутмаслигимиз керак. Кашфиёт қилувчи олимларнинг фаолияти маърифат билан боғланган. Маърифат эса маънавиятнинг таркибий қисмидир. Демак, «Маънавият асослари» фани тушунча ва қонуниятларни ривожлантириш учун табиий фанларга ҳам суянади.

Маънавият асослари фани тушунчалари хилма-хилдир. Уларнинг баъзи бир характер ва хусусиятлари ҳам фалсафий, ҳам маънавийдир. Улар ўзаро боғланган. Шундай бўлишдан қатъий

назар, «Маънавият асослари» фанининг ўзига хос ривожланиш қонуниятларини қўйиладиган акс эттириш мумкин: жамият, жамоа, шахс ва миллат маънавиятларини юксалтириш.

Булар маънавий-маърифий жараёнлар билан боғлиқ қонуниятлардир. Бу соҳаларни ҳар бирига ўзгача махсус ёндашиш йўллари ва услублари, жараёнлари бор. Мазкур маънавий юксалишларга умумий ҳолда ёндашиб бўлмайди. Лекин уларнинг ўзаро алоқадорлигини унутмаслигимиз талаб этилади. Юқсак маънавият инсонни шакллантириш қонуниятларидан ташқари миллий ва умуминсоний маънавият қонуниятлари ҳам мавжуд, жумладан: а) турли ижтимоий гуруҳлар маънавиятнинг юксалиш қонуниятлари; б) миллатлар ўртасидаги маънавият ҳислатлари уйғунлашуви юксалиш қонуниятлари; в) умуминсоний урф-одатлар, кадриятларнинг яқинлашиш қонуниятлари ва ҳоказолар.

Бу кўрсатилган қонуниятлар ҳам ўзларининг хусусий жиҳатларига эга бўлиб, баъзи соҳалар чуқур таҳлилни талаб этади.

«Маънавият асослари» фани кўпроқ инсоннинг ҳис-туйғуси, ички кечинмалари, ўзаро инсоний муносабатлари, инсоннинг табиат ва жамиятга бўлган ихтиёрий туйғулари билан боғланган. Бу жараёнларнинг ҳар бири инсон онгига мукамал сингдирилиши «Маънавият асослари» фани билан боғлиқ бўлади. Ахлоқшунослик фанидаги тушунчалар «Маънавият асослари» фани тушунчалари билан узвий алоқада. «Маънавият асослари» айниқса, «Миллий истисқол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» фани билан ҳам яқиндан алоқада ва боғланишдадир. Маълумки, «Миллий истисқол ғояси» фанида ғоя ва мафкура тушунчалари, уларнинг инсоният тарихи ва тараққиётига қандай таъсир кўрсатгани, ҳозирги даврнинг мафкуравий манзараси, дунёни бўлиб олиш учун кураш, ёш ғояларнинг минтақа ва мамлакатимиз аҳолисига таъсири, мамлакатда барпо этилаётган жамият ва бу жараёнда миллий ва умуминсоний ғояларнинг қай тарзда аҳамият касб этиши ўз аксини топган. Зикр этилган соҳалар инсоннинг руҳияти ва маънавияти билан боғлиқ. Юзаси қараганда бу фанлар нисбатан бир-биридан узоқ туюлсада аслида чамбарчас боғлангандир. Бу фанларни ўзаро боғланган ҳолда таҳлил қилинса, уларнинг таъсирчанлиги ошади. Ҳар бир томонидан энгилроқ қабул қилинади. Масалан, миллий истисқол ғояси аввало маърифат орқали сингдирилади. Маърифатсиз миллий истисқол ғоясининг кенг қирралари тушунилмайди. Шу

кабул қилмаган ва ўз маънавиятини сиёсатдан устун қўйган шахслар кам эмас.

Сиёсатда талаблар ўзига хос хусусиятга эга. Шахсий интилишлар давлат ва жамият манфаатларига мос тушмаслиги мумкин. Шу жиҳатдан ҳақиқий сиёсатдонлар маънавият асосларига эътибор қаратиб, ундан ўз мақсадларида фойдаланиши зарур. Оқилона сиёсат юритиш учун юксак маънавиятга талаб этилади.

«Маънавият асослари» фани «Диншунослик» фани билан ҳам яқиндан алоқада. Диншуносликдаги иймон, эътиқод, ҳалоллик, инсонпарварлик, илм, меҳнатсеварлик, яхшилик ва бошқалар тўғрисидаги соҳалар «Маънавият асослари» фанида таҳлил қилинади ва бу соҳалар жамиятнинг маънавий муҳити билан боғланади. Маънавий, диний соҳалар ўзаро муносабатда эканлиги, уларнинг аксарият қисми мужассам бўлган шахслар жамиятнинг келажаги «Маънавият асослари» фанида таъкидланади. Ёки педагогика фанини оладиган бўлсак, бу фан таълим-тарбиянинг назарий асосларини ҳал этиб берса, бу назарияларнинг амалиётдаги тасдиқлари «Маънавият асослари» фанида ўз аксини топади ва ҳоказолар. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ушбу фанлар шаклан ҳар хил бўлсада, мазмунан бир-бирини бойнатади ва тўлдиреди.

Ўзбекистоннинг буюк келажагини яратувчилар юксак маънавиятга эга бўлмоқликлари заруриятдир. Зеро, улардан аввало, ақлли, одобли, меҳнатсевар, билимли, сиёсатдон, миллий ғурурли, ватанпарвар, инсонпарвар, ҳалол, қўқмас, байналмилал, софдил бўлишлари талаб этилади. Бу хислатларни ҳар бир шахсда шакллантириш мазкур фanning мақсадидир.

Мустақиллик шарофати билан Президент Ислам Каримовнинг улкан сазъ-ҳаракатлари ёрдамида, дунёвий билимларни ривожлантирган аждодларимизнинг хурматини ўрнига қўйиш, илм-маърифат, маънавиятнинг юксаклигини тараннум этган буюк боболаримиз ҳаёти ва фаолияти ҳақида ёшларга кенг қамровли маълумот бериш имконияти яратилди. Бу эзгу ишда «Маънавият асослари» фани камарбаста бўлмоқда.

Халқимиз миллий ғурурини кўтариш жамиятнинг маънавий қиёфасини ўзгартиришга олиб келади. Маънавият асослари фани ана шу долзарб муаммони ҳам ўртага қўяди ва уни ҳаётга татбиқ этади. Ўзбек халқининг қадимий тарихи, урф-одатлари, қадриятлари ҳақида ҳозирги авлод кўпроқ билишни истади. Бу борада

билан бирга миллий истиқлол ғоясидаги Ватан равнақи, қомил инсон фаолияти, миллатлараро тотувлик, диний бағрикенглик, халқ фаровонлигини таъминлашдаги омиллар ҳақида сўз борганда, бу соҳаларни юксак маънавиятга кишиларда акс этиши ҳақида фикр юритилади. Зеро, истиқлол ғоясининг олий мақсади эзгу ғояларга таянган ҳолда халқнинг ўз буюк келажагини бунёд этишга сарфлар этишдан иборатдир. Ўзбекистон аҳолисини ҳозирги ҳаёт талабларига жавоб берадиган ғоя асосида мустаҳкам иродали, юксак эътиқодли, ватанпарвар ва инсонпарвар қилиб тарбиялаш юксак маънавият билан боғланган. Юксак маънавиятга эга бўлган кишилар юқоридаги жараёнларга халқ манфаати нуктаи назардан ёндашади.

Иккала фанда ҳам инсонларда эзгу ниятларни таркиб топтирган ғоя мужассам. Миллий истиқлол ғояси фани фуқароларда мустақиллик дунёқараши ва эркин фикр юритиш, мустақил тафаккурга эга бўлиш, соғлом ижтимоий муҳитни яратишга ёрдам берса, «Маънавият асослари» мазкур фан учун замин тайёрлайди ва ушбу йўналишда барчани тарбиялашга қўмаклашади. Истиқлол ғояси жамиятни ёт ва бегона ғоялар таъсиридан ҳимоя қилиш, фуқароларимизда мафкуравий иммунитетни шакллантиришга ҳаркат қилса, «Маънавият асослари» фани инсонларда Ватан туйғуси, меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, саховат, яхшилик, поклик, ҳалоллик каби юксак маънавий туйғулар назарияларини ишлаб чиқариш ва миллий истиқлол ғоясини ёшларга сингдиришни тезлаштиради. Бу фанлар ўртасидаги муносабат ва алоқадорлик нисбий бўлсада, иккала фanning баҳс мавзулари турличадир. Юқорида таъкидланганидек, ахлоқшунослик фани тушунчаларининг баъзилари билан яқин алоқададир. Инсоннинг ички ва ташқи гўзаллиги, ахлоқий хислатлари донишмандлар ҳикматлари, ривоятлар ахлоқшунослик фанида ҳам ўрганилади. Аммо бунда уларнинг тарихий келиб чиқиши, мансублик доиралари чуқурроқ ўрганилса, маънавият асосларида эса буларга амал қилиш натижаларига кўпроқ эътибор қаратилади. Ёки сиёсатшунослик фанини олсак, у ҳам маънавият асослари билан алоқададир. Сабаби, сиёсат билан шуғулланувчиларнинг маънавияти «Маънавият асослари» фанида муҳокама қилинади. Шу билан бирга, сиёсатнинг ўзи маънавият билан алоқада бўлиб, жамият руҳий ҳолатининг шаклланишида бу иккала соҳа муҳим ўрин эгаллайди. Жамият сиёсатини тўлалигича

уларга «Маънавият асослари» фани энг якин ёрдамчи ҳисобланади. Шу нуқтаи назардан қараганда мамлакатимизда Ватани ва халқига жонқуяр, мустақил фикрлайдиган, республика муаммоларини онгли равишда масъулият билан ҳал эта оладиган ижодкор, янгилликка интилувчан, истиклол ғоялари ва мафкурасига садоқатли авлодни вояга етказиш вазифаси «Маънавият асослари» фанининг диққат марказида.

Барча ислохотларнинг тақдир ва уларнинг самараси учун жавоб берадиган, мамлакатимизнинг эртанги кунни ва истикболи учун фидойи инсонларни тарбиялаш борасида устувор давлат сиёсати юритилмоқда. Шу сабабли «Маънавият асослари» фани дастурида кўзда тутилган мавзулар моҳият жиҳатидан улкан мақсад ва вазифаларни кўзлайди. Бу фан мавжуд интеллектуал имкониятларни ишга солишга, миллий истиклол мафкураси ғоясини тушунтиришга, ёш авлодни баркамол қилиб тарбиялашга, олижаноблик туйғуларини чуқурлаштиришга, буюк ўтмишга ҳурмат ва порлок келажакка ишонч туйғуларини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Ушбу фан қадимги Ўрта Осиё халқлари маънавияти шаклланган жараёнларни, ислом динидаги юксак жамият маънавияти ва шахс маънавиятини, Ўрта асрлардаги Ўрта Осиё фалсафий тафаккури маънавий муаммоларини, Амир Темур ва темурийлар сулоласи давридаги маънавиятни, жадидчилик давридаги маънавият ва маърифатпарварликни, мустамлакачилик ва қарамлик йилларидаги маънавият масалаларини таҳлил қилибгина қолмасдан, уларнинг назарий, амалий жиҳатларини ҳам ўртага қўяди.

Баркамол инсон ҳақида сўз юритганда, аввало, «Маънавият асослари» фани унинг қирраларини очиб беришини айтиш лозим. Шу билан бирга бу фан баркамол инсон тушунчаси орқали Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ўртасидаги алоқадорликни ўртага қўяди, таҳлил қилади.

Миллий ва умуминсоний қадриятлардаги ватанпарварлик, инсонпарварлик ғояларининг чамбарчас боғлиқлиги ва фарқларини тушунтиришда «Маънавият асослари» фанидан фойдаланилади. Маънавият асослари инсонлардаги иймон, диёнат, адолат, меҳр-шафқат, поклик, ҳалоллик ва вафодорлик, меҳнатсеварлик хислатларининг ўзига хос хусусиятларини, миллий ўзлигини англаш ва уни мустаҳкамлаш, байналмилаллик жараёнларининг шахс фаолиятидаги ўрнини, ҳуқуқий жараёнларнинг маънавиятга таъси-

рини, умуман, шахсни баркамоллик чўққиларига чиқиш йўлларини кўрсатувчи фандир.

«Маънавият асослари» фани асосан, мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг пайдо бўлди. Унинг таълимоти қадимий бўлса-да, ўзи навқирон. У муаммоларни ўртага қўйибгина қолмайди, балки миллий ва умуминсоний қадриятларнинг янги замонавий соҳаларининг пайдо бўлаётганлигини кўрсатиб ҳам беради. Тўғри, XX аср – техника тараққиётининг олға қараб боришини таъминлаган бўлса, XXI аср ҳам шундай бўлади. Инсоният қадриятларсиз яшай олмайди. Техника тараққиёти эса инсоннинг маънавий ва ахлоқий муҳитига таъсир этади. Компютер, ракета, видеотелефон, кимёвий дори-дармонлар, асаб системаларининг ўзгариши, экологик жараёнлар, телевидение, космоснинг ўзлаштирилиши кабилар шулар жумласидандир. Маълумки, одамлар техника ёрдамида бошқа сайёралар тўғрисида тасавурларга эга бўлмоқдалар. Демак, инсонлар тафаккури ўзгараётир. Тафаккур ва маънавият эса бир-бири билан чамбарчасдир. Шу сабабли, айтиш мумкинки, маънавият фанининг мақсад ва вазифалари янада кенгайиб боради, жиддий тус ола бошлайди. Унинг муаммолари ижтимоий ҳодиса сифатида инсон фаолиятининг барча қирраларини камраб олади.

Оламнинг салбий ёки ижобий томонга ўзгариши инсон фаолияти билан боғлиқ. Бу фаолият эса маънавиятсиз амалга ошмайди. Табиат ва жамиятнинг ўзгариши инсон руҳияти билан ҳам боғлиқдир. Руҳият ўз навбатида яшаш шароитлари, инсоннинг турмуш тарзи билан доимий алоқада. Шу шароитларни инсонга мос қилиб яратиш жамият тараққиётига боғлиқ. Бинобарин, жамиятнинг маънавий юксалиши шу жамият тараққиётига жиддий таъсир кўрсатади. Ана шу жиҳатлар «Маънавият асослари» фанининг мақсад ва вазифаларини белгилаб беради.

2-масъу. Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган миллий-маънавий тикланиш концепцияси, унинг миллий мустақилликни мустаҳкамлашдаги аҳамияти

2.1. Миллий-маънавий тикланиш концепциясининг ишлаб чиқилиши ва унинг назарий ҳамда амалий аҳамияти

Мамлакатнинг миллий тараққиёти унга раҳбарлик қилувчи етакчига боғлиқ. Чунки у мамлакатнинг қайси йўлдан бориши, қандай мақсадларни қўлаши ва режалаштирилган ишларни амалга оширишнинг стратегиясини белгилаб беради, уни реал ҳаётга татбиқ этиш масъулиятини ўз зиммасига олади. Шу билан бирга, раҳбар ўзи танлаган йўлнинг аниқ мўлжалини, унинг келажакда мамлакат тараққиётига хизмат қиладиган имкониятларини аниқ билиши муҳим. Бундан ташқари, у ўзи белгилаб берган вазифаларни амалга ошириш учун мамлакат аҳолисини ўз орқасидан эргаштириш салоҳиятига ҳам эга бўлиши лозим.

Шунингдек, мамлакатга раҳбарлик қилмоқчи бўлган етакчи уни тараққий эттиришга хизмат қила оладиган тараққиёт концепциясини ишлаб чиқиши ва уни амалга оширишнинг имкониятларини белгилаб бериши талаб этилади.

Президентимиз Ислом Каримов юқорида кўрсатилган барча хусусиятлар ва салоҳиятни ўзида мужассамлаштирган раҳбар бўлганлиги учун ҳам мамлакатимиз иқтисодиётининг стратегик вазифаларини аниқ белгилаб берди ва уни амалга оширишнинг йўналишлари, услублари ҳамда имкониятларини юзага чиқара олди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқилган концепцияда мамлакатимиз ва халқимиз тараққиётини таъминлашнинг асосий омилли сифатида миллий-маънавий тикланиш жараёни устувор ўринни эгаллади. Чунки маънавий жамият тараққиёти, миллий камолоти ва шахс баркамоллигини белгилаб берувчи асосий мезонлардан бири ҳисоб-

ланади. Маънавий ривожлангандагина жамиятда иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий барқарорлик вужудга келади, мамлакат ва миллат тараққий этади. Бу ўз навбатида шахннинг баркамол ривожланиши учун зарур бўлган замин бўлиб ҳам хизмат қилади.

Президентимиз Ислом Каримов мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейин она заминимизда демократик жамият куришнинг назарий концепциясини ишлаб чиқар экан, иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётни қайта куриш миллий-маънавий тикланиш билан уйғун ҳолда бўлиши кераклигини ҳам илмий асослаб берди. Мамлакатимизда янги жамият куришнинг илмий-назарий асосларини ақс эттириши жиҳатидан мукаммал, фундаментал дастур бўлган «Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли» номли асарида у мустақилликдан кейин Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий соҳадаги стратегик вазифаларини ҳам белгилаб берди. Умуман, бу асар Ўзбекистонда янги жамият куришнинг илмга асосланган дастури ҳисобланади. Чунки унда иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётни қайта куриш соҳасида илгари сурилган барча гоялар ўтган қисқа даврда ўзининг инфодасини топди ва жамиятимизни тубдан янги босқичга кўтарди.

Президентимиз ушбу асарида мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизларини кўрсатиб берад экан, «Ўзбекистонни янгилаш ва ривожлантиришнинг ўз йўли тўртта асосий негизга асосланади. Бу негизлар:

- умуминсоний кадриятларга содиқлик;
- халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш;
- инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши;
- ваганпарварлик¹ – дея таъкидлайди.

Асарда ана шу негизларнинг моҳияти ҳам очиб берилган. Жумладан, Президентимиз Ислом Каримов шундай ёзади:

«Мустақил Ўзбекистоннинг куч-қудрати манбаи – халқимизнинг умуминсоний кадриятларга содиқлигидир. Халқимиз адолат, тинчлик, аҳил қўшничилик ва инсонпарварликнинг нозик куртакларини асрлар оша авайлаб-асраб келмоқда. Ўзбекистонни янгилашнинг олий мақсади ана шу анъаналарни қайта тиклаш, уларга янги мазмун бағишлаш, заминимизда тинчлик ва демократия, фаровонлик, маданият, виждон эркинлиги ва ҳар бир кишини

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон. Миллий негизлар, негизлар, негизлар. Асарлар гўнарами. 1-жилд. Т.: «Ўзбекистон», 1996, 76-бет.

камол топтиришга эришиш учун зарур шарт-шаронглик яраттир».¹

Муаллиф халқимизнинг маънавий илдишлари чуқур эканлигини алоҳида таъкидлайди, уларни қайта тиклаш ва янги мазмун билан бойитиш зарурлигини стратегик вазифа сифатида белгилайди. Бу масалага алоҳида эътибор бериш зарурлигини таъкидлаётганимизга асосий сабаб шуки, Президентимиз кейинги асарларида ҳам маънавий меросимизни қайта тиклаш ғоясини ижодий ривожлантиради ва унинг миллатимиз маънавий тараққиёти учун асосий йўналиш бўлишини асослаб беради.

Ислоҳ Каримов халқимизнинг буюк фазилатлари ҳақида тўхталиб инсонпарварликнинг ўзбекларга хос қирраларини кўрсатиб беришга эътиборни қаратди. Жумладан, «Инсонпарварлик бу ўзбек халқи миллий руҳиятининг ажралмас фазилатидир. Шафқатсизлик ва зўравонлик унинг табиатиға ётди»², дейди.

Асарда маънавиятнинг халқимиз маънавий руҳиятини мустаҳкамлаш ва ривожлантиришдаги ўрни шундай асослаб берилган: «Халқимизнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш – Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифасидир. Маънавият шундай қимматбаҳо меваки, у бизнинг қадимий ва навқирон халқимиз қалбига бутун Инсониятнинг улкан оиласида ўз мустақиллигини тушуниб етиш ва озодликни севиш туғуси билан биргаликда етилган»³.

Маънавиятнинг миллий тараққиётдаги ўрни ва уни ўзлаштириш зарурлиги асарда илмий асосланган.

«Маънавият ўз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади»⁴.

Президентимиз томонидан илгари сурилган ана шу концептуал ғоялар бутунги кунда миллий маънавиятнинг ривожлантириш давлат сиёсатида устувор вазифа сифатида хизмат қилиб келмоқда.

«Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сўнгра маънавият тўғрисида ўйлаш керак, дейдиганлар ҳақ бўлмасалар керак. Маъна-

- маънавий мерос ва диний қадриятларни чуқур ўзлаштириш, миллатимизнинг ўз-ўзини англашига эришиш, миллий ғурур ва ифтихор туғилуларини изчиллик билан мустаҳкамлаш;

- мустақиллик шароитида миллий ғоя ва миллий маффурани шакллантириш ҳамда уни халқимиз дунёқарашига айланишига эришиш;

- Қадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш асосида баркамол авлодни шакллантириш;

- жисмонан бақувват, руҳи, фикри соғлом, иймон-эътиқоди бутун, билимли, маънавияти юксак, мард ва жасур, ватанпарвар авлодни вояга етказиш;

- миллий-маънавий салоҳиятимизнинг жаҳон цивилизациясидаги ўринини тиклаш ва бутунги кунда маънавият, маърифат, фан, техника-технология ютуқларини чуқур ўзлаштириш асосида халқимизнинг замон умумжаҳон маънавият тизими ривожига хисса қўшиш;

- ёшлар маънавиятини миллий истиқлол ғоялари билан бойитиб бориш, улар онгида маффуравий имунитетни кучайтириш;

- инсоният асрлар давомида яратган ва умумжаҳон мулкига айланган барча бойликларни миллий-маънавий салоҳиятимизнинг ажралмас қисмига айлантириш кабилардир.

Тарихий хотира, Президент Ислоҳ Каримов томонидан асослаб берилган ажодлар яратган моддий ва маънавий бойликларни қонинлар онги ва қундалик амалий фаолиятида қайта намоён бўлиши, эсланиши, қадрланишини ифодалайди. Инсон ўзининг тарихий хотирасига эга бўлмасдан туриб, ҳаётида содир бўлаётган ижтимоий ўзгаришларнинг моҳиятини тушуниб етолмайди, ўз келажagini тасаввур қила олмайди. Шу сабабли ҳам «Тарихий хотирасиз келажак йўқ».

Тарихий хотира юксак маънавият тамойилларининг шаклланиши ва ривожланиши учун асосий манба вазифасини бажаради. Худди шунинг учун ҳам ҳамма замонларда халқнинг, миллатнинг Тарихий хотирасини мустаҳкамлаш юртнинг буюк алломалари, давлат арбоблари диққат-эътиборида бўлган.

Инсоният авлодларининг ўзаро алоқадорлиги натижасида вужудга келган қадриятлар, яъни ажодлар ва авлодларнинг маънавий мероси умуминсоний маданий мерос ҳазинасига қўшилади ва аста-секин тарихий хотирага айланади.

Шунинг учун ҳам инсоннинг маънавий етуқлиги унинг

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон. Миллий истиқлол, интиқод, сиёсат, маффура. Асарлар тўплами 1-жилд. Т. «Ўзбекистон», 1996, 76-77 бетлар

² Ўша асар, 77-бет.

³ Ўша асар, 80-бет.

⁴ Ўша асар, 80-бет.

тарихий хотираси билан боғланади, яъни тарих инсон учун буюк хотира вазифасини бажаради.

Президентимизнинг «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» асари бу борада асосий илмий-назарий манба бўлиб хизмат қилади.

Мазкур асарда ўзлигини билишга интилган, келажакка умид билан қараган одам, албатта, ўз тарихини ва ўзининг кимларнинг насли ва авлодлари эканини билишга кизикishi тўғрисида шундай дейилган эди: «Тарихий илдинини излаган одам, албатта, бир кун мана шундай саволларга дуч келади ва аминманки тўғри хулосалар чиқаради. Тарихий хотираси бор инсон – иродали инсон. Такрор айтаман, иродали инсондир».

Ким бўлишдан катъий назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиниш мумкин эмас. Тарих сабоклари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди».¹

Тарихий хотиранинг муҳим вазифаси кишиларда ўзликни англаш туйғусини тарбиялаш натижасида миллий ғурур ва ифтихорни вужудга келтиришидир. Миллий ғурур ва ифтихор тарихий хотира асосида шаклланади экан, у ажлодлардан қолган моддий ва маънавий мероснинг бошқалар олдида нечоғлик улкан аҳамият касб этишини англашдан келиб чиқади ва кишида фахр туйғусини пайдо қилади, ажлодлардан, уларнинг инсоният тарихидаги хизматларидан ғурурланади.

Ажлодларимиздан қолган мерос ҳар бир миллатнинг нафақат ўтмиши, шунинг билан бирга истиқболи учун ҳам куч, фидойилик ва илҳом манбаи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам Президентимиз «Ҳозирги Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешикларидан бири бўлганлигини бутун жаҳон тан олмақда. Бу қадимий ва табарук туپроқдан буюк алломалар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал тошган». «Ота-боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибалари, диний, ахлоқий, илмий қарашларини ўзида мужассам этган бу нодир қўлёмаларни жиддий ўрганиш даври келди»² деб таъкидлайди. Унинг «Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади. Инсон учун тарихдан жудо,

бўлиш ҳаётдан жудо бўлиш демакдир»¹, деган ғояларида ҳар бир ватандошимизнинг, айниқса, ёшларимизнинг маънавий меросимизни чуқур ўрганиши зарурлиги миллий-маънавий тикланишимизнинг бош вазифаси эканлигини тушуниб етишга қаратилгандир.

И. Каримов: «Миллий мафкура воситасида эл-юрт бирлашади, ўз олдига буюк мақсадлар қўяди ва уларни адо этишга қодир бўлади»², дея миллий ғоянинг вазифаларини аниқ белгилаб берди: «...миллий ғоя биринчи навбатда ёш авлодимизни ватанпарварлик, эл-юртнинг садоқат руҳида тарбиялаш, уларнинг қалбига инсонпарварлик ва одамийлик фазилатларини пайванд қилиш олижаноб ишларимизда мададкор бўлиши зарур»³ лигини белгилаб берди.

Жамиятнинг бир босқичдан иккинчисига ўтиши, боз устига фураонлик асосида қурилган жамиятдан маърифатли, инсон манфаатлари, шахс эркинлиги ва камолотига хизмат қилувчи демократик жамиятга қадам қўйиши осон кечмайди, чунки эски тузум иллатлари хали сақланиб туради, ўз умрини узайтириш учун жоннаҳди билан қаршилик кўрсатадиган кучлар ҳам мавжуд бўлади. Янги жамият эса қисқа муддатда қурилмади, балки маълум вақтнинг, унда яшайётган барча инсонларнинг фидойилик билан меҳнат қилишларини талаб қилади. Худди мана шу жараёнда юзага келган муаммоларни ҳал қилиш учун юксак маънавий эътиқод ва сабр-тоқат билан одамларни уюштириш, улар дунёқарашида янги жамият тафаккурини шакллантириш муҳим вазифа ҳисобланади.

Мамлакатимизда ана шу муаммоларни ҳал этиш жараёнлари илчил олиб борилмоқда. Уларни муваффақиятли ҳал этишда эртанги кунимиз давомчилари бўлган ёш авлодни тарбиялаб вояга етказишимиз зарур. Шунинг учун ҳам Президентимиз оғир иқтисодий муаммоларни ҳал этиш жараёнлари қийинчилик билан кечатганига қарамасдан кадрлар тайёрлаш дастурини ишлаб чиқиш, уни қабул қилиш ва ҳаёtgа тағбиқ этиш масаласини асосий вазифа сифатида белгилаб берди ҳамда уни муваффақиятли амалга оширишга раҳбарлик қилди. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясидаги маърузасида бу дастурнинг аҳамиятини шундай таъкидлайди: «Дўнда қилиб айтганда, бугунги кунда олдинкига қўйган буюк мақсадларимизга, эзгу ниятларимизга эриши-

¹ Каримов И.А. Ёш келажатимизни ўз қўлими билан қураим. Асарлар тўплами. 7-жид. Т.: Ўзбекистон, 1999. 137-бет.

² Ўша асар, 92-бет.

³ Ўша асар, 92-бет.

шимиз, жамиятимизнинг янгиланиши, ҳаётимизнинг тараққиёти ва истиқболи амалга ошириладиган ислохотларимиз, режаларимизнинг самарали тақдир – буларнинг барчаси, авваламбор, замон талабларига жавоб берадиган юқори малакали, онгли мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз».¹

Президентимизнинг миллий-маънавий тикланишни амалга оширишга хизмат қилувчи яна бир концептуал ғояси соғлом авлодни тарбиялаб, воёга етказиш заруриятининг илмий асосланганлигидир. Унинг соғлом авлод концепциясида шахснинг жисмонан ва руҳан бақувват, юксак билимли, маънавиятли, тафаккурли, фидойи ва ватанпарвар бўлиши каби талабларга жавоб берадиган авлод назарда тутилади.

Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари тажрибалари кўрсатиб турибдики, қайси мамлакат ёшлари жисмонан соғ бўлиб, замонавий фан, техника ва технология ютуқларини қанчалик мукамал эгалласа, мамлакат тараққиётига қўшадиган ҳиссалари шунчалик самарали бўлади, маънавият юксалади ва мамлакатнинг ҳозирги замон жаҳон цивилизация тизимига кириб бориши тезлашади.

Миллий тараққиётнинг яна бир қонунияти жаҳонда эришилган ютуқлардан ва тажрибалардан фойдаланишга ҳаракат қилмаган миллат тўлақонли ривожланмайди ва умумжаҳон цивилизациясига ўзининг ҳиссасини қўша олмайди.

Шу маънода Президентимиз ўз асарларида миллий-маънавий тараққиётимизнинг муҳим омил сифатида жаҳон халқларининг маънавий тараққиётида эришган ютуқларидан кенг фойдаланишимиз, уларни кенг ўзлаштиришимиз зурурлигини илмий асослаб берган.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, мазкур асарда миллий истиқлол ғояси ва у асосида шаклланган умуммафкуравий тушунча ҳамда тамойилларнинг мазмун-моҳияти очиб берилган. Мафкуранинг инсон, жамият ва давлатлар тарихидаги ўрни ҳамда улар тараққиётдаги таъсири жаҳон ва Ўзбекистонга оид мисол ҳамда далиллар асосида таҳлил қилинган. Мазкур асар ушбу қўлланма учун назарий методологик манба бўлиб ҳисобланади.

Президентимизнинг «Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан

курмоқдамиз» номли асарида мустиқиллик мафкураси, миллий ғоя, миллий гуруҳ, маънавият масалаларига эътиборни қаратиш билан бирга, ёшларга ҳавф солиши мумкин бўлган қатор мафкуравий таҳдидларга, ёвуз интилишларга асло йўл қўймаслик зарурлиги уқтирилди. Бугун дунё бемалол янги таҳдид – диний экстремизм ва фундаментализм билан юзлашмоқда. Бу ҳавфнинг қўлами унинг инсоният мақсад-манфаатларига зид эканлиги билан белгиланади. Диний мутаасиблик билан кураш одамзод учун ҳаёт-мамонт масаласи эканлини англаш вақти етди.

«Халқига суянмаган раҳбар ҳеч замонда бирон натижага эриша олмаган. Ахир, ҳар бир фуқароннинг жамиятда ўз ўрни, ўз бурчи ва масъулияти бор. Лекин уларни улуг ва олижаноб максадалар йўлида руҳий, маънавий жиҳатдан бирлаштирадиган йўлбошчининг майдонга чиқиши тарихий тараққиёт тақозосидир».

Юртбошимиз халқимизнинг миллий кадриятлари, анъаналари ва маданиятини тиклашнинг ташаббусқори бўлди. Зеро, ҳар бир авлод миллий маънавиятини бутунлай янгитдан яратмайди, балки авлодлар томонидан яратилган маданий бойликларни қабул қилиб олади ва такомиллаштиради. Асарда тарихий ворислик – жамият ва унинг маданияти раванқининг асосий шарти экани асослаб берилган.

Ислом Каримов «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» концепциясига ёзган сўз бошида «... мен миллий истиқлол ғояси бутунги тез суръатлар билан ўзгараётган таҳликал дунёда ўзлигимизни англаш, бизнинг қимлигимизни, қандай аждодаларнинг меросига, неча минг йиллик тарих, бетақрор маданият ва кадриятларга эга эканлигимизни ҳис этиб яшашга, бу бойлиқни асраб-авайлаб, демократик кадриятлар, бутун жаҳон тараққиёти ютуқлари билан озиқлантириб, янги ўсиб келаётган авлодга етказишга хизмат қилмоғи зарур, деб биламан», деган ғояни таъкидлади. «Юксак маънавият – енгилмас куч» номли асарида одамзод учун ҳамма замонларда ҳам энг буюк бойлик бўлиб келган маънавиятимизнинг маъно-мазмунини, унинг инсон ва жамият ҳаётини тарбия қилиш ва аҳамияти, бу мураккаб ва серқирра тушунчанинг назарий ва амалий томонларини кенг камровли фикр ва ҳулосалар орқали таҳлил этган. Унда истиқлол йилларида юртимизда миллий маънавиятимизни тиклаш, уни замон талаблари асосида ривож-

¹ Каримов И.А. Халқимизни ва барқарор тараққиёт йўлида. Асарлар тўплами. 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998. 325-бет.

лангириш бўйича амалга оширилган улкан ишлар, бу борада олдинда турган максад ва вазифалар ҳақида атрофлича фикр юритилган.

Асарда бугунги мураккаб глобаллашув даврида маънавият соҳасида вужудга келаятган долзарб муаммолар, ҳалқимиз маънавиятини асраш ва юксалтириш, аиникса, ёш авлод қалби ва онгини турли зарарли ғоя ва мафкуралар таъсиридан сақлаш ва химоя қилиш масалаларига алоҳида эътибор берилган. Шунингдек, унда маънавият соҳасидаги долзарб муаммолар ва вазифалар теран таҳлил этилиб, ҳалқимизнинг дунёда ҳеч қимдан кам бўлмай яшаши учун бор куч ва имкониятларни сафарбар қилиш, ҳамда бу борада маънавий тарбия масаласи, ҳеч шубҳасиз, бекиёс аҳамият касб этиши қайд этилган.

Асарда ер юзида турли миллатлар, элатлар, халқлар, давлатлар бўлгани каби инсонларнинг табиати ва хусусияти ҳам турличалиги, уларнинг бир-биридан фарқи ҳаёт тарзи, урф-одат ва анъаналари, маданияти борлиги ва уларнинг барчаси ранг-баранг маънавиятларни шакллантиришга хизмат қилиши ҳаётини мисоллар орқали таҳлил этилган. Бу дунёда ҳаёт бор экан, турли хил одамлар, уларнинг онгу тафаккуридаги ўзаро тафовут ва зиддиятлар сақланиб қолавериши, турли дунёқарашлар, оқим ва йўналишлар мавжудлигини табиий бир ҳол деб қабул қилиш кераклигига эътибор қаратилган.

Муаллиф маънавиятни шакллантирадиган асосий мезон бўлган маънавий мерос, маданият бойликлари, кўҳна тарихий ёдгорликларнинг ўрни ва аҳамияти, инсон ва жамият тараққиёти учун муҳим омил ҳисобланган маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги, айнан ушбу тамойиллар бир-бирини инкор этмаслиги, аксинча, бир-бирини тўлдириши ҳамда мамлакатда сиёсий, ижтимоий, иқтисодий барқарорлик ва тараққиётнинг мустаҳкам гарови бўлиб хизмат қилишини асослаб берган.

Айни пайтда асарда мамлакатимизда янги ҳаёт, янги жамият пойдеворини барпо этишда эркин фуқаро маънавиятини шакллантириш масаласи ғоят долзарб аҳамиятга эга экани, глобаллашув жараёни, унинг мазмун-моҳияти, ижобий ва салбий жиҳатлари фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя билан курашининг аҳамияти, ҳозирги дунёнинг геополитик, иқтисодий-ижтимоий, ахборот-коммуникация манзарасидаги ўзгаришлар чуқур таҳлил этилган.

Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган миллий-маънавий

тикланишининг илмий-назарий концепциясининг амалий аҳамияти шундаки, у бугун миллий ва жаҳон маънавияти тараққиёти эҳтиёжларининг тўла ифода этилган бу ғояда миллий ва умуминсоний маънавият уйғун ҳолда асосланган. Шунинг учун ҳам миллий-маънавий тикланишимиз барқарор жараён сифатида намоён бўлиб келмоқда. Бу ўз навбатида Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган миллий-маънавий тикланиш концепциясининг ҳаётийлигини тасдиқлайди.

2.2. Ислом Каримовнинг маънавият тушунчасига таърифи, унинг назарий ва методологик аҳамияти

Маънавиятнинг инсон ва миллат камолотидаги ҳамда жамият тараққиётидаги ўрнини аниқ билиб олиш ҳамда шу асосда уни риёжлантириш моҳияти мазмунини илмий таҳлил қилишни тақозо этади. Чунки маънавиятнинг моҳияти ва мазмунини билиб олмасдан туриб, унинг инсон, миллат, халқ ва жамиятга кўрсатадиган таъсир имкониятларини ҳам аниқ тасаввур этиб бўлмайди.

Маънавиятнинг шахс, миллат, давлат ва жамиятнинг қудратли кучи сифатида ҳамда шаклан ва мазмунан уйғун ҳолатда ўрганиш фақат мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритгандан кейингина бошланди. Уни бу шаклда ўрганиш эса мустақиллик шароитида миллий тафаккур тараққиётимизда янги йўналишдир. Бу йўналишнинг пайдо бўлиши ва унинг концептуал ғояларини назарий жиҳатдан ишлаб чиқиш Президентимиз Ислом Каримов номи билан боғлиқ. Унинг асарлари, рисоалари, маърузаларида маънавият тушунчасининг моҳияти очиб берилган. Бу маънавиятнинг мустақил омил сифатида ўрганиш учун қатта аҳамиятга эга бўлди. Чунки ҳар қандай илгари сурилаятган ғояларнинг моҳияти очиб берилмас экан, унинг жамият тараққиётида миллат ва шахс камолотидаги ролини белгилаш осон бўлмайди.

Президентимиз миллий тараққиётимизнинг дастури даражасига айланган «Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли» асарида маънавиятнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини очиб бериб, шундай ёзган эди: «Маънавият инсонга ҳаёдек, сулук зарур. Саҳродаги сайёҳ ҳар доим булоқдан чанқоғини босади. Худди шунингдек, инсон ҳам неча-неча азоблар ва қийинчилик билан маънавият чўшимасини излайди».¹

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар тўплами, 1-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996. 202-бет.

Мамлакатимизда ўтказилаётган ислохотлар ва уларнинг вазифаларини белгилаб беришда Президентимиз яна маънавиятни ривожлантириш масаласига қайтиб шундай дейди: «Моддий ислохотлар, иқтисодий ислохотлар – ўз йўлига. Уларни ҳал қилиш мумкин. Халқнинг таъминотини ҳам амаллаб туриш мумкин, аммо маънавий ислохотлар қўллик, мутелик исканжасидан озод бўлиш, қаддини баланд тутиш, ота-боболаримизнинг уйдумларини тиклаб, уларга ворис бўлиш – бундан оғирроқ ва бундан шарафлироқ вазифа йўқ, бу дунёда».¹ Бунда Президентимиз ўтказилаётган ислохотларнинг асосини миллий-маънавий тикланиш жараёни ташкил этишини назарда тутмоқда. Демак, қўллик, мутелик исканжасидан озод бўлган, ўзининг қимлигини англаган, миллиятнинг ўзлигини тараннум этган инсонгина мамлакатнинг тараққиётига ўз ҳиссасини қўшиши мумкин.

Президентимиз маънавият тушунчаси мазмунини очиб берар экан: «Ер, оила, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар, кўни-кўшинлар, халқ, мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ҳурмат, инсонч, хотира, виждон, эркинлик – маънавиятнинг маъноси ана шундай кенг»² – деб таъкидлайди.

Маънавият ўз-ўзидан шаклланмайди. У, аввало, ҳар бир инсоннинг ички маънавий салоҳиятини шакллантириш йўлида барча моддий ва маънавий бойликларни ўзлаштириш, Ватан ва миллат манфаатлари йўлида фидойилик билан ҳалол меҳнат қилиш жараёнида шаклланади. Шу маънода ҳам Президентимиз «Маънавият тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон калбда камол топиши учун у қалбдан ва виждондан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак»³ лигини уқтиради.

Президентимиз асарларини қўнт билан ўрганар эканмиз, уларда олдинги асарларда илгари сурилган ғоялар кейингиларида ижодий ривожлантирилган, мазмунан ва моҳиятан бойитилганлигини кўрамиз. Энг асосийси шундаки, ана шу бойитилган жараёнда жаҳият ва миллиятимиз тараққиётида содир бўлган ижобий ўзгаришлар билан бир қаторда юзага келган янги муаммоларни ҳал этишнинг назарий асослари ўз ифодасини топган. Жўмладан, у Олий Мажлиснинг XIV сессиясидаги «Ўзбекистон XXI асрга ин-

тиломқад» маърузасида маънавият тушунчасига қўйидаги фундаментал таърифни беради: «Маънавият... инсонни руҳий поклатиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойитадиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний куч...»¹ дур.

Бу тариф мазмун-моҳияти билан маънавият тушунчасини ўзига тўла акс эттирган. Унда инсоннинг ички руҳий оламини ифодаловчи барча компонентлар ўз ифодасини топган ва унинг инсон баркамоллигини таъминлашда катта куч эканлиги белгилаб берилган. Шу муносабат билан маънавиятимизнинг жаҳиятини ривожлантиришдаги роли ҳақида Президентимиз томонидан келтирилган қўйидаги фикрларнинг моҳиятини тушуниб олиб, уни бевосита ҳар биримиз ўзимизнинг қўндалик вазифамизга айлантиришимиз миллатимиз ва мамлакатимиз тараққиётини таъминлаш учун муҳим амалий аҳамиятга эга: «Барчамиз яхши англаб олишимиз керакки, қадимизнинг барча соҳаларидаги аҳвол, амалга оширилаётган ислохотларимизнинг самарадорлиги, аввало, халқ маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросимизнинг кенг ўрганилиши, анъаналаримизнинг сақланиши маданият ва санъат, фан ва таълим ри-ножи билан узвий боғлиқдир»².

Ҳақиқатдан ҳам маънавий қашшоқлик билан ҳеч қачон миллият иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тараққиётга эриша олмайди. Маънавият ҳар қандай тараққиёт учун манба бўлиб хизмат қилади. Чунки маънавият қанча юксак бўлса, қилинадиган ишларнинг самарадорлиги ва унуми ҳам шу даражада юксак бўлади. Маънавият орқали инсон ва миллат қилинаётган ишларнинг мазмунини ва моҳиятини аниқ тушуниб етади, ўз меҳнатини қувонч ҳамда тараққиёт оламига айлантиришга эришади.

Президентимиз маънавиятнинг моҳиятини очиб бериш билан бирга бу соҳада амалга оширилиши керак бўлган ислохотларнинг стратегик йўналишларини ҳам белгилаб берди. Шу жўмладан, «Фидокор», газетаси муҳбири саволларига берган жавобларида қўйидагиларни таъкидлайди: «...авваламбор, ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мустаҳкамлаш, иродасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақил фикрига эга бўлган баркамол инсонлар қилиб тарбиялаш, уларнинг тафаккурида ўзлигини унутмаслик, ота-боболарнинг

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар тўплами, 1-жилд. Т. Ўзбекистон, 1996, 80, 81-бетлар.

² Ўша асар, 80, 81-бетлар.

³ Ўша асар, 81-бет.

¹ Каримов И.А. Ёш қилмағимизни ўз қўлимиз билан қўрамиз. Асарлар тўплами, 7-жилд. Т. Ўзбекистон, 1999, 81-бет.

² Ўша асар, 381-бет.

муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатларини қарор топтириш, уларнинг мен ўзбек фарзандиман, деб гўрур ва ифтихор билан яшагга эришишдир».

Мустақиллик йилларида Президентимиз томонидан қўйилган ана шу вазифаларнинг амалга оширилаётганлиги миллий-маънавий ривожланиш борасида катта муваффақиятларни қўлга киритишимиз учун асос бўлиб хизмат қилади. Бу ерда шунинг алоҳида таъкидлаш лозим бўладики, Президентимиз ишлаб чиққан миллий-маънавий тикланиш концепцияси бугунги давр учун яна ҳам катта амалий аҳамият касб этмокда. Чунки тараққиётимизнинг бугунги босқичи маънавиятни ривожлантиришга бўлган эҳтиёжни яна ҳам ошириб бормокда. Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган миллий-маънавий тикланиш концепциясининг жуда катта назарий ва методологик аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу аҳамият қўйилгилардан иборат:

- биринчидан, бу концепция собиқ шўроларнинг тоталитар тузуми шароитида бой миллий-маънавий маданиятимизнинг инкирозга юз тутганлигини ва унинг сабабларини тушуниш;

- иккинчидан, собиқ шўроларнинг ўтказган зўравонлиги, зулми ва жинояткорона хатти-ҳаракатларига қарамадан миллий-маънавий меросимизнинг илдизлари мустаҳкам бўлганлиги учун бу зўравонликларга бардош бериб, ўз салоҳияти ва хусусиятларини сақлаб қолганлигини, шунингдек, ана шу омил мустақиллигимиз шароитида куч-қудрат, миллий гўрур ва ифтихор туйғуларимиз учун манба бўлаётганлигини тушуниб етиш;

- учинчидан, ҳар бир миллат, у сон жиҳатдан кичикми ёки каттами, қатъий назар, мустақиллик уларнинг ҳар бири учун ҳаво ва сувдек зарур эканлигини, фақат мустақиллик миллатнинг миллий-маънавиятини сақлаб қолишга, уни ривожлантиришга ва келайинги авлодга етказиш бахтига муяссар этадиган асосий омил эканлигини тушунишга, бу эса ҳар бир миллатдошимиз ва ватандошимизнинг мустақилликдек улғу неъматини сақлаб қолиши учун фидойилик кўрсатиши маънавиятнинг юксак белгиси эканлигини қалбдан ҳис этишга имкон бериш;

- тўртинчидан, миллий-маънавий тикланишнинг моҳиятини, «маънавият» тушунчаси, унинг шахс, миллат қамолоти, давлат ва

жамият тараққиётидаги ўрнини белгилаб олишга, уни ривожлантириш учун меросимизни чуқур ўзлаштириш, тинмай изланиш, таърифат, фан, техника ва технология ютуқларини сабот билан ўзлаштириш ҳамда Президентимизнинг бугунги тараққиётимизни танимлайдиган «Куч – билим ва тафаккурда» деган илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган концептуал ғоясига изчиллик билан амал қилишимиз;

- бешинчидан, миллий мустақиллигимизни мустаҳкамлаш ва милоҳотларни амалга ошириш жараёнида миллий-маънавий тикланишимиз олдида турган вазифалар қўламини билиб олишга ва уни амалга оширишда умуммиллий сафарбарлик ҳаракатини авж олдиришда фидойилик кўрсатиш зарурлигини англашимиз;

- олтинчидан, талаба-ёшларнинг миллий-маънавий тикланиш борасида улар олдида турган вазифаларни билиб олишга, миллий гўрур, ифтихор, фидойилик, ватанпарварлик, инсонийлик каби олонжаноб вазифаларни шакллантириш – мустақиллигимизни мустаҳкамлаш ва тараққиётимизнинг асосий шарти эканлигини тушуниб етишимиз;

- йеттинчидан, миллий истиклол ғоясининг маъно ва мазмунини чуқур англашимизга, мустақилликни мустаҳкамлаш жараёнида маънавий янгиланишимиз борасидаги стратегик вазифаларимизнинг асосий йўналишларини ва қўламини чуқур билиб олишимиз ҳамда уларни амалга оширишда ташаббускорлик кўрсатишимизнинг аҳамиятини тушуниб етишимиз зарурлиги ва бошқалар.

Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган миллий-маънавий тикланиш концепциясининг илмий-назарий ва амалий аҳамияти фақат юқорида кўрсатилганлар билан чегараланмайди. Унинг халқаро аҳамияти ҳам нихоятда катта. Қўйилган ҳар бир қадам бугунги кунда тоталитаризмдан қутулиб, демократик жамият қуриш томон бораётган бир қатор мамлакатларда ҳам миллий-маънавий тикланиш учун катта амалий аҳамиятга молик.

2.3. Миллий маънавиятнинг тикланиши ва ривожланишида Ислоҳ Каримовнинг хизматлари

Ўзбек халқи салкам бир ярим аср мустамлакачилик зулми остида азоб-қусурни кўчирди. Бунинг икки асосий сабаби мавжуд. Биринчиси, хонликлар салтанати босқинчи давлатлар кўз ўнгига

¹ Каримов И.А. Олод ва обод ватан, эрени ва фаровон ҳаёт – пирувард мақсадиим. Асарлар тўплами. 8-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2000. 494-бет.

да ички низолар туфайли тобора заифлашиб борди. Буни диққат билан кузатиб бораётган чор Россияси айнан улар ўртасига низо, нифок уруғларини янада кўпроқ сочиб, бу сиёсатни ўта маҳорат билан амалга ошириб борди.

Хонликлардаги сиёсий арбоблар ташқи сиёсат масалалари, давлат хавфсизлигини таъминлаш, жаҳон сиёсатининг йўналиши Туркистон сари бурилаётганлигига, шу билан эртами-индин бу сиёсат босқинчилик урушига ўз ўрнини бўшатиб беришини англашдек масъулиятдан узок эдилар. Уларнинг мана шу хатолари боис бир ярим аср мобайнида миллатнинг гурури тоғталиб, миллий кадриятлари оёқ ости килиниб, миллат учун ғам чеккан маърифат эгалари қатл этилди ёки ўзга юртларга умрбод сургун килинди. Биринчи сабаб шу тарика иккинчи сабабга йўл очиб берар экан, босқинчилар Туркистонни эгаллаб оладилар. Бошқарувнинг тўлақонли зўрлик ва қонли жабр-зулм усули жорий килинди. Мустақиллик тизимининг асосий хусусияти ва шиори адолатсизлик, бўйсунувчи халқларни хору зорлик ботқоғига улоқтириш эди.

Халқимизнинг маънавий-ахлокий мероси, буюк тарбия воситаси – Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифлар билан халқимиз ўртасида тиканли майдон ҳосил килинди ва бу майдон коммунистик мафкуранинг худосизликка асосланган девори билан тўсилди. Худосизлик руҳида тарбияланган қалбнинг инсонийлик ҳарорати йўқолиб, ёввойиллик ҳислари шаклланади, ботинийлик ўла боради. Собик совет давлати исломий иймон-этикоди, ахлоки барқ урган не-не улуғ алломаларни етиштирган ватанимиз худудини мафкуравий эксперимент, яъни тажриба майдонига айлантирмоқчи бўлдилар. Бу муҳишликни сезиб қолган миллатимиз фахрлари – ватанпарварларимизга «диндор», «миллатчи» тамғаси босилиб, қатл қилиндилар. Бундай адолатсизлик, ноҳақлик зуравонликларнинг чеки бўлмаган. Аксинча, унинг ижодкори бўлган тузум миллатни ҳам, унинг миллий-маънавий ҳаётини ҳам шафқатсиз давлат террорига мубтало килди. Уларнинг бу қабохатларидан дунё дарзага келди. Мустақиллашчи тузумни тарих ва замон рад килди. Унинг харобалари ўрнида миллий озодлик ва миллий тикланиш байроғи кўтарилди.

Мустақил Республикаимизнинг биринчи Президенти бўлган И.Каримов зиммасига оғир ва ҳаддан ташқари мураккаб вазифалар

тушди. Улоқ мустақиллашчилик сиёсати туфайли истисодий ва сиёсий таваллуд ботқоғига ботирилган, маънавияти емирилган халқни, Миллатини озод ва фаровонликка олиб чиқиш, миллий тикланишга эътиборлиқ қилиш, демократияга асосланган давлат қуриш, уни ҳуқуқ ислохот ва янгиланиш жараёнига тортиш каби улуғвор ишларга йўлбошчилик қилиш яратганнинг назари тушган давлат арбобларини насиб этди.

Мустақилликни қўлга киритганимиздан кейинги йиллар давомида истисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий соҳаларда қатта муваффақиятларга эришилди. Мамлакатимизда сиёсий барқарорлик юз берди, келтирилди, бозор муносабатларига ўтилиб, миллий-маънавий покланиш ва тикланишимизнинг мураккаб вазифалари вазинани билан амалга оширила бошланди.

Истиқлол йилларида халқимизнинг ўтмишига, бой тарихий меросига, маънавий кадрият ва анъаналарига бўлган муносабат тузубан ўзгарди. Президентимизнинг «Юсак маънавият – енгилмас куч» китобида таърифланганидек, инсонни руҳан покланиш, қалбдан улағинишга қорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини боқувват, иймон-этикодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган, бекдес куч – маънавиятга энг устувор йўналишларидан бири етиштирилади эътибор қаратилди.

Миллий маданиятимизга, жаҳон цивилизацияси тараққиётига улашган хисса қўшган бобоқалонларимизнинг маънавий мероси халқимизга қайтарилди, таваллуд топган қонлари бутун мамлакат ва халқаро миқёсида кенг нишонланмоқда.

Ҳунончи, Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллиги, Маҳмуд аз-Замахшарийнинг 920 йиллиги, Бурҳониддин Марғиноний таваллудининг 910 йиллиги, Имом Моғурудий таваллудининг 1130 йиллиги, Абдуҳолиқ Ғиждувоний таваллудининг 900 йиллиги, Хужа Аҳрор Валийнинг 600 йиллиги, Алишер Навоийнинг 550 йиллиги, Қамолдин Бехзод таваллудининг 545 йиллиги, Нажмуддин Кубро таваллудининг 850 йиллиги кенг нишонланди, 1998-йилда имом ал-Бухорий ҳазратларининг 1225 йиллиги, Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллиги нишонланди.

Мустақиллик йиллари Қуръони Карим ўзбек тилига таржима қилиниб, кўп нусхада чоп этилди. Имом ал-Бухорийнинг тўрт жомаллик Ҳадислари, Хожа Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар» тўплами, Қуръони Карим шарҳларига оид қўлаб китоблар чоп этилди ва улардан халқимиз баҳраманд бўлаётир. Ийди Рамазон ва

да ички низолар туфайли тобора заифлашиб борди. Буни диққат билан кузатиб бораётган чор Россияси айнан улар ўртасига низо, нифок уруғларини янада кўпроқ сочиб, бу сиёсатни ўта маҳорат билан амалга ошириб борди.

Хонликлардаги сиёсий арбоблар ташқи сиёсат масалалари, давлат хавфсизлигини таъминлаш, жаҳон сиёсатининг йўналиши Туркистон сари бурилаётганлигига, шу билан эртами-индин бу сиёсат босқинчилик урушига ўз ўрнини бўшатиб беришини англашдек масъулиятдан узок эдилар. Уларнинг мана шу хатолари боис бир ярим аср мобайнида миллатнинг гурури тоғталиб, миллий кадриятлари оёқ ости килиниб, миллат учун ғам чеккан маърифат эгалари қатл этилди ёки ўзга юртларга умрбод сургун килинди. Биринчи сабаб шу тарика иккинчи сабабга йўл очиб берар экан, босқинчилар Туркистонни эгаллаб оладилар. Бошқарувнинг тўлақонли зўрлик ва қонли жабр-зулм усули жорий килинди. Мустақиллик тизимининг асосий хусусияти ва шиори адолатсизлик, бўйсунувчи халқларни хору зорлик ботқоғига улоқтириш эди.

Халқимизнинг маънавий-ахлокий мероси, буюк тарбия воситаси – Куръони Карим ва Хадиси шарифлар билан халқимиз ўртасида тиканли майдон ҳосил килинди ва бу майдон коммунистик мафкуранинг худосизликка асосланган девори билан тўсилди. Худосизлик руҳида тарбияланган қалбнинг инсонийлик ҳарорати йўқолиб, ёввойиллик ҳислари шаклланади, ботинийлик ўла боради. Собик совет давлати исломий иймон-этикоди, ахлоки барқ урган не-не улуғ алломаларни етиштирган ватанимиз худудини мафкурaviй эксперимент, яъни тажриба майдонига айлантирмоқчи бўлдилар. Бу муҳишликни сезиб қолган миллатимиз фахрлари – ватанпарварларимизга «диндор», «миллатчи» тамғаси босилиб, қатл қилинди. Бундай адолатсизлик, ноҳақлик зуравонликларнинг чеки бўлмаган. Аксинча, унинг ижодкори бўлган тузум миллатни ҳам, унинг миллий-маънавий ҳаётини ҳам шафқатсиз давлат террорига мубтало қилди. Уларнинг бу қабохатларидан дунё дарзага келди. Мустақиллашчи тузумни тарих ва замон рад қилди. Унинг харобалари ўрнида миллий озодлик ва миллий тикланиш байроғи кўтарилди.

Мустақил Республикаимизнинг биринчи Президенти бўлган И.Каримов зиммасига оғир ва қаддан ташқари мураккаб вазифалар

тушди. Улоқ мустақиллашчилик сиёсати туфайли истисодий ва сиёсий таназул ботқоғига ботирилган, маънавияти емирилган халқни, Миллатини озод ва фаровонликка олиб чиқиш, миллий тикланишга етишчилик қилиш, демократияга асосланган давлат қуриш, уни ҳаққар ислохот ва янгиланиш жараёнига тортиш каби улуғвор ишларга йўлбошчилик қилиш яратганнинг назари тушган давлат арбобининг насиб эгали.

Мустақилликни қўлга киритганимиздан кейинги йиллар давомида истисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий соҳаларда қатта муваффақиятларга эришилди. Мамлакатимизда сиёсий барқарорлик юз берди, келтирилди, бозор муносабатларига ўтилиб, миллий-маънавий покланиш ва тикланишимизнинг мураккаб вазифалари вазинани билан амалга оширила бошланди.

Истиқлол йилларида халқимизнинг ўтмишига, бой тарихий меросига, маънавий қадрият ва анъаналарига бўлган муносабат тузаланган. Президентимизнинг «Юсак маънавият – енгилмас куч» китобида таърифланганидек, инсонни руҳан покланиш, қалбни улағишига қорлайдиган, одамнинг ички дунёси, иродасини боқувват, иймон-этикодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган, беқидс куч – маънавиятга энг устувор йўналишларидан бири сифатида эътибор қаратилди.

Миллий маданиятимизга, жаҳон цивилизацияси тараққиётига улакан ҳисса қўшган бобоқалонларимизнинг маънавий мероси халқимизга қайтарилди, таваллуд топган қонлари бутун мамлакат ва халқаро миқёсида кенг нишонланмоқда.

Ҳунончи, Баҳоуддин Нақшбанд таваллудининг 675 йиллиги, Маҳмуд аз-Замахшарийнинг 920 йиллиги, Бурҳониддин Марғиноний таваллудининг 910 йиллиги, Имом Моғурудий таваллудининг 1130 йиллиги, Абдуҳолиқ Ғиждувоний таваллудининг 900 йиллиги, Хужа Аҳрор Валийнинг 600 йиллиги, Алишер Навоийнинг 550 йиллиги, Қамолдин Бехзод таваллудининг 545 йиллиги, Нажмуддин Кубро таваллудининг 850 йиллиги кенг нишонланди, 1994-йилда имом ал-Бухорий ҳазратларининг 1225 йиллиги, Аҳмад ал-Фарғонийнинг 1200 йиллиги нишонланди.

Мустақиллик йиллари Куръони Карим ўзбек тилига таржима қилиниб, кўп нусхада чоп этилди. Имом ал-Бухорийнинг тўрт жомаллик Ҳадислари, Хожа Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлар» тўплами, Куръони Карим шарҳларига оид қўлаб китоблар чоп этилди ва улардан халқимиз баҳраманд бўлаётир. Ийди Рамазон ва

Қурбон хайит кунлари умумхалқ байрами сифатида халқимиз ҳаётидан мустақкам ўрин олди. Ҳар йили 3000 дан ортиқ ватандошларимиз муборак ҳаж сафарларини адо этмоқдалар. Қўллаб масжид ва медресалар қурилди ва таъмирланди. Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Бобур Мирзоларнинг номлари қайта тикланди. Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллиги, Амир Темур таваллудининг 660 йиллиги, Мирзо Улуғбекнинг эса 600 йиллиги кенг нишонланди ва шу муносабат билан юртимизда бекёс маънавий-маърифий ишлар амалга оширилди. Миллий истиклолимиз курашчилари Мунавварқори, Бехбудий, Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўпон, Усмон Носир ва бошқаларнинг номлари оқлаиб, асарлари чоп этилди.

Қатагон йилларида миллатимиз мустақиллигини таъминлаш йўлида қурбон бўлган халқимизнинг ана шу севиқли фарзандларининг муборак номларини абадийлаштириш мақсадида ватанимиз пойтахти Тошкент шаҳрида Шахидлар хиёбони барпо этилди. Бу ўзликни англашнинг, тарих билан уйғонган миллат таржimaiн ҳолининг мустақиллик кўзгусида намоён бўлишининг бир қиррасидир.

Узоқ ва бой тарихимиз ҳамда маданиятимиз, шунингдек, маънавиятимизнинг илдин қадимга бориб тақалишидан гувоҳлик берувчи Хива ва Бухоро шаҳарларининг 2500 йиллик тўйининг ўтказилиши жаҳон шаҳарсозлик маданияти тарихининг ибтидоси сифатида ҳам эътироф этилган эди. 2002 йилда Шаҳризабз, Термиз шаҳарларининг 2500 йиллиги, 2006 йилда Хоразм Маъмун академиясининг 1000 йиллиги, «Алпомиш» эпосининг 1000 йиллиги, Қарши шаҳрининг 2700 йиллиги, Самарқанд шаҳрининг 2750 йиллиги, Марғилон шаҳрининг 2000 йиллиги ва Тошкент шаҳрининг 2200 йиллиги жаҳон миқёсида нишонланиши «Авесто» ёшининг 3 минг йилга яқинлашгани маънавиятимиз томирлари нақадар қадимийлиги ва бақувватлигининг далилларидир.

Ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш билан давлат идораларида иш юритиш, шаҳарларда кўчалар ва жойларнинг номла-нишида тарихий ҳақиқат қарор топди. Маънавий меросимиз саналган қўллаб асарлар ўзбек тилига таржима қилинмоқда. Ўзбек тилининг халқ ва давлат ҳаётидаги асосий аҳамияти ва ўрнини тиклаш борасида сезиларли ишлар амалга оширилди. Шу тариқа миллатнинг, давлатимизнинг кадр-киммати мустаҳкамланди. Мактаблар ва олий ўқув юртларида русийзабон ёшларнинг ўзбек тилини ўрганиши учун ҳам қатта имкониятлар яратиб берилмоқда.

Давлатимиз раҳбари энг аввало, ишни таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг ҳуқуқий асосларини яратиб беришдан бошлади. Бу бордаги Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши томонидан 1992 йил 2 июлда «Таълим тўғрисида»ги қонуннинг тасдиқланиши бунинг яққол мисолидир.

Президентимиз Исрол Каримов 1996–1997 йилларга келиб, таълим-тарбия тизимидаги жиддий камчиликларни бартараф этиш ва бу соҳани тубдан ислоҳ этиш бўйича муҳим дастурий ҳужжатлар қабул қилиш лозимлигини кун тартибига қўйди. Шу боисдан ҳам «Қадрлар тайёрлаш миллий Дастури»ни тузиш комиссияси ташкил этилиб, унга юртбошимиз бевосита раҳбарлик қилди.

«Қадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг Ўзбекистонга хос энг муҳим хусусияти – янги турдаги 3 йиллик ўрта махсус касб-хуналар таълими тизимини яратибдан иборат вазифа собитқадамлик билан амалга оширилди.

Замонавий ўқув ва ишлаб чиқариш ускуналари билан жиҳозланган касб-хуналар коллежлари, академик лицейлар барпо этилди, энг таълим стандартлари ва ахборот технологиялари, интерактив усуллар ўқув жараёнига таъбиқ этилди.

Олий таълимда бакалаврият ва магистратура тизими жорий қилинди. Жаҳон стандартларига хос бу тизим олий таълим сифатини оширишга хизмат қилмоқда. «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» АҚШдан сўнг дунёда иккинчи бор фақат Ўзбекистонда қабул қилинди ва бутунги кунда турли мамлакатлар бизнинг бу бордаги тажрибаларимизни қатта қизиқиш билан ўрганмоқда.

«Қадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг амалга оширилиши натижасида 8500 дан зиёд мактабда қурилиш, реконструкция ва таъмирлаш ишлари, бажарилди, янги типдаги 1537 та ўрта махсус касб-хуналар таълими муассасаси қурилиб, ёшларимиз энг замонавий талабалар асосида ўқитилипти.

2012 йилнинг 16–17 февраль кунлари Тошкентда Президентимиз Исрол Каримов ташаббуси билан «Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарити» мавзусида халқаро конференция бўлиб ўтди. Анжуманда қўллаб-қувватлаш ташкилотлар ва молия институтлари, жумладан, БМТ, Жаҳон банки, Осиё Тараққиёт банки, Исрол Тараққиёт банки ва бошқалари, Буюк Британия, Германия, Италия, Хитой, АҚШ,

Жанубий Корея, Япония, Россия каби дунёнинг 48 та давлатидан таълим тизими раҳбарлари, олимлар ҳамда мутахассислар иштирок этиб, узлуксиз таълим соҳасини ривожлантириш ва ёш авлодни баркамол тарбиялашнинг миллий моделини яратишда Ўзбекистон тажрибасини ўргандилар.

Бугунги кунда мамлакатимизнинг энг иқтидорли ёшлари ривожланган хорижий мамлакатларнинг олий ўқув юртларида таълим олмақда «Махалла», «Қамолот», «Соғлом авлод учун», «Нуроний», «Улуғбек», «Умид», «Устоз» каби жамғармалар ҳам Президентимиз ташаббуси билан вужудга келди.

«Умид» жамғармаси, «Устоз» жамғармалари 2003-йил 1-июлда бирлаштирилиб, улар негизда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Истеъдод» жамғармаси ташкил топди. «Истеъдод» жамғармаси орқали республикамиз олий ўқув юртлари АҚШ, Англия, Германия, Австрия, Испания, Финландия, Италия, Греция, Хитой, Жанубий Корея, Бельгия, Миср, Малайзия, Исроил каби давлатларнинг олий ўқув юртлари билан таълим, илмий, илмий-услугубий соҳаларда тажриба орттириш учун талабалар, стажёр-тадқиқотчи-изланувчилар ва профессор-ўқитувчилар алмашуви бўйича ҳамкорликда иш олиб борилмоқда. Шу билан бирга, хорижий мамлакатлар олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари республикамизнинг университет ва институтларида дарс бериш учун таълиф килнмоқда.

Президентимиз Исрол Каримов «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида маънавий ва моддий ҳаёт уйғунлиги ҳақида алоҳида тўхталиб, кишилик жамиятининг минг йиллар давомида баҳс-мунозараларига сабаб бўлиб келаятган ўта муҳим муаммони ижобий ҳал қилиб берганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз.

Президентимиз бу баҳсли муаммага атрофлича ўз фикр-мулоҳазаларини билдирар экан, қадимги ҳинд, хитой ёки юнон фойласуфларини, Шарқ ва Ғарб Уйғониш даври намояндаларини, ислом олами мутафаккирларининг илмий меросини таҳлил қилиб, уларнинг айримлари руҳий оламни бирламчи деб билса, баъзилари эса моддий оламни асосий ўринга қўйганлигини, кейинчалик материализм ва идеализм каби таълимотлар майдонга чиққанлигини айтди.

«Ушбу масалаларга чуқурроқ ва атрофлича назар ташлайдиган бўлсак, аввало шунини айтиш керакки, бу кўхна дунё биз яшаётган ҳаёт

ягона, яхлит бир воқелиқдир. Шундай экан, моддий эҳтиёжларни инсоннинг руҳий оламга қарама-қарши қўйиш уларнинг бирини устуун деб билган ҳолда, тирикликнинг асосий макссади сифатида қабул қилиш қандайдир бир ёқлама қараш ифодаси, деб айтсак ҳаго бўлмайди.

Қолаверса, бу масалага бундай кэскин ёндашув, хусусан, одамнинг руҳий дунёсини менсимаслик, уни иккиламчи ўринга қўйиш охир-оқибатда жамият ҳаётини инкирозга олиб келиши муқаррар эканлини тарих кўп мартаба исботлаган.

Бир сўз билан айтганда, инсон ўз тинсолида ҳам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни муҷассам этган ноёб хилкат, йратганнинг буюк ва сирли мўъжизасидир. Шунинг учун ҳам унинг ички дунёси унга ато этган фазилат ва хиллатларни охири-гача англаш, тушунишнинг ўзи ўта мураккаб бир масала.

Мана шундай қараш ва фикрларни умумлаштириб, инсонга хос орзу-интилишларини рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли парвоз қилаетган қушнинг икки қанотиға киёласак, ўйлайманки, ўринли бўлади.

Қачонки ана шу икки муҳим омил ўзаро уйғунлашса, том маънодаги қўш қанотга айланса, шундагина инсон, давлат ва жамият ҳаётида ўсини-ўзгариш, юксалиш жараёнлари содир бўлади,¹ деган илмий-назарий жиҳатдан муқаммал аҳамиятта эға бўлган ўта нозик муаммо ўз ечимини топади.

Шу билан бир қаторда олдимизда миллий-маънавий тикланиш, миллатимиз тарихи ва меросини чуқур ўрганиш борасида амалга оширишимиз зарур бўлган кўлами жиҳатдан жу́да катта вазифалар турибди. Зеро, Президентимиз Исрол Каримов таъкидлаганидек, «Биз халқни номи билан эмас, балки маданияти, маънавияти орқали биламиз, тарихининг тағ-томиригача назар ташлаймиз».²

Миллий-маънавий тикланишимиз борасида Президентимиз томонидан амалга оширилган муҳим назарий ва амалий аҳамиятта эға бўлган ишлар илмий жиҳатдан янги назарий концепция яратди. Улар;

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т. Маънавият 2008. 66-67-бетлар.

² Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлими билан қурамиз. Асарлар тўплами. 7-жид. Т.: Ўзбекистон, 1999. 144-бет.

3-мавзу. Маънавиятнинг таркибий қисмлари ва уларнинг ўзаро муносабатлари

3.1. Маънавият ва маърифат, уларнинг ўзаро боғлиқлиги

Маънавият ҳам бошқа тушунчаларга ўхшаган ўзининг мус-
тақил таркибий қисмларига эга. Унинг асосини маънавий мерос,
маданият, мафкура ва қадрият қабилар ташкил қилади. Аслини
олганда, маънавият ва маданият бир-бирига яқин тушунчалардир.
Аммо уларнинг бири иккинчисидан фарқ қилади. Шунинг билан
бирга улар бир-бирини гўлдириб туради.

Маданий ва маънавий мерос ҳақида ҳам шундай дейиш мум-
кин. Шу сабабдан аввало, маданият ва унинг турларини таҳлил
этиш мақсадга мувофиқдир. Чунки маданиятни, хусусан маънавий
маданиятни билмасдан, ўрганмасдан туриб, маънавий мерос тўғ-
рисида гапириш анча мушкул, чунки маънавий мерос маънавий
маданият доирасига киради.

Маданият атамаси кенг маънода қўлланилиб, жамиятнинг
ишлаб чиқариш, ижтимоий-маънавий ҳаётида қўлга киритилган
ютуқларини, муайян халқ ёки ижтимоий гуруҳнинг маълум даврда
эришган натижалари, ўқимшлик, таълим-тарбия кўрганлик,
зиёилик ва маърифатлилик ҳамда турмушнинг инсон эҳтиёж-
ларига мос келадиган шaroитлар мажмуини ифодалайди.

Инсон фаолияти икки асосий тур – моддий ва маънавий мада-
ниятга бўлинади. Моддий маданият моддий фаолиятнинг барча
соҳалари ҳамда уларнинг ҳар бирида эришилган натижалар –
меҳнат кулларлари, турар-жой, қўндалик турмуш буюмлари, кийим-
кечак, транспорт, алоқа воситалари қабиларни ўз ичига олади.

Маънавий маданиятга ақлий ва маънавий яратувчанлик соҳа-
лари – билим, одоб-ахлоқ, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фалсафа, дин, фан,
санъат, адабиёт ва шу қабилар киради. Уйғониш ва маърифатпар-
варлик даврларида маданият етуқлиги деганда инсон ва жамият

а) миллий-маънавий тикланишимизнинг илмий-назарий кон-
цепциясини ишлаб чиқилганлиги ва истиқболда маънавий тарақ-
қиётимизнинг XXI асрдаги вазифаларини белгилаб берилганлиги;

б) миллий-маънавий тикланиш мамлакатимизнинг тоталита-
ризмдан демократик жамиятга ўтиш шaroитидаги ўзига хос хусу-
сиятларини илмий асослаб берганлигида ва унинг фақат миллий,
ижтимоий-маънавий тафаккуримизда эмас, шу билан бирга умум-
ижтимоий-фалсафий тафаккур таракқиётида янги йўналиш бошлаб
берганлигида ҳам намоён бўлди.

Ислом Каримов томонидан амалга оширилган барча ишлар
халқимизнинг ўзлигини англашга ва мамлакатимизнинг ривожла-
нишига, миллимиз абадийлигини мустаҳкамлашга хизмат қил-
моқда. Шунинг учун ҳам Президентимиз ишлаб чиққан концептуал
ғояларни чуқур ўзлаштириш ва уни реал ҳаётимизга татбиқ қи-
лишда фидойилик кўрсатиш, мамлакатимиз ва халқимиз тарак-
қиётини, маънавиятини таъминлашда қатта аҳамият касб этмоқда.

хаётида инсонпарварлик, маърифатпарварлик ғоялари устувор ўрин тутганлиги тушунилади.

Маънавий мерос маънавий тараққиёт маҳсули, инсон ақловати билан яратилган, келажак авлодни эзгу тараққиёт сари етаклаш хусусиятига эга бўлган, кишиларнинг онги ва дунёқарагининг ўсиши, оламни билиш ва ўзлаштириш борасидаги саъй-ҳаракатларига куч-қувват берадиган, аждодлардан авлодларга ўтиб келаётган азалий қадриятлар мажмуини ифодалайди. Маънавий мерос аждодлар тажрибаси, қолдирилган маънавий бойликларнинг келуси авлодларда амалий фаолият, тафаккур тарзида қандай аҳамият касб этишига кўра, яқка шахс, алоҳида гуруҳ ёки муайян миллат вакилларига тегишли бўлиши мумкин. Улар маълум миллий тилда яратилгани, миллий маданият-маънавий анъаналар, қарашларни акс эттиришига кўра миллиятга, маълум бир ҳудудда истиқомат қилувчи турли миллатларни қамраб олиши хусусиятига кўра жамиятга, маълум бир давлат ҳокимияти амал қилиб турган даврда яратилганига кўра давлатга, инсоният тарихида тутган юксак ўрнига кўра цивилизацияга хос бўлиши ҳам мумкин.

Президентимизнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидланганидек: «**Хар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одад ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданият бойликлари, кўҳна тарихий ёдгорликлари энг муҳим омиллардан бўлиб хизмат қилади.**»¹ Шунингдек, маънавий мерос бир вақтнинг ўзида миллат, давлат, минтақа ва бутун инсониятга тегишли бўлиши ҳам мумкин. Масалан, Имом Бухорий ва Имом Термизийнинг диний-маърифий мероси, Абу Али ибн Синонинг тиббиётга онд ёки Мирзо Улуғбекнинг астрономияга доир кашфиётлари нафақат миллиятимиз ва минтақамизда истиқомат қилаётган халқлар, балки жаҳон цивилизацияси, маданиятидан ўрин олган бебаҳо маънавий мерос ҳисобланади.

Маънавий мерос моддий меросдан фарқли равишда оламда ва инсоннинг ички дунёсида рўй берган, бераётган ёки бериши мумкин бўлган интеллектуал ва психологик ҳолатлар, ҳатти-ҳаракатлар амалий фаолият ва унинг натижаларини англашга қенг имкониятлар яратиши билан қадридир. Шу билан биргаликда, маънавий

меросни моддий меросга қарама-қарши қўйиб бўлмайди. Чунки бизгача етиб келган моддий мерос инсоннинг онгига таъсири нуқтаназаридан айни вақтда маънавий меросга айланиши ҳам мумкин. Масалан, узок ўтмишда яратилган ва бизга қадар етиб келган тарихий обидалар моддий меросга мансуб бўлсада, улардаги муҳандислик, безак ишлари, қурилш тарихи ва унга онд ашёларнинг тайёрланиши, бунёдкорлари ва бошқа жиҳатларига кўра маънавий меросга айланади. Худди шунингдек, моддий неъматлар ишлаб чиқариш технологиялари ва ускуналари моддий меросга мансуб бўлсада, бу борадаги анъаналарнинг аждодлардан авлодларга ўтиши маънавий мерос тарзида амалга ошади.

Шу жиҳатдан олиб қаралганда, инсониятнинг ёзма манбаларда акс этмаган қўллаб-таъбиий қўникмалари маънавий мерос тарзида аждодлардан авлодларга ўтиб келади. Ёзувнинг пайдо бўлиши маънавий меросни сақлаш ва бойитиш йўлидаги инсоният эришган энг қатъа ютуқ ҳисобланади. Ёзув туфайли ҳозир илм-фанда инсон тараққиёти, жумладан, маънавий меросининг беш минг йилдан ортиқ тарихи, ер ва қойноғ жисмларининг бир неча миллион йиллик даври ҳақидаги маълумотлар жамланган. Кишилар онги, ички дунёси, тафаккур тарзи, ҳис-туйғуларига таъсир этиб, уларни бойитиш, ривожлантириш, янги ғоявий йўналишларга бошлаш маънавий мероснинг асл моҳиятини ифодалайди. Шунингдек, бутунги кунда маънавий мероснинг одамлар ҳаёт тарзига чуқур таъсир этадиган қадрият сифатидаги аҳамияти ҳам тобора яққол намоён бўлмоқда.

И.А. Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, «Шарқ оламида, жумладан, ўзимизнинг ўрта Осиё шароитида жамоа бўлиб яшаш туйғуси ғоят муҳим аҳамият касб этади ва одамларни бир-бирига яқинлаштиришга, бир-бирини қўллаб-қувватлаб ҳаёт кечиришга замин туғдиради. Шу маънода халқимизнинг турмуш ва тафаккур тарзига назар ташлайдиган бўлсак, бошқаларга ҳеч ўхшамайдиган, минг йиллар давомида шаклланган, нафақат ўзаро муомала, балки ҳаётимизнинг ўзвий бир қисми сифатида намоён бўладиган бир қатор ўзига хос хусусиятларни кўраемиз.

Мисол учун, тилимиздаги меҳр-оқибат, меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, қадр-қиммат деган, бир-бирини чуқур маъно-мазмун билан бойитадиган ва тўлдирадиган хусусиятларни олайлик Қанчалик ғалати туюлмасин, бу ибораларни бошқа тилларга айлантиришда қилишнинг ўзи мушкул бир муаммо.

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т. «Маънавият», 2008. 29-30 бетлар.

Бундай тушунчалар асрлар мобайнида эл-юртимизнинг дунё-караши, маънавий ҳаётининг негизи сифатида вужудга келган, онгу шууримиздан чуқур жой олган буюк кадриятларнинг, маънавий мероснинг амалий ифодасидир.

Масалан, эзгу олатимизга айланиб кетган меҳр-окибат тушунчасини оладиган бўлсак, унинг жуда теган тарихий, миллий, диний илдиэлари борлигини кўриш мумкин. Бу аввало, инсоннинг инсон билан, кўшнинг кўшни билан, қариндошнинг қариндош, оиланинг оила билан, энг муҳими шахснинг жамият билан уйғун бўлиб яшашини, етим-есир, бева-бечора ва ногиронларга, мусофирларга саховат кўрсатиш, сидқидилдан, бегараз ёрдам беришни англатади ва бундай хусусият халқимизнинг маънавий оламига сингдиб кетганини ҳеч ким инкор эта олмайди»¹.

Демак, бундай кадриятлар асрлардан асрларга маънавий мерос сифатида ўтиб келаётир. Шу жиҳатдан олиб қараганда, жамият тафаккуридаги ғоявий, мафкуравий, маърифий, маданий, диний ва ахлоқий кадриятлар, дунёқараш, урф-одатлар, анъаналар ва муносабатлар келажак авлоднинг маънавий меросини белгилайди. Маданий кадриятлар ва маънавий мерос минг йиллар мобайнида халқимиз учун қудратли маънавият манбаи сифатида хизмат қилиб келган.

Мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок аждоқларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни қайта тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Вағанимиз нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси бешиклари-дан бири бўлганини бутун жаҳон тан олмакда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар, олим уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган.

Милодгача ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, шу кунгача кўрку фойзини, маҳобатини йўқотмаган осори-атикаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, ҳунармандчилик маданияти, меъморчилик ва шаҳарсозлик санъати юксак бўлганидан далолат беради. Давр синовларидан омон қолган, энг қадимий тошёзувлар, битиклардан тортиб, бутун кутубхона-

ларимиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ кўлзма, уларда муҳассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка онд ўн минглаб асарлар бизнинг бекиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир.

Халқимизнинг ҳақиқий маънавий мероси бўлмиш йймон, инсоф, меҳр-окибат, андиша, ор-номус, қаттага ҳурмат, кичикка иттибат, меҳмондўстлик, юртга ва халққа садоқат каби фазилатларини асраб-авайлаб, келажак авлоднинг қон-қонига сингдириш жамият кундалик ҳаётида доимо устуворлик касб этиши тўғрисида сўз кетар экан, авваламбор, диндорлар, дин пешволари билан яқиндан ҳамкорликда, ҳамжихатликда иш олиб бориш зарурияти ҳисобга олиниши керак бўлади.

Инсоннинг руҳий покланиши, ахлоқий тарбияси, эл-юрт тинч-лигини уйлаши, осойишта фасолият юритиши ва миллатлар тотув-лигини сақлаши билан боғлиқ кадриятларни ифодаловчи маънавий меросни ўзлаштиришда дин билимдонларининг ўрни ўзига ҳосдир.

Бундан ташқари, диёримиз халқи қадим замонлардан ўзларига маълум бўлган инсоният билан ҳамфикр бўлиб келдилар, яқиндан алоқа боғлаб яшадилар. Бунга кўплаб мисоллар бор. Осиёнинг қай-ридан Яқин Шарққа, Европа ва Африкага олиб борадиган Буюк Инак йўли, бутун маданий оламга таниқли олимлар ва мутафаккурлар. Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Хива сингари давлат ва шаҳарлар яратувчилари бўлмиш улғ аждоқларимизнинг ижодиёти унинг улғворлиги ва гўзаллиги билан ҳозиргача дунёни дол қолдирган маънавий мерослардир.

Президент Ислам Каримов аждоқларимизнинг руҳи поклари ва урф-одатлари, бизнинг энг яхши анъаналаримиз, маънавий мероснинг қайта тикланиши, ислохотларнинг муваффақиятга эриши-ши, мамлакатимиз тараққиётининг муҳим омиллари эканини алоҳида таъкидлаган. Маълумки, асрлар мобайнида халқимизнинг юксак маънавият, адолатпарварлик, маърифатпарварлик каби эзгу фазилатлари Шарқ фалсафаси ва ислом дини таълимоти билан узвий равишда ривожланди. Ўз навбатида, бу фалсафий-ахлоқий таълимотлар ҳам халқимиз даҳосидан баҳра олиб бойиб борди. Бугун яратилаётган маънавий меросимиз ана шу фалсафага уйғун ҳолда, Ҳожа Аҳмад Яссавий, Ҳожа Баҳауддин Нақшбанд, Имом Бухорий, Имом Термизий, Амир Темур, Мирзо Улғбек, Алишер Навоий,

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т. «Маънавият», 2008. 7-9 бетлар.

Бобур Мирзо сингари мутафаккир ажлодларимизнинг доно фикрларига уйғун ҳолда шаклланиши лозим. Ўзбекистон халқи минглаб йиллар давомида барпо этилган улкан маънавий меърос билан фахрланади. Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Хива, Шаҳрисабз, Термизнинг ноёб тарихий ёдгорликлари, Буюк Шарқ мутафаккирлари ал-Бухорий, ат-Термизий, Аҳмад Ясавий, Баҳоуддин Накшбанд, ал-Беруний, Абу Али ибн Сино, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Бобур асарлари миллий-маънавий меросина эмас бутун башариётнинг бебаҳо мулки ҳамдир.

Шундай қилиб, маданият, маънавий мерос, цивилизациялар ютуғи жамият ва инсон маънавиятининг ривожланишида, маънавий баркамол авлодни вояга етказишда катта аҳамиятга эга. Шунинг учун мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданок ўтмишдан қолган маънавий меросларимизни тиклашга катъин қиришилди. Мустақиллигимизнинг ўтган йиллари давомида ана шу бой меросимизни ўзлаштириш орқали чинакам миллий тикланишга эришдик. Миллатимиз ўзининг ҳақиқий маънавий қиёфасига эга бўлди. Аммо бу борада ҳали олдимизда амалга оширилиши лозим бўлган жуда катта вазифалар турибди. Ана шулардан бири ҳозирча бизга номаълум, аммо дунёнинг турли мамлакатларида сақланаётган, жаҳон цивилизациясида муносиб ўрин эгаллаб келган жуда кўп моддий ва маънавий меросимизни ўз Ватанимизга келтиришимиз, уларни ўрганишимиз, дунёқарашимиз ва маънавий-тимизнинг ажралмас қисмига айлантиришимиз лозимлигидир.

3.2. Маънавий кадриятлар ва уларнинг инсон қамолотидаги аҳамияти

Қадрият – инсон ва жамият маънавиятининг таркибий қисми, бўлиб, оламдаги воқеалар, ҳодисалар, жараёнлар, ҳолатлар, сифатлар, талаб ва тартибларнинг қадрини ифодалаш учун ишлатилади.

Қадрият маданиятшуносликнинг энг асосий категорияси. Бу категория ўзида қадрият асосининг нафақат қимматини, балки ижтимоий аҳамияти, фалсафий-аксиологик мазмунини, жамият ва инсон учун қадрини ҳам ифодалайди. Аксиологлар ундан ҳар қандай

нарсаси, шу жумладан, инсоннинг ижтимоий қадрини, аҳамиятини ифодалайдиган умумий ва универсал категория сифатида фойдаланадилар.

Одамлар гарчанд, битта жамиятда, бир даврда ва ўхшаш шароитларда яшаётганликларига қарамасдан, у ёки бу нарсанинг қадрини турлича англайдилар ва талқин қиладилар. Ижтимоий жараёнлар таъсирида кишиларнинг қадриятлар тўғрисидаги тасаввурлари, қарашлари ўзгаради, бу эса тараққиёт жараёнида одамларнинг турмуш шароитлари, ҳаёти ва маънавий қиёфасидаги ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Турли хил жиҳатлар ҳар қандай қадриятнинг қарама-қарши томонларини ташкил этади. Ижобийлиги ва салбийлиги, баҳолалиши ва аҳамиятига кўра бир-бирига мутлақо зид кўринадиган «яхшиллик» ва «ёмонлик», «ҳақиқат» ва «ҳақсизлик», «бахт-саодат» ва «ғам-қулфат», «тадрижийлик» ва «инқилобийлик», «тараққиёт» ва «таназзул», «борлик» ва «йўқлик» каби тушунчалар ҳаётнинг бири-бири билан қарама-қарши боғланган жиҳатларини ифодалайди.

Қадриятлар жамият ривожини ва кишилар ҳаётининг турли давларида турлича аҳамият касб этади, тарихий заруратга мос равишда гоҳида қадрият ижтимоий тараққиётнинг энг олдинги поғонасига чиқади. Натижада ижтимоий ривожланиш ва тараққиёт қонуниятларига мос равишда, олдинга чиқиб олган қадриятни барқарорлаштиришга нисбатан интилиш кучаяди. Масалан, юртни ёв босганда – озодлик, империя ҳукмронлиги низоҳида – истиқлол, уруш даврида – тинчлик, тўтқинликда – эркинлик, ҳасталик ва беморлик пайтларида – сиҳат-саломатлиқнинг қадрини ортада, уларга интилиш кучаяди.

Қадриятларни моддий ва маънавий, умумбашарий ва умуминсоний турларга бўлиш мумкин. Бизнинг мақсадимиз талаба-ёшларга маънавий қадриятларнинг моҳиятини янада тарафдорлиқ билан қаратиш.

Маънавий қадриятлар – Ислом Қаримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида ҳар томонлама ва чуқур таърифлаб берилган.

Инсон маънавияти ва ахлоқий қиёфасига дахлдор бўлиб, жамият аъзоларини тарбиялашга, уларнинг маънавий баркамоллигини таъминлашга хизмат қиладиган қадриятлар тизимини ифодаловчи тушунча маънавий қадриятлар ҳисобланади (масалан,

урф-одатлар, анъаналар, Ватанни севиш, ўз халқи ва миллатини хурмат қилиш, ота-онасини эъзозлаш, тинчлик ва тотувликни сақлаш ва ҳ.к.). Маънавий кадриятлар муайян шароитларда шаклланади ва шу маънода миллий муҳит уларни яратиб ҳамда саралашнинг асосий манбаидир. Маънавий кадриятларни англаш кишининг ўз миллати, юрти, элига тегишли кадриятларни асраб-авайлашга хизмат қилади, ўзига ишонч ва хурматни мустаҳкамлайди, Ватан истиқболига катта умид билан қарашга ундайди. Муайян миллат маънавий кадриятларни қанчалик асраб-авайласа, унинг тараққиётида маънавий ва моддий омиллар уйғунлиги шунчалик мустаҳкам ва барқарор бўлади. Фанда маънавий кадриятларнинг қатор функциялари ўрганилади. Улар аввало, жамият аъзоларини ўзини ўзи тарбиялашга, аждоқлардан мерос қолган кадриятлар ва идеалларга муносиб бўлишга ундайди. Бу жараёнда икки хил ҳолат кузатилади. Биринчисида маънавий кадриятлар жамият аъзолари томонидан оғли тарзда яратилади, яъни одамлар ўзларида мавжуд бўлган маънавий меъёрлар ва мезонлар ҳақидаги тушунчалар асосида уларга мос келадиган кадрият ва идеалларни яратди. Бундай саъй-ҳаракатлар жамият аъзоларининг маънавий фаоллигини оширади, излаш, изланиш ва яратувчанликка қорлайди. Иккинчи ҳолатда эса, жамият аъзолари томонидан ўзлаштирилган билим, турли урф-одатлар ёки бошқа маданий-маърифий тадбирлар жараёнида олинган таассуротлар ҳам маънавий кадриятларнинг тақомиллашувида хизмат қилади. Маънавий кадриятларнинг шаклланишида ҳар икки ҳолатнинг таъсири кузатилади. Маънавий кадриятлар жамиятнинг онг шаклларида мос келадиган маданий, маърифий, ахлоқий, диний, ҳуқуқий, илмий ва бошқа турларга бўлинади. Улар инсоннинг ақли, қамолоти, дунёни билиш мақсади, билимларининг ҳақиқатга мос келиш даражасини аниқлаш мезони ёки бирор идеал тарзида ҳам намоён бўлади. Маънавий кадриятларнинг инсон тарбияси ва жамиятдаги ўрнига доир асосий функцияси ҳам ана шулар билан боғлиқ. Маънавий кадриятларнинг яна бир муҳим жиҳати шуки, уларнинг баъзилари инсоният тарихи давомида аста-секин шаклланади ва тақомиллашиб боради. Уларнинг миқдори ва сифатининг ортиши жамият аъзоларининг тафаккур даражасининг юксалиши ҳамда инсоният тараққиёти қанчалик йлғариллаб кетганининг кўрсаткичи ҳамдир. Масалан, узоқ ўтмишда баъзи кадриятлар, газета, радио, телевидение тўғрисида умуман тасаввур бўлган

эмас. Бундай янги маънавий кадриятлар асрлар давомида шаклланиб, тақомиллашиб, бойиб борган. Маънавий кадриятлар ва кадрият мезонлари миллат маънавияти ва унга мансуб кишининг ҳуқ-атворини тартибга солиш ва тўғри йўналтириш функциясини ҳам бажаради. Бундай ўзига хос маънавий бошқаришнинг самардорлигига эришиш ниҳоятда муҳим. Зеро, маънавий кадриятлари бўлмаган миллат йўқ, миллат маънавий кадриятларнинг соҳиби, бунёдкори ва асраб-авайлаб сақлаб турувчиси. Агар ҳар бир миллат ўз маънавий кадриятларини асрамаса, бу кадриятларнинг сакланиб қолиши кийин. Миллатнинг таназзули маънавий кадриятларини унуттишдир, маънавий кадриятлар миллатнинг тарихи, яшаш тарзи, бугуни, келажаги, урф-одат ва анъаналари, уни ташкил этган авлодлар тафаккури, ижтимоий қатламлар, миллий онг, тил ҳамда миллий маданият билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши билан мамлакатимизда маънавий кадриятларга эътибор кучайди. Зеро, маънавий кадриятлар мамлакатимиз мустақиллиги, халқимизнинг иродасини мустаҳкам қиладиган, унга куч бағишлайдиган асосий омиллардан биридир. Халқимизнинг асрлардан асрларга мерос бўлиб келадиган маънавий кадриятлари узоқ тарихий жараёнда шаклланиб, ривожланиб келган. Аниқроғи, уч минг йилдан зиёдрок даврни қамраган халқимиз тарихи давомида яратилган. Бизнинг маънавий кадриятларимиз ана шу тараққиётга узвий боғлиқ бўлиб, улар миллатимиз шаклланди макон ва она юртга эҳтиром, авлодлар хотирасига садоқат, қатталарга хурмат, муомалада мулозамат, ҳаё, андиша каби қўллаб тушунчаларда ифодаланган. Маънавий кадриятларида жамиятнинг бошқа халқларига ўхшамайдиган урф-одатлар, расм-русумлар, маросимлар ва анъаналар қўллаб учрайди. Собик тузум шароитида маънавий кадриятлар масаласи кўп ҳолларда эътибордан четда қолиб кетган эди. Мустақиллик туфайли ҳақиқий маънавий кадриятларимизни, уларнинг жамият ижтимоий, маънавий-маърифий ҳаётидаги ўрни ва аҳамиятини англаш, улуг аждоқларимизнинг маънавий, илмий меросини ўзлаштириш, фарзандларимизни маънавий кадриятлар асосида тарбиялаб воёга етказиш, ана шу бебаҳо бойликни асраб-авайлаш ва бойитган ҳолда келгуси авлодларга бекам қўст етказиш имконияти яратилди. Бу эса маънавий кадриятлар бокйлиги ва давомийлигини таъминлашга хизмат қилади.

Маънавий ўзликни англаш. Президент Ислон Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида ҳукукий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини шакллантиришга бел боғлаган халқимиз, аиникса, ёшларда юксак маънавиятни шакллантириш жараёнининг таркибий қисми, тарихий хотирани тиклаш, ўтмиш авлодларга муносиб бўлиш, улар қолдирган маънавий меросни асраб-авайлаш ва тақомиллаштириш омили таърифлаб берилган. Маънавий ўзликни англаш жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётини демократлаштириш ва янгиллаш, янги тафаккурни шакллантиришнинг асосий воситаларидан биридир. Маълумки, шахсда кўплаб ижтимоий-инсоний фазилатлар билан бирга маънавий ўзликни англаш хусусияти ҳам мужассамдир. Бу ғоят кўп қиррали, мураккаб, аини пайтда, зиддиятли ижтимоий ҳодиса бўлгани учун унга комплекс ёндашиш талаб этилади. Аввало, маънавий ўзликни англаш кенг маънодаги миллий ўзликни англашнинг таркибий қисмидир. Шунинг учун маънавий ўзликни англаш миллий тараққиётнинг нафақат белгиси, шунингдек, мақсади ҳамдир. Демак, маънавий ўзликни англаш ижтимоий феномен сифатида миллий тараққиёт мақсади билан уйғунликда талқин этилиши зарур. Маънавий ўзликни англаш субъект (шахс, миллат, халқ)нинг борлиқда ўзининг тарихий-маданий, ижтимоий-ахлоқий, диний-руҳий, баъдий-эстетик қадриятларига, борлиқни билишда гносеологик¹ таърибаларига эга эканини идрок этишидир. Маънавий ўзликни англашда «халқ руҳи», «халқ қалби» деган тушунчалар ҳам муҳим ўрин тутати. Шунинг учун ҳам маънавият муаммоларини тадқиқ этган мутахассислар «руҳ», «қалб» категорияларига мурожаат қилдилар. Маънавий ўзликни англаш, аввало, кишининг ўз руҳи ва қалбини идрок этиши бўлиб, ижтимоий даражада у халқнинг ўзига хос руҳий-маънавий бирлигини ифода этади. Миллий ўзликни англашга тааллуқли ҳодиса сифатида эса маънавий ўзликни англаш маълум бир миллат вакиллариининг қалбига, руҳига яқин умумий бўйлиқлар, қадриятлар, тасаввурлар, анъаналар, руҳий-маънавий ҳолатлар асосида кишиларни халқ, миллат сифатида бириштирилади, уларга хос умумий белгилар бахш этади. Шу ўринда Президент Ислон Каримов томонидан илгари сурилган «Шу азиз Ватан – барчамизники» ғояси нафақат мамлакатимизда яшовчи ҳар бир кишини, балки бутун миллат, элатларни биргаликда озода ва

¹ Гносеология – илмий билиш мазбаблари, имкониятлари ва воситалари ҳақидаги таълимот.

обод Ватан барпо этиш йўлида ҳамкорлик ва ҳамжиҳатликка ундайди. Одамлар ҳар доим маълум бир ғоялар атрофида бирилашиб, бирик ижтимоий кучга, ҳаракатга айланган. Инсон ўзини маънавий-ижтимоий куч эканлигини маълум бир қарашлар, ғоялар атрофида бирилашиб намоён қилиши мумкинлигини қадимдаёқ англаб олган. Маънавий ўзликни англаш қанчалик кенг, серқирра, инсон ва жамият ҳаётининг барча соҳалари билан боғлиқ бўлмасин, у миллий ғомага асосланади. Демак, миллий ғоя маънавий ўзликни англашнинг ўзагидир.

Маънавий ўзликни англаш халққа, миллатга оид белгилар орқали ҳам ўз хусусиятини намоён этади. Дунёда ўзининг маълум бир белгиларига эга бўлмаган халқ, миллат йўқ. Айнан шу белгилар кишиларни бир-бирига яқинлаштиради, улардаги муштараклиқни ёрқин намоён этади. Маънавий ўзликни англашни ахлоқ, одоб, инсонпарварлик, эзгулик, меҳр-мурувват каби инсоний фазилатларнинг тасаввур қилиб бўлмайди. Шу маънода маънавий ўзликни англаш тушунчаси маънавият билан узвий боғлиқдир. Маънавиятнинг бош хусусияти ва вазифаси шахсда ахлоқийликни, инсонпарварликни шакллантиришдир. Маънавий ўзликни англаш шахснинг маънавий дунёси ва шаклланиши каби мураккаб, гоҳо зиддиятли кечадиган, ҳар доим ҳам бир мезон, меъёрлар билан ўлчанармайдиган ҳодиса. Унинг намоён бўлиши ва шаклланиши ҳар доим ҳам шахснинг, ҳатто муҳитнинг ҳам ихтиёрида бўлавермайди. Уларга кўзга кўринмас ижтимоий муносабатлар, умумий-ахлоқий нормалар, тарихан шаклланган анъаналар, урф-одатлар, халқро вазият, ахборотлар оқими каби омиллар ҳам таъсир этади. Маънавий ўзликни англаш маънавиятнинг шаклланиш жараёни каби шахснинг бутун умри давомида кечини мумкин. Аммо бу маънавиятда ҳам, маънавий ўзликни англашда ҳам, шахснинг маълум бир халққа, миллатга тааллуқли эканини англашувчи муҳим хусусият, белгилар йўқ эканини англашмайди. Халқни халқ, миллатни миллат қилиб турган белгилар унинг асрлар давомида шаклланган муқим, барқарор тарихий-маданий қадриятлари (тили, турмуш тарзи, анъаналари ва б.) билан муштаракликда намоён бўлади. Маънавий ўзликни англашнинг ўзгариши ана шу барқарор миллий-маданий асоснинг нисбий ўзгариши ифодасидир. Миллий-маданий асослар маънавиятда, миллий ўзликни англашда муқим сақланиб қолади, акс ҳолда шахс ҳам, миллат ҳам ўзлигини, ўз

хусусиятларини йўқотади. Халқ, миллатнинг шаклланиши билан бирга маънавий ўзликни англаш ҳам шаклланиб боради. Миллатсиз маънавий ўзликни англаш йўқ, маънавий ўзликни англашсиз эса миллатнинг бўлиши даргумон. Улар ўртасидаги диалектик боғлиқликни очиб бериш махсус социал-психологик ёки этнопсихологик тадқиқотлар ўтказишни тақозо қилади. Бу ўринда биз шунни айтишимиз мумкинки, халқнинг, миллатнинг барқарор ижтимоий этник бирлик сифатида тарих саҳнасидан жой олиши уларнинг маънавий ўзликни англашига ва тарихий-маданий жараёнларда уни намоён этишига боғлиқдир. Маънавий ўзликни англаш узоқ тарихий ривожланиш жараёнида кўп авлодларнинг маънавий, илмий, ижодий изланишлари маҳсули сифатида пайдо бўлади. Миллат шаклланган сайин, у аниқ кўринишга, маълум бир тамойиллар, меъёрлар, моделлар, кадриятлар шаклига ўтиб, миллий маданиятнинг ўзак қисмига айланади. Масалан, ўзбек халқи маънавий ўзликни англашни «Авесто»дан бошлаб, буюк аждодларимиз меросидаги умуминсоний кадриятлардан излаши бежиз эмас. Чунки ушбу бебаҳо меросда халқимизнинг орзу-умидлари, ахлоқ, одоб, эзгулик, адолат, порлоқ ҳаёт ҳақидаги ғоялари мужассамлашган. Айнан ушбу кадриятлар бугун ўзбек халқининг тарихий-маданий мероси, маънавий маданиятининг ўзаги сифатида ўрганилмоқда. Маънавий ўзликни англаш негизда маънавий камолотга етишга интилиш ётади. Маънавий камолотни назарда тутган киши тинмай ўз устида ишлайди, мукаммалликка интилади, маълум бир идеалга етишни мақсад қилиб қўяди.

3.3. Маънавият ва мафкура, уларнинг жамият ва инсон ҳаётида тутган ўрни

Маънавият ва мафкура бир-бири билан мустаҳкам боғланган бўлиб, маънавият инсоннинг руҳияти, ўзини-ўзи англаши, юксалликка интилишдаги салоҳияти бўлса, «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» концепциясида кўрсатилганидек: «Мафкура муайян ижтимоий гуруҳ, ижтимоий қатлам, миллат, давлат, халқ ва жамиятнинг эҳтиёжлари, мақсад-муддаolari, манфаатлари, орзу-интилишлари ҳамда уларни амалга ошириш тамойилларини ўзида мужассам этадиган ғоялар тизимидир».

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т.: Ўзбекистон, 2000. 9-бет.

Мафкуранинг маънавиятда тутган ўрни шундаки, у инсон, жамият ёхуд миллат ёки гуруҳларнинг интилишлари, руҳиятлари ва кадриятларини ўзида мужассамлаштиради. Маънавият сингари мафкуранинг ҳам давлат ва жамият таракқиётидаги роли ниҳоятда юксик. Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганидек, «Мафкура фаол бугун эмас, балки ҳамма замонларда ҳам энг долзарб сиёсий-иқтисодий масала, ҳар қандай жамиятнинг соғлом, эзгу мақсадлар сари бирлаштириб, унинг ўз муддаolarига эришиш учун маънавий-руҳий қуч-қувват берадиган пойдевор бўлиб келган»¹.

Мафкура жамият таракқиётида қўйидаги вазифаларни бажаради: биринчидан, давлат ривожланишининг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маърифий соҳаларидаги вазифаларини ўзида бирлаштиради; иккинчидан, бир давлат, бир мамлакат миқёсида барча фуқароларни, турли миллат, элат, синфлар ва ижтимоий гуруҳларни бир ғоя ва мақсад сари бирлаштиришга хизмат қилади; учинчидан, давлат олиб борадиган ички ва ташқи сиёсат ғояларини унда мужассамлаштириб, уни фуқароларга тартиб этади; тўртинчидан, давлат доирасида яшаётган фуқароларни яратувчанлик, бунёдкорлик, ижодкорлик фаолиятларини тезлаштиради ва уларни жамият мақсадларига йўналтиради; бешинчидан, халқнинг орзу-умидларини ўзида ифода этади, жамиятда мавжуд бўлган муаммоларни халқ қилиш учун бутун жамият ва фуқароларни ҳаракатга келтиради, олтинчидан, мафкура жамиятда маълум сиёсий, иқтисодий ва маънавий-маърифий қарашларни шакллантиради.

Миллий истиқлол мафкураси миллат ва давлатнинг мустақил ривожланишини таъминлашга қаратилган ғоявий-назарий қарашлар тизими. Миллий ғоя Ўзбекистонда яшовчи барча миллат ва элат вакилларининг туб манфаатларини, халқимизнинг асрлар мобайнида интилиб келган орзу идеалларини, олижаноб мақсад-муддаolarини ўзида мужассам этади. Халқимиз асрлар мобайнида эзгуликни қилиб келган мустақилликни сақлаш ва мустаҳкамлаш Ўзбекистондаги ҳар бир фуқаронинг муқаддас бурчидир. Бунинг учун барча бир екадан бош чиқариб, муқаддас она Ватаннинг ҳаётий манфаатларини юракдан хис этган ҳолда уларни рўёбга чиқариш учун фаол ҳаракат қилиши, курашиши зарур. Бу жараён халқимизнинг манфаатларини, уларни ўзида мужассам этадиган миллий ғояни англаш билан боғлиқ ҳолда кечади. Ватан манфаати ҳар бир

¹ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкураси – халқ эътиқоди ва буюк келишмакча ишони. Т.: Ўзбекистон, 2000. 10-бет.

фукаро манфаатлари билан узвий боғланган. Чунки Ватан ободлиги халқнинг фаровонлигига боғлиқ. Фукароси бадавлат мамлакатгина моддий ва маънавий тўқис бўлади.

Шундай экан, миллий ғоянинг муҳим тамойилларидан бири инсон кадр-киммати ҳар томонлама юксалтириш, халқ фаровонлигини оширишдан иборат. Бунга эришиш учун халқимиз, юртимиз фуқароларининг ҳамжihatлиги ва бирдамлигини мустаҳкамлаш талаб этилади. Бу вазифа эса миллий истиклол мафкурасининг моҳиятини ташкил этади. Миллий истиклол мафкураси ҳар бир кишининг жамият ҳаётидаги фаолияти, юрти, миллати, ўзи ва оиласи олдидаги бурчи ва масъулиятини қай даражада ҳис этаётгани ва бажараётганини белгилайдиган маънавий мезон ҳамдир.

Миллий истиклол мафкураси қуйидаги умумбашарий қадриятларни эътироф этади ва улардан озиқланади: қонун устуворлиги; инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва ҳурфикрлик; турли миллат вакилларига ҳурмат ва улар билан ҳамжихат яшаш; диний бағрикенглик; дунёвий билимларга интилиш, маърифатпарварлик; ўзга халқларнинг илғор тажрибаси ва маданиятини ўрганиш.

Миллий истиклол мафкурасининг назарий асослари Президент Ислам Каримовнинг асарларида агрофлича ёритиб берилган. Миллий истиклол мафкураси Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши ҳақидаги сиёсий, илмий, назарий, фалсафий, тарихий қарашлар мажмуи, халқни келажакка ишонч, эътиқод руҳида тарбияловчи ғоявий қурол, барча тоифа кишиларини шу мақсад йўлида бирлаштирувчи ғоят қудратли маънавий омил ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб, Ўзбекистоннинг мустақилликка эришишини тарихий муқаррар жараёнлиги кўрсатилиб, Конституциямизда адолатли ҳуқуқий – демократик фуқаролик жамияти ҳақида илмий-назарий қондалар ишлаб чиқилган.

Шўролар замонида мафкура фақат синфий бўлади, у миллий бўлиши мумкин эмас, деб таъкидланар, миллий мафкура хусусида сўз ҳам юритилмас эди. Бунинг натижасида ўзбек миллатининг миллий онги, дунёқарashi, миллий ғурури, ифтихори анчагина сустлаштириб юборилганди. Миллий мустақилликка эришилгач, Ўзбекистон ҳукумати томонидан миллий истиклол мафкурасининг назарий жиҳатдан ишлаб чиқилиши, уни халқ орасида кенг тарғиб қилиш, ҳар бир фукаро онгига мустақиллик мафкурасининг маъмул-моҳиятини сингдириш, истиклол йўлига мос ва хос ўз миллий мафкурасини илмий асосда яратиш каби ўта муҳим ва шарафли

ишлар пайдо бўлди. Миллий истиклол мафкураси (юртимизда янги ҳар бир фукаро) халқимизнинг юксак маънавияти, анъана ва удувлари, улуг бобокалонларимизнинг ўлмас меросидан озиқланиб, Адолат ва ҳақиқат, эркинлик ва мустақиллик ғоялари халқимизнинг ишонч-эътиқодини акс эттиради. Юрт тинчлиги, Ватан фаровонлиги ва халқ фаровонлигини таъминлашга хизмат қилади. Жаънат аълоларини, аҳолининг барча қатламларини Ўзбекистоннинг бу юл келажagini яратишга сафарбар этади. Миллати ва динидан қатъий назар, фуқароларимизнинг қалбида она Ватанга муҳаббат, мустақиллик ғояларига садоқат ва ўзаро ҳурмат туйғусини қарор тоғтиради. Жамоатчилик қалби ва онгига фикрлар хилма-хиллиги, инсон эркинлиги тамойилларига риоя қилган ҳолда маърифий руҳ билан сингдирилади.

Миллий истиклол мафкурасининг асосий тамойиллари қуйидагиларда намоён бўлади: мамлакатнинг мустақиллигини мустаҳкамлаш, унинг ҳудудий яхлитлиги ва сарҳадлар дахлизлигини таъминлашга ёрдам бериш; қонун устуворлиги, демократия ва ўз-ўзини бошқаришнинг ҳаётда мустаҳкам ўрин эгаллаётганига асосланганлик; миллий ва умуминсоний қадриятларнинг уйғунлигига таяниш; ҳар бир ҳуқуқ қондаларига мос келиш. Миллий истиклол мафкурасининг асосий сифатлари унинг мазмун-моҳияти, мақсад ва вазифалари ҳамда намоён бўлиш хусусиятларида ўз аксини топади.

Учро узвий алоқадорликда намоён бўладиган бу талаблар қуйидагилардан иборат: тарихий хотирани уйғотиш, ўтмишдан сабоқ олинган ва ўзликни англаш мезони бўлиш; халқимизнинг тул мақсадлари ифодаси ва жамият аъзоларини бирлаштирувчи ғоявий байроқ назифасини ўташ; инсон қалби ва онгига ижобий таъсир этадиган тушунча ва туйғулар, гўзал ва ҳаётий ғоялар тизимини уюлда мукассам этиш; ҳар бир фуқаронинг эзгу ниятларини рўёбга чиқаришга имкон берадиган энг мақбул йўлни кўрсата олиш; миллат, халқ ва жамиятни бирлаштирувчи қуч, юксак ишонч-эътиқод минбан бўлиш; Ўзбекистонда яшовчи барча халқ, миллат, элат, наътмоний қатлам ва дин вакилларига бирдай тааллуқли бўлиш; мамлакатнинг аҳолиси онги ва қалбида «Ўзбекистон – ягона Ватан» деган туйғун юксак даражада шакллантиришга хизмат қилиш; турли миллат, қатлам, дин вакиллари, сиёсий партия ва ижтимоий гуруҳлар мафкурасидан устун турадиган социал феномен – наътмоний ҳодиса мазмунига эга бўлиш; бирон-бир дунёқарашни мукассамлаштирмаслик ёки бирон-бир қуч, партия ёки гуруҳ қўлида

сиёсий қуролга айланмаслик; ҳар қандай илғор ғояни ўзига сингдириш ва ҳар қандай ёвуз ғояга қарши жавоб бера олиш; субъективизм¹, волонтаризм² каби иллатлардан холи ва жамоатчиликнинг ҳолис фикрига таянувчи объектив мафкура бўлиш; суз билан ишни, назария билан ҳаётни бирлаштира олиш; давр ўзгаришларига қараб, ўзи ифодалайдиган ғоя, манфаат, мақсад-муддаоларни амалга оширишнинг янги-янги воситаларини тавсия эта олиш, яъни янгича вазиятга тез мослашадиган хозиржавоб ва ижодий бўлиш.

Миллий истиқлол мафқураси ана шу қайд этилган сифатларга эга бўлган тақдирдагина жамият ҳаётида етакчи маънавий-маърифий омилга айланиши ва қўтилаётган муҳим вазифаларни бажаро олиши мумкин. Миллий истиқлол мафқурасининг асосий тамойиллари – унинг амал қилиши жараёнида ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бунда унинг мафқура сифатидаги умумий ва хусусий тамойилларини кўрсатиш мумкин. Миллий истиқлол мафқурасининг умумман мафқура тушунчасига хос хусусиятлари, мақсад ва вазифалари, амал қилиш тамойиллари бўлиши табиий. Бу борада унга ижтимоий воқеликнинг инъикоси экани, жамият таракқиётининг муайян босқичига мос келиш, ҳаёт ҳодисаларини ақс эттириш, амалга ошириладиган тарғибот ва ташвиқот тизими сифатида намоён бўлиш каби умумий тамойиллар хос. Шу билан бирга, миллий истиқлол мафқураси Ўзбекистонда озод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт яратишга қаратилган умуммиллий ҳодиса сифатида қўйидаги бир қатор ўзига хос амал қилиш тамойилларига ҳам эга: мамлакатнинг мустақиллигини мустаҳкамлашга хизмат қилиш; давлатимизнинг ҳудудий яхлитлиги ва сарҳадлари дахлсизлигини таъминлашда ёрдам бериш; қонуन устуворлигини таъминлаш; демократия ва ўзини ўзи бошқаришнинг ҳаёда мустаҳкам ўрин эгаллашига асосланиш; миллий ва умуминсоний қадриятларнинг ўйғунлигига таяниш; халқаро ҳуқуқ қондаларига мос келиш; қўп мулкчилик ва хилма-хил мулкчиликнинг эркин шаклланишини таъминлаш; давлатнинг бош ислохотчи экани ва мамлакатда ижтимоий барқарорликнинг таъминланганлигига таяниш; виждон эркинлиги ва плюрализм муҳитини шакллантириш; ўтиш даврида аҳолининг ижтимоий ҳимояланганлиги, жамият ҳаёти барча соҳаларининг эркинлашуви, ислохотларнинг тадрижийлиги жараёнларга хизмат

¹ Субъективизм – дүнени инсон өңігіна болып бұтмалып хонда, объектив рейтингши иннор этувчи идея-
листік оқым.

⁴ Волонтеризм – божийликнинг негизи проدادир деб, далола килувчи реакцион идеалистик фалсафий ақида.

нингнинг. Мазкур тамойилларнинг барчаси бир-бири билан ҳам-
барчас алоқада ва боғлиқликда намоён бўлади. Бу ўз навбатида,
уларнинг республикамызда яшовчи барча миллат ва элат вакил-
ларининг умумий манфаатларини, халқимизнинг асрлар мобайнида
интиқиб келган орзу-идеалларини, олижаноб мақсад-муддаоларини
нига муваффақ этиши билан белгиланади.

Миллий истиклол мафкураси жамият аъзоларини аниқ максад сари сафарбар қилувчи, уларни бу йўлда уюштирувчи маънавий ғояли сифатида моҳиятга эга эканини ифодалайди; жамият аъзоларини, аҳолининг барча қатламларини Ўзбекистоннинг буюк келажигини яратишга сафарбар этади. Бу олижаноб максадларга эришиш фуқароларнинг ҳамжихатлигига, ўзимизнинг бурчимизни қон дорроқда англашимиз, эртанги кунга бўлган ишончимизга кўп жонқўшдан бовлиқдир; миллати ва динидан қатъий назар, мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси қалбидан она Ватанга мухаббат, муштараклик ғояларига садоқат ва ўзаро ҳурмат туйғусини қарор топтирган. Бу қонда ҳар бир фуқаро онгига Ватаннинг муқаддаслигини сингдиришга ҳизмат қилади; жамоатчилик қалби ва онгига фуқаролар халма-хиллиги, виждон эркинлиги каби демократик тамо-миллатига риоя қилган ҳолда маърифий йўл билан сингдирилади. Ўшангача миллий мафкурамиз бунёдкор ғояга айланади.

Ушбу таянч асосларнинг маънувий хусусиятлари Ушбу таянч асосларнинг мазмун-моҳияти ва асосий хусусиятлари Президент Ислам Каримов асарларида ўз ифодасини топган. Булар қуйилганлардир: Ватан равақи; юрт тинчлиги; халқ фаровонлиги; ҳоким инсон; инжимоий ҳамкорлик; миллатлараро ҳамжиҳатлик; инсоний бигрикенглик Миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғояларини таърифати дунёда эътироф этилган умумий қонуни-қондалар ва келажик индодалар, умуминсоний тамойиллар ва қадриятларнинг шаклланиши, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига оғишмай амал қилини, демократия ва гуманизм каби тамойилларнинг талабларига мувофиқ мос келади.

Миллий истислол мафкурасининг бош ва асосий ғоялари – турган сиёсий партия ва ижтимоий гуруҳлар мафкурасидан устун турганини социал феномен, ижтимоий ҳодисадир. Бу мафкурада шунинг бир ғои мутлақлаштирилмайдн ёки мавжуд ҳокимиятни мустақамлаш мақсадида сиёсий қуролга айлантирилмайди. Миллий истислол мафкурасининг бош ғояси ўз мазмун-моҳиятига кўра, ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий тараққиётига хизмат қилади, партия сиёсий партиялар, гуруҳ ва қатламларнинг – бутун халқнинг

умумий манфаатларини ифодалайди. Ўзбекистон халқининг миллий таррақиёт йўлидаги бош ғояси – озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Бу ғоя халқнинг азалий эзгу интилишлари, бунёдкорлик фаолиятининг маъно-мазмунини белгилайди, ҳар бир инсон учун муқаддас бўлган юксак гуманистик қадриятларни ўзида муҳасам этади.

Миллий истисқол мафкурасининг бош ғоясида озодлик тушунчаси устувор ва етакчи ўринда, ватан мустақиллиги барча орзу-интилишлар, амалий фаолият ва ёруғ келажак асоси эканлигидан далолат беради. Ватан равақига хизмат қилмайдиган ғоя ҳеч қачон миллий ғоя бўлолмайди. Жамиятда тadbиркорлик, эркин иқтисодий фаолият кенг ривожланаётгани, давлатнинг иқтисодий қудрати ортаётгани, халқ маданияти бойиб, илм-фан салоҳияти юксалаётгани ватан равақининг асоси бўлади. Ватан равақи, аввало унинг фарзандлари қамолига боғлиқ. Бу эса ҳар бир шахсни ўзининг маънавий қамолоти учун юксак масъулиятни ҳис этишга, ўз манфаатларини шу юрт, шу халқ манфаатлари билан уйғунлаштириб яшашга даъват этади: юрт тинчлиги – бебаҳо неъмат, улғу саодатдир, у барқарор тараққиёт гарови.

Тинчликка қарши қучлар ўзларининг ғаразли мақсадлари, нафс балоси йўлида башариятни ҳамиша низо-адоват, уруш ва қирғинлар домига тортиб келган. Миллий истисқол мафкурасининг бош ва асосий ғоясининг мақсади қомил инсонни ҳар томонлама тарбиялашдир. Қомил инсон эса чуқур билимли, озод, эркин фикрловчи киши; ижтимоий ҳамкорлик ҳилма-хил фикр ва қарашларга эга бўлган, турли миллат, ирқ ва динга мансуб шахс ва гуруҳларнинг умумий мақсад йўлидаги ҳамжихатлигини таъминлайди.

Натижада жамиятда тинчлик ва тотувликнинг, барқарор тараққиётнинг мустаҳкам қафолати вужудга келади. Жамиятнинг сунъий равишда бўлиб, турли қарама-қаршиликларни келтириб чиқарилган таълимотлардан фарқли ўлароқ, ижтимоий ҳамкорлик ғояси бу табиий ранг-барангликни миллий тараққиёт манфаатларига бўйсундиради; миллатлараро тотувлик ғояси – умумбашарий қадрият бўлиб, турли халқлар биргаликда истисқомат қиладиган минтақа ва давлатлар миллий тараққиётини белгилайди, шу жойдаги тинчлик ва барқарорликнинг қафолати бўлиб хизмат қилади.

Бу ғоя бир жамиятда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжихатликнинг маънавий асосидир; динлар-

аро биркенглик (толерантлик) ғояси – ҳилма-хил диний эътиқодларга эга бўлган кишиларнинг бир замин, бир ватанда, олижаноб ғоя ва интилар йўлида ҳамкор ва ҳамжихат бўлиб яшашини аниглайди. Қадим-қадимдан дин аксарият маънавий қадриятларни ўзида муҳасам этиб келади. Дунёдаги динларнинг барчаси эзгулик ғояларига асосланади, яхшилик, тинчлик, дўстлик қабил фазилятларга таянади. Одамларни ҳалоллик, поклик, меҳр-шафқат, ўзаро бир-бирини аниглаш, бағрикенгликка даъват этади. Ҳозирги замонда бу ғоя эзгулик йўлида нафақат диндорлар, балки бутун жамият аъзоларининг ҳамкорлигини назарда тутаяди.

Миллий истисқол мафкурасининг бош ғояси Президентимиз Ислам Қаримовнинг асарларида асослаб берилган бўлиб, мамлакатнинг тарқиқийнинг асосий мақсад-муддоаларини ифодалайди. Улар «Миллий истисқол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» ривожланиш кунидаги таърифланган: «Ўзбекистон халқининг миллий тараққиёт йўлидаги бош ғояси – озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Бу ғоя халқимизнинг азалий эзгу интилишлари, бунёдкорлик фаолиятининг маъно-мазмунини белгилайди. Ҳар бир инсон учун муқаддас бўлган мустақиллик, озодлик, ватан ободлиги, шахснинг эркинлиги ва фаровон ҳаёт тушунчалари, юксак қадриятларни ўзида муҳасам этади. Миллий истисқол мафкураси бош ғоясида озодлик сўзининг устувор ва етакчи ўринда турли мустақиллик барча орзу-интилишларимиз, амалий фаолиятнинг ва ёруғ келажакимизнинг асоси эканидан далолат беради.

Миллий истисқол мафкурасининг бош ғояси узвий равишда турли маъно-моҳиятини тўлдирадиган, халқимиз, жамиятимиз ҳаётини қадимий байроқ бўлишига хизмат қиладиган, жамиятимизнинг таълим-тарбия ва келажакига боғлиқ бўлган туз манфаатларини асоси эканлигини таъминлайди. Миллий истисқол мафкурасининг ижтимоий-иқтисодий асослари – мамлакатнинг рўй бераётган туз ўзгаришлар, ҳаётнинг барча соҳаларини илҳомловчи бўлиб, ҳар бир инсонни, у қайси шаклдаги фаолиятини муносиб турмуш даражасини таъминлайдиган фаровон ҳаётга эришишга чорлайди; ҳар бир инсонни, у қайси шаклдаги маънавий асосида меҳнат фаолияти билан шуғулланмасин, ўз манфаатини халқ ва Ватан манфаатлари билан уйғун ҳолда қўришга даъват этади; «муқдор одамлар жамият ичида, халқ орасида фаолият қилишга қўриқлиқ билан эмас, балки юксак маънавий фазилятлари билан ҳам ажралиб туриши зарурлиги, шахсий ва оилавий фаро-

отенгилекдан холи инсонни тарбиялаш вазифаси билан боғлиқ. Фа-
вонликка эришиш имконияти ҳар кимнинг ўз қўлида», деган ҳаёт
ҳақиқатини замонавий дунёқараш сифатида шакллантиради; «ҳар
бир фуқароннинг фаровонлиги – бутун жамиятнинг фаровонлиги»
ғоясини илгари суради.

Булардан ташқари, мулкнинг хилма-хиллиги, иқтисодий ҳаёт-
ни эркинлаштириш, бу соҳадаги плюрализмни ва соғлом рақобатни
янада юксак даражада ривожлантириш ҳам миллий истиқлол маф-
кураси ижтимоий иқтисодий асослари қаторига киради. Шу билан
бирга, миллий истиқлол мафкураси бу соҳаларда ана шу тамойил-
ларнинг кадрланиши ва мустаҳкамланиши ҳамда фуқароларимиз
ҳаётининг мазмунига айланиши учун хизмат қилади. Миллий ис-
тиқлол мафкурасининг мақсад ва вазифалари – ҳар қандай мафкура
муайян мақсадларга хизмат қилади, бу йўлда хилма-хил вазифа-
ларни бажаради. Бу мақсад ва вазифалар пировард натижага эри-
шишнинг йўллари, восита ва усулларини белгилайди. Маълумки,
мафкуранинг асосий мақсад ва вазифалари қуйидагиларда намоён
бўлади: одамларни муайян ғояга ишонтириш; шу ғоя атрофида
уюштириш; ғояни амалга ошириш учун сафарбар этиш; кишиларни
маънавий-руҳий жиҳатдан рағбатлантириш; ғоявий тарбиялаш;
ғоявий иммунитетни шакллантириш; ҳаракат дастури бўлиш.

Ана шу умумий жиҳатлардан ташқари, миллий истиқлол маф-
курасининг мазмун-моҳиятидан келиб чиқадиган ўзига хос мақсад
ва вазифалари ҳам бор. Ислом Каримов таъкидлаганидек, «Халқни
буюк келажак ва улутвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлака-
тимизда яшаш, миллати, тили ва динидан қатъий назар, ҳар бир
фуқароннинг ягона Ватан бахт-саодати учун доимо масъулият сезиб
яшашга чорлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қад-
рият ва анъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, юксак фази-
латли ва қомил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик иш-
ларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт
меzonига айлантириш – миллий истиқлол мафкурасининг бош мақ-
садиридир». ¹ Ушбу мақсад бир-бири билан ўзаро боғлиқликда на-
моён бўладиган бир қатор вазифаларни амалга оширишни тақозо
қилади. Бу вазифаларнинг энг асосийларидан бири мустақил ва эр-
кин тафаккурни шакллантиришдир. Миллий истиқлол мафкура-
сининг яна бир вазифаси жамиятда соғлом маънавий муҳит яра-
тишдан иборат. Бу эса, ўз навбатида, ҳурфикрли, мутелик ва журъ-

¹ Каримов И.А. Ватан равишак учун ҳар биримиз масъулмиз. Асарлар тўплами. 9-жилд. Т.: Ўзбекистон,
2001. 222-бет.

ларни – унинг умуминсоний мазмунидан келиб чиқади.

Президентимиз Ислом Каримов асарлари асосида тайёрланган
«Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисола-
сини мафкуримиз таянчдиган қуйидаги умумбашарий тамойил ва
қоидалар кўрсатилган: қонун устуворлиги; инсон ҳақ-ҳуқуқлари ва
ҳурфикрлик, турли миллат вакилларига ҳурмат ва улар билан ба-
рабарлик; диний бағрикенглик; дунёвий билимларга инти-
лиш; маърифатпарварлик; ўзга халқларнинг илгор тажрибалари ва
маданиятини ўрганиш ва ҳоказолар. Ушбу қадриятлар асосида
шаклланиган истиқлол мафкураси, ўз моҳиятига кўра, халқаро талаб-
ларга, умуминсоний қадриятларнинг устуворлиги тамойилларига
мувофиқ, уларни миллий даражада намоён бўлиши учун имкон
яратган. Шу билан бирга, у мамлакатимизда яшаш, ҳар қандай
вақт, дин ва қатлам вакилларининг умумий мақсад-муддаоларини
инфоляция, халқимиз ўтмиши ва келажagini бир-бири билан боғ-
лаш, унинг азалий орзу-истакларини амалга оширишга хизмат қи-
лаш. Бу эса мазкур мафкуранинг жаҳондаги демократик жараёнлар,
инсоник ва барқарорлик, инсон ҳуқуқлари ва виждон эркинлиги
қабил умумбашарий қадриятлар мазмунига мослигини кўрсатади.

3.4. Таълим-тарбиянинг шахс маънавиятини шакллантиришдаги роли

Маънавий тарбия муайян шахс, жамоа, муайян гуруҳ, жами-
ят, асосида жисмоний баркамоллик, руҳий, ахлоқий, маънавий
сифатларни шакллантиришга қаратилган амалий таъ-
лим-тарбия жараёнини ифодалайди. Инсоннинг жамиятда яшаш
учун зарур бўлган маънавий хусусиятларни тарбиялаш унинг энг
асосий қадрият сифатидаги моҳиятини таъминлайдиган қадимги ва
иборат қадриятдир.

Маънавий тарбия масаласида ҳушёрлик ва сезгирлик, қатъият
ва масъулият йўқотилса, бу ўта муҳим иш ўз холига, ўзибўларчи-
лигига ташлаб қўйилса, муқаддас қадриятларга йўғрилган ва улар-
дан олинган минглаб йиллик миллий-этноик асосларга эга мил-

лат маънавияти ва тарихий хотирасидан айрилиб, охир-оқибатда умумбашарий тараққиёт йўлидан четга чиқиб қолиши мумкин. Ўзбекистоннинг тараққиёт дастури, узоқ ва давомли мақсадларни белгилашда халқнинг моддий ва маънавий оламини юксалтириш, ёш авлодни ажодлар қолдирган ўлмас меросни чуқур ўрганиш, англаш, кадрлаш билан бирга, умумбашарий қадриятлар, замонавий илм-фан чўққиларини эгаллаш руҳида тарбиялаш масаласи устувор вазифа қилиб олинган.

Чунки эртага катталар ўрнини босадиган ёшлар айнан шундай озиқланган заминда вояга етган тақдирдагина қомил инсонлар бўлиб, ҳақиқий таянч ва суянчга, енгилмас маънавий кучга айланиб, жаҳон майдонларида ҳар қандай беллашув ва синовларга тайёр тура оладилар. Инсон ва жамиятнинг мавжудлигини таъминлайдиган қадриятлар маънавий тарбия туфайли ажодлардан аста-секин тадрижий равишда авлодларга ўтади.

Маънавий тарбия атамаси кенг маънода инсон шахсини шакллантиришга, унинг ишлаб чиқариш ва ижтимоий, маданий, маърифий ҳаётда фаол иштирокини таъминлашга қаратилган барча маънавий таъсирлар, тадбирлар, ҳаракатлар, интилишлар йиғиндисини англатади. Бундай тушунишда маънавий тарбия фақат оила, мактаб, болалар ва ёшлар ташкилотларида олиб бориладиган тарбиявий ишларни эмас, балки бутун ижтимоий тузум, унинг етакчи ғоялари, адабиёт, санъат, кино, радио, телевидение, оммавий ахборот воситалари ва бошқа фаолиятни ҳам ўз ичига олади. Шунингдек, кенг маънодаги маънавий тарбия таркибига бу соҳада таълим ва маълумот олиш ҳам қиради. Тор маънода, маънавий тарбия муайян шахснинг маънавий ривожини, дунёқараши, ахлоқий қиёфаси, эстетик дидини ўстиришга йўналтирилган педагогик фаолиятни англатади. Бундай маънавий тарбия оила, тарбиявий муассасалар ҳамда жамоат ташкилотлари доирасида амалга оширилади.

Ҳар қандай маънавий тарбия таълим билан ҳамбарчас боғлиқ ҳолдагина мавжуд бўлади. Чунки таълим ва маълумот олиш жараёнида шахснинг билими кўпайибгина қолмай, балки маънавий-ахлоқий сифатларининг қарор топиши ҳам тезлашади. Шу боис ота-боболаримиз қадимдан бебаҳо бойлик бўлмиш илму маърифат, таълим-тарбияни инсон қамолоти ва миллат раънақининг энг асосий шарти ҳамда гарови деб билганлар.

Президентимиз таъкидлагани каби «Таълим-тарбия – онг маҳсули, лекин айни вақтда онг даражаси ва унинг ривожини ҳам бел-

гиландиган, яъни халқ маънавиятини шакллантирадиган ва боғланган энг муҳим омилдир. Бинобарин, таълим-тарбия тизимини ва шу асосда онгни ўзгартирмасдан туриб, маънавиятнинг ривожлантириб бўлмайди.

Шу боис бу соҳада юзакни, расмий ёндашувларга, пухта ўйланган ишларга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Мактаб, таълим-тарбия масаласи давлат ва жамият назоратида бўлиши асосий қонунийликда белгиланган. Шу билан бирга, бу кенг жамоатчилик, бутун халқимизнинг иштироки ва қўллаб-қувватлашини талаб қиладиган умуммиллий масаладир».¹

«Бу ҳақда фикр юритганда, мен Абдулла Авлонийнинг «Тарбия биз учун ё ҳаёт ё мамот, ё нажот ё ҳалоқат, ё саодат ё фалоқат масаласидир», деган чуқур маъноли сўзларини эслайман. Буюк таълимшинослар бобомизнинг бу сўзлари асримиз бошида миллий таълим қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги вақтда ҳам биз учун шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарб масаладир касб этади».²

Истиқлол йилларида мамлакатимизда маънавий тарбияни амалга оширадиган ўқув муассасалари ва умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга эътиборни кучайтириш энг муҳим ва жиддий масалага айланди.

«Шу мақсадда юртимизда Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг узвий ва мантикий давомини бўлмиш 2004-2009 йилларда Мактаб таълимини ривожлантириш умуммиллий Давлат дастури қабул қилинди.

Ушбу дастурга мувофиқ, юртимизда мавжуд бўлган ўн мингтадан ортиқ умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш, таълим жараёнининг мазмунини тубдан такомиллаштириш, ўқувчиларнинг меҳнатини моддий ва маънавий рағбатлантириш бўйича катта ишлар қилинмоқда.

Мухтасар қилиб айтганда, охириги йилларда таълим-тарбия соҳасида амалга оширилган, кўлами ва моҳиятига кўра улкан ишларимиз биз қўзлаган эзгу ниятларимизга эришиш, ҳеч қандай кам бўлмайдиган ҳаёт барпо этиш, ёшларимиз, бутун халқимизнинг маънавий юксалиши йўлида мустаҳкам замин яратди, десак ҳеч қандай хато бўлмайди».³

¹ Каримов И. А. Ўқув маънавияти – енгилмас куч. Т.: «Миллийннг», 2008. 61-бет.

² Ўқув маънавияти – енгилмас куч. Т.: «Миллийннг», 2008. 61-бет.

³ Ўқув маънавияти – енгилмас куч. Т.: «Миллийннг», 2008. 61-бет.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, маънавий тарбия хар қандай жамият ва мамлакат ҳаётида хал қилувчи аҳамият касб этади. Чунки унинг ўсиши ва тараққиёти учун моддий ва маънавий бойликлар ишлаб чиқариш тўхтовсиз равишда юксалиб бориши лозим. Бунинг учун ёш авлод ушбу бойликларни яратишда ўз аж- додларидан юқори даражага кўтарилмоғи даркор. Жамият тарақ- қиётининг турли давларида маънавий тарбия турлича изоҳлаб келинган.

Собик Иттифок даврида ҳукмрон мафкура маънавий тарбияга синфий ва партиявий ҳодиса сифатида ёндашишни талаб этган, бу жараёнда миллий хусусиятлар деярли ҳисобга олинмаган эди. Ўз- бекистон истиқлолга эришгач, маънавий тарбияга боғлиқ жараён- ларга янги ҳамда соғлом тафаккурга таянган ҳолда қараш қарор топа бошлади. Уни изоҳлашда ғайриилмий синфий-партиявий ёнда- шувдан воз кечилди. Маънавий тарбиянинг миллий ва умуминсоний асосларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Маънавий ва жисмоний баркамол авлодни тарбиялаш масаласи бугунги Ўзбекистон учун умуммиллий, умумдавлат миқёсидаги вазифа бўлиб, бу эзгу мақсад йўлида амалга ошириляётган ишларни изчиллик ва қатъийлик билан давом эттириш мазкур соҳадаги асосий мезонга айланди.

Бу борада жамиятни доимий ҳаракатга келтириб турадиган куч – миллий ғоя, миллий манфаатга хизмат қиладиган кадрят- ларни, илғор демократик қоида ва тушунчаларни аниқ-равшан та- саввур этиш, уларни ўрганиш, бориин асраб-авайлаш, бойитиш, ривожлантириш, халқни, аввало, ўсиб келяётган ёш авлодни ана шу билим ва кўникмалар билан тарбиялаш – маънавий тарбия соҳа- сидаги энг устувор вазифа ҳисобланади.

Масалани бу тарзда кўйилишининг асосий сабаби шундаки, бугунги ёшлар нафақат ўқув даргоҳларида, балки радио, телеви- дение, матбуот, Интернет каби воситалар орқали ҳам ранг-баранг ахборот ва маълумотларни олмоқдалар. Ёшларга Интернетдан, ах- боротлардан фойдаланиш, ахборот истеъмоли маданиятини ўрга- тишда дунёнинг қайси бурчагидан қандай маълумот келмасин, қан- дай маънавий тажовуз таҳдид солмасин, хар қандай ҳолатда ҳам маънавий-руҳий жиҳатдан огоҳ ва ҳушёр турадиган, турли ахборот хуружларидан ўзларини йўқотиб қўймайдиган баркамол шахслар- ни шакллантириш бу соҳадаги маънавий тарбиянинг асосий мезони бўлмоғи лозим.

Шу боисдан ҳам ўсиб келяётган авлоднинг маънавий тарбия-

нинг жавобгарлик ҳисси билан ёндашиш масаласи доимо оила, маҳалла, мактаб ва таълим муассасалари, умуман, барчанинг диқ- қат марказида турмоғи лозим. Ёшларни ҳам жисмоний, ҳам маъна- вий жиҳатдан тўғри тарбиялашда замонавий тиббиёт, педагогика, психология фанлари тавсияларини хар бир оилда жорий қилиш аинқиса, зарур. Хар бир оила, ота-она, энг аввало, бола тимсолида шахсни кўриши, унинг учун шахсга тегишли барча ҳуқуқ ва эр- кинликларни таъминлаши борасида ўзининг масъул эканлигини доимо ҳис этиб туриши ниҳоятда муҳим. Истиклол йилларида кам- дан-кам мамлакатда мавжуд бўлган ноёб идора – маҳалла ҳам мил- лий-маънавий кадриятларни асраб-авайлашда, эл-юрт тинчлиги ва осойишталигини мустаҳкамлашда, ёшларнинг маънавий тарбияси ва уларни комил инсон этиб тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда.

Дунёнинг пасту баландини кўрган маҳалла оксоқоллари, улуғ ёшли онахонлар ўзларининг ҳаёт тажрибаси билан ёшларга маъна- вий тарбия ва сабоқ бериб, халқ анъаналари давомийлигини асраб- авайлаб келяётгани ибратлидир. Бунда маҳаллага хос ҳаёт тарзи ва турмуш маданияти, кўни-қўшни ва маҳалла-кўй ўртасидаги муно- сабатларнинг таъсири қатта. Ҳўллас, маънавий тарбиянинг кирра- лари жуда кўп. Маънавий тарбияда миллий ғоя, миллий ғурурни юксалтиришга хизмат қиладиган тимсоллар, рамзларнинг хар бири – қатта бир дарслик, кучли тарбия воситаси ҳисобланади.

Бундан ташқари, буюк аждодлар таваллуд саналарини нишон- лани ҳам маънавий ва тарихий аҳамиятга эга. Бундай маросимларни ўтказиш орқали ёшлар янги кадриятлар асосида тарбияланиди, улар маънавий тарихни англаш ва қадрлаш, ўтмишга ҳурмат билан ёнда- шилиш, уларни асраб-авайлаш, шу халққа мансублиги билан ғурур- ланиш туйғулари сингдирилади. Умуман олганда, маънавий жиҳат- дан яхши тарбия олган шахс ўз ақли, тафаккури, меҳнати, масъ- уллиги билан онгли равишда, озод ва хур фикрли инсон бўлиб яшайди.

Маънавият нисбатан умумий бўлган ижтимоий баҳолар, меъерлар, мўлжаллар, идеаллар мажмуи сифатида, урф-одаг ва қабул қилинган расм-русумллар ҳамда кишилар ўртасидаги мафку- равий муносабатлар, яъни маънавий маданият ва маънавий муҳит сифатида бошқа ижтимоий муносабатларга, алоҳида шахслар ва ғуруҳлар ҳуққ-атворида, фаолиятига чеклаш ёки рағбатлаш, ундаш орқали таъсир кўрсатади.

Маънавият энг аввало, миллатни, миллий маданиятни, миллий турмуш тарзини муҳофаза қилади. У ижтимоий-маданий филтр ва-зифасини бажаради ва миллий анъаналарга ёт, миллийликка пугур етказувчи, миллатнинг ахлоқий, эстетик, фалсафий қарашларига, иймон-этикология, адолат ва ҳақиқат тўғрисидаги тасавурларига мос келмайдиган нарсаларни қабул қилмасликка, аксинча, уларни сиқиб чиқаришга ҳаракат қилади ҳамда миллий ривожланиш учун зарур бўлган ўзга халқларнинг ютуқларини, тажрибасини ўзлаш-тиришга интилади. Миллий турмуш тарзини муҳофаза қилишга ва ривожлантиришга кучи етмаса, инқирозга учрайди.

Демак, маънавият миллат ички дунёсининг, қарашларининг ва қадриятларининг воқелиги бўлибгина қолмасдан, уларнинг яшов-чанлик даражаси, ўз-ўзини муҳофаза қила олиш ва ривожланиш кучини намоён этади.

Шу боисдан маънавият маданий меросга, тарихий анъаналар-га, диний ва фуқаровий урф-одатларга ниҳоятда ғамхўрлик билан ёндашади, уларнинг унутилишга йўл қўймайди. Моддий фойда-лилик юксак маънавият учун биринчи даражали эмас. Ушбу маънода маънавият ҳаётга, турмушга, ижтимоий муносабатларга ва муаммоларга, ўтмиш ва келажакка оид ҳодисаларга кенг миқёсда ижтимоий-маданий мўлжаллар нуктаи назардан баҳо беради ҳамда бу баҳоларнинг мезонлари ва меъёрларини белгилайди.

Маънавият шундай меъёрий (норматив) ҳоссага эгаки, унга мос равишда жамиятда нарса ва ҳодисаларга, ижтимоий алоқаларга нисбатан муайян муносабат шаклланади. Бу меъёрларга мос кела-диган ҳодисаларга, ҳатти-ҳаракатларга биз ижобий муносабатда бўламиз, уларни маъқуллаймиз, имкон топилса, амалда қўллаб-қув-ватлаймиз. Ва аксинча, маънавиятимизга мос келмайдиган ҳодиса-ларни, ҳатти-ҳаракатларни қоралаймиз ва ҳоказо.

Ислом Каримов таъкидлаганидек: «Ҳар қайси миллат ёки халқнинг маънавияти унинг бугунги ҳаёти ва тақдирини, ўсиб келаётган фарзандларининг келажagini белгилашда шак-шубҳасиз ҳал қилувчи аҳамият касб этади».¹

Маънавиятнинг меъёрий характери бизнинг у ёки бу ҳаётини позицияни эгаллашимизни аниқлатади. Маънавият қанчалик бой ва ривожланган бўлса, унинг меъёрийлик ҳоссалари ҳам шунчалик эркин, бой ва ранг-баранглик касб этади. Бой маънавият турлича фикрларни, қарашларни, ёндашувларни тақозо этади, аммо улар-

даги фарслардан қатъий назар, албатта, ижтимоий фаолликни бил-диради. Маънавият қанча қашшоқ бўлса, у шунчалик фанатизмга мойил, ўзгача қарашларга ва ёндашувларга муросасиз, қазармача бир хилликни қарор топтиришга ҳаракат қилади.

Миллатнинг маънавияти ҳеч бир шахс, ҳеч бир ижтимоий гу-руҳ томонидан тўлалигича ўзлаштирилмайди. Кишиларнинг ва гуруҳларнинг амалий фаолиятида маънавиятнинг факат ўзлаш-тирилган қисмигина рўёбга чиқади. Ўзлаштирилмаган маънавият, табиийки, ўзининг меъёрий ва бошқа ҳислатларини юзага чиқара олмайди.

Маънавиятнинг меъёрий характери биринчи навбатда чеклаш-да эмас, балки муайян фаолиятга, яъни ижодкорликка, яратувчи-ликка ундашда намоён бўлади. Маънавияти бой халқнинг рағбати ўзини тийишга, камсуқум бўлиб турғунликка интилишга эмас, балки ижодкорликка, турмушни янгилашга, янада илғор ютуқлар-ни қўлга киритишга қаратилганлигидир. Бошқача қилиб айтган-да, тараққиётга рағбат асл маънавиятнинг меъёри, ижтимоий мўл-жалдир.

Маънавият ўзининг муҳофаза қилиш, танлаш, чеклаш, баҳо-лаш, ундаш каби меъёрлаш ҳоссаларидан келиб чиқиб, ҳар қандай алоҳида олинган қадриятларнинг, шу жумладан четдан қабул қи-лингн ютуқлардан ҳам муайян тарзда фойдаланишни тақозо этади ва жамият аъзоларининг ижтимоий ҳуқ-ақдорини белгилайди.

Маънавиятнинг ижтимоий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- а) миллатни муҳофаза қилиш;
- б) ўтмишга, бугунга ва келажакка оид ҳодисаларга баҳо бе-риш, бу баҳоларнинг мезонлари ва меъёрларини белгилаш (аксио-логик вазифа);
- в) жамиятни ва алоҳида шахсларни муайян ҳаётини позицияни эгаллашга ундаш;
- г) миллатни тараққиётга, алоҳида шахсни тақомиллаштишга рағбатлантириш;
- д) инсоннинг ўз шахсияти билан айниятда яшашини, инсон табиатини ривожланиши, тақомиллаштишини таъминлаш;
- е) кишилар, ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш (ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар орқали);
- ж) инсоннинг табиат ва жамият билан уйғунлигини таъмин-лаш.

¹ Ислом Каримов. Ўзбек маънавияти – энгилмас куч. Т. «Маънавият», 2008 й. 29-б.

Илм бир чироқдурким, сени роҳат ва фароғатга ҳеч бир заҳматсиз етказад.

Абу Лайс ас-Самарқандий

4-маву. Маънавият, иқтисод ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги

4.1. Маънавийлик ва моддийликнинг уйғунлиги

Инсон жамият ҳаёти ва фаолиятида моддий ҳамда маънавий асосларнинг бир-бирига нисбатан мослиги, ўзаро алоқадорлиги ва боғлиқлигини ифодалайди. Ислоҳ Каримов ўзининг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида бу борада фикр юритиб, одамларнинг ҳаётида маънавий ва моддий асослар қандай ўрин тутиши, уларнинг қайси бири устуворлик касб этиши ҳақида турли-туман, баъзан зиддиятли қарашлар мавжуд бўлгани, бундай тушунчалар ҳозиргача давом этаётганини таъкидлайди.

«Мисол учун, деб ёзади муаллиф, – қадимий ҳинд, хитой ёки юнон файласуфларини оласизми, Ўрта асрлардаги Шарқ ва Ғарб Уйғониш даври намоёндаларини оласизми, ислом оламида ном қозонган мутафаккир зотларни оласизми – уларнинг илмий меросида моддий ва маънавий олам ўртасидаги муносабатларга кенг ўрин берилганини кўриш мумкин».

Антик давр файласуфлари бўлмиш Сукрот ва Платон, Эпикур, Демокрит, хитой донишманди Конфуций каби алломаларнинг фикрлари фалсафа тарихидан маълум. Уларнинг айримлари руҳий оламни бирламчи деб билса, баъзилари моддий оламни асосий ўринга қўйган. Ана шундай тушунча ва тасаввурлар асосида кейинчалик материализм ва идеализм каби таълимотлар майдонга чиқди.

«Бундай фалсафий ёндашувларнинг ҳар бири ўз давридаги мавжуд сиёсий-ижтимоий вазият, ҳукмрон мафкура, жамиятнинг ҳукукий-маданий савияси, турли социал гуруҳ ва тоифаларнинг қарашларини ифода этишга хизмат қилди».

«Ижтимоий тараққиётнинг турли давларида бундай соф назарий масала доирасидан чиқиб, маълум бир тузум ёки давлатнинг

иқтисодий мафкураси мақомини ҳам олди. Ўрта асрларда идеализм учун қўйилган бўлса, собиқ совет даврида материалистик қараш учун қўйилди. Натижада материя бирламчи, онг эса иккинчи, деган тамойил ҳукмрон дунёқараш даражасига кўтарилди. Оқибатда инсоннинг маънавий қадриятлари, миллий ва диний туйғуларига бенисанд қаралди, топталди, бундай бирёкламлик жамият давлатларининг инкирозига олиб келди».¹

«Мана шундай қараш ва фикрларни умумлаштириб, инсонга ҳос орзу-интилишларни рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечирини учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли тарвоз қилаётган қушнинг икки қанотига қиёласак, ўйлайманки, урунми бўлади».²

Кўриниб турибдики, моддий ва маънавий ҳаёт тамойиллари бир-бирини инкор этмайди, аксинча, ўзаро боғланиб, бир-бирини тўлдирadi. Юксак тараққиётга эришишни орзу қиладиган ҳар бир инсон ва жамият ўз ҳаётини айнан ана шундай диалектик ва ўзвий боғлиқлик асосида қурган ва ривожлантирган тақдирдагина ижобий натижаларга эриша олади. «Буларнинг барчаси маънавий қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримиздан озиқланган иқтисодий тараққиёт йўлимиз жамиятимиз ҳаётига қандай ижобий таъсир кўрсатаётганининг ёрқин ифодасидир. Энг муҳими, юртимизда моддий ва маънавий жараёнларнинг ўзаро мутаносиб тарзда ривожлантирилаётгани сиёсий-ижтимоий барқарорлик ва тараққиётнинг мустақкам гарови бўлиб хизмат қилмоқда».

Иқтисодий муносабатлар жараёнида шахслар ўртасидаги ўзаро манфаатларни ҳисобга олиш, ҳалоллик, поклик, бағрикенглик, инсончилик каби фазилатларнинг амал қилишини аниқлатади. Маълумки, иқтисодийётнинг ўзига хос объект конун-қоидалари, тарғиб-тарғирлари борки, улар билан ҳисоблашмаслик мумкин эмас. Уларни менсимаслик нафақат иқтисодий салоҳиятнинг етишмаслигини, балки маънавий қашшоқлик белгиси ҳисобланади. Иқтисодий муносабатларда маънавий масалалари, хусусан, инсонийлик талаблари ва меъёрлари етарлича ҳисобга олинмаса, технократик қарашлар устуңлик қилса, ишлаб чиқаришнинг ўсиши, иқтисодий ривожлантириш бўлишига қарамай, жамиятда ахлокий муноса-

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: «Маънавият», 2008. 66-бет

² Ўша асар, 67-бет

³ Ўша асар, 70-бет

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: «Маънавият», 2008. 65-бет

² Ўша асар, 66-бет

баглар инкирозга учрайди, ўзаро ишончсизлик кучаяди. Бу эса охир-оқибатда ижтимоий-иқтисодий таназзулга олиб келиши мумкин. Айрим кишилар эркин бозор иқтисодиёти шароитида маънавий-маърифий ва ахлоқий кадрлар кадрсизланади, маданият ва маънавият иккинчи даражали нарсага айланади, маънавий кашшоқлик авж олади, деб даъво қилади. Еркин бозор иқтисодиёти билан маънавиятни бундай қарама-қарши қўйиш мутлақо ўринсиз, аксинча, юқорида айтганимиздек, улар бир-бирларини тўлдирadi, чунки фақат маънавий соғлом, кучли жамиятга иқтисодий ислохотларга тайёр бўлиши мумкин. Мустиқиллик йилларида мамлакатимизда иқтисодиёт ва маънавиятнинг ўзаро диалектик боғликлги ва бир-бирига таъсири қонуниятидан келиб чиққан ҳолда иқтисодий ва маънавий ҳаётнинг уйғун ҳолда ривожланиб боришига алоҳида аҳамият берилмоқда. «Ана шу ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда, – деб таъкидлайди. Президент И.А. Каримов, – биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланиш жараёнининг маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомилан уйғун равишда ривожланиб боришини доимо давлатимиз ва жамиятимизнинг эътибор марказига қўйиб келмоқдамиз».¹ Истиклол даврида иқтисодий ва маънавий жараёнларнинг ўзаро мутаносиб тарзда ривожланишига эришилаётгани мамлакатимизда сиёсий-ижтимоий барқарорлик ва тараққиётнинг мустаҳкам гарови бўлиб хизмат қилмоқда. Демак, маънавият ва иқтисод бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб, ривожланиб боради.

Ҳозирги кунда юртимизда иқтисодий ислохотларнинг янги, юқори босқичига ўтаётган эканмиз, бу фан, маданият ва маънавият тараққиётига ижобий таъсир кўрсатади. «Таълим тўғрисида»ги қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва уларни амалга ошириш борасидаги ишлар бунга яққол мисол бўла олади. Иқтисод, маънавият ва маърифатнинг ўзаро чамбарчас боғлиқ эканини ота-боболаримиз теран тушуниб етган. Шунга таянган ҳолда улар маънавияти юксак, қомил инсон ҳақида бутун бир маънавий талаблар мажмуасини ишлаб чиққанлар. Маънавияти юксак киши бировнинг ҳақиқа, давлат, жамоа мулкига хиёнат қилмайди, эл-юртига, оиласига садоқатли бўлади, ватани, халқи учун ҳатто жонини ҳам аямайди. Бунинг акси ўларок, маънавияти кашшоқ кишилар нопок,

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т. «Маданият», 2008. 69-бет.

форибгар, порахўр, ўғри, қаллоб, ватан ва миллат манфаатларига фарқ қарайди. Ўзбекистон юксак даражада ривожланган иқтисодий билағина эмас, балки билимдон, маънавияти етук фарзандлари билан ҳам жаҳонни ҳайратга солиши мамлакатимиздаги ислохотларнинг асосий мақсадидир. Бунга эса иқтисод ва маънавият, маърифатни бирга, ўзаро мутаносиб, муштарак ривожлантиришга аҳамият берилганидагина эришиш мумкин. Сивилизациялашган бозор муносабатлари фақат юксак маънавият ва маърифат, ахлоқийлик ва ватанпарварлик негизида бунёд этилиши мумкин. Бу борда ҳаммамиз масъул эканимизни чуқур англашимиз лозим. Негаци, маънавиятли ва маърифатли, иймонли кишиларгина ҳалол меҳнати билан бойлик яратади. Изланувчан, инсофли, меҳнатсевар, талбиркор эл-юрт дардига малҳам бўладиган ҳақиқий ватанпарварга айланади. Шундай фуқароларга эга бўлган мамлакат ва жамият иқтисодий тараққиёт погоналаридан узлуксиз юқорига кўтарилиб боради.

4.2. Тараққиётнинг «ўзбек модели» тушунчаси

Инсоният XX аср давомида илм-фанда, ижтимоий тараққиётдан мисли кўрилмаган муваффақиятларни қўлга киритди. Аммо айнан шу асрда икки марта жаҳон урушини, бир канча инқилобларни, большевизм ва фашизм балоларини, курраи заминга, тирикликка ҳафф солган икки қарама-қарши сиёсий тузумлар ўртасидаги ҳарбий-ядровий рақобатни бошидан кечирди.

XX асрнинг ўзига хос киёфасини, инсоният тарихидаги аҳамиятини белгилловчи хусусиятларидан бири бу мустамлакачилик тузумининг капиталистик ва социалистик кўринишларининг емирилишидир.

Мустиқилликка эришган мамлакатларнинг ҳаммаси ҳам бир хил суръатларда ривожланаётгани йўқ. Уларнинг айримлари ижтимоий тараққиётнинг қудратли оқимиға тушиб олди, кўпчилиги турли иқтисодий қийинчиликларға дуч келмоқда, баъзи бирлари ҳалигина қашшоқликдан чиқа олмапти. Юксак суръатларда ривожланаётган мамлакатларнинг ҳоҳ у собиқ мустабид, ҳоҳ собиқ мустамлака мамлакат бўлсин, тажрибаси ўрганилганда, уларнинг ҳар бири тараққиётнинг ўз миллий моделини яратганини кўрамиз. Бугун «швед модели», «япон модели», «Жанубий Корея модели» ва шу каби атамаларни учратиш мумкин.

Собик совет мустақиллигидан халос бўлган мамлакатлар ҳам мустақил тараққиётнинг ўзларига маъқул шакллари излаб топшига ҳаракат қилмоқдалар. Собик совет республикаларининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий вазияти, ривожланиш суръатлари, табиийки бир хил эмас. Бунинг албатта, ҳар хил сабаблари бор. Уларнинг барчасида деярли кўпмиллатликка таянган бозор иқтисодиётини жорий қилиш, ҳукукий демократик давлат қуриш, фуқаролик жамиятини шакллантириш асосий мақсад, деб эълон қилинган бўлсада, бу мақсадга эришнининг назарий концепциялари, амалий йўллари турлича тушунилмоқда. Бинобарин, миллий ривожланиш учун танланган йўл, усуллар, омиллар, воситалар ҳам ҳар хил. Шундай экан, ҳар қайси мустақил мамлакат ўзи учун ривожланишнинг самарали «миллий модели»ни яратишга интилиши табиий.

Бугунги кунда мустақил Ўзбекистон шундай моделни яратган мамлакат ҳисобланади.

Бунни жаҳонда 2008 йилда юз берган молиявий-иқтисодий инқироз синови ҳам тасдиқлади.

Миллий тараққиёт у ёки бу даражада миллий ғоя билан боғлиқ. Миллий ғояси аниқ ифодаланмаган, яъни ўзининг энг олий мақсади ва ижтимоий идеалини белгилай олмаган халқ уларга эришиш механизмини (тараққиёт моделини) ҳам ярата олмайди. Бундай халқнинг тараққиёти кўп жиҳатдан стихияли, умумий оқимдаги барча тасодифлар ва тебранишлар таъсирида кечади.

Ақсинча, миллий ғоя нечоғли аниқ ифодаланган ва омма оғига сингган бўлса, у миллий тараққиёт моделининг давлат сиёсатини белгиловчилар томонидан шунчалик аниқ шакллантиришига ва оғли равишда қўлланилишига таъсир кўрсади. Бу таъсир, шунингдек, кенг омманинг мазкур модельга ижобий ҳиссий ва ақлий муносабатда бўлишида, унга ихлос билан қарашида, уни таъаббус билан қабул қилишида, амалда қўлаб-қувватлашида намоён бўлади.

Аҳолини, биринчи галда ёш авлодни миллий ғоя, ватанпарварлик, Ўзбекистон билан фахрланиш, миллий ва умумошаарий кадриятларга содиқлик руҳида тарбиялашда тараққиётнинг ўзбек модели мазмунини, унинг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш, тарғиб этиш муҳим аҳамиятга эга. Бу бугунги ҳаётимизга, эришадиган ютуқларимизга, Президентимизнинг назарий ва амалий ижодкорлигига муносиб баҳо бериш, уларнинг кадрига етиш учун ҳам керак. Бундан ташқари, ўзбек модели тўғрисида мулоҳаза

юритиш, тадқиқот олиб бориш унга ўз имкониятларини тўла юзага чиқаришда ҳалқат бераётган турли омилларни аниқлашга, уларнинг таъсирини камайтириш чораларини кўришга ёрдам беради.

Жаҳонда давом этаётган молиявий-иқтисодий инқироз шароитида собик совет республикалари орасида Ўзбекистон ўзининг ижтимоий-иқтисодий барқарорлиги ва иқтисодиётининг ривожланиши билан ажралиб турибди. Эндиликда чет эллардаги нуфузли иқтисодий ва сиёсий нашрларда, олимлар ва экспертларнинг маҳсул тадқиқот ва маърузаларида, сиёсий арбоблар нутқларида тараққиётнинг «ўзбек модели» ибораси тез-тез учрай бошлади.

Ўзбек моделининг назарий концептуал асослари Президент Ислам Каримов асарларида ўз аксини топган. Ўзбек моделининг кўпчилик бошқа миллий моделлардан фарқ қиладиган хусусияти шуки, у фақат иқтисодий ривожланиш моделигина эмас, балки кенг маънода миллий тикланиш ва ижтимоий тараққиёт модели ҳамдир. Шу сабабдан у иқтисодиёт билан бир қаторда давлат ва жамият қурилиши, ижтимоий ҳаёт ва маънавиятни ҳам қамраб олади.

Ўзбек модели тушунчаси, аввало, Ўзбекистоннинг мустақил миллий тараққиёти қандай бўлиши лозимлигини асослайдиган, уни муайян мақсадларга йўналтирадиган энг умумий назарий ҳулосалар ва мўлжаллар билан давлатнинг белгиланган мақсадларга эришишга қаратилган амалий сиёсатининг муштараклигини аниқлатади (давлат сиёсати деганда ҳокимиятнинг бўғини фаолияти назарда тутилмоқда).

Демак, тараққиёт модели ўзининг назарий ва амалий асосларига эга. Тараққиёт моделининг назарий томони мамлакатнинг юзага чиққан ва потенциал имкониятлари, ишлаб чиқарувчи қўчларнинг ривожланиш даражаси, инфратузилмаси ҳолати, табиий бойликлари, демографик вазияти, аҳолининг онги, билими, касбий салоҳияти ва ҳоказолар ҳисобга олинган ҳолда ривожланиш концепциясини, оддий тил билан айтганда, ушбу мамлакатга мос ва хос йўлни асослайди. У бир неча нисбатан мустақил йўналিশлардан иборат: иқтисодий сиёсат тамойиллари ва макроиктисодий назария; давлат қурилиши ва жамиятни демократлаштириш тамойиллари, меъёрлари, баҳолари; мулкдорлар синфини шакллантириш ва ижтимоий стратификацияни (жамиятнинг ижтимоий синфий, табақавий тузилмасини) такомиллаштириш тамойиллари; миллий ғоя, миллий мафкура концепцияси ва маънавий-маданий

ривожланиш масалалари, ташки сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар тамойиллари ва ҳоказо.

Моделнинг амалий томони ҳам бир неча йўналишларга эга:

- ислохотларнинг ҳуқуқий базасини яратиш ва мустаҳкамлашга қаратилган давлат сиёсати;

- назарий ҳулосаларни, мўлжалларни амалга ошириш юзасидан ҳукуматнинг ташкилотчилик ишлари ва аниқ механизмни ўзида акс эттирган фармонлар, қарорлар, мақсадли дастурлар (шу жумладан, саноатни модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлаш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ва бошқа дастурлар) қабул қилиши;

- бевосита уларнинг ҳаёта татбиқ этилиши; яъни амалдаги инвестиция сиёсати, солиқ сиёсати, молия-кредит сиёсати; иқтисодий-тузилмавий сиёсат; фонд бозорини, қимматли қоғозлар бозорини шакллантириш ва ривожлантириш; истеъмол бозорига таъсир кўрсатиш ва шу қабилар;

- фармонлар, ҳукумат қарорларининг тўғрилигига одамларни ишонтириш, уларни бирлаштириш, уларда эски тузум инерциясини енгиб ўта оладиган ирода ҳосил қилиш борасидаги тарғибий-ташвиқий ва тарбиявий ишлар.

Назарий жиҳатдан пухта ва тўғри асосланмаган сиёсат хато-лардан холи бўлмайди, жамиятнинг ҳамма томонлари нисбатан ўй-ғун ривожланишини таъминлай олмайди. Бундай ҳолда ривожланишнинг бус-бутун шаклланган миллий модели вужудга келмайди ва аксинча, пухта ва қатъий амалий сиёсат билан мустаҳкамланмаган назарий ҳулосалар ва мўлжаллар эса маърифийлик, тарғибот даражасида қолиб кетаверади. Бундай ҳолда ҳам модел вужудга келмайди.

Хўш, ўзбек моделининг ўзига хос хусусиятлари нималарда кўринади?

Ўзбекистон мустақилликка эришган, иқтисодий тараққиёт масалалари билан бир вақтнинг ўзида миллий давлатчилигини ва маданий-маънавий меросини тиклаш, ривожлантириш, жамиятнинг ижтимоий-синфий тузилмасини такомиллаштириш ва мустақил ривожланиш талаб қиладиган янги кадрлар корпусини шакллантириш масалаларини ҳал қилиши лозим бўлди.

Германия, Швеция, Япония, Жанубий Корея, Франция, Хитой моделлари кўпроқ иқтисодий моделлар эди. Бу моделларда сиёсий, ижтимоий ва маънавий жиҳатлар алоҳида ажралиб турган эмас.

Чунки мазкур мамлакатларнинг бирортасида миллий давлатчиликни, маданий меросни ва она тилини танитиш масаласи кун тартибда долзарб қилиб қўйилгани йўқ (фақат Жанубий Кореяда давлат қурилиши долзарб бўлган).

Шундай қилиб, ўзбек модели иқтисодий жиҳатлар билан бир қаторда давлат қурилиши, жамиятни демократлаштириш, мулкдорлар синфи ва ўрта синфни шакллантириш, ижтимоий-синфий тузилмани такомиллаштириш ва кадрлар тайёрлаш, маданий мерос ва умуман, маънавият билан боғлиқ жиҳатларни қамраб олади. Бу унинг ўзига хос хусусиятларидан биридир.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, бирданига тараққиёт концепциясини ва моделини яратишга киришди, ўз тарихий аъналарига, халқ ҳўжалигининг мавжуд даражасига ҳамда потенциал имкониятларига, салоҳиятига хос ва мос йўлни излай бошлади. Шу боис ўзбек модели ўтиш даврига хос вазифаларни, яъни мустақилликни мустаҳкамлаш, мустақиллик билан боғлиқ айрим сиёсий ва ижтимоий институтларни яратиш ва такомиллаштириш, мулкни хусусийлаштириш, макрониксодий барқарорликка эришиш каби «дастлабки» масалаларни ҳал қилиш вазифаларини бажарди ва энди фаол демократик янгиланишлар ва мамлакатни модернизация қилишни давом эттирмоқда.

Сиёсий мустақиллик, яъни давлат мустақиллиги миллий мустақилликнинг илк шаклидир. Шу билан бир қаторда, сиёсий мустақиллик миллий мустақилликнинг бошқа шакллариغا эришишда зарурий шарт-шароит ва бош омилдир. Фақат давлат мустақиллигига эришилиб, миллий маҳсулот, миллий даромад қўлга киритилгандагина, миллий манфаатларга мос иқтисодий ва ижтимоий сиёсат олиб бориш, миллий манфаатларни қўзловчи ҳуқуқ тизimini шакллантириш, миллий кадриятларга, маданий меросга муносибатни ижобий томонга ўзгартириш, иш юритишни она тилга қўчириш мумкин бўлади. Шундай имконият вужудга келсада, аммо муаммолар ўз-ўзидан ҳал бўлиб қолавермайди. Бунинг учун кенг маънодаги миллий давлат барпо этилиши лозим. Чунки мустақил давлатда ҳокимият органлари тўлиқ бўлмайди, борлари эса мустақил фаолият кўрсатишга мослашмаган. Масалан, собиқ совет даврида Ўзбекистонда миллий армия йўқ эди, дипломатлар қорпуси шаклланмаган, эмиссия билан шуғулланидиган банки йўқ эди. Ўзбекистон халқаро муносабатларнинг мустақил субъекти эмас эди. Давлат идоралари ва амалдорлар мустақил фаолият юритишга

эмас, балки Москва кўрсатмаларини бажаришга мослашган эдилар. Шу боис ўзбек модели давлат қурилиши масалаларини ўз ичига олмасдан иложи йўқ эди.

Ўзбекистонда иқтисодий-ижтимоий масалалар билан бир вақтда масъулиятни зиммасига олиб, мустақил қарор қабул қила оладиган, халқаро муносабатларда мустақил иштирок этиб, мамлакатимиз манфаатларини ҳимоя қила оладиган давлат идоралари шакллантирила бошланди. Бу жараён ҳам, табиийки, босқичма-босқич ривожлантирилди. Давлат қурилиши билан боғлиқ кадрлар масаласини ҳал қилиш учун Ўзбекистон Президентини ҳузурида Давлат ва жамият қурилиши академияси, Жаҳон Иқтисодиёти ва дипломатия университети, қатор янги олий ўқув юртлири, харбий академиялар очилди. Кўплаб кадрлар чет элларга малака оширишга ва ўқишга юборилди.

Давлат қурилиши илгари мавжуд қонунларни, бошқарув тизимини шунчаки такомиллаштиришга эмас, балки тўздан янги миллий давлатни барпо этишга қаратилган. Айнан миллий давлат «ўзбек модели» самарали фаолият кўрсатишини ҳар томонлама таъминловчи (хукукий жиҳатдан ҳам, ташкилотчилик жиҳатдан ҳам ва ҳ.к.) оминдир.

Ўзбек моделида ижтимоий, сиёсий, маънавий жиҳатлар жуда катта аҳамиятга эга бўлсада, иқтисодий соҳа асос ва етакчи ҳисобланади. Моделнинг иқтисодий қисми ўтиш даврида қуйидаги стратегик йўналишларни қамраб олди:

- мулкчиликнинг турли шакллари қарор топтириш; уларнинг тенг ҳуқуқлилигини ва ўзаро мувозанатини таъминлаш;
- халқ хўжалигида тузилмавий ўзгаришлар қилиш; уни хом ашё етказиб беришдан кўпроқ тайёр маҳсулот чиқарувчи тузилмага айлантириш;
- миллий валютани барқарорлаштириш ва оқибатда унинг тўлиқ конвертациясини таъминлаш;
- бозор инфратузилмасини ва муносабатларини тўлиқ вуждга келтириш;
- ташкилий ва бунёдкорлик вазифаларини амалга ошириш учун оқилона миқёсда чет эл инвестицияларини жалб этиш;
- хусусий мулкчилик ривожланиши жараёнида инвестицияларнинг асосий қисми давлат зиммасидан қорхоналар ва хусусий капитал зиммасига ўтиши учун шарт-шароит яратиш;

– жаҳон иқтисодиётига тўла ҳуқуқли интеграция бўлиш; бунинг учун транспорт ва коммуникация масалаларини ҳал қилиш.

Ўзбек моделининг устувор йўналишларидан бири иқтисодий ислохотларга мувофиқ равишда жамиятнинг ижтимоий-синфий тузилмасини ривожлантириш ва кадрлар тайёрлаш масаласидир.

Республикада ишлаб чиқаришнинг биз учун бутунлай янги тармоқлари вуждга келяпти, мавжудлари кенгайиб, қайта жиҳозланиб, замонавий технологияларга кўчирилмоқда. Бу қорхоналар учун юксак малакали ишчилар, инженерлар, менежерлар зарур. Собиқ Итифок даврида Ўзбекистонга янги қурилаётган завод ва фабрикалар учун кўплаб ишчи ва мутахассислар кўчириб келинар эди. Ўзбеклар орасида замонавий санаят билан боғлиқ ишчилар ва мутахассислар салмоғи аҳоли таркибидаги ўзбеклар улушига нисбатан кам эди. Мустақиллик шароитида юксак технологик ишлаб чиқаришга маҳаллий аҳолини максимал даражада жалб қилиш, мамлакатимизнинг илмий-техникавий савиясини кўтариш бошланди. Бу борада пухта ўйланган сиёсат амалга оширилмоқда. Мисол учун, мамлакатимизда барпо этилган автомобилсозлик заводларида, «Шўртангазкимё» мажмуасида ва бошқа замонавий қорхоналарда ишлайдиганлар зарур малака олишлари учун чет элларга амалий стажёрликка ва ўқишга бориб келдилар. Бугун бу қорхоналарда деярли тўлиқ маҳаллий аҳоли ишламоқда.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига кўра, янги типдаги касб-хунар коллежлари тизими пайдо бўлгани масалани стратегик жиҳатдан ҳал қилиш намунасидир. Ишчилар сифат жиҳатдан ўсмок-да, чунки таркибида юксак малакали мутахассислар қатлами кенгаймоқда. Айнан шу қатлам мамлакатимиз халқ хўжалигига илмий-техника таракқиёти ютуқларини олиб киришни таъминлайди. Бу – биринчидан. Иккинчидан, жамиятда кўпмулкчилик ривожланмоқда. Демак, мулк шаклларига мувофиқ, мулкдорлар синфи шаклланади. Мамлакатимизда мулкдорлар синфи вуждга келиши кўплаб авлодларнинг тадбиркорлик туфайли сармоясининг табиий-тарихий тўпланиши негизидан эмас, балки бир авлод умри давомида давлат мулкнинг тақсимланиши ва шахсий тадбиркорлик ривожланиши негизидан юз бермоқда. Мулкдорлар синфи мамлакатимизда бир авлод умри давомида асосан шаклланиб бўлиши лозим. Чунки биз ўтиш даврини 50-60 йил давомида ўтказишга мийимиз. Шу боис мулкдорлар синфи вуждга келиши ва ривожланиши жараёнига таъсир кўрсатиш ўзбек моделининг асосий ҳусусиятларидан ва вазифаларидан биридир.

Давлат ўзига қарашли корхоналарни хусусийлаштириш, йирикларини акциялаштириш, тадбиркорликнинг, айниқса, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг оёққа туриши учун турли имтиёзлар тизимини яратиш орқали мулкдорлар синфи, хусусан ўрта синф вужудга келишини тезлаштирмоқда.

Нафақат кичик тадбиркорлик ва тижорат билан шуғулланувчилар, фермерлар, деҳқонлар, шунингдек, турли корхоналарнинг акцияларини сотиб олган кишилар, юксак малакали ишчилар, зиёлилар даромадлари ва жамиятдаги мавқееларига кўра ўрта синфга мансуб бўлишлари лозим. Ривожланган мамлакатларда ўрта синф сон жиҳатдан энг катта қатламдир. Бизда ҳам шундай бўлиши керак.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, айнан ўрта синф жамият барқарорлигининг, демократия ва фуқаролик жамиятининг асосий таянчидир.

Миллий давлатчиликни тиклаш, кўпмилкчиликка асосланган ва ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини қарор топтириш, кадрлар тайёрлаш, жамиятнинг ижтимоий-синфий тузилмасини ривожлантириш, ўтиш даврида аҳолининг ночор қатламлари ижтимоий муҳофазасини таъминлаш зарурати ўзбек моделида давлатнинг етакчи ўрин тутушини тақозо этади. Бу ҳам унинг бошқа моделлардан фарқ қиладиган хусусиятларидан биридир.

Ўзбек моделининг маънавий жиҳатлари шундаки, агар халқнинг онги қолоқ бўлса, у ўз миллий манфаатларини яхши англай олмаса, сиёсий гуруҳбозлик ва уруғ-аймоқчилик туфайли бўлиниб ётган бўлса, турли-туман иқтисодий ва ижтимоий, ҳуқуқий чора-тадбирлар қўтилган самара бермайди.

Шундай экан, ўзбек моделининг маънавий жиҳати, энг аввало, жамиятда янгича онг, тафаккур, янгича дунёқараш ва ижтимоий психология шаклланишини тақозо этади. Чунки янгича ижтимоий онгни шакллантириш жараёнида меҳнатга муносабат, энг аввало, индустриал меҳнатга муносабат такомиллашади. Янги авлодда муттасил малакасини оширишга эҳтиёж, агар зарурат туғилса, касб-корини алмаштиришга, меҳнат бозори талабларига мослашишга тайёр туриш психологияси қарор топади. Халқимиз аста-секин рақобат шароитида меҳнат қилиш ва яшашни ўрганади, унинг ижтимоий сафарбарлиги ва сиёсий фаоллиги юксалади.

Ўзбек моделининг маънавий жиҳати, шунингдек, маданий меросни, жумладан, диний меросни қайта баҳолашни ва айрим сохта кадриятлардан воз кечиб, аҳоли кенг қатламларини ўтмиш маданияти асл дурдоналаридан баҳраманд этишни, ватанпарварликни,

миллий ғояга, миллий мафкурага содиқликни, ҳар бир фуқарода миллий муштараклик туйғусини тарбиялашни қамраб олади. Умумтараккиёт барчанинг ва ҳар бир шахснинг манфаатини кўзлаштириш ва бунни фуқаролар яхши тушунишлари керак. Қолаверса, аҳоли Евроосиё конфедерацияси, Буюк Турон, Буюк Хуросон, Ислам халифалиги каби сунъий ёки анахроник (тарихан ўз умрини ўтаб бўлган) ғояларга, инсон ҳуқуқларини ва сохта демократияни ниқоб қилиб олган, аслида буюк давлатларнинг геостратегик мақсадларига хизмат қиладиган алдовларга қалғимаслиги, уммаслиги зарур. Тараққиёт моделининг самарадорлиги бевосита миллий муштараклик туйғуси, миллий ирода, миллий онгнинг етуқлиги, соғлом миллий ғурурнинг мавжудлиги билан боғлиқ.

Муштараклик ҳар бир шахсдан ва бутун миллатдан ўзидаги мутелик ва локаллик психологиясини енгишни талаб қилади. «Берсанг – ейман, урсанг – ўламан» қабилида ижтимоий жараённинг бефарқ кузатувчиси бўлиб туриши билан ёки ўз кучига, ақловига ишонмасдан, четдан «катта оға» ахтариб, унинг моддий, илмий-техникавий химмати, ҳарбий-сиёсий оталиғи ёрдамида ўзининг муаммоларини ечишга уринадиган халқнинг миллий тараққиёт модели бўлмайди. «Катта оға», «ҳомий» миллат топишга интилади, ички ва ташқи сиёсат юритишда «катта оға»нинг хоҳиш-иродасини, йўринини ҳисобга олади. Шу боисдан муштаракликка эришган халқ, миллат ўзлигини англай олмаса, ўз олдида буюк мақсадлар қўя билмаса, миллий ғоясини ишлаб чиқа олмайди.

Сиёсий муштараклигини йўқотмаган ёки муштаракликка эришганига 20-25 йил бўлгандан кейин миллий моделини яратган халқлар бундан қисман истисно бўлиши, яъни миллий ғоясини аниқ ифодаламасдан, иқтисодий тараққиёт моделини яратиши мумкин дир. Лекин бизнинг шароитимизда миллий ғоя ва тараққиётнинг миллий модели ё биргаликда шаклланади ё умуман шаклланмайди. Шундай қилиб, «ўзбек модели»нинг маънавий томони жуда муҳим роль ўйнайди.

Ўзбекистон – кўп миллатли давлат. Баъзи кишиларда ўзбек модели юртимизда яшовчи бошқа халқларга қай даражада алоқадор, деган савол пайдо бўлиши мумкин. Чунки миллийликни аксарият кишилар анъанавий тор тушунишга, яъни бирор-бир этноста мансублик деб ҳисоблашга ўрганиб қолишган. Аслида «миллат» ва «миллий» тушунчалари икки мазмунда ишлатилади. Биринчиси тарихан одатий тушуниш бўлган этник мансублик. Бунда бир тил-

да сўзловчи, бир ҳудудда яшовчи, умумий иктисодий ҳаёт орқали бирлашган, маданияти ва урф-одатлари, психологияси муштарак ёки яқин бўлган кишиларнинг тарихий бирлиги (миллат), унга тааллуқли ҳодисалар назарда тутилади. Масалан, миллий тил, миллий рақс, миллий санъат, миллий таомлар, миллий кураш, миллий адабиёт каби атамалар муайян халққа мансубликни билдиради.

Иқкинчиси, «миллат» тушунчаси этник келиб чиқишдан қатъий назар, муайян мамлакатнинг барча фуқароларини (Америка миллати) ёки давлатнинг ўзини билдиради (БМТ – Бирлашган Миллатлар Ташкилоти аслида халқларнинг эмас, балки давлатларнинг ташкилотидир). Кенг маънода «миллий» тушунчаси муайян этносга эмас, муайян мамлакатга, давлатга мансубликни англатади. Бизда ҳам атамани шундай кенг маънода қўллаш тобора изчил тус олиб бормоқда: миллий даромад, миллий бюджет, миллий ялпи маҳсулот, миллий байроқ, миллий хавфсизлик, миллий тараққиёт ва ҳоказолар. Бу тушунчаларнинг барчасида аниқловчи сўз «миллий» мамлакатга ондликни ифодалайди.

Миллий мустақиллик деганда фақат этник мустақиллик эмас, яъни Ўзбекистонда фақат Ўзбекларнинг, Қозоғистонда фақат қозокларнинг, Украинада фақат украинларнинг мустақиллиги эмас, балки муайян давлатнинг, унда яшовчи барча халқларнинг умумий мустақиллиги, ўз тараққиёт йўлини ўзи белгилаши тушунилади.

Ўзбекистоннинг миллий истиклол мафкураси ҳам юртимизда яшовчи барча халқларни, миллатидан, динидан, тилидан, ижтимоий ҳолатидан қатъий назар, умумий мақсад, умумий равиш ва мустақил тараққиёт йўлида жипслаштирувчи, уюштирувчи, сафарбар этувчи умумий ғоялар, меъёрлар, идеалларни (омилларни) ифодалайди. Миллий ғоя, миллий мафкура тушунчаси барча халқ учун умумий бир қадрият эканлигини Исрол Каримов «Тафаккур» журнали бош муҳаррири саволларига жавобида ва кейинги маърузаларида, чиқишларида теран ва ҳар томонлама очиб берган. Миллий ғоя ва миллий мафкура Ўзбекистоннинг буюк мақсадини ифода-лаб, овоз ва обод келажакка олиб борувчи йўлни асослашга, ёри-тишга, халқнинг бу йўлдан адашмай боришига ундашга қаратилган. Тараққиёт модели эса ўша буюк мақсадга бориш механизми-дир.

4.3. «Ўзбек модели» тамойилларининг ижтимоий, сиёсий, ҳукукий жиҳатлари

Миллий ғоя ва миллий мафкура миллатчилик, ирқчилик руҳи-га, маънавий изоляциялизмга қақирик сифатида тушунилмади. У миллий ва умуминсоний қадриятларни уйғунлаштиришга, жаҳон халқларининг илм-фан, маданият, санъат, спорт ва бошқа соҳаларда эришган ютуқларини қабул қилиб, миллий таърибга пайванд қилишга қаратилган. Шунга ўхшаб, ўзбек модели ҳам жаҳон халқларининг иқтисодий ва маънавий ютуқларини, янгича ёндашувларини, ҳал қилишда топган, қўллаган ютуқларини, танқидий ўрганиб, қабул қилади, ностандарт ижодий ечимларини танқидий ўрганиб, қабул қилади, бойитади ва ўзи ҳам такомиллашади.

Ўзбек модели очик ва ривожланувчи моделдир. У на техно-логик, на савдо алмашув, на умумий, на иқтисодий, на ижтимоий-маданий, на маънавий-мафкуравий масалаларда маҳдуд эмас.

Ўзбек моделининг назарий пойдеворини Исрол Каримов олға сурган беш тамойил ташкил этади.

- 1) иқтисодийнинг сиёсатдан устуворлиги ва мафкурадан ҳо-лилиги;
- 2) давлат бош ислохотчи эканлиги;
- 3) қонуннинг устуворлиги ва барчага бирдайлиги;
- 4) қучли ижтимоий сиёсат олиб бориш ва аҳолининг кам таъ-минланган қисмини ижтимоий муҳофаза қилиш;
- 5) ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш.

Яна бир бор таъкидламоқчимизки, ислохотлар деганда фақат иқтисодий соҳасини қайта қуришгина эмас, балки бутун жамиятни тубдан янгилаш, ижтимоий соҳа, халқ таълими, маданият, соғлиқ-ни сақлаш, оммавий ахборот тизими, ижтимоий институтлар ва иж-тимоий онгни, дунёқарашни, жамият маънавиятини ўзгартиришни ҳам назарда тутилмоқда. Ислохотлар жамиятнинг ўзгариши мум-кин бўлган ҳамма соҳасини қамраб олади. Бинобарин, ўзбек мо-дели ислохотларни рўёбга чиқарувчи концептуал ва амалий чора-тадбирларнинг ҳамбарчас муштарак мажмун, бус-бутунлиги сифа-тида жамият ҳаётининг барча соҳалари ривожланишида намоён бўлади.

Ўзбек моделининг такомиллашуви давом этмоқда. Тараққиёт модели бирданга тайёр ҳолда вужудга келмайди. Айрим тамойил-ларни, назарий фаразларни ва таҳминларни амалиёт таҳрир қили-ши, ўзгартириши табиийдир. Баъзиларини эса қайта қўриб чиқиш

ёки бошқача талқин қилиш лозим бўлади. Амалий чора-тадбирлар эса доимо ўзгариб, такомиллашиб, бойиб боради. Аммо асосий стратегик вазифалар ўзгармайди. Бу вазифалар – «демократик, ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти қуриш жараёнлари ва бозор иқтисодиёти янада чуқурлаштириш, одамлар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш йўлидан оғинамай, изчил ва қатъий билан боришидир».¹

Бир сўз билан айтганда, тараққиёт модели қотиб қолган андоза, бичим эмас, у аста-секин шаклланади, такомиллашади, ривожланиб, етук, мустаҳкам механизмга айланади. Унинг яратувчилик салоҳияти йилдан йилга ўсиб бораверади.

Тараққиётнинг етук модели вужудга келиши учун фақат яхши ният ва хоҳиш-ироданинг ўзи камлик қилади, жамиятда муайян объектив ижтимоий-иқтисодий шарт-шароит ҳамда иқтисодий муносабатлар субъектларининг минимал даражада тайёргарлиги, билим савияси талаб қилинади.

Ўтиш даврида тараққиёт модели ривожланиши, такомиллашишидаги қийинчиликлар, зиддиятлар икки сабабга бориб тақалади. Биринчиси – объектив сабаблар мажмуаси. Бунга мулк шакллари-нинг ноетуклиги, ҳўжалик юртишнинг турли шакллари ўртасида динамика мувозанатнинг йўқлиги, бозор инфратузилмаси унсурлари, умуман, бозор муносабатлари ҳали тўлиқ қарор топиб улгурмаганлиги қиради. Бу қонунчилик тизимида ҳам тааллуқли. Ўтиш давридаги молия-кредит тизимининг такомиллашмагани, миллий валютанинг конвертациясидаги қийинчиликлар, инфляция даражасининг нисбатан баландлиги каби муаммолар ҳам объектив сабабларга қиради.

Иккинчиси – субъектив сабаблар: ҳўжалик юритувчиларда эғаллик ҳисси етишмаслиги, раҳбар ва мутахассисларнинг аксарияти маъмурий-бўйруқбозлик тизимида тарбия топганлиги, иқтисодий усулларни яхши билмасликлари натижасида бошқарувдаги камчиликлар ва ҳоказо. Улар иқтисодий усуллар ёрдамида ишни ташкил этишни ва бошқаришни етарлича билмайдилар. Натижада ўзлари ўрганган маъмурий-бўйруқбозлик усулини фаолиятларида иқтисодий усулларга нисбатан, айниқса, дастлабки-йилларда, кўпроқ қўллайдилар. Шу боис кўпчилик корхоналар акциядорлик

жамиятига ёки мулкчиликнинг бошқа шаклларига айланганларига қарамай, уларда ишни ташкил қилиш ва бошқаришда эски сарф-харажатлар учраб туради.

Юқоридagi икки сабабга кўра яқин-яқингача ҳўжалик юритувчилар ўртасида шартномалар анча саёз, баъзан расмийчилик учун тузилар эди. Шартномаларга риоя қилишда ҳалигача кўп қийинчиликлар бор. Ишлаб чиқарилган маҳсулот ўзимники эмас, давлатники, деган тушунча корхоналар раҳбарлари, мутахассисларида, айниқса, ишчиларида тўлиқ йўқолмаган. Натижада истеъмолчиларнинг тўлов қобилиятлари яхши ўрганилмаган, маҳсулотларни текшириб олиб юбориш ҳоллари мавжуд, қарзларни ундиришда фаоллик кўрсатилмаётир. Бу дебитор ва кредитор қарзларнинг ўрнини олиб келмоқда. Ўзаро тўловлардаги камчиликлар тараққиёт модели имкониятларини пасайтириб юбормоқда.

Ақсарият тармок раҳбарларига янгича иқтисодий тафаккур еттишмаётир. Улар баъзан совет давридагидек, телефон ҳўқуқидан фойдаланиб, маҳсулотни бир ишонч қоғози бўйича бериб юборишга қорхоналарни мажбур қиладилар. Умуман, иқтисодий ва иқрим юридик қонунларга, Президент фармонлари ва ҳўкумат қарорларига риоя қилиш маълум даражада оқсамокда.

Тараққиёт модели имкониятларини рўёбга чиқармаётган субъектив сабаблардан яна бири – коррупция ва порахўрлик иллатидирки, у тадбиркорликнинг, айниқса, кичик бизнеснинг йўлида тоғ бўлмоқда.

Объектив шарт-шароитлар асосан амалий бунёдкорлик жараёнида яратилса, салбий субъектив омиллар кўпроқ дунёқарашни ва тафаккурни бойитиш, янги билимлар бериш, ўқитиш, раҳбар, мутахассис ва кенг оммани янги омиллар, қадриятлар асосида тарбиялаш орқали бартараф этилади. Яъни маънавий-маърифий ишлар ўзбек моделининг шаклланиши ва салоҳиятини юзага чиқаришда катта аҳамият касб этади.

1. Иқтисодиётнинг сиёсатдан устуңлиги ва мафкурадан ҳолиниги ўзбек моделининг бош, марказий ўзагидир. У нафақат мамлакатда амалга оширилаётган иқтисодий сиёсатнинг мазмун-моҳиятини ақс эттиради, шунингдек, мамлакат иқтисодий ҳаётининг янгиликларга, илғор тажрибага, дадил ташаббусларга очилишини ҳам кўрсатади. Сиёсий ёки мафкуравий мулоҳазалар ислохотларимизга янгиликлар, ютуқлар кириб келиши йўлида тўсиқ бўлиши мумкин эмас.

¹ Қаримов И.А. Ёшнинг бош мавсими - жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва иқтисодиёт. Т.: Ўзбекистон, 2005 й. 34-б.

Мамлакатда қабул қилинадиган иқтисодиётга онд қарорлар, қонунлар қайсидир сиёсий гуруҳларнинг манфаатини кўзлаб, сиёсий тадбирларни амалга ошириш учун эмас, балки объектив иқтисодий заруратлардан келиб чиқиб, қабул қилиниши керак.

Чет эл мамлакатлари билан иқтисодий алоқалар ҳам сиёсий мақсадга мувофиқлик асосида эмас, балки ўзаро манфаатдорлик асосида олиб борилиши лозим.

Иқтисодиётни мафкурадан холи этиш иқтисодий муносабатларни тўғри тушуниш ва ташкил қилишнинг омилдидир. У объектив иқтисодий қонунларни тан олишга, мулкчилик шакллариغا, тақсимотга нисбатан субъектив муносабатдан қутулишга маънавий шарт-шароит яратеди. «Мафкуравий ақидаларни бартараф этиш хўжалик юритишнинг турли ижтимоий шаклларига нисбатан хайрихоҳ бўлган ижтимоий фикрнинг, бозор муносабатларига мос бўлган психологиянинг ва шунга хос иқтисодий тафаккурнинг идрок этилишига кўмаклашади».

Мазкур тамойил иқтисодий ривожланишда маънавий аҳамиятдан нозик, кўздан яширин қиррасини очиб беради.

Собик совет иқтисодиётининг пировард қулаши, ўта мафкура-лашган баъзи хорижий мамлакатлар иқтисодиётининг таназзули ва қийинчиликлари (Шимолий Корея, Куба, кўпчилик мусулмон мамлакатлари) объектив иқтисодий қонунларнинг мафкура тазйиқидан ҳар доим ҳам тан олинмаслиги натижасидир. Аксинча, иқтисодиётни мафкурадан холи мамлакатлар иқтисодий ўсишда юқсак суръатларга эришмоқда.

Иқтисодиётни мафкурадан холи этиш зарурлигини айрим хорижий мусулмон мамлакатларининг мустамлакачиликдан қутулгандан кейинги тажрибаси яққол кўрсатиб турибди. Улар иқтисодиётларини ислом мафкураси талаблари негизда қайта қуришга уриндилар.

Юқорида келтирилган далиллардан ўзбек модели назарий таъминотдан биринчисининг қай даражада теран мазмунга эга-лиги, унда халқимиз ва бошқа халқлар бошидан кечирган тажриба ҳисобга олингани маълум бўлади.

2. Давлат – бош ислохотчи. Тоталитар тузумдан воз кечилгандан кейин бирданига ўзини-ўзи нисбатан тартибга солидиган етук ривожланган иқтисодий механизм вужудга келиб қолмайди. Шу боисдан маъмурий-бўйруқбозликка, марказлашган иқтисодиётга асосланган тузум қолдиқларини емириш, бартараф этиш, турли зиддиятларни, қаршиликларни енгиш, янги муносабатларни қарор

топтириш учун муайян ўтиш даври керак. Зиддиятларга бой ўтиш даври шароитида иқтисодиётни, ислохотларни ўз холига ташлаб қўйиб бўлмайди.

Ўзбек моделининг мазкур тамойилини илмий асослар экан, Ислом Каримов куйдагиларни таъкидлайди: «Ўтиш даврида давлат халқ хўжалигининг, айниқса, унинг асосини, тизимини белгилайдиган тармоқларнинг фаолиятини кўллаб-қувватлаши, нарх-наволарни тартибга солиб туриши, солиқ солиш ва қарз беришда имтиёзлар яратиши, шунингдек, бевосита ёрдам кўрсатиш йўли билан ана шу тармоқларга мадад бериши лозим».

Ислом Каримовнинг бу сўзлари давлатнинг бош ислохотчи сифатидаги вазифаси нимадан иборат эканлигини очиб беради ва айни пайтда, турли ижтимоий гуруҳларнинг, нодавлат ва жамоат ташкилотларининг, алоҳида шахсларнинг ислохотчилик ташаббуслари ва фаолиятлари чекланмаслигини, аксинча, давлат уларга ёрдам беришини билдиради.

Социализм даврида ҳамма нарса – нафақат бошқарув, ҳатто мулк ҳам давлатлаштирилган эди. Давлат ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларини қаттиқ ялпи назоратга олган эди. Ижтимоий ҳаётнинг ялпи назорат қилиниши ва аҳолининг онги тўлиқ бошқарилиши тоталитаризм дейилади.

Лекин, ўзбек моделида давлат бош ислохотчи бўлиши унинг социализм давридагидек, бошқарувни юз фоиз қўлга олиб ялпи назорат ўрнатишини ёки режали марказлашган иқтисодиёт тамойилларини, усулларини сақлаб қолишни билдирмайди. Балки ишлаб чиқариш қорхоналари ички фаолиятига давлат аралашмасдан, маҳсулотга буюртма бериш, солиқ имтиёзлари, инвестициялар ва шу каби усуллар орқали улар фаолиятини рағбатлантиради ва ҳоказо.

Маълумки, ҳамма ишни бирданига бажариб бўлмайди. Жумладан, барча қатта-кичик соҳаларда бир вақтнинг ўзида бир хил суръатларда ислохотлар ўтказиш мумкин эмас. Шу боис давлат ҳар бир муайян давр учун ислохотларнинг устувор йўналишларини белгилатади. Бунга жамиятнинг молиявий, моддий, интеллектуал-ақлий ва кадрлар ресурсларини сафарбар этади. Бошқаларнинг ислохотчилик ташаббусларини рағбатлантиради. Давлатнинг бош ислохотчи бўлишига яна бир сабаб ўтиш даврида, айниқса, унинг

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, ислохот, сийosat, мафкура. Асарлар тўплами. 1-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1996. 302-б.

дастлабки йилларида иктисодиётда тузилмавий ўзгаришлар қилишга қаратилган инвестиция сиёсати кўпроқ бюджет ҳисобидан ёки давлатнинг кафолатлари асосида четдан олинган қарз ҳисобидан молиялаштирилади.

Хусусий мулкнинг камқувватлиги, ортиқча маблағнинг йўқлиги боис инвестиция юқини давлат ўз зиммасига олишига тўғри келади. Бундай шароитда давлат бош ислохотчи бўлмаса, инвестиция учун ажратилган маблағ ўз манзилига етиб бормаслиги ва бошқа мақсадларда ўзлаштириб юборилиши ёки очиқчасига ўғирланиши эҳтимолдан холи эмас. Бунини қўллаб мамлакатлар тажрибаси тасдиқлаб турибди. Ўзбекистонда эса инвестиция амалиётида давлат иштирокининг юқорилигини кўриш мумкин.

Ўтиш даврида давлатнинг бош ислохотчи ва асосий инвестор бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Чунки молиявий ва моддий маблағлар етишмайди, муайян соҳаларни ислох қилиб, янгилик яратишга қодир мутахассислар ҳам кўп эмас, уларни ўқитиш, тайёрлаш керак. Энг асосийси аҳолининг манфаатларини ҳимоялаш, ижтимоий муҳофазанинг пухта ўйланган тизимини ҳам ўтиш даврида жамоат ташкилотлари ва ҳали қаттиқ оёкка туриб олмаган хусусий бизнес эмас, давлат вужудга келтириши мумкин. Давлат бу борада хусусий тадбиркорлар, жамоат ташкилотлари кучларини, имкониятларини уюштиради. Бундай шароитда умуммиллий манфаатни қўзғайдиган давлатнинг бош ислохотчи бўлиши нафақат мақсадга мувофиқ, балки ягона тўғри йўлдир.

Мисол учун Россия Федератив Республикасини олиб кўрайлик. Маблағлар талон-торож қилинди, ўғирланди. Сиёсий партиялар ҳамда ўзларининг тор иқтисодий манфаатлари туфайли бирлашган қорчалонлар гуруҳлари аравани ҳар қайсиси ўзи томон торттишга ҳаракат қилди.

Жамиятнинг реал тайёргарлигини ҳисобга олмасдан, дастлабки йилларда иқтисодиётни хаддан ташқари эркинлаштириб юбориш Россияда ислохотлар жиловининг давлат қўлидан чиқиб кетишига сабаб бўлди. Бу, ўз навбатида, оғир иқтисодий ва ижтимоий оқибатларга олиб келаётган суиистеъмолчиликларни келтириб чиқарди. Хаттоки, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга ва бюджет соҳаси ҳодимларига ойлик маош сифатида йўналтирилган маблағлар, шу жумладан, четдан олинаётган инвестициялардан

кандай фойдаланилаётганини давлат назорат қила олмай қолди. Россияда халқ хўжалигини қайта қуриш ниҳоятда зиддиятли ва стихияли равишда кечди.

Ўзбекистонда давлат бош ислохотчи сифатида ислохотларнинг бир томондан, ҳукукий базасини изчил ривожлантирмоқда, бу борада жаҳоннинг илғор тажрибасини ҳисобга олмоқда, иккинчи томондан – устувор йўналишларни белгилаб, асосий ресурсларни уларга йўналтирмоқда. Бу ислохотларни амалга оширишда турли бошбодқликларнинг олдини олишга, жамиятнинг изчил янгила-нишини таъминлашга имкон бермоқда.

Ўзбек модели жамият тайёргарлигини ҳисобга олиб, иқтисодиётни ҳам, давлат қурилишини ва сиёсий ҳаётини ҳам эркинлаштиришга интилмоқда. Бу борада Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» асарида олға сурилган ғоялар диққатга сазовордир. Иқтисодиёт соҳасини эркинлаштиришнинг мақсадини Президентимиз қўйидагича белгиланган: «биринчи навбатда, давлатнинг бошқарув ролини чегаралаш, хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинликларини ҳамда иқтисодиётнинг барча соҳаларида хусусий мулк микёсларини кенгайтириш, мулкдорларнинг мавқен ва ҳукуқларини мустаҳкамлаш»¹.

Шундай қилиб, ўзбек модели қотиб қолган, ўзгармас тамойилларга эмас, балки ҳаёт талабларига мослашувчан, қайшқоқ тамойилларга асосланган.

Давлатнинг бош ислохотчи бўлиши турли давлат идоралари устидан жамоат назоратини кучайтиришни тақозо этади. Чунки агар ижроия ва суд ҳокимияти идоралари хаддан ортиқ бюрократи-лашиб кетса, уларда таъмагирлик ва коррупция кучайса, бу ислохотлар йўлида қўшимча қийинчиликлар туғдиради. Афсуски, бундай ҳолдан ҳеч бир давлат суғурталанган эмас.

Давлат бош ислохотчи вазифасини муваффақиятли адо этиши учун ўзи ҳам узлуксиз тақомиллашиб бориши зарур. Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг ҳар учала бўғини ислох қилиниб бори-моқда. Мамлакат Парламенти учинчи чакириқдан бошлаб икки Палата – Қонунчилик палатаси ва Сенат тизимида фаолият олиб бормоқда.

Сенатта Президент ваколатларининг бир қисми берилди. Иж-роия ҳокимиятдан марказнинг айрим ваколатлари маҳаллий ҳоки-

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Т.: Ўзбекистон. 1999 й., 17-б.

мият органларига ўтказилмоқда. Айни пайтда, ўзини-ўзи бошқариш органлари, сиёсий партиялар ва фуқаролик институтларининг роли оширилмоқда.

Конун ҳужжатлари билан давлат ва ҳўжалик бошқаруви органлари ўртасидаги ваколатлар аниқ чегаралаб қўйилган.

Давлат ҳокимиятининг учинчи тармоғи суд-ҳуқук тизими ислох қилинаётир ва либераллаштирилмоқда. Жиноий, фуқаролик, ҳўжалик ишлари бўйича ихтисослаштирилган алоҳида судлар пайдо бўлди. Ўзбекистон давлат қурилиши ва жамиятни демократлаштириш борасида ўз йўлидан бормоқда. Чунки Ислон Каримов тўғри таъкидлаганидек: «демократияни ва турли «очиқ жамият моделлари»ни экспорт қилиб бўлмаганидек, давлат қурилишининг универсал лойиҳасини ҳам ташқаридан импорт қилиш ёки тикиштириш мўмкин эмас».¹

3. Конуннинг устуворлиги ва барчага бирдайлиги. Кишилик жамияти тарихида ушбу тамойилга қайси мамлакат қайси даврда амал қилган ёхуд шунга интилган бўлса, ўша мамлакат юксак ривожланишга эришган. Масалан, қадимги Юнонистонда Афина, янги эра арафаси ва биринчи асрларида Рим, IX-XI асрларда қатор Шарқ мамлакатларида маълум даражада конун устуворлигини ва тараққиётнинг юксак суръатларини кузатамиз. Албатта, у даврлар учун конун устуворлиги бугунги кундагидек тушунилмаган, анча нисбий характерга эга бўлган.

Қадимги Юнонистон ва Римда конуннинг барчага барбарлиги фақат эркин фуқароларга тааллуқли бўлган, қуллар ҳуқуқсиз, бошқа жойдан қўчиб келганларнинг ҳуқуқи чекланган.

Шарқ мамлакатларида IX-XII асрларда шариат меъёрлари олдиди ҳамма бирдай тенг бўлган ва бирдай уларга бўйсунган.

Ҳар қандай жамиятда, ҳар бир даврда бюрократия айрим қонунларни четлаб ўтишга, ўз фойдасига талкин қилишга уринади. Ўтмишда ҳам бундай ҳоллар учраб турган. Оқибатда на йонларда, на римликларда, на шарқ мамлакатларида мазкур тамойил мустаҳкамланиб, устуворлигини сақлаб қололмаган. Жамият ижтимоий сафарбарлигини, динамизмни сусайтиргани сайин амалдорлар, бюрократия қонундан устуворлик қилиб келди, чунки улар ижроия ва конун чиқарувчи ҳокимиятни ўзига бўйсундирдилар.

Жамиятнинг қиборлари, амалдорлари қонундан устун бўлиб олдилар, бошқаларнинг ҳуқуқларини, адолатни менсимай қўйдилар. Собик СССРда ҳам биз айнан шундай ҳолнинг гувоҳи бўлдик.

Ўзбекистоннинг мустакил тараққиёти ҳуқуқий бошбошдоқлик, адолатсизлик шароитида кечиши мўмкин эмас. Қонуннинг устуворлиги ва барчага бирдайлиги тамойили жамият ҳаётининг ҳамма соҳаларида адолат қарор топиши учун хизмат қилади.

Биринчидан, мазкур тамойил мулкчиликнинг турли шакллари тенг ҳуқуқли асосда ривожланишини таъминлайди. Мулк шакллари ва ҳўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги муносабатлар, рақобат қатъий ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солинади. Иқтисодий бошқаришда ўзбошимчилик ва субъективизмнинг, турли иқтисодий зўравонликларнинг олди олиниши учун ҳуқуқий шартлар шартини вужудга келади. Иккинчидан, демократия ривожланади, аҳолининг сиёсий маданияти ва фаоллиги ошади. Турли фикрлар, қарашлар ривожланиши, мафкуравий плюрализм қарор топиши учун ҳуқуқий қафолат пайдо бўлади. Инсон ҳуқуқлари таъминланади. Ноконунний имтиёзларга ёки, аксинча, камситилишларга чек қўйилади. Учунчидан, алоҳида шахснинг, барча ижтимоий гуруҳ ва қатламларнинг манфаатлари тўлароқ ҳисобга олинади ва уларнинг яратувчилик имкониятлари, ижобий салоҳияти ва роли йил сайин ошиб боради. Қонун доирасида жамоат ташкилотлари фаол ҳаракат қилишига шартини вужудга келади. Фуқаролик жамияти шаклланади. Демак, қонуннинг устуворлиги ва барчага бирдайлиги тамойили кенг маънода Ўзбекистонда ижтимоий тараққиётта, жамият янгилинишига, инсон шахсининг юксалишига хизмат қилади. Шу боис мазкур тамойил ўзбек моделининг тамал тошларидан бири бўлиши табиий.

Ўзбек моделининг мазкур тамойили ўзидан аввалги тамойил билан ҳамбарчас боғлиқ. Зеро, давлат бош ислохотчи сифатида нафақат қонун чиқаради, ижроия ишлари ва назорат билан шугулланади, шунингдек, у ижтимоий барқарорликнинг, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот таъминланишининг асосий қафили бўлади. Агар давлатнинг бош ислохотчи сифатидаги роли иқтисодий ва сиёсий ҳаёт эркинлашиши жараёнида пасайиб борса, давлатнинг қонун чиқариш ва ҳуқуқ-тартиботни таъминлашдаги роли доимо юксалишига қолади.

¹ Каримов И.А. Ёшнинг бош мақсади — жамиятни демократлаштириш ва янгилаш. Мамлакатни модернизация ва ислох этишлар. Т.: Ўзбекистон, 2005 й., 42-43-б.

Қонун устуворлиги таъминланмаган жойда нафақат тартибсизлик ҳукм суриб, инсон ҳуқуқлари бузилади, шунингдек, иқтисодий ривожланиш ҳам ниҳоятда зиддиятли бўлади, иқтисодий-сиёсий ва маънавий инкироз оғир кечadi. Қонун устуворлигисиз иқтисодий ислохотларни муваффақиятли ўтказиб бўлмаганидек, иқтисодий ривожланишга эришмасдан туриб, қонун устуворлигини таъминлаб бўлмайди. Бу икки жараёни бир-биридан ажраттиш мутлақо мумкин эмас.

Иқтисодий етишмовчилик кенг тарқалган жойда суниёт-молчиликлар ҳеч қачон барҳам топмайди. Меҳнат муносиб тақдирланмаса, даромадларни стихияли қайта тақсимлашга уриниш давом этаверади. Оддий қилиб айтганда, иқтисодий қолоқлик, ўғирлик, коррупция, порахўрлик, қўшиб ёзиш, ташмачилик каби иллатларни, иқтисодий жиноятларни келтириб чиқараверади. Натижада жамиятнинг иқтисодий ҳаётида, одамларнинг моддий муносабатларида қонун устуворлиги тамойили иккинчи ўринга чекинади.

Хаттоки, барқарор ривожланиш давомида ҳам ушбу тамойил бирданига тўлиқ қарор топиб қолмай, у нисбатан узок муддат талаб қиладиган, босқичма-босқич ва доимий ривожланадиган жараён. Унинг тўлиқ қарор топиши учун ўзаро муштарақ уч нарсанинг амалга ошиши талаб қилинади:

- жамиятнинг, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини қамраб оладиган пухта ва қайишқоқ қонунлар мажмуаси вужудга келиши ва у доимий такомиллашиб бориши;
- жамият аъзоларининг ҳуқуқий саводхонлик даражаси ва қонунга итоатқўйлиги юксак бўлиши;
- мавжуд қонунларни ҳаётда амалга оширишнинг етарлича иқтисодий шарт-шароити, сиёсий-маъмурий ва ижтимоий механизм яратилиши.

4. Кучли ижтимоий сиёсат олиб борилиши ва аҳолининг кам таъминланган қисмини ижтимоий муҳофаза қилиш. Давлат мўлқини хусусийлаштириш ва янги мулк шакллариинг вужудга келиши, халқ ҳўжалигида тузилмавий ўзгаришлар содир бўлиши, бозор муносабатларининг қарор топиши ниҳоятда оғир ва зиддиятли жараён. У ўтиш даврида аҳолининг иш билан бандлигини ва реал даромадларини муайян даражада пасайтиради. Халқ ҳўжалиги ва иқтисодий муносабатларни тўздан қайта қуришнинг ижтимоий ларзаларсиз ўтиши учун ўзбек модели кучли ижтимоий

сиёсат олиб бориш, аҳолининг кам таъминланган қатламлари – ноғиронлар, нафақадагилар, қўп болали оилалар, талабалар ва шу қабиларни ижтимоий химоя қилиш тамойилига асосланиди. Чунки аҳолининг демографик таркиби шундайки, бир боқувчига онлада уч-тўрт боқиманда тўғри келади. 18 ёшгача бўлган болалар аҳолининг деярли ярмини ташкил этади. Меҳнатга лаёқатли кишилар ўртасида, айниқса, қишлоқ хотин-қизлари ўртасида банд бўлмаганлар миқдори салмоқли. Улар ва умуман кам таъминланганлар, ноғиронлар моддий қўллаб-қувватланмаса, маиший, коммунал хизмат ва айрим ижтимоий соҳаларда уларга имтиёз берилмаса, аҳолининг бу қисми қийналиб қолади. Натижада ижтимоий норозиликлар вужудга келиши мумкин.

Кучли ижтимоий сиёсатнинг таркибий қисмлари ва йўналишлари қўп. Улар ижтимоий таъминот, янги иш ўринлари яратиш, соғлиқни сақлаш, халқ таълими, маданият, спорт ва жисмоний тарбия соҳалари фаолиятини маблағ билан таъминлаш ва ислох қилишдан тортиб, то жиноятчиликка қарши курашиш, ҳуқуқ-тартибни таъминлашгача қамраб олади.

Бундан ташқари, ислохотлар жараёнида ижтимоий муҳофаза шакллари ва манбалари ўзгариб боради. Бозор муносабатларига ўтанинг дастлабки даврларида ижтимоий химоялаш чоралари компенсация тўлаш шаклида бўлса, эндиликда у шундай химояларга муҳтож бўлганларга мақсадли ёрдам кўрсатиш шаклида қўлланилмоқда. Энг асосийси, кам таъминланган оилалар ва аҳоли қатламлари учун янги иш ўринлари, шу жумладан, қасаначилик ва банкка барқарор даромад манбалари яратилмоқда. Ижтимоий химоялашда нафақат давлат, шунингдек, жамоат ташкилотлари ва турли хайрия жамғармалари қатнашмоқда. Республикамининг қишлоқ аҳолиси учун юз минглаб гектар серҳосил сувли ерлар таъмирқа сифатида ажратиб берилди. Бугунги кунда улар негизда ирригация мақомига эга бўлган деҳқон ҳўжаликлари ташкил этилмоқда. Оилавий ва хусусий тадбиркорлик ривожлантирилмоқда, уларга кредитлар, жумладан, микрокредитлар ажратиш йўлга қўйилган. Деҳқон ҳўжаликлари юридик шахс мақомини олиши, иқтисодий жиҳатдан тикланиб, оёсқа туриши учун уларга турли амалий ёрдамлар, солиқ ва тўловлардан имтиёзлар ва кредитлар берилмоқда. Техник ва агротехник хизмат кўрсатиш тузилмалари вужудга келтирилмоқда.

Фермерлик ҳаракатининг кенг қўлоч ёйиши ҳам фақатгина иқтисодий ислохотларга мисол эмас, шунингдек, қучли ижтимоий сиёсатга алоқадор далилдир.

Қучли ижтимоий сиёсат олиб бориш ва аҳолининг турли қатламларини ижтимоий муҳофаза қилиш ўзбек моделининг инсонпарварлик моҳиятини белгилловчи тамойиллардан биридир. Қучли ижтимоий сиёсат қўп жиҳатлари билан Ўзбекистонда янги Ҳамият қуришнинг барқарорлигини таъминлабгина қолмай, туб ислохотларга аҳолининг асосий қатламларида ижобий муносабат пасаймаслигига, турли носоглом муҳолифат ва ўтмишни қўмсаб қайфиятларининг кенг тарқалмаслигига сабаб бўлди.

5. Ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш. Маъмурий буйруқбозликка, фондларни (ҳом ашё, молиявий маблағлар, тайёр маҳсулотларни) юқоридан тақсимлашга асосланган хўжалик юритишнинг самарадорлиги маҳсулот сифатига ва фойда олишга эмас, балки маҳсулот ҳажми кўрсаткичларига қараб баҳоланадиган режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига «инқилобий сакраш», «фалаж терапияси» орқали ўтиш Ўзбекистон шароитида мумкин эмас эди. Чунки режали иқтисодиётда, биринчидан, бозорнинг тегишли инфратузилмалари бўлмайдиган, аҳолининг иқтисодий тафаккури ва психологияси ҳам бозор муносабатларига мос келмайдиган. Иккинчидан, Ўзбекистонда бандлик даражаси ва ишловчиға тўғри келадиган боқимандаларнинг қўллиги «фалаж терапияси» усулларини инкор қилар эди. Шу боис ўзбек модели объектив иқтисодий ва ижтимоий шароитлардан келиб чиқиб радикал, инқилобий усулни қўлламади. Мазкур тамойилни олға суришда Ўзбекистоннинг ўтиш давридаги иқтисодий аҳоли ва имкониятлари, демографик вазияти, аҳолининг менталитети ҳисобга олинди. Об'ектив талаблар, энг аввало, халқ хўжалигининг энг муҳим устувор тармоқларини, базис соҳаларни ривожлантиришни тақозо этади. Бу иш ислохотларнинг ҳуқуқий асослари ва қафолатларини вужудга келтириш, аҳолини ижтимоий Ҳимоялаш ва унинг янгича иқтисодий тафаккурини шакллантириш билан бирга олиб борилиши лозим. «Фақат фармонлар, фармойишлар чиқариш билан бозор иқтисодиётини барпо этиб бўлмайди. У узок тарихий таракқиётнинг натижаси бўлиб, тегишли инфраструктурани ва ҳуқуқий асосни яратилишигина эмас, шу билан бирга кадриятлар тизимида

қучур ўзгаришларни, хўжалик фаолияти ва амалий муносабатларни асослашни ҳам кўзда тутадиган»¹.

Ўзбекистонда айнан ана шундай йўл тутилди. Бундай сиёсат юритиш нафақат маблағлардан самарали фойдаланиш имконини берди, шунингдек, одамларнинг сафарбарлигини оширди, ижтимоий ларзаларнинг олдини олди, мулкчилик шакллари босқичма-босқич ривожлантирмоқда. Хусусийлаштириш жараёнида корхоналарнинг мулк шаклини ўзгаришига тайёргарлиги, ишлаб чиқариш хусусиятлари, халқ хўжалигидаги ўрни ва аҳамияти, молиявий аҳоли қабилар ҳисобга олинди. Шунга қараб корхоналар босқичма-босқич давлат тасарруфидан чиқарилди, баъзи муҳим корхоналарда давлат мулкнинг маълум улуши сақлаб қолинди, баъзилари эса тўлиқ жамоага берилди, кўпчилик корхоналар очик ёки ёпиқ ёхуд масъулияти чекланган ҳиссадорлик Ҳамиятига айлантирилди ва хоказолар. Айрим корхоналарнинг мулк шакли бир неча босқичда ўзгаририлди, давлат улуши муттасил қамайиб борди. Давлат улуши акциялари пакети хусусий тадбиркорларга сотилди, хаттоки бепул берилди. Корхоналар акцияларининг бир қисми чет элликларга ҳам сотилди ва сотилмоқда.

Қишлоқ хўжалик корхоналари тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин. Бугунги кунда уларнинг мулки негизда фермер ва деҳқон хўжаликлари тузилди. Дастлаб фермер хўжаликлари орасида йириклари кам, кўпчилиги 20-25 га ер майдонига эга эди. Аста-секин улар орасидан ишбилармонлари ажралиб чиқа бошлади. Бу фермер хўжаликларининг бирлашиб, йириклашишига олиб келмоқда.

Нафақат мулкчилик шакллари босқичма-босқич ривожлантирмоқда, шунингдек, иқтисодиётда таркибий ўзгаришлар ҳам босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Устуворлик халқ хўжалигининг пойдеворини ва ҳаракатлантирувчи қучини ташкил этувчи соҳаларга ҳамда қишлоқ хўжалиги ва қайта ишлаш саноатига бериб бериб.

Илгари бизнинг қарам иқтисодиёт кўпроқ арзон хом ашё етказиб беришга мўлжалланган эди. Энди уни кўпроқ тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга мослаштириш, унда тузилмавий, таркибий ўзгаришлар қилиш, илгари мавжуд бўлмаган ишлаб

¹ Ҳамият Н.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, инқилоб, савият, мафкура. Асарлар тўплами 1-жилд, Т.: Ўзбекистон, 1996 й., 315-б.

йилга кўлайиб бораётгани иктисодий мустақиллигимиз мустаҳкам-ланиб бораётганидан, ўзбек модели эволюцион ривожланиш йў-лини танлаганини тўғрилигидан далолат беради. Шу боис дав-латимиз раҳбари «...биз, аввалтидек, давлат ва жамиятни ислох этиш ҳамда модернизация қилишда ўзбек моделининг муҳим таркибий қисми бўлган босқичма-босқичлик тамойилига бундан буён ҳам қатъий амал қиламиз»,¹ – деб таъкидлади.

Ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш ўзидан ол-динги тамойиллардан келиб чиқади ва уларни тўлдиреди. Умуман, беш тамойилни бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Мазкур беш тамойил ўзбек моделининг назарий концептуал ўзагини ташкил этади. Моделининг ўзи эса, табиийки, анча мураккаб тузилишдан, турли аспектлардан ва айни пайтда яхлит тизимдан иборат.

4.4. Жамият таракқиётида раҳбар маънавиятининг ўрни

Сиёсий маданияти юксак раҳбар миллат, давлат, халқ ман-фаати нуктаи назаридан иш тутади, умумий манфаатни ўз шахсий эҳтиёж ва манфаатларидан устун қўяди. Раҳбар ва раҳбарликка даъвогар шахс алоҳида ҳуқ-қ-атворга, маънавият ва маданиятга эга бўлиши, уни доимий равишда такомиллаштириб бориши лозим. Бунинг учун сиёсий ҳаётдан хабардор бўлиш ёки иктисодий ва кас-бий билимларни ўзлаштиришнинг ўзигина кифоя қилмайди. Улар жаҳон тажрибалари асосида шаклланган илғор бошқарув малака-ларини ҳам ўзлаштирган бўлишлари керак. Бугунги раҳбар бунга зиммасидаги вазифаларга юксак масъулият билан ёндашиш, ўзига нисбатан талабчанлик орқали эришади. Масалан, у ҳар кунги газета-журналлар ўқиши, радио ва ойнаи жаҳон айтиликларидан хабардор бўлиш орқали ҳам маълум даражада билим олиши мумкин. Сиёсат, иктисод ва маънавиятга дахлдор китоблар, мумтоз адабиёт, тари-хий жараёнларни чуқур мушоҳада қилиш ҳам унинг дунёқарашини кенгайтиради. Агар ақл-заковати, тафаккури, маънавий камолоти, маданияти билан раҳбар мустақил фикрлашдан, мушоҳада қилиш-дан, кундалик воқеа-ҳодисаларни теран таҳлил этиб боришдан узоқлашса, раҳбарлик талаб этган маънавиятдан узоқлашиб бора-ди. Раҳбар ўзининг маънавий фаолиятини фикрлаш орқали шакл-

чиқариш турларини вужудга келтириш лозим. Аммо, бунинг учун аввало иктисодиётнинг базис соҳаларини ривожлантириш зарур. Базис соҳалари – бу энергетика (нефть-газ ва электр энергетикаси), кончилик ва хом ашё саноати, транспорт ва алоқа тармоқларидир. Толлимаржонда йирик иссиқлик электр станцияси барпо этилди. Қашқадарёнинг янги нефть ва газ конларига чет элнинг замонавий асбоб-ускуналарини ўрнатиб, казиб чиқариш кўпайтирилди, Қоровулбозорда юксак технологияларга асосланган нефтни қайта ишлаш заводи қурилиб, ишга туширилди, Фарғона ва Олтиариқ-даги заводлар қайта реконструкция қилинди. Булар Ўзбекис-тоннинг энергия мустақиллигини таъминлаб, иктисодиётининг барқарор ривожланиши, янги қурилажак ишлаб чиқариш қувват-ларини энергия билан таъминлаш учун зарур шарт-шароит яратди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида фақат нефть маҳсулотлари олиш учун 600 минг тонна пахта толасини сарфлар эдик. Транс-порт борасида нафақат мамлакат ичкарисида йирик ишлар қилинди («Учкудук–Кўнғирот»), «Тошгузар–Бойсун–Қумқўрғон» темир йўл-лари, қатор автомобил йўллари, халқаро ҳаво йўналишлари), шу-нингдек, Ўзбекистон Буюк Ипак йўлини замонавий шароитда тиклаш бўйича қатор ташаббуслар билан чиқиб, халқаро миқёсда ҳам маълум ишларни амалга оширмоқда.

Янги конларнинг ишга туширилиши ёки Кўнғирот сода за-води, Шўртан газ-кимё мажмуаси каби улкан корхоналар мамлакат бозорини янги маҳсулот турлари билан таъминлашга, мамлакат экспорт салоҳиятини оширишга хизмат қилмоқда. Ишлаб чи-қаришга юксак технологияларни олиб кирувчи соҳалар – автомо-билсозлик, электроника, асбобсозлик ва ҳоказолар ривожланиши, айримларининг илк бор мамлакатимиз халқ хўжалигида вужудга келиши тузилмавий ўзгаришларга мисолдир. Бу ўринда Асака, Са-марканд автомобил заводалари, янги енгил саноат корхоналари ва ўнлаб бошқа катта-кичик корхоналарни эслаш кифоя. Трактор-созлик, самолётсозлик, бошқа тармоқлар, чет эл компаниялари би-лан турли шаклдаги технологик ва иктисодий алоқалар ривож-ланмоқда.

Ишчи ва мутахассисларимиз орасида янги малакаларни эгал-лаганлар пайдо бўлаётти, миллиятнинг техник савияси юксалмоқда, дунёқарашни кенгаймоқда. Ҳар бир вилоятда пахта толасини қайта ишлаб, тайёр маҳсулот даражасига олиб борадиган корхоналар барпо этилиши, тайёр маҳсулотлар, халқ истеъмол моллари ишлаб чиқарадиган юзлаб, минглаб катта-кичик корхоналарнинг йилдан

¹ Каримов И.А. Ёшнинг бош мақсади – жамиятин демократлаштириш ва янгилиш, маънавиятнинг модернизация ва ислох этилишлар. Т. Ўзбекистон, 2005 й. – 34-б.

лантириб боради. Акл эса мушоҳададан қувват олади. Америкалик машхур олим ва ихтирочи Томас Эдиссон «Тараққиётнинг буюк вазифаси одамни фикрлашга ўргатишдир», деган эди. Вужуд ялқовлиги фикрлаш ялқовлигидан бошланади, фикрлаш тўхтаган жойда раҳбарнинг маънавияти ҳам, маданияти ҳам заифлашиб боради. Раҳбар маънавият ва маданиятнинг куч-қудратидан эзгу максадлар йўлида самарали фойдаланиши, бошқарув тизимидаги ижтимоий муносабатларни инсонпарварлик ғоялари асосида ривожлантириб бориши даркор. Раҳбарнинг танкиди одамларга катта ва асосий таъсир кўрсатувчи воситадир. Шунинг учун ҳам уни кенракли вазиятда ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ишлатиши керак. Зеро, раҳбарлик услуби бошқариш маданиятининг маълум элементларига эга бўлишни тақозо этади. Бошқариш маданиятининг кўринишлари тегинли меъёрлар билан белгиланадиган маданият қондаларини ўз ичига олади. Раҳбарлар билан оддий одамлар ўртасидаги муносабатлар маданиятлик қондаларига асосланмоғи керак. Бу қондалар ижтимоий бурчни юксак даражада англаш, кишилар ўртасида инсонпарварлик муносабатлари, ўзаро ҳурмат, ҳамжихатлик ва биродарлик қабилардан иборат. Раҳбарлик маданиятини такомиллаштириш унинг барча элементларига эътиборни қўйиштириш демакдир. Буларнинг барчаси раҳбар маданияти савиясининг ўсиб боришига ва сиёсий маданиятнинг такомиллашувига катта ёрдам беради. Чунки чекланган тафаккур, чала билим, паст маданият билан дунёда рўй бераётган мураккаб жараёнларни теран англамай туриб, масъулиятли вазифа ва мансабни эгаллаб бўлмайди. Бинобарин, демократик асосда шаклланиб бораётган жамятимизнинг талаби шуки, сиёсий етук, ақлан ва маънан баркамол, пухта билимга эга бўлган, теран тафаккурли кишиларгина раҳбар бўлишга ҳақлидир.

Раҳбар масъулияти – раҳбар маданиятнинг асосий белгиларидан бири бўлиб, унинг маълум соҳага жавобгарлигини ифода этади. У алоҳида шахс, ҳодим масъулиятдан фарқ қилиб, қўламини кенглиги билан ажралиб туради. Шу боис, раҳбар масъулияти хамина муҳим саналган. Масъулият, аввало, ҳар бир кишининг виждони, иймони, қолаверса, жамоа, жамят, ватан, миллат олдидаги бурчини теран англашдир. Умуман, масъулият раҳбарнинг зиммасидаги вазифасига нисбатан жавобгарлик туйғусидир. Масъулиятли раҳбар, энг аввало, ўзига, ўзгаларга нисбатан талабчан бўлади. Раҳбар фаолиятидаги барча салбий ҳодисалар масъулият

хиссининг сустигидан келиб чиқади. Масъулиятсизликнинг энг салбий кўриниши сиёсий масъулиятсизликдир. Сиёсий масъулиятсизлик – сиёсий каттабинлик, сафсатабозлик, найрангбозлик, қаллоблик каби салбий иллатларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Бинобарин, раҳбарлик лавозимидаги кишидан юксак онг ва тафаккур, хушёр идрок талаб этилади. Тарихий тафаккур ва сиёсий онгнинг қай даражада шаклланиши эса, аввало, жамят тараққиёти, ундаги ички ва ташқи шарт-шароитларга боғлиқ ҳолда кечади. Бугунги кунда раҳбар кадрлар олдида қўйилаётган, қолаверса, ҳаёт тақозо этаётган асосий вазифалар қўйидагилардан иборат.

- Раҳбар кўнгли очик, қалби тоза, ақл-заковат соҳиби, маънавий шаклланган бўлиши керак.
- Раҳбар ўзини тарбия қилган, ишонч билдириб, юксак мартабага муносиб кўрган эл-юртига ҳалол хизмат қилиши, зиммасидаги масъулиятни чуқур ҳис этиб яшамоғи лозим.
- Раҳбар ақлли, тажрибали, ўз ишининг билимдони бўлган, мутахассисларга таянмоғи, уларнинг фикрига қулоқ солмоғи, шунга асосланиб, ҳулоса чиқармоғи керак. Унинг қуйи поғонадаги раҳбар кадрларни тўғри танлаш ва тарбиялаши жуда муҳим.
- Раҳбарнинг барча ишлари халқ ҳаётига ижобий таъсир кўрсатмоғи шарт. Кимларгадир яхши кўриниш, мақтаниш учун қилинган иш раҳбарнинг келгусидаги фаолиятида салбий из қолдириши мумкин.
- Раҳбарда халқи ва Ватанига фидойилик, ташаббускорлик, қатъият ва талабчанлик бўлмоғи шарт. Талабчанликни зўравонликка, қатъиятни манманликка айлантириш ўта каттабинликдир. Манманлик, зўравонлик, ўзгалар фикрига қулоқ солмаслик раҳбар кадрларни яхши мутахассислар, меҳнаткаш, содда ва самимий одамлардан узоклаштириб қўяди. Раҳбарнинг қўл остидаги ҳодим ва мутахассисларни кўпчилик олдида шахсига тегиб, ҳақоратлаши унинг ожизлиги, ўз вазифасига нолойиклиги аломатидир.
- Раҳбар ҳеч қачон майда гаплар, фиску фасод, маишатбозликка берилмаслиги керак.
- Катта раҳбарларнинг кичик раҳбарларни маҳаллийчилик, ошана-оғайниччилик, шахсий садоқатига қараб танлаши ҳам тўғри эмас. Айниқса, янги раҳбар ўзидан олдин фаолият кўрсатган раҳбар даврида ишлаган яхши мутахассисларни ишдан бўшатиши, уларни ўзига рақиб қилиши ачинарли ҳол бўлиб, бу умумдавлат манфаатида жиддий зарар етказилади.

• Раҳбар мактовдан боши айланиб, «дохий»лик касалига ча-
линиб қолмаслиги керак. Бундай раҳбарлар атрофида фақат ўз
манфаатини ўйловчи «маслаҳаттўйлар», амалпараст, лаганбардор,
порахўр, оддий одамларга зуғум ўтказувчи кимсалар тўпланиб қо-
лади. Бунинг оқибатида эса халқ ва давлат манфаатларига жиддий
зиён етади.

• Раҳбар нафс балосига қарши турмоғи, ўзидан кичик раҳбар-
ларни ҳам бу балодан асрамоғи керак.

• Раҳбар адолатсизликка асло йўл қўймаслиги лозим.

• Раҳбар ўз шахсий ҳаёти, турмуш кечиретида ҳам бошқа-
ларга ўрнатқ бўлмоғи керак.

• Раҳбарнинг барча ишлари очик ва ошқора бўлиши лозим.
Вақти-вақти билан халқ олдида ҳисобот бериб туриши уларга обрў
келтиради.

• Раҳбар ўз ғояси, фикри, ҳаракат дастурига эга бўлиши би-
лан бирга, барчани юрт тараққиёти, халқ тинч-тотувлиги, фаро-
вонлиги йўлида ягона ғоя атрофида жипслаштириши шарт. Раҳ-
барлик ақл-фаросат, куч-ғайрат, изланиш ва топқирликни, ўз
устидан тинмай ишлашни, тadbиркорликни талаб қилади.

«Раҳбар» тушунчасининг қуйидаги жиҳатлари аҳамиятлидир:

1) раҳбар ижтимоий шахс сифатида ишлаб чиқарувчи кучлар
ва ишлаб чиқариш ресурсларини бирлаштириб, унинг асосий ҳара-
катлантирувчи кучини бошқарувчи сифатида омилкорлик билан
иш юритувчи шахс;

2) раҳбар ҳар қандай ишни амалга ошириш учун, аввало, мус-
тақил қарор қабул қилади. Бу қарор раҳбарнинг тadbиркорлик,
ишбилармонлик фаолияти мақсадларини белгилайди;

3) раҳбар ўз соҳасига янги ғоя, янги ташаббус, янги техноло-
гияларни жорий этувчи тadbиркор шахс ҳисобланади;

4) раҳбар меҳнати, айни вақтда, тadbиркорликка асосланган
машаққатли фаолиятдир.

Унга сарфланган куч, маблағ баъзан вақтинча фойда эмас,
зарар келтириши, бунда жамоа фойда ўрнига зарар ҳам кўриши
мумкин. У бундай ҳолатларни олдиндан кўра олиши ва бунга тайёр
туриши, зарур бўлганда фаолиятини қайта бошлаши, ўзида бунга
куч-ғайрат топа билиши лозим. Ушбу жиҳатлар раҳбарлик фао-
лиятининг маълум жиҳатларини намоён этади. Масаланинг иккин-
чи томони раҳбарлик фаолияти билан шуғулланувчи кишининг
шахси билан боғлиқ юксак инсоний фазилатлардан иборат. Раҳбар

ҳилол-пок, виждонли, иймонли, қаттиққўл, диёнатли, меҳр-шаф-
қатли бўлиши керак. Раҳбарликка эгри йўл, эгри қўл, эгри мақсад
билан эришиб бўлмайди. Фейл-атворида эгрилик бор киши раҳ-
барлик лавозимида узок фаолият юрита олмайди. Раҳбар мустақил
бўлиши, ижтимоий фаолиятнинг қонуний таққиланмаган ҳамма
соҳаси билан шуғуллана олиши лозим. Шу билан бирга, у ўзи
бошқараётган жамоа орасида обрў-эътиборга эга бўлиши зарур.
Раҳбар фаол бўлмаса, жамиятда ижтимоий фаоллик шаклланимайди.
Қаттами, кичикми, қандай мансабда бўлишдан қатъий назар, ҳар
бир раҳбар олдида «ўз ишимга талаб даражасида ёндашишим учун
нималарни билишим, қандай фазилатларга эга бўлишим керак?»
деган савол ҳамиша қўндаланг туради. Бошқарувда тажриба, қў-
никма, маҳорат, билим, ақл ва идрокнинг роли қатта. Аммо, энг
аввало, бошқарув – санъат, аниқроқ айтганда, ижоддир. Раҳбар-
ликка ҳам санъаткор учун зарур бўлганидек, иқтидор ва истеъдод
лозим. Қўринадики, ҳар кимдан санъаткор чикмаганидек, истаган
одамдан ҳам яхши раҳбар чиқавермайди. Раҳбар ўз қобилияти,
истеъдодини ишга солиб изланади, шу мақсадда ҳаётни, одамларни
чўқур ўрганади. Натижада тўплаган билимлари, тажрибаларини
бошқарувнинг умумий қонуниятлари асосида шакллантириб, ўзи-
нинг раҳбарлик усулини яратади. У ўз бошқарув усулларини шакл-
лантиришда мутлақо эркин шахсдир, аммо унинг раҳбарлик усули
ижобий натижа бериши керак. Раҳбарлик фаолиятининг самара-
дорлиги раҳбар шахснинг тафаккури, ақл-идрокига ҳам бевосита
боғлиқ. Тафаккур раҳбарга кенг ва чўқур фикрлай олиш, яхшини
ёмондан, фойдани зарардан, муҳимни номуҳимдан бехато ажрата
олиш имконини беради. Бу ҳаммага ҳам насиб қилавермайдиган
юксак фазилат. Агар раҳбарда мазкур хислатлар шаклланган бўлса,
бундай раҳбар бошқарувнинг сир-асрорларини мукамал эгалаб
олади, ўз жамоаси ўртасида обрў ва ишонч қозонади. Демак, ҳар
қандай раҳбар кенг ва чўқур фикрлай олиши билан бирга, қакқон
ва удабурон, ҳаракатчан ва шижоатли бўлиши ҳам керак. Шунинг
учун раҳбарлик фаолиятини тафаккур ва ҳаракат бирлиги дейиш
мумкин. Раҳбардаги ўзига хос талабчанлик, меҳрибонлик ҳамда
масъулият жамоа аъзоларида ҳам жавобгарлик ҳиссининг шаклла-
нишига сабаб бўлади. Малакали раҳбар кадрлар тизимини муваф-
фақиятли шакллантириш учун ижтимоий психология, раҳбар пси-
хологияси, бошқарув психологияси каби фанларни яхши ўзлаш-
тириши керак. Раҳбарлик лавозимини эгаллайдиган ҳар бир раҳбар

маънавий баркамол бўлмоғи, ўз юрти ва миллати билан ғурурланмоғи, юксак ахлоқийлик, маънавий етуқлик билан уйғунлашмоғи даркор. Ана шундай раҳбар жамият, Ватан олдидаги масъулиятини, бурчини теран ҳис қилади, ижтимоий ҳаётда инсон манфаатларининг устуворлигини ҳаётини эҳтиёж сифатида қабул қилади¹.

Раҳбар маънавияти раҳбарнинг шаклланган (ички) руҳий қуввати. Унинг маънавий-психологик маданияти ажодлар ибратига асосланиб, кадрият даражасида кадрланидиган, шахс маънавий оламни тартибга солидиган, кўнжма даражасига етган хиссий билимлар мажмуидир. Раҳбар ўз раҳбарлик салоҳиятини такомиллаштириши учун маънавий оламни бойитувчи билимларни эгаллаши, ташаббускорлик қобилиятини ошириши зарур. Раҳбарнинг маънавий мулкига айланган билим унга хоҳиш-истакларини чегаралай билиш, ўзини ташқи таъйин ва таъсирлардан ҳимоя қилишга восита бўлади. Яъни маънавий жиҳатдан баркамол раҳбар бўлиш ҳар қандай ижтимоий-психологик муҳитда ўзини тутат билиб, ўзи раҳбарлик қилаётган жамоада ҳамда кенг жамоатчилик орасида соғлом муҳит яратиш ва инсонларга самимий муносабатда бўлишдан қониқиб яшайди. Маънавияти юксак раҳбар жамиятдаги ёмонлик, адолатсизлик, қонунбузарлик, Ватан манфаатларига зид ҳаракатларга қарши курашда ирода, шижоат ва фаоллик кўрсата олади.

Раҳбарларни маънавий-психологик маданияти даражаси нуқтан назаридан бир неча тоифага бўлиш мумкин¹.

1. Маънавий савияси нисбатан паст шаклланган раҳбарлар. Бундай раҳбарлар оддий ахлоқий-руҳий фазилатлардан маҳрум, жамият маънавий меъёрларини тушуниб етмайдиган ва уларни менсимайдиган шахслардир.
2. Маънавий маданияти, ахлоқий даражаси паст бўлиши билан бирга, жамоат фикри, оила, халқ анъаналари ва бошқа кадриятлар билан боглиқ психологик муҳитни бузувчи раҳбарлар.
3. Ахлоқий меъёрларни ҳаётини зарурат сифатида ички ишонч ва туйғу билан ўзлаштирмай, уларни кўр-кўрона қабул қилувчи раҳбарлар. Бундай раҳбарлар назарий жиҳатдан юқори билимга эга бўлади, амалда эса бу билимларни қўлай олмайди ёки уларда ташкилотчилик қобилияти етишмайди.
4. Руҳан заиф, маънавий маданияти анча юқори бўлсада,

адолатсизликни ўтқир хиссиёт билан қабул қиладиган раҳбарлар. Уларда ахлоқий билимлар етарли, аммо уларни намоён қилиш учун ташаббускорлик, мустақиллик ва шижоат етишмайди.

5. Маънавий маданият ва сиёсий-психологик билимларни етарли даражада эгаллаган, ташаббускор, шижоатли раҳбарлар.

Улар чуқур билим, теран тафаккур ва ўтқир мушоҳада, маънавий хиссиётларга бой бўлади. Психологик билимларни атрофлича ўзлаштирган раҳбар ўзида юқори даражадаги маданият, хулқ, ахлоқ меъёрларини мужассамлаштиради. Бу эса раҳбар ўзида индивидуал ва интеллектуал савияни ҳар томонлама такомиллаштириб боришини тақозо қилади. Раҳбарларнинг шахсий эътиқоди ва маънавий қиёфасини тубдан ўзгартиришга мустақил тараққиёт йўлида тўпланган тажриба, дунё жамоатчилиги ўзбек модели дея эътироф этган ўзимизга хос ва мос тараққиёт йўли, келажаги буюк давлат барпо этиш борасида амалга оширилатган барча тарихий ўзгаришлар ва янгиланишлар катта ёрдам беради. Ўзининг раҳбарлик фаоллигида олдинга қўйган мақсадларини аниқ тасаввур қила оладиган, келажақ учун қайғурадиган раҳбар ҳеч бир даврда миллий ғоя ва маънавий мафкурасиз камол топиши мумкин эмас. Маънавий қиёфаси, маънавий мафкураси бўлмаган ҳар қандай раҳбар ўз йўлидан адашади. Қайси жамият маънавий баркамол раҳбарга кўпроқ эга бўлса, ана шу жамиятдаги тарихий тараққиёт, тикланиш кескин сиёсий «ларзалар»сиз, ижтимоий «огриклар»сиз ва иқтисодий «ўпирилишлар»сиз кечади. Маънавий нуқтан назардан юксак, онги тийрак раҳбар учун кадрлар билан катта йўлга чиқиш, халқ, миллат олдида турган барча муаммоларни ижобий ҳал этиш осон кечади. Раҳбар маънавиятининг шаклланиши ва ривож, одатда, уч тартибда бўлиши мумкин бўлади. Мафкура кўринишидаги биринчи бўлин – маълумот, ахборот тўplash, асосан сўз, мулоҳаза, ибрат, ғоя ва назариялар даражасида ифодаланади. Раҳбар маънавий меъёр, кадриятлар билан танишади, уларни ўзлаштиради, янгилликни дунёқарашга сингдиради. Бу ишонч бўлинидир. Иккинчи бўлин инсонга ёшлигидан сингдирилган маданий-маънавий қарашлар, ахлоқий кадриятлар, анъаналар, диний-руҳий туйғулар. Бу бўлинда оиласи, қариндош-уруғлари, маҳалласи, миллати билан бирлигини ҳис этади. Натижада унинг онги ва қалбида миллий ғурур, ватанпарварлик туйғуси шаклланади. Бу бўлин – иймон бўлини. Шу бонсдан ҳам ажодларимиз «Ватанни севмоқ иймондандир» ғоясини илгари сурганлар. Учинчи бўлин билим, ижодий изланиш,

¹ Маънавият/носил: Асосий тушунчалар изохли луғоти. Т.: «Ғафур Ғулом» НМДУ, 2009, 487-бет.
² Уша асар, 489-бет.

фаҳм-фаросат билан ифодалангани. У тафаккуримизда маърифат, дунёвий маънавият тимсолида намоён бўлади. Буюк алломуларимиз ана шу дунёвий маънавиятни илоҳий маънавият билан узвийликда камолга етказганлар. Агар биринчи бўғин янгилкларни қабул қилиш, иккинчиси кадриятларга, ажодлар руҳига таяниш бўлса, учинчи бўғин янгилкларнинг ижодий раванқидир. У ажодлар меросига ҳақиқий ворис бўлиб, уларнинг кадриятга айланган қисмини ижодий ривожлантиришни назарда тутди. Бу борада Ислом Каримовнинг миллий кадриятларни тиклаш, боболар қолдирган маънавиятни улуғлаш, ундан ибрат олиш, ўзликни англаш лозимлиги ҳақидаги фикрлари муҳимдир. Зеро, маънавият кашшок, ўзининг мустақил дунёқарashi, фикрига эга бўлмаган одамга ҳар қандай вайронкор ғоя ўз таъсирини ўтказа олади. Ўзбекистонимизнинг эртанги куни маънавий-маданий баркамол, руҳан тетик, мустақил фикрлаш ва ишлаш қобилиятига эга бўлган, замонасининг илмий-техника тараққиёти талабларига мос касбуна ҳақоратини ўзида мужассам этган, ғурури баланд, иймони бутун, иродаси бақувват, чинакам ватанпарвар, инсофли ва ориятли инсонлар қўлидадир.

*Менга на ёру, на ошиқлик ҳавасдир.
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдир.*

Алишер Навоий

5-мавзу. Маънавиятда миллийлик ва умуминсонийлик

5.1. Шахс маънавияти ва унинг фазилятлари

Жамият ривожланиб борган сари инсонлар, халқлар, миллатлар ўртасидаги маънавий муносабат, алоқалар ривожланиб бораверади. Маънавиятни тўрт гуруҳга бўлиш мумкин. Яъни:

1. Шахс маънавияти.
2. Миллий маънавият.
3. Минтақавий маънавият.
4. Умуминсоний маънавият.

Шахс маънавияти – ҳар бир шахсга тегишли бўлиб, унинг ички руҳий олами, хатти-ҳаракатлари, муносабатлари ва бошқа қирраларини ўз ичига олади.

Миллий маънавият – муайян элат, миллатга, унинг ажодларига хос бўлган ғоят кимматли маънавий бойликлардир.

Минтақавий маънавият – муайян жуғрофий минтақа миллатларига хос, улар учун умумий бўлган маънавий бойликлардир. Масалан, Ўрта Осиё халқларининг ёки Европа халқларининг маънавиятидаги умумийлик томонларини кўриш мумкин.

Минтақавий маънавиятда турли элатларнинг умумий бирлиги, бир-бирига яқинлиги, турмуш тарзи ва моддий ҳаёт шароитларига хос муштарак жиҳатлари намоён бўлади.

Умуминсоний маънавият – бутун инсониятга, жаҳон халқларига тегишли бўлган маънавий-ахлоқий бойликлардир.

Индивидуал маънавият шакллари.

Шахс маънавиятини ўрганиш икки йўналишда бўлиши мумкин. Биринчиси, муайян шахс маънавиятини ўрганиш, иккинчиси, ушбу ҳодисанинг умумий жиҳатларини тасниф ва тадқиқ этиш. Имкон нуқтаи назаридан, биринчи йўналишда фақат айрим ҳодисаларни, масалан, ўтмиш ва бутуннинг умуммиллий аҳамиятига эга бўлган буюк шахсларни маънавий дунёсини ўрганиш мумкин бўлиб, моҳиятан бу иш миллат маънавиятининг таркибий қисм-

ларини ўрганиш демакдир. Чунки миллат маънавияти том маънода олганда ушбу миллатга қайсидир бир тарзда алоқадор хисобланувчи ўтмиш, бутун ва келажакдаги барча шахслар маънавиятининг мажмуидан иборат.

Ҳар бир шахс, ўзи буни чуқур идрок қиладими, йўқми қатъий назар, бирор элат ё миллатга мансуб бўлмай иложи йўқ, ҳеч бир инсон элдан буткул ажралиб яшамайди. Ҳар бир инсон ўзини халқининг бир зарраси деб сезгандagina, у ҳақида ўйлаб, меҳнат қилиб яшагандагина маънавият билан туташади. Бунинг маъноси, шахс маънавияти воқеликда миллат маънавиятидан айни, ундан ташқарида бўлмайди. Шундай экан, мавжуд аҳволни тўғри идрок этадиган бўлсак, миллат маънавияти ҳақида муайян тасаввурга эга бўлмай туриб, алоҳида шахс маънавиятини ҳам ўрганиш имкондан ташқари.

Маънавиятнинг индивидуал шакллари — ҳар бир инсоннинг кадри, ҳақ-хуқуқлари, эркинлиги, бурчи, масъулияти, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий жараёнлардаги ўрнини, унинг жамият, атроф-муҳит ва бошқа кишиларга таъсири, ҳаётдаги мавқеи, ахлоқий қиёфаси, қизиқишлари, талаб ва эҳтиёжлари билан боғлиқ маънавият шакллариининг шахсий (алоҳида, якка) даражада намоён бўлиш хусусиятларини ифодалайдиган тушунча муайян киши маънавиятининг индивидуал шакллари қатор кўринишларда ва хилма-хил тарзда намоён бўлади. Бу аввало, унинг табиятга, ташқи оламда рўй бераётган жараёнларга нисбатан муносабати, ушбу жараёнлардаги ўрни ва фаолиятида, турли ирқ, миллат, ижтимоий қатламларга мансуб бўлган, ранг-баранг мақсадлар ва маънавиятга интиладиган кишиларга муносабатиди яққол намоён бўлади. Маънавиятнинг индивидуал шакллари ҳар бир шахснинг ўзига, онла, турмуш, жамоа ва жамиятдаги ўрнинга нисбатан муносабатиди, жамиятда моддий ва маънавий бойликларни яратиш жараёнига қўшаётган хиссасида ҳам кўзга ташланади.

Шу билан бирга, шахснинг сиёсий ўзгаришлар, жамиятни демократлаштиришда қатнашиши, қандай эзгу мақсадларни кўзлаётганлиги билан боғлиқ фаолияти ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги даврдаги юксак технологиялар, ишлаб чиқариш ва бошқариш воситаларининг замонавий талабларга ҳозиржавоблиги, бу борадаги шахс малакаси, қобилияти ва кўникмаларини такомиллаштиришга интилиши ҳам маънавиятнинг индивидуал шакллариининг асосий кўрсаткичларидир. Инсонга хос табиий баркамоллик, жис-

монан соғломлик, иқтисодий талаб ва эҳтиёжларни ахлоқий камолоти ва амалий фаолияти билан уйғунлаштира олиши, нафосати, билими, қобилияти, истеъдоди, иқтидори ва улардан қандай мақсадларда фойдаланаётгани ҳам маънавиятнинг индивидуал шакллари даражасини белгилайди.

Маънавиятнинг индивидуал шакллари тизимида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

а) ҳар бир инсоннинг табиий-тарихий кадриятлари;

б) ахлоқий қиёфаси, нафосати ва гўзаллиги;

д) меҳнати ва иқтисодий маданияти;

е) индивидуал камолоти ва ижтимоий мавқеи;

ф) қобилияти ва истеъдоди;

ж) дини, эътиқоди, хис-туйғулари.

Инсон маънавиятнинг табиий-тарихий жиҳати унинг биоло-

гик жонзот, тирик вужуд сифатидаги яшаш, сихат-саломатлиги, ҳаёт кечирish даврлари, болалик, ўсмирлик, етуқлик, кекалиги билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Бундай табиийлик ҳар бир тирик вужуд каби одам зотининг ҳар қандай авлоди, қавми, миллат ва элатига тегишлидир. Инсоннинг ахлоқий қиёфаси, нафосати ва гўзаллиги билан боғлиқ маънавият шакллари ўзаро уйғунликда намоён бўлади, улар умуминсонийликнинг шахс қиёфаси билан боғлиқ индивидуал даражасини ифодалайди. Ахлоқий қиёфа, нафосат ва гўзаллик билан боғлиқ шахсий маънавиятнинг ҳар бир шакли, кишиларнинг жамиятдаги бирор типини ажратиб кўрсатиш учун асос бўлиши мумкин. Бу шакллар эса ниҳоятда хилма-хил бўлиб, улар қуйидагиларда кўринади: шахс умри ва ҳаётининг маъноси, яъни яшашдан мақсад, хотира, мерос, ворислик, орзу-умид, бахт-саодат ва бошқа шахснинг атроф-муҳит, ватан, давр, оила ва турмуш, севги-муҳаббати, ота-она ва фарзандлари, турмуш гўзаллиги ва бошқалар билан боғлиқ маънавият шакллари; шахснинг эркинлиги, озодлик, тенглик, эътиқод, аҳборот олиш, мулкка эгалик қилиш, яшаш, дахлсизлиги билан боғлиқ маънавият, шахсий масъулият, яъни ижтимоий заруриятни аниглаши, унга амал қилиши, тартиб-интизоми, ор-номуси, бурчи, виждони, кадр-қиммати ва бошқа шахснинг нафосати, маънавий гўзаллиги, эстетик туйғуси, дини, маданияти, ўзига, ўзгаларга, табият ва ташқи муҳитга нисбатан муносабатига алоқадор маънавият шакллари. Маънавиятнинг шахсий даражада намоён бўлиши нисбий хусусиятга эга бўлсада,

аммо у алоҳида кишилар, уларнинг ҳаёти, фаолияти, жамиятдаги макени ва ўрнини белгилашда катта аҳамият касб этади.

Шаҳс маънавияти – ҳар бир кишининг ўзини инсоният фарзанди, миллат вакили, давлат фуқароси деб билгани ҳолда ўз Ватани тупроғи, суви, ҳавоси жамини бойликларини асраш, ҳар бир фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиш, иззатини жоёнга қўйиш йўлида чин дилидан, иймон, эътиқод, садоқат, ишонч, ҳалоллик, довораклик, бегаразлик, ҳурмат, фидойилик ва ақлий тераклик билан фаолият олиб боришга қаратилган ички руҳий ва ақлий оламнинг мажмуини англатувчи тушунча.

Шаҳс маънавияти жамиятда, ижтимоий ҳаётда шахснинг бахтли яшаш учун тўғри фикрлаш, сўз ва амалнинг бирлиги, рост сўзлаш, ҳалол меҳнат қилиш, ҳуш ахлоққа эга бўлишдан иборат.

Шаҳс маънавияти даражаси унинг кишилик жамиятининг юксак ахлоқий кадриятларига қай даражада риоя қилиб яшаш билан белгиланади. Ахлоқ инсон маънавиятининг муҳим мезонларидан бири бўлгани боис шаҳс маънавияти деганда, авваламбор, унинг ахлоқан баркамоллиги, ўз фаолиятида маънавий кадриятларга, чунончи, адолат, гузаллик ва эзгулик ғояларига таяниб иш қўриши назарда тутилади. У инсонни бунёдкорлик фаолиятига, эзгу амалларга етаклайди, жамият ҳаётидаги ғоявий, мафкуравий, маърифий, маданий, диний ва ахлоқий қарашларини ўзида тўлиқ мужассам этадиган куч сифатида кўринади.

Шаҳс маънавияти деганда халқимизнинг узок тарихи давомида турли синовлардан ўтган, сайқал топиб келаётган ва фақат ижобий фазилатлар тарзида эъзозланадиган маънавий-ахлоқий кадриятлар тушунилади. Шаҳс маънавияти халқимизнинг турмуш тарзи, урф-одатлари ҳамда анъаналарига, унинг бой оғзаки ва ёзма ижоди, мумтоз адабиёти ва санъатида сингиб кетган бўлиб, инсон маънавий тақомилида бекиёс аҳамият касб этади.

«Олим бўлиш осон, одам бўлиш қийин»;

«Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл»;

«Ўзингга раво кўрмагани бошқага ҳам раво кўрма», «Ёмон ўз ғамиди, яхши – эл ғамиди» сингари ҳикматларда ҳам аждодларимиз ардоқлаб келган юксак маънавий фазилатлар ифодаланган.

5.2. Миллий маънавият ва унинг хусусиятлари

Миллий маънавият – муайян миллатнинг табиий, тарихий ва ижтимоий ривожлантириш жараёнида яратган моддий ва маънавий бойликлари, у яшаётган ҳудуд, маданий мерос, миллий маданият, тил, миллий онг, миллат тарихи, ўтмиши, турмуши ва яшаш тарзи, ҳаётининг тартиб-қоидалари ҳамда у билан боғлиқ миллий хусусиятлар мажмуини ифодалайдиган тушунча. У умуминсоний кадриятлар тизимида миллатга хос энг умумий жиҳатларни акс эттиради. Бу масаланинг мазмун-моҳияти юрбошимизнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида батафсил таҳлил этилган.

Ушбу китобга таъинган ҳолда, миллий маънавият тизимининг қуйидаги таркибий қисмларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Миллатнинг генофонди, табиий бетакрорлиги, ўзига хослиги, тарихий ўзгарувчанлиги ва ижтимоий ранг-баранглиги.
2. Миллат тарихи, ўтмиши, келажаги ва маънавий мероси.
3. Миллий ҳудуд, жамият ва ундаги жараёнлар, моддий ва маданий яшаш шароитлари, иқтисодий асос ва ижтимоий усткурма билан боғлиқ жиҳатлар.
4. Урф-одатлар, анъаналар, маросимлар, турмуш тарзи ва бошқа миллийлик, улар билан боғлиқ ўзига хос хусусиятлар.
5. Миллий тил, миллий маданият ва маънавият, миллий онг ва миллий руҳ, миллий туйғулар ва ғоялар.

Бу кадриятлар муайян миллат кишилари учун умумий бўлиб ҳисобланади. Миллий маънавият муайян миллатга мансуб кадриятларни умуминсоний кадриятлар билан боғловчи ҳалқалардан биридир. Муайян киши ёки шахс умуминсоний кадриятларни англашда ўз фаолиятини ушбу кадриятлар мезонига мослаштиришда миллий маънавият билан боғлиқ жиҳатларни назарда тутлади. Миллат – ҳар қандай миллий маънавиятнинг эгаси, миллий маънавият тизими таянадиган ижтимоий асосдир. Миллатнинг таназули – миллий маънавиятнинг таназулидир! Инсоният тарихида Бобил, Византия, Майя империяларини вужудга келтирган халқлар бўлгани маълум, «буюк цивилизациялар» деб юритиладиган бу этнослар кейинчалик турли халқлар, миллатлар, элатлар билан қоришиб, ўзларининг умумий-тарихий бирлигини йўқотган ёки тарихий таназул жараёнлари, уруш ва низолар оқибатида қирилиб кетган. Амазонка бўйлари ва Мексика ўрмонларида ҳозиргача вайрона-

лари сақланиб қолган майя халқи тўғрисида шундай ҳудоса қилиш мумкин. Қадимги даврнинг энг буюк маданиятларидан бирини яратган бу халқ таназзулга учраган, унинг ёзуви унутилган, 100 га яқин шаҳарлари вайронага айланган ва шу тариқа буюк цивилизация марказларидан бирининг чироғи сўнган.

Ҳар бир миллат ўз кадриятларининг яратувчисигина эмас, балки уни асраб-авайловчи ва келажакка етказувчиси ҳамдир. Миллий кадриятларнинг сақланиши учун ҳар бир миллатнинг ўзи масъулдир. Ҳатто бирор империя ёки давлатга қарам бўлган миллатнинг миллий маънавиятини сақлаш тўғриси йўқолиб кетмайди. Миллатни миллий маънавиятнинг объекти ва субъекти сифатида тушуниш у билан боғлиқ миллий маънавият тизимини илмий таҳлил қилишга ижтимоий кадрият сифатида қараш имконини беради. Бу эса миллий маънавиятнинг намоён бўлиши, унинг тарихий ривожланиш жараёнида ўтмишдан келажакка томон ҳаракатини таҳлил қилишга имкон яратади. Миллий маънавият кишиларнинг табиий, тарихий ва ижтимоий бирлигини таъминлайдиган этник маконда шаклланади, ранг-баранг тарзда, турли шаклларда намоён бўлади, кишининг онгига, ҳаёт тарзига ўзига хос тарзда таъсир қилади.

Миллий маънавият кишиларнинг ўзаро муносабатларида, ижтимоий фаолиятида кўзга ташланади ҳамда ана шу муносабат фаолият, мақсад, эҳтиёж ва интилишлар учун маънавий асос бўлади. Миллий маънавият ва уларнинг алоқадорлиги ифодаси бўлган кадриятлар тизими, миллатнинг ўзи билан бирга тарих силсиласи, замона зайли, ижтимоий ва сиёсий жараёнлар таъсирида шаклланади ва ривожланади. Бу кадриятлар кўпроқ миллатнинг этник хусусиятлари ва этник макони билан боғлиқ. Халқларнинг ижтимоий тараққиёти эса уларнинг миллий-этник кадриятлари раванқи билан узвий алоқадорликда давом этади. Миллий маънавият, ўз табиатига кўра, турмуш жараёнида муттасил янгиланиб, бошқа халқлар кадриятлари ютуқлари билан бойиб боради.

Умуминсонийлик тўғриси фақат ўз халқи кадриятини ардоқлаш, тартиб-ташвиқ этиш билан чекланмайди, балки у ҳар бир халқ, элат, уруғ кадриятларини қандай ҳолатда бўлса, шундайлигича қабул қилиб, уларни ҳурмат қилишни тақозо этади. Ҳар бир миллатнинг ўзи кадрлайдиган маданияти, тили анъаналари, урф-одатлари, маросимлари ва одоб меъёрлари бор. Дунёда аҳолиси сон жиҳатидан кўп ёки камроқ халқ бўлиши мумкин, аммо маданият ва

маънавий соҳада бир-биридан кам ёки ортиқ миллат йўқ. Ҳар бир миллатнинг ўзига хос ўтмиши, маданият ва маънавий кадриятлари, миллий қаҳрамонлари бор.

Бир миллатнинг ўзга миллат фаолиятини баҳоловчи ҳакам бўлишга ҳаққи йўқ. Бирор-бир таълимот давлат шакли ёки яшаш усулини қабул қила олмагани учун муайян миллатни айблаб бўлмайди. Шу маънода, умуминсонийлик тўғриси фақат бир миллат кадриятларини бутун оламга ёйиш йўли билан эмас, балки барча миллат ва элатлар кадриятларини асраб-авайлаш, ҳурмат қилиш ва оламдаги миллий ранг-барангликнинг табиий ранг-баранглик билан узвий алоқада эканлигини англаш йўли орқали бойиб боради.

Миллий маънавият миллатнинг табиий-тарихий ривожини, ижтимоий турмушини, яшаш тарзини, ўтмишини, келажакни, маданиятини, маънавиятини, урф-одатлари, анъаналари, тили, у вужудга келган ҳудуд ва бошқалар билан узвий боғланган. Улар хилма-хил шаклларда, бир-бири билан узвий алоқада намоён бўлади, ўзига хос миллий кадриятлар тизимини ташкил қилади. Бу тизимда табиий-тарихий бирликни таъминловчи кадриятлар – қон-қардошлик, маданият-маънавий яқинлик, ўтмиш ва маънавий мерос, она юрт тўғриси каби тушунчаларни кўриш мумкин.

Миллатнинг ўзига хослиги, бетакрорлиги, ранг-баранглиги ва ижтимоий жараёнда ўзгариб бориши билан боғлиқ энг асосий кадрияти унинг генофондидир. Генофонд – фақат ирсият орқали ўтадиган табиий ўзига хослик эмас, балки тарихий белгилар, хусусиятлар, ранг-баранглик ва ўзгарувчанликни ҳам ўзида ифодалайди. Шунинг учун бирор халқ, миллат, элатни йўқотиш учун қилинган тажовуз «геноцид» дейилади. Миллатнинг генофонди унинг асосий тарихий, миллий маънавиятидан бириkdir. Бу тушунча муайян табиий тарихий ёки биологик бирликнинг маълум бир ҳудудда узоқ яшаш натижасида шаклланган ва аجدодлардан авлодларга ўтадиган табиий, биологик хусусиятлари ҳамда жиҳатларининг йиғиндисини ифодалайди. «Генофонд» тушунчаси, айниқса, қон-қариндош миллатлардан таркиб топган халқларнинг тарихий бирлиги сифатида ижтимоий тараққиётнинг нисбатан узоқ даврида мавжуд бўлиши мумкинлигини акс эттиради.

Миллат тарихий ўзгаришлар, уруш ва қирғинлар натижасида аста-секин ўзгариши, қамайиб кетиши мумкин. Аммо унинг генофонди ўзгариши миллатнинг ниҳоятда тез ўзгаришига, авлодларидан мерос қолган табиий-тарихий хислатларининг тез йўқолиб ке-

тишига олиб келади. Собик Иттифок даврида миллатларнинг генофондини сақлаш муаммолари тўғрисидаги масала билан боғлиқ тадқиқотлар олиб борилмади. Бу даврда «социалистик эксперимент»лар жараёнида одамлар бошига тушган турли хил катагонлар, урушлар, бутун-бутун миллатларнинг ўз тарихий ватанидан кўчириб юборилиши, сохта шиорлар билан «юз мингчилар», «саксон мингчилар» ва бошқа ҳаракатлар натижасида аҳоли катта қисмининг кўчиб юриши, экологик тангликлар бошқа мамлакатдаги халқлар, миллат ва элатларнинг генофондига салбий таъсир қилмай қолмади.

Ўзбекистонда ҳозирги даврга келиб бу масалага алоҳида жиддий эътибор берилмаётгани, соғлом авлодни тарбиялаш, миллат генофондини соғломлаштириш умумдавлат миқёсидаги вазифага айлангани бежиз эмас. Чунки миллатнинг генофонди унинг бетакрорлигини англатади, бу бетакрорлик эса ушбу миллат тарихий ривожланишининг муайян даврлари билан боғланганлигини кўрсатади. Бу бетакрорликни умуминсонийлик жиҳатидан баҳолаш – ўз миллати кадриятларини ҳолисона тарғиб қилиш, ўзга миллатнинг кадриятларига путур етказмасликка асосланади.

Миллий макон ва маънавият. Миллий маънавият кишиларнинг яшаш жойлари, турмуш шароитлари билан боғлиқликда шаклланади. Ана шундай маънавий кадриятларнинг энг асосийси туғилган Ватан ва она юртини севиш туйғусидир. Ватанни севиш туйғуси – инсон туғилиб вояга етган, у мансуб бўлган тарихий бирликнинг ўтмиши билан боғланган ижтимоий, иқтисодий, маданий муҳитга ва ҳудудга нисбатан бўлган муҳаббатдир. Бу бутун инсониятга хос умумий туйғудир. Ватан туйғуси кишиларнинг ўзи мансуб бўлган тарихий бирлик шаклланишига муайян даражада таъсир кўрсатган ҳудудга нисбатан маънавий қарздорлиги, бурч ва масъулияти билан боғлиқ ижтимоий туйғуларида намоён бўлади.

Миллий тил ва маънавият. Миллий маънавиятнинг асосий белгиларидан бири – миллат учун умумий муомала воситаси бўлган миллий тилдир. Мутахассислар жаҳонда 5000 га яқин тил борлигини қайд этади, уларни 15 та катта оилага бўлиб ўрганади, тилларнинг такомиллашуви билан бирга, улар тарқалган ҳудуднинг майдони ҳам ўзгариб боришини таъкидлайди. Масалан, УП асргача Арабистон ярим оролининг бир қисмида тарқалган араб тили, ундан кейинги бир неча аср мобайнида Африка ва Осиёнинг бошқа ҳудудларига ҳам тарқалади. Худди шундай туркий тиллар ҳам

Кичик Осиёдан Шарқий Сибиргача бўлган кенг ҳудудда тарқалган. Шу билан бирга, қадимда Осиёда кенг тарқалган хеттлар тили эса бутунлай йўқолиб кетган. Туркий халқларнинг тили биз учун умуммиллий кадриятдир.

Миллий маънавият ва кадриятлар. Миллатларнинг маънавий мероси, анъаналари, урф-одатлари, миллий адабиёти, санъати умуминсоний кадриятларнинг миллий даражада намоён бўлиш шартлари билан боғланган. Уларнинг асосида ҳар бир миллат, халқ ёки элатнинг тарихий ривожланиш жараёнида авлодлардан авлодларга ўтиб келаётган маданий хусусиятлари ва жиҳатлари ётади. Миллат фақат муайян ҳудудда яшайдиган ва бир хил тилда сўзлашадиган кишилардангина иборат эмас, балки умумий маданий-маънавий жиҳат ва хусусиятлар асосида мавжуд бўлиб турган тарихий-ижтимоий бирлик ҳамдир.

Маданий-маънавий соҳа билан боғлиқ миллий маънавиятларнинг амал қилишида учта жиҳатни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- а) кишиларнинг ижтимоий онги билан боғлиқлик;
- б) кишиларнинг муносабати ва фаолияти орқали амалга ошириши;
- д) моддий ва маънавий соҳада бирор натижа, ютуқ, бойлик ва бошқа тарзда намоён бўлиши.

Миллий маънавият макон ва замонда маданий соҳадаги бирор кашфиёт, ютуқ, натижа ёки маънавий бойлик тарзида намоён бўлиши мумкин. Халқнинг даҳоси, маънавий-ақлий етуқлиги, билимлари, илм-фанда эришган ютуқлари ана шу натижаларда намоён бўлади (масалан, Миср эҳромлари, Буюк Хитой девори, Рим ва Афина, Самарканд ва Бухородаги ёдгорликлар, аллома ва мутафаккирларнинг кашфиётлари ва ҳ.к.).

Ҳар қандай миллат қаби халқимиз ҳам ўзига хос, бетакрор миллий маънавиятни яратади. Миллий маънавиятнинг эгаси сифатида халқимиз ўз кадриятларини асраб-авайлаб, ривожлантириб ва такомиллаштириб келмоқда. Бу борада республикамызда амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик фаолияти Президент Ислам Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида кўплаб далил ва мисоллар орқали яққол кўрсатиб берилган.

Миллий маънавият тарихи миллатнинг маънавий такомиллашуви жараёни билан боғлиқ, унда баъзан асрлар кунларга, кунлар асрларга тенг бўлиши мумкин. Миллий маънавий камолоти замонда, яъни миллатнинг бутун тарихи давомида юз беради.

Инсоният тарихий жараёни учун бир нарса аёнки, тарих ходисалари, шахслар, воқеалар ўтиб кетади, моддий маданият унсурлари емирилади, аммо маънавияти юксалиб, бойиб, тобора кенгрок кўлам ва теранрок мазмун касб этиб бораверади. Миллатнинг асарият қисми маънавий таназулга юз тутган фожиявий шароитларда ҳам миллий маънавият йўқолмайди, кўлами ва мазмуни жиҳатдан ўзи етишган камолот босқичида тўхтатмайди, уни йўқотиш учун (шу жумладан, умуман, миллий маънавиятни ҳам) ажодлар яратган барча маънавий меросни махв этиш, инсонлар хотирасини тамомла ўчириб ташлаш, улардан ҳатто ирсий хотирани ҳам барбод қилиб манкуртга айлантириш керак бўлади.

Кўринадики, миллий маънавият ходисаси ҳам тарихий, ҳам бугунги кунда мавжудлигини сақлаб турган кўп ўлчамли воқелиқдир. Инсон маънавий олами ўлчамлари чексиз бўлиб, уни ҳеч бир нарса билан ўлчаш, қислаш мумкин эмас. Миллий маънавият, аввало, миллий онга ривожланиши билан харак- терланади. Шунинг учун ҳам мустикалликка эришганимиздан буён миллий онгни ривожлантиришни тарбиявий ишнинг муҳим бўғини сифатида қарамоқдамиз. Миллий оннинг ривожланиши пировард ўзлиқни аглаш сари етақлайди.

Миллий маънавиятимизнинг асосий белгиси ва ўзаги миллий ахлоқ саналади. Бизнинг миллий ахлоқимиздаги белгилар бошқа халқлар ахлоқий қарашларида муайян тарзда намоён бўлади.

Миллий маънавиятимизда – миллий ҳис, туйғу, руҳият ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Чунончи, замона тақозоси билан бошқа юртта сафарга боргудек бўлсак ва ўша ерда миллий куй, кўшиқни эшитгудек бўлсак, бизнинг вужудимизни ажиб бир ҳис, туйғу қамраб олади ва ундан руҳий ҳузур оламиз, қаноат ҳосил қиламиз, яъни маънавий озиқланамиз.

Ўзбек халқининг ҳозирги миллий маънавияти ва қадриятлари ўтмиш миллий маънавиятимизнинг давоми бўлиб, уларга дўстлик, меҳмондўстлик, одамгарчилик, инсонпарварлик, ахлоқий теранлик, тadbиркорлик, фазилатлилик, саҳийлик, хушмуомалалик, жамоа ичида ўзини тута биллишлик, ҳаётилик, озодалик, хушқачқалик, мардлик, самимийлик, ширинсўзлик, ташаббускорлик, она-юрт ва халқига мухабабат, инсофлилик, диёнатлилик, ростўйлик, ҳалоллик, оро номуслилик, тўғрилиқ, поклик, вазминлик, ҳожатбарорлик, отаона ва катталарни ҳурмат қилиш, меҳнатсеварлик, ўтмишга ҳурмат, миллий ғурур, мустикалликни қадрлаш, ватанпарварлик, миллатпарварлик ва бошқа миллий-маънавий – ахлоқий фазилатлар қиради.

Миллат, халқ бор экан, унинг маънавий дунёсида миллий жиҳатлар доим сақланиб келади. Ўзбекларнинг миллий маънавияти, эркак ва аёлларнинг ўзига хос шарқона ахлоқий фазилатлари, ота-она, фарзандлар, кўни-қўшнilar, маҳалла-қуй алоқалари, ҳалоллик, виждон билан боғлиқ маънавияти фақат ўтмиш садоси эмас, балки ҳозирги кун учун ҳам хосдир.

Ўзга миллатларнинг маънавий қадриятлари қанчалик таъсир кўрсатмасин, катталарга, ота-онага ҳурмат, қамтарлик, ҳалоллик, иймон, меҳнатсеварлик, меҳмондўстлик сингари миллий-маънавий фазилатларимиз барқарор. Чунки бу маънавий ҳислатлар авлоддан авлодга ўтиб, қон-қонимизга сингиб кетган.

«Аёлларимиз қанчалик замонавийлашмасинлар, улар ҳаё, ибо, ному, нафосат бобида, оила, қариндош-уруғларга нисбатан муносабат масаласида шарқона, ўзбекона фазилатларини тарқэтмайдилар. Миллат бор экан, унинг маънавияти сақланиб қолади ва ривожланаверади.

Одатда кишилар, кўпинча, икки ишда катта ҳатога йўл қўдилар. Биринчиси – ёшларни ҳали ёш деб, уларга ишонмаганида, иккинчиси – кексаларни қария деб четга суриб қўйганида. Ёшларда келажакка интилиш билан боғлиқ бўлган катта ташаббус, куч ва ғайрат бўлади. Кексалар эса ҳаёт йўлида кўп иссиқ ва совуқ кунларни бошидан кечириб, бой тажриба орттиргани учун уларда узоқни ўйлаб, босиқлик билан иш қилиш, етти ўлчаб бир қесиш сингари маънавий бойлик ва етук тафаккур салоҳияти бор. Ўзбекларнинг «қари билганини пари билмас» деган ҳикматида кўп маъно бор. Ёшларнинг ташаббуси, кучи ғайрати кексаларнинг бой ҳаётий тажрибаси билан боғлангандагина яхши ижобий самара беради. Кекса авлоднинг билими, ҳаёт тажрибаси ёшлар учун маънавий камолот ва ибрат мактабидир.

Совет-тоталитар тузуми шароитида маънавий-ахлоқий фазилатларнинг миллий жиҳатлари, анъаналарини инкор этиш ёки қамситиш қучайди. Уларни маънавий қолоқлик ифодаси сифатида талқин этилди. Шарқ халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг минг йиллик маънавий бойликларини ўзида мужассамлаштирган ҳадислар, шариат ҳукмлари диний хурофот сифатида қораланди.

Халқимизнинг ахлоқ, андиша, шарму ҳаё, ҳалоллик ва покзаллик, инсон кадр-қиммати тўғрисидаги маънавий қадриятларига зид бўлган европача анъаналар ёшлар маънавиятига салбий таъсир ўтказди. Шу туфайли маънавий тубанлик юзага келди. Абдулла

ҳамда тарихий, сиёсий ва бошқа бирликлар (ижтимоӣ субъектлар) учун аҳамияти ҳам ўз аксини топади. Умуминсоний маънавиятнинг намоён бўлиш шакллари орасида ўз аҳамиятини ижобийлик ҳамда фойдалилик хусусиятларини доимо сақлаб келадиганлари ҳам бор, уларга инсон вужудининг тирикчилиги, унинг ижтимоийлиги, инсон умри ва ҳаёти, сиҳат-саломатлиги, ижтимоӣ фаолияти ва муносабатлар, меҳнати, билими, муомаласи ва шу қабилар қиради. Улар инсон ва жамият бор экан, ўзининг ижтимоӣ аҳамиятини сақлаб қолади, уларга қарама-қарши бўлган ўлим, қасаллик, маъносиз ҳаёт кечириш, билимсизлик ва бошқалар ҳам тарихий жараёнларнинг доимий ҳамроҳидир.

Умуминсоний маънавиятнинг энг олий шаклларига маънавий идеал сифатида қаралди. Жамият тарихининг ҳамма даврларида одамлар ана шу идеалларга интилиб, уларга эришни орзу қилиб яшайдилар, қундалик ҳаётда ва илмий адабиётда энг олий идеаллар бир қатор ибора ва тушунчалар орқали ифодаланади. Масалан:

- Маънавий ва ахлоқий покликнинг умумий белгиси – яхшилик.
- Нафосат белгиси – гўзаллик.
- Билимларимиз ва фан ютуқларининг амалётга мослиги – ҳақиқат.
- Инсон ҳуқуқларининг олий ифодаси – эркинлик ва тенглик.
- Сиёсатнинг тўғрилиги – адолат.
- Одамлар ўртасидаги ижобий муносабатлар – дўстлик.
- Энг ҳокисор ва беғараз туйғулар асосидаги қалбларнинг муштараклиги – муҳаббат.
- Орзу-умидларга эришиш – бахт-саodat.
- Ўз юртини севиш ва ардоқлаш-ваганпарварлик ва шу қабилардир.

Воқеликда ушбу идеаллар билан бирга, ёмонлик, ҳунуклик, ёлгон, эрксизлик, тенгсизлик, адолатсизлик, душманлик, нафрат, хиёнат қабилар ҳам муайян тарзда намоён бўлади. Тарихий таъриққет жараёнида умуминсоний маънавиятни барқарорлаштириш йўллари ва усулларининг бу борадаги мақсадлар билан уйғунлаштирилиши ижтимоӣ-сиёсий ўзгаришларни амалга ошириш даврида ниҳоятда қатъий аҳамият касб этади. Бу ўринда уч асосий жиҳатга эътибор бериш лозим.

1. Кишиларнинг умуминсоний маънавий ва уларга эришиш йўллари ҳақидаги қарашларида ўтмиш авлодлардан мерос қолган

Авлоний ва бошқа маърифатпарвар фидойилар XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Туркистонда ҳукмрон бўлган маънавий инқироз ҳақида гапириб, бу оғир вазиятдан таълим-тарбия ишларини яхшилаш, ахлоқий юксалтириш орқалигина чиқиш мумкинлигини қайд этган эдилар. «Тарбия – деган эди Абдулла Авлоний, бизлар учун ё ҳаёт ё момот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саodat – ё фалокат масаласидир».

Совет тоталитар тузуми барбод бўлиши, Ўзбекистоннинг ўз мустақиллигини қўлга киритиши жамиятимиз маънавиятида чуқурлашиб бораётган инқирознинг олдини олиш учун тангрининг инояти, халқимизнинг бахти бўлди. Миллий мустақиллик туфайли жамиятимизда, миллий-маънавиятда покланиш, ўнгланиш, тикланиш жараёни юз берди.

Ёш авлодни ваганпарварлик, инсонпарварлик, миллатпарварлик руҳида тарбиялаш, уларда миллий ғурур туйғусини кучайтириш, иймон, виждон, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик, ишбилармонлик сингари ҳислатларни шакллантириш, мустақилликнинг онгли фидойисига айлантириш ҳозирги кундаги миллий-маънавий тарбия ишининг асосий мақсадидир.

Миллий тарбия – у ёки бу миллатни, элатни ташкил қилувчи кишиларнинг миллий маданияти, меросини, қадриятларини, урф-одатларини, анъаналарини ўзлаштиришдаги фаоллигини ривожлантириш бўлиб, у миллий онг ва миллий ўзликни англашнинг субъектидир.

5.3. Умуминсоний маънавият ва унинг заминлари

Умуминсоний маънавият ҳар бир инсон, жамият ва барча тоифадаги кишилар учун энг олий қадрият сифатида эъзозланадиган ва умумбашарий аҳамиятга эга бўлган маънавий ҳодисалар, маданий бойликлар, адабиёт, фан, санъат ютуқлари, дин, сиёсат, ҳуқуқ соҳасидаги натижаларни англашдаги тушунча. Умуминсоний маънавиятнинг мазмун-моҳияти Президент Ислам Қаримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида алоҳида ўрин эгаллаган.

Маънавий мазмун касб этадиган нарса ва ҳодисаларга нисбатан ишлатиладиган умуминсоний маънавият ҳар қандай халқ, жамият ва давлат ҳаёт тарзининг асосий мезони бўлиб ҳисобланади. «Умуминсоний маънавият» тушунчасида маънавиятни тирик табиатнинг бир қисми бўлган одамзоднинг ҳаёти ва камолоти

орзу-умидлар, тасавурларнинг ҳам аҳамияти беқиёсдир. Зеро, ҳар бир авлод умуминсоний маънавиятни барқарорлаштириш ва олий мақсадларга эришиш борасида ўтмиш авлодларнинг тасавур ва ҳулосаларини мерос қилиб олади. Ўз фаолияти, замонасидаги ўзгариш ва жараёнларга ҳам ана шундай нуқтаи назардан ёндашади.

2. Ҳар бир авлоднинг ўтмишдошларидан мерос бўлиб келган умуминсоний маънавият тўғрисидаги тасавур ва орзу-умидлардан ташқари, ўзи тўплаган тажриба, ана шу тажриба асосида вужудга келган қарашлар ҳам бор. Демак, ҳар қандай даврда маънавий идеалга эришиш йўлида ҳаракатлар бошланганда, уларни амалга оширишнинг режа ва дастурлари тузилаётганда, кишиларнинг руҳий-маънавий тайёргарлиги бу борадаги мақсад, қизиқиш, эҳтиёж ва талабларини ҳисобга олиш зарур.

3. Умуминсоний маънавият тўғрисидаги тасавурлар эҳтиёжлар, интилишлар асосида вужудга келган турли режа ва дастурларда кўпроқ бу борадаги фаолиятнинг назарий, умумий жиҳатларига эътибор берилади. Бу ҳол, айниқса, жамият тараққиётида туб бурилиш ва чуқур ўзгаришлар юз бераётган даврда яққол намоён бўлади.

Аммо бу борадаги режалардан амалиётга ўтилганда, тажрибада мақсадларга эришиш учун бевосита ҳаракат бошланганда қутилмаган ҳолатлар юзага чиқа бошлайди. Булар эса ўз навбатида, бош мақсадга эришиш борасидаги қундалиқ фаолиятда турли хил йўللار, усуллардан фойдаланишни талаб қилади. Умуминсоний маънавиятнинг баъзи шакллари билан бoғлиқ яна бир масала бор: уларнинг ҳаётда қарор топиши муайян тўсик ва қийинчиликлар орқали кечади. Натижада, идеал мутлақ тўла-тўқис амалга ошмайди, унинг баъзи бир жиҳатлари ҳаётга татбиқ этилади, бошқалари эса келажак авлодларга мерос бўлиб қолади. Одамзод эса идеалсиз, унга интилмасдан, келажакка умид кўзларини тикмасдан яшай олмайди.

Инсон ҳаётда фақат идеаллар, уларга эришиш тўғрисидаги орзулар билан қаноатланиб қолмайди. У ўз идеалларига эришиш, уларни барқарор қилиш йўлида бошқа эҳтиёж, талаб ва қизиқишларини қондириши, ўзга кишилар билан муносабатда бўлиши, жамият талабларини бажарилиши, ўз бурчини адо этиш ва бошқа соҳаларда фаолият юритиши лозим. Шу маънода кишилар доимо идеалга интилиб, реал ҳаётдаги вазифаларни бажариб, орзу-умидлар билан реал воқелик орасида умр ўтказадилар. Идеалларга

интилиш орзуси билан реал ҳаётда яшаш зарураги ўртасидаги муайян зиддият одамзодни яшашга ундайдиган, умрининг энг қийин, мураккаб даврларда ҳам умид учкунлари сакланиб қолиши учун асос бўладиган умргузаронликнинг асосий тамал тоши, инсон ҳаётининг мазмунни, маъноси ва қадрини белгилайдиган объектив жараёндир.

Умуминсоний маънавият омилкор фаолиятга қорловчи оптимистик ғоялар, шиорлар ролини ўйнаши ҳам мумкин. Бундай ҳолда улар кишини амалий ишлар қилишга ундайдиган, унинг фаолиятга маъно ва мазмун бағишлайдиган, мақсадини аниқлаш имконини берадиган, бирор жараёнга, жамиятда амалга оширилаётган вазифаларга нисбатан шахс ёки ижтимоий субъектларнинг қандай муносабатда бўлаётганини ойдинлаштириш имконини берадиган маънавий мезонга айланади.

Инсоннинг яшаш жойи, ўтмиш авлодларининг хоки яшириган замин, ўзи туғилган юрт билан бoғлиқ умуминсониятга хос боқира туйғулари бор. Бу туйғулар туғилган уйдан, маҳалла, қишлоқ, шаҳар кўчасида тарбиялана бошлайди, киши мансуб бўлган тарихий бирлик, унинг ўтмиши билан бoғланган ижтимоий ҳудудга нисбатан муносабатда намоён бўлади. Ҳар бир киши Ер сайёрасининг фарзанди эканлигини, ўзи учун суюкли ҳудуд, сайёранинг таркибий қисми бўлган Ватаннинг талабига мос келадиган инсон бўлишига интилади. Сайёрамиз кишиларига хос умуминсоний маънавиятнинг шаклланиши ва такомиллашуви учун Ер юзидеги таркибнинг вужудга келиши, ривожланиши, одам зотининг онгли фаолияти, меҳнати, маданият ва маънавий қамолотга эришиш босқичлари, табиат ва жамиятда амалга оширилган ишлари билан бoғлиқ жараёнларни ифодалайдиган тарих ҳам қатъа аҳамиятга эга.

Глобаллашув (лот. *globus* шар, Ер сайёраси) – XX асрнинг иккинчи ярми – XXI аср бошида жаҳон тараққиётида шаклланиб янги умумсайёравий тартиботлар, давлатлар ва кишилар ўртасида ўзаро алоқаларнинг кенгайиши ва мураккабланиши, дунё микёсида ахборот макони, капитал, товар ҳамда ишчи қучи бозоридаги интеграциялашув, агроф-мухитга техноген таъсирнинг кучайиши, оммавий маданият намуналарининг кенг тарқалиши, ахборот-мафкуравий ва диний-экстремистик ҳуружлар ҳавфининг ортиб боришини ифода этувчи тушунча. «Глобаллашув» атамаси дастлаб америкалик олим Т. Левиттнинг 1983 йили «Гарвард бизнесревью» журналида чоп этилган мақоласида тилга олинган эди (у йirik

трансмилий корпорациялар ишлаб чиқарадиган турли-туман маҳсулот бозорларининг бирлашув жараёнини глобаллашув деб атаган). 1985 йилда эса таниқли америкалик олим Р.Робертсон «Глобализация» иборасини илмий муомалага киритиб, бу тушунчани «одамлар онгида сайёрамизнинг торайиши ҳамда дунёнинг яхлит тарзда англаниши»ни акс эттириб, «дунёнинг бирлашуви ва кишилар ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг кучайишини» ифода этадиган жараён сифатида талқин этади. Мазкур атаманинг мазмун-моҳияти хусусида баҳс-мунозара ҳамон давом этаётган ҳамда бу борада ягона умумий қараш шаклланимаган, яхлит концепция яратилмаган бўлсада, гуманитар илмнинг турли соҳаларида, чунончи, ижтимоий фанларда ушбу жараённинг ўзига хос хусусиятлари, намоён бўлиш шакллари ҳар томонлама ўрганилмоқда. Жумладан, иктисодиёт фанида диққат-эътибор асосан молиявий глобаллашув, глобал трансмилий корпорацияларнинг (ТМК) шаклланиши, иктисодиётнинг минтақавийлашуви, жаҳон миқёсида савдонинг жадаллашуви каби масалаларга қаратилган. Тарихий асарларда эса глобаллашув жараёни инсониятнинг кўп асрлик таракқиёт босқичларидан бири сифатида талқин этилади. Сиёсатшуносликда трансмилийлашув жараёнининг тезлашуви, дунё мамлакатлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликнинг кучайиши, БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар иштирокида янги умумсайёравий тартибнинг шаклланиши тадқиқ этилмоқда. Социология соҳаси мутахассислари маданиятнинг универсаллашуви таъсирида турли мамлакат ва минтақа халқлари турмуш тарзининг яқинлашуви ҳамда бирхиллашувини тасдиқлайдиган далилларни изламоқда. Баъзи файласуфлар XXI асрда дунёда ягона ахлоқ, умумий маънавият, глобал маданият қарор топишини башорат қилмоқдалар. Бошқалари эса, Кантнинг яхлит абадий дунё ҳамда умумдунёвий ҳукумат ҳақидаги ғоясига таяниб, турли миллат ва халқлар қадриятларининг уйғунлашувини асослаган интильмоқда. Кейинги-йилларда илмий адабиётларда турли фан ютуқларини уйғунлаштириш асосида ҳамда инсониятнинг бирлашуви, ижтимоий воқеликнинг универсаллашуви ва кишилар дунёқарашининг кенгайиши тенденцияларига таяниб, глобаллашув жараёнининг умумий назариясини яратиб борасида интилишлар кўзга ташланмоқда. Шу билан биргаликда, глобаллашув жараёнининг турли давлатлар ва халқларнинг иктисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий ва маънавий таракқиётга салбий таъсирини илмий тадқиқ этишга эътибор кучайиб бормоқда. Президентимизнинг «Юксак

маънавият – енгилмас куч» асарида глобаллашув мазмун-моҳияти кўйилганча тавсифланади: «...глобаллашув феномени ҳақида гапирганда, бу ағам бугунги кунда илмий-фалсафий, ҳаётий тушунча сифатида жуда кенг маънони англантишини таъкидлаш лозим. Умумий нуқтан назардан қараганда, бу жараён мутлақо янгича маъно-мазмундаги ҳўжалик, ижтимоий-сиёсий, табиий-биологик глобал муҳитнинг шаклланишини ва, шу билан бирга, мавжуд миллий ва минтақавий муаммоларнинг жаҳон миқёсидаги муаммоларга айланиб боришини ифода этмоқда»¹.

«Хар бир ижтимоий ҳодисанинг ижобий ва салбий томони бўлгани сингари», глобаллашув жараёни ҳам бундан мустасно эмас. Ҳозирги пайтда унинг ғоят ўткир ва кенг қамровли таъсири деярли барча соҳаларда кўриш, ҳис этиш мумкин. Айниқса, давлатлар ва халқлар ўртасидаги интеграция ва ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши, хорижий инвестициялар, капитал ва товарлар, ишчи кучининг эркин ҳаракати учун қулайликлар вужудга келиши, кўплаб янги иш ўринларининг яратилиши, замонавий коммуникатсия ва ахборот технологияларининг, илм-фан ютуқларининг тезлаши билан тарқалиши, турли қадриятларнинг умуминсоний негизда уйғунлашуви, цивилизациялараро мулоқотнинг янгича сифат касб этиши, экологик офаглар пайтида ўзаро ёрдам кўрсатиш имкониятларининг ортиши – табиийки, буларнинг барчасига глобаллашув туфайли эришилмоқда»².

Мазкур хулосага таянган ҳолда глобаллашув жараёнининг куйидаги умумий жиҳатларига эътибор қаратиш мумкин:

- а) глобаллашув инсоният тамаддуни ривожининг ички эҳтиёжларини ифода этадиган объектив, табиий-тарихий жараён;
- б) глобаллашув – ижтимоий алоқаларнинг кенгайиши ва мураккаблашуви оқибатида сайёрамиз миқёсида иктисодиёт, техника ва технология, ахборот-коммуникация, сиёсат, ҳуқуқ, бошқарув ва бошқа соҳалардаги интеграциялашув жараёнларининг кучайиши оқибатида вужудга келган, ўзига хос тузилма ва институтларга таянган ҳолда фаоллият юритадиган мураккаб тизим;
- д) глобаллашув жараёнининг тобора кенг қўламда намоён бўлиши жамият ҳаёти, кишилар турмуш тарзи ва менталитетига (янги эҳтиёжларнинг, коммуникатсия шарт-шароитлари ва шакллари,

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: «Маънавият», 111-бет.

² Ушба асар, 111-112 бетлар.

кадриятларнинг пайдо бўлиши, оммавий маданият намуналарини сингдириш орқали) жиддий таъсир кўрсатади.

е) глобаллашувнинг замонавий тадрижий ривожининг юкори боскичи сифатида маданият билан ўзига хос муносабатлар тизими шаклланиб бормокда (бир томондан, маданий фаолиятнинг янги шакл ва усуллари, унинг ботиний моҳиятида туб ўзгаришлар рўй берса, иккинчи томондан, маданиятнинг глобаллашув жараёнига таъсири кучаяди).

Хозирги даврда Ўзбекистонда, бир томондан, глобаллашув жараёнининг афзалликларидан (жумладан, иктисодиётнинг барча соҳаларини замонавий техника ва технологиялар асосида жиҳозлаш, инвестицияларни кенг жалб этиш, жаҳон бозорига интеграциялашув) оқилона фойдаланиш, иккинчи томондан, унинг салбий таъсири (дунёнинг етакчи давлатлари ва трансмиллий корпорацияларнинг табиий захираларга эгалик қилишга интилиши, демократияни силжитиш стратегиясининг амалга оширилиши, оммавий маданият намуналарининг кенг тарқалиши, терроризм ва экстремизмнинг глобал тус олиши) бартараф этиш борасида пишиқ-пухта ўйланган изчил сиёсат олиб борилмокда. Ислон Каримов таъкидлаганидек, «...хозирги шароитда у мафкуравий таъсир ўтказишнинг ниҳоятда ўткир курулига айланиб, ҳар хил сиёсий кучлар ва марказларнинг манфаатларига хизмат қилаётганини соғлом фикрлайдиган ҳар қандай одам, албатта, кузатиши муқаррар».¹ Шу боис глобаллашув жараёнининг ижобий жиҳатларини эътиборга олган ҳолда унинг ғоявий-мафкуравий таъсиридан огоҳ бўлиш, айниқса, ёшларимизни бундай хуружлардан асраб-авайлаш ғояси муҳим аҳамият касб этади.

5.4. Бозор иктисодиёти шароитида миллатлараро маданий-маънавий муносабатларнинг кенгайиши ва чуқурлашуви

Иктисодиётнинг маънавий қирралари – иктисодий муносабатлар жараёнида шахслар ўртасидаги ўзаро манфаатларни ҳисобга олиш, ҳалоллик, поклик, бағрикенглик, ишончлилик каби фазилатларнинг амал қилишини англагандиган тушунча. Иктисодиётнинг ўзига хос объектлар қонун-қоидалари, сир-асрорлари борки, улар билан ҳисоблашмаслик мумкин эмас. Уларни менсимаслик нафа-

қат иктисодий салоҳиятнинг етишмаслиги, балки маънавий қашшоқлик белгиси ҳисобланади. Иктисодий муносабатларда маънавий масалалар, хусусан, инсонийлик талаблари ва меъёрлари етарлича ҳисобга олинмаса, технократик қарашлар устунлик қилса, ишлаб чиқаришнинг ўсиши, иктисодий ривожланиш бўлишига қарамай, жамиятда ахлоқий муносабатлар таназзулга учрайди, ўзаро ишончсизлик кучаяди.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида кўп миллатли давлатлар учун миллий сиёсатни тўғри, аниқ кўзланган мақсад асосида олиб бориш жуда муҳим. Бу эса тараққиётнинг жадаллашувига ёрдам беради. Миллатлар ва улар маданиятининг бир-бирига таъсир кўрсатиши кўп миллатли давлатларда яшаётган халқларнинг маънавий-ахлоқий бойлиги учун яхши манба бўлиб хизмат қилиб келган.

Миллатлараро тотувлик – миллатлараро аҳиллик, халқаро дўстлик, миллий истиқлол мафкурасининг асосий ғояларидан бири. муайян ҳудуд, давлатда турли миллат вакилларининг баҳам-жиҳат яшashi, ҳамкорликда фаолият юритишини ифодаловчи тушунча. Ер юзидagi 1600 дан ортиқ миллатдан 200 га яқини ўз давлатчилигига эга, ҳолос. Бундай шароитда бутун дунёда миллатлараро тотувликни таъминлаш учун уларнинг манфаатлари, руҳияти, интилишларини мунтазам ўрганиб бориш, сиёсий-ижтимоий ҳаётда бунини доимо эътиборга олиш зарур. Жаҳон таърибаси миллатлараро тотувликни таъминлашга биреклама, юзаки ёндашув жиддий муаммолар келтириб чиқариши мумкинлигини кўрсатади. Хусусан, давлатга ўз номини берган миллат билан ўша жойда яшайдиган бошқа миллатлар ўртасидаги муносабатлар жиддий эътиборни талаб қилади. Акс ҳолда, жамият ҳаётидаги тинчлик ва барқарорлик издан чиқиши мумкин.

Бу масала бизнинг мамлакатимиз учун ҳам жуда муҳим. Ўзбекистон ҳудудида қадимдан кўплаб миллат ва элат вакиллари баҳамжиҳат истиқомат қилиб келган. Улар ўртасида асрлар давомида миллий низолар бўлмагани халқимизнинг азалдан барикенглигини кўрсатади. Миллатлараро муносабатларда уйғунлик вужудга келган мамлакатларда кўп миллатлилик жамиятнинг сиёсий-иқтисодий ривожланишига самарали таъсир этади. Миллатлараро тотувлик ғояси умумбашарий қадрият бўлиб, турли халқлар бир-галликда истиқомат қиладиган минтақа ва давлатлар миллий тараққиётини белгилайди, шу жойдаги тинчлик ва барқарорлиқнинг қўллаб-қувватлаш хизмат қилади. Бугунги кунда Ер юзидa 7 миллиард-

¹ Каримов И.А. Юсак маданият – етишмас куч. Т. «Маданият», 2008. 113 бет.

II БЎЛИМ. МАЪНАВИЯТНИНГ ТАРИХИЙ, НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ЗАМИНЛАРИ

6-мавзу. Қадимги ва Ўрта аср Осиё халқлари маънавиятининг
шаклланиш жараёнлари

6.1. Маънавиятнинг тарихий илдизлари

Муайян миллат, элатнинг ўзига хос хусусиятлари, анъана ва урф-одатлари, кадриятлари, дунёқарashi, тафаккур тарзини шакллантирадиган маънавий асосларини ифодаловчи тушунча маънавиятнинг миллий асослари миллатнинг тарихи, таракқиёти ва бугунги ривожлантириш даражасининг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Ўзбекистон халқи ўз маънавиятининг миллий-этник асосларини, тарихий ва маданий кадриятлари ва ўзига хос ижобий анъаналарини минг йиллар мобайнида асраб-авайлаб, бойитиб келмоқда. Кўп минг йиллик тарихимиз шундан далолат берадики, энг мураккаб даврларда ҳам халқимизнинг мураккаб синновлардан ўтиши, ҳаётнинг турли тўфон ва бўронларига мардона дош бериб, қадди-қоматини тик тутиб яшашига қатта мадад бахш этадиган куч — юксак маънавият ва адолатга интилиш туйғуси бўлган.

Халқимизнинг ҳаёт йўлини, меросини ўрганар эканмиз, ана шу икки ҳақиқат бу жараённинг бош мезони бўлиб келганига ишонч ҳосил қиламиз. Адолат туйғуси, ўз даврининг ҳуқуқий меzonлари асосида янаш, ўзганинг мол-мулкига кўз олайтирмаслик, ҳаромдан ҳазар қилиш, инсоф ва диёнат, меҳр-оқибат каби халқимизга хос бўлган эзгу тушунчалар бугунги кунда ҳам маънавий ҳаёт асосларини ташкил этади. Турли этнос вакилларига ҳурмат, улар билан баҳамжиҳат янаш, динлараро бағрикенглик, дунёвий билимларга интилиш, ўзга халқлар илғор тажрибалари ва маданиятини ўрганиш каби хусусиятлар ҳам халқимизда азалдан мавжуд.

Шу билан бирга миллий характерга хос бўлган фазилатлар, халқимизнинг ўзига хос хусусиятлари ўзбекона маънавиятнинг миллий асосларини ташкил этади. Қадимдан Ўзбекистон ҳудудида асрлар давомида турли маданият ва цивилизациялар ёнма-ён яшаб

дан ортик аҳоли мавжуд. Ўзбекистон ҳудудида эса 130 дан ортик миллат ва элат вакиллари яшамокда. Ҳар бир миллат яратганнинг мўъжизаси бўлиб, ўз тили, дини, маслағи, кадриятлари, анъаналарига эга. Шу боис мазкур маънавий омилларнинг амал қилиши миллатлараро тотувлик шартларидан саналади. Зеро, миллатнинг истикболи бошқа халқлар ва мамлакатларнинг таракқиёти, бутун жаҳондаги вазият ва имкониятлар билан ҳам боғлиқдир. Бутун дунёда, биринчи навбатда, қўшни мамлакатларда ёнма-ён яшаётган этнослар ўртасида тинчлик, осойишталик, барқарорлик, ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик, тенг ҳуқуқли муносабат бўлмаса, улардан ҳеч бири ўзининг порлок истикболини таъминлай олмайди.

Шу билан бирга, бир мамлакат доирасида миллий манфаатларни тенг қондириш, улар ривожини таъминлаш жуда мураккаб масала эканини ҳам англамоғимиз даркор. Миллатлараро тотувлик ғояси ана шу масалани тўғри ҳал қилишга ёрдам беради. Бу ғоя-бир жамятда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатликнинг маънавий асосидир. Бу ғоя — ҳар бир миллат вакилининг истеъдоди ва салоҳиятини тўла рўёбга чиқариш учун шаронт яратади ва уни Баған равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби эзгу мақсадлар сари сафарбар этади. Мамлакатимизда ушбу ғояни амалга оширишга қатта эътибор берилмоқда.

Неча минг йиллик тарихимиз шундан ғувоҳлик бермоқдаки, олижаноблик ва инсонпарварлик, миллатлараро тотувликка интилиш халқимизнинг энг юксак фазилатларидан ҳисобланади. Бу боладаги анъаналар авлоддан авлодга ўтиб келмоқда. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 8-моддасида «Ўзбекистон халқини миллатидан катъий назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади», деб аниқ белгилаб қўйилган. «Ўзбекистон халқи» тушунчаси мамлакатимизда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатлик учун маънавий асос бўлиб хизмат қилади. Юртимизда бугунги кунда 130 дан ортик миллий-маданий марказлар ишлаб турибди. Уларнинг турли йўналишдаги фаолияти, биринчидан, ўз вакилларини миллий тарих, урф-одат ва анъаналардан хабардор қилишга, иккинчидан, халқнинг ўз-ўзини англашига таъсир этиб, миллатлараро тотувликни мустаҳкамлашишга хизмат қилмоқда.

келган, бу эса тинчликсеварлик, саховат, меҳр-окибатлилик фазилатлари билан ажралиб турадиган ўзига хос менталитетнинг шаклланишида муҳим аҳамият касб этган. Бу нафақат ўзига хослик, балки аҳамияти ва моҳияти жиҳатидан бебаҳо бўлган ғоят қатъий бўлиқдир. Бир томондан, халқнинг ўзига хослиги ва бетакрорлигини сақлаш учун, бошқа тарафдан, тарихан шаклланган қадимий миллий маданиятлар, санъат ва халқ ижодиёти, минг йиллар мобайнида таркиб топган миллий анъана ва урф-одатларнинг ўзаро янгилашуви ҳамда бир-бирини бойитишида Ўзбекистонда яшаётган турли миллат, элат вакиллари ўртасида ўзаро ҳамжиҳатлик ва ҳурмат муҳитини қарор топтириш учун очилаётган имкониятлар юмшак аҳамиятга эга.

Инсонлар ўртасидаги ана шу ўзаро ҳурмат муҳити, улар қайси тарафда сўзлашишдан қатъий назар, Ўзбекистон деб аталган ягона Ватанда ҳукм сураётган тинчлик, барқарорлик ва осойишталикнинг энг муҳим асоси ва гарови бўлиб хизмат қилмоқда. Ўзбекистон тарафларнинг турли саҳифалари кўздан кечирилганда, ўзбек халқи маънавияти билан боғлиқ шундай маълумотларга дуч келиш мумкин. Улар ҳалоллик, ҳаромдан ҳазар, таъмагарликдан нафратланиш, қарлик сингари туйғулар этносга хос энг олижаноб фазилатлар эканидан далолат беради. «Бировнинг ҳақи», «Қиёмат қарз», «Пешона тери» деган ибратли сўзлар бунинг яққол ифодасидир. Масалар: «Бобурнома»да темурий ҳукмдор Умаршайх Мирзонинг нақадар адолатли ва ҳалол инсон бўлганлигини кўрсатувчи бир маълумот келтирилган. Бир йили Хитойдан Фарғонага келаятган минг қишлоқ қарвон ўш тоғларида қор кўчкиси остида қолиб, ҳалок бўлган. Умаршайх Мирзо дарҳол одамларини юбориб, қарвоннинг юбларини назорат остига олдирган. Эгалари ҳалок бўлган бу молларни икки йилдан зиёд эҳтиётлаб сақлаган. Хуросон ва Самарқандга махсус одам юбориб, қарвон эгаларининг меросхўрларини даржақлашиб, топтирган ва уларни ўз мамлакатига чакиртириб, молларни тўлалигича қўлларига топширган.

Ҳозирги даврда ҳам ҳаётимизда шундай эзгу тушунчалар барқарор ва устувор. Бундай мисоллар маънавиятнинг миллий асосларини мустаҳкам эканидан далолат беради. Ҳар қандай этнос маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётини қариятларидан айри ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди. Бу борада маънавий мерос, маданий бойликлар, қўхна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омил ва манба сифатида хизмат қилади.

Шундай манбалардан бири халқимизнинг миллоддан олдинги даврдаги ҳаёти, дунёқарashi, олам ва одам тўғрисидаги тасаввур, урф-одат ва маънавий қадриятлари, ғоялари, диний қарашлари ҳақида маълумот берувчи «Авесто» ҳисобланади. Ушбу нодир китоб айни замонда бу қадим ўлкада, бугун биз яшаб турган тупроқда буюк давлат, буюк маданият, буюк маънавият бўлганидан гувоҳлик берувчи бебаҳо тарихий ҳужжат бўлиб, минг йиллар, асрлар давомида авлод-аждодаларимиз учун маънавий-руҳий таянч, чексиз кўч-қувват манбаи бўлиб келган.

Бу таълимотда эзгулик учун қадам қўйган одам уч асосий таъмоил, яъни ниятнинг эзгулиги, сўз ва шартларнинг бутунлиги, амалларнинг инсонийлигига таянсагина мақсадга етиши таъкидланган. Булар инсон ва жамият ҳаётида ўта муҳим қадриятлар ҳисобланган. Маънавиятнинг миллий асослари инсонни ерга ва унинг бойликларига бўлган муносабатини ҳам ўз ичига олади. Одамларни дарёларнинг мусаффолиги ва тупроқ унумдорлиги ҳақида ғамхўрлик қилишга даъват этган зардуштийлик айнан бизнинг заминимизда вужудга келгани тасодифий эмас. Бошқа таълимотлар – буддизмнинг ва манийлик ҳам табиатни асраб-авайлаш идеал жамиятга олиб борадиган энг муҳим йўللardan бири эканини тарғиб қилган.

Маънавиятимиз миллий асосларининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири жамият ҳаётининг, одамлар турмуш тарзининг кўпрок анъана, урф-одатлар орқали бошқарилишидир.

Қадимдан Шарқда, жумладан, халқимиз турмуш тарзида кўпгина анъаналар қонунлар даражасига кўтарилган. Барча маросимларда маҳалла аҳли иштирок этган. Минг йиллар мобайнида маҳалалар чиннакам миллий қадриятлар маскани, маънавият мактаби, вазифасини адо этиб келмоқда. Ўзаро ақиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кишилар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, тўй-томоша, ҳашар ва маъракаларни кўпчиликл билан бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш сингари анъаналар маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган.

Халқимиз учун жамоа, маҳалла-қўй билан бирга ҳамоҳанг бўлиб яшаш, эл қаторидан чиқмаслик керак, деган тушунча ниҳоятда қадри. Сохта урф-одатлар одамлар елкасига машаққатли бир юк, аниқроғи, оғир мажбурият бўлиб тушади. Шу боисдан ҳам ҳозирги даврда улардан воз кечиш зарурати тугилмоқда. Истиқбол йилла-

лар Ахурамазда киёфаси оркали кўрсатилган. «Авесто»нинг туб маъно-моҳиятини белгилаб берадиган «эгу фикр, эгу сўз, эгу амал» тамойилини оладиган бўлсак, унда ҳозирги замон учун ҳам беҳад ибратли бўлган сабоқлар борлигини кўриш мумкин. Ана шундай фикрлар, яъни эгу ниёт, сўз ва иш бирлигини жамият ҳаётининг устувор ғояси сифатида талкин этиш бизнинг бутунги маънавий идеалларимиз билан нақадар узвий боғлиқ, нечоғлиқ мустахкам ҳаётий асосга эга экани, айниқса, эътиборлидир.¹ «Авесто»да юртимиз заминиде яшаган халқларнинг исломгача бўлган даврдаги табиий-илмий қарашлари, айниқса, ахлоқи ва маънавиятининг ривожланиши тарихига оид ғоят муҳим манбалар бор.

«Маълумки, бу дунёда ҳар қайси миллатнинг ўз афсонавий қаҳрамонлари, ўзи севиб ардоқлайдиган атоқли инсонлари бўлади. Халқимиз азалдан ўз вужуди, ўз томирида мавжуд маънавий қудратга муносиб бўлмоққа интилиб, ўз ўғлонларини мардлик ва ҳалоллик, жасурлик руҳида, эл-юрт учун жонини ҳам аямайдиган асл инсонлар етиб тарбиялаб келган.

Шу маънода халқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлмиш «Алпомиш» достони миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, авлодлардан авлодларга ўтиб келаётган қаҳрамонлик қўшиғидир. Агарки, халқимизнинг қадимий ва шонли тарихи туганмас бир достон бўлса, «Алпомиш» ана шу достоннинг шох байти, десак, тўғри бўлади...

Шу боис «Алпомиш» достони бизга ватанпарварлик фазилатларидан сабоқ беради. Одил ва ҳақгўй бўлишга, ўз юртимизни, оиламиз кўргонини кўриклашга, дўсту ёримизни, орномусимизни, ота-боболаримизнинг муқаддас мазорларини ҳар қандай тажовуздан ҳимоя қилишга ўргатади.² Бир сўз билан айтганда, халқимизнинг енгилмас баҳодири - Алпомиш тимсолида биз Ватанимизни, ёмон кўзлардан, бало-қазолардан асрашга қодир, керак бўлса, бу йўлда жонини ҳам фидо қилишга тайёр бўлган азамат ўғлонларимиз³ - бутунги алпомишларнинг маънавий киёфасини кўрамиз.

Марказий Осиёда маънавият тўғрисидаги қарашлар ривожиде VIII-XII асрлар катта аҳамиятга эга. Бу даврда ижтимоий-сиёсий ҳаёда муайян тинчлик ҳукм сураётган, ислом дини кўпгина шарқ халқларининг умумий динига айланган эди. Қуръони Каримда

рида маънавий тикланишнинг ижобий, бунёдкорлик моҳиятини кўч қайтиришга қаратилган режа ва дастурлар ишлаб чиқилди. Ушбу дастурлар қайта тикланаётган маънавий меросга ҳолис ёндашишга, энг муҳим, умуминсоний қадриятларни бойнатадиган ҳамда жамиятни янгилаш талабларига жавоб берадиган, маънавий жиҳатдан ижобий аҳамиятга эга урф-одат, маросим, анъаналарни танлаб олиш заруратига асосланган.

Маънавиятнинг тарихий илдилари - халқимизнинг маънавий тараққиёти, миллий тафаккур пойдевори, халқимиз маънавиятининг шаклланиши ва такомиллашуви жараёнини ифодаловчи тушунча. Мазкур мавзунинг мазмун-моҳияти Президент Ислам Каримовнинг «Юксак маънавият - енгилмас куч» асарида қуйидагича асослаб берилган: «Албатта, ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди». Халқимиз маънавиятининг тарихий илдилари заминимизда яратилган қадимий тош битиклар, ривоятлар, афсоналар, ҳикоялар ва достонларга, яъни халқ оғзаки ижодида бориб тақалади. Спитамен, Алпомиш, Гўрғули, Тўмарис ва Широқ тўғрисидаги ривоят ва достонларда ватанпарварлик, мардлик, дўстлик, садоқат, вафо, халқ ва юрт озодлиги учун фидойилик руҳи бадий тасвирланган. Маънавиятнинг тарихий илдилари мавзуси диний дунёқарашлар ва уларнинг энг қадимий шаклларида ҳам ўз аксини топган, ҳар бир дин ўзига хос маънавият тизимини яратган. Ана шу динларнинг асосий китобларида муайян маънавий тизимлар ўз ифодасини топган. Маънавиятнинг тарихий илдилари такомиллашиб боргани сари, улардаги маънавий тушунчалар тизими ҳам янги қирраларини намоён қилиб бораверган. «Ота-боболаримизнинг асрлар давомида тўплаган ҳаётий тажрибаси, диний, ахлоқий, илмий, адабий қарашларини ифода этадиган бу қабил тарихий ёдгорликлар орасида бундан қарийб уч минг йил муқаддам Хоразм воҳаси ҳудудида яратилган, «Авесто» деб аталган бебаҳо маънавий обида алоҳида ўрин тутди». Аждодларимизнинг қадимий китоби «Авесто»да халқимизнинг ўша даврдаги маънавияти, маданияти, урф-одатлари ва қадриятлари ёритиб берилган. «Авесто» зардуштийликнинг асосий китоби бўлгани сабабли унда бу диннинг маънавий тушунчалар тизими ҳам ўз ифодасини топган. Асарда эгулик, яхшилик, маънавий баркамоллик, хурфикрлик, инсонпарварлик каби ҳислат-

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. Т.: «Миллатият», 32-бет.

² Ўш асар, 32-33-бетлар.

³ Ўш асар, 34-бет.

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. Т.: «Миллатият», 2008. 29-30-бетлар.

² Ўш асар, 31-бет.

таърифлаб берилган маънавият тизими халқларимиз тарихи ва маданиятига ниҳоятда катта таъсир кўрсатган. Айниқса, кўп асрлар мобайнида халқимиз калбидан чуқур жой олиб, ҳаёт маъносини англаш, миллий маданиятимиз ва турмуш тарзимизни, қадриятларимиз, урф-одат ва анъаналаримизни безавол саклашда муқаддас динимиз қудратли омил бўлиб келаётганини алоҳида таъкидлаш жоиз. Юртимизда яшаб ўтган ҳар бир мутафаккир, аллома ижодида ислом дини таъсири яққол сезилиб туради. Шу билан бирга, исломнинг юртимизда тарқалиши давридаги истило оқибатида миллий маънавиятимизнинг кўп қадриятлари мусулмон маънавиятига ўрин бўшатгани тўғрисида Абу Райҳон Беруний «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида ёзиб қолдирган.

Халқимиз маънавияти ислом дини тарқалган халқлар маданиятининг ривожига ҳам катта таъсир кўрсатган. Хоразмий, Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Улғбек каби мутафаккирлар, ал-Бухорий, ат-Термизий, Марғиноний, Замахшарий, Насафий, Нажмиддин Кубро, Нақшбанд каби илоҳиёт илмининг забардаст алломалари, Лутфий, Навоий, Бобур, Бедил каби зотлар бой меросининг жаҳон цивилизациясига таъсири катта бўлган. Замонавий ислом илоҳиётчиларининг Имом Бухорий асарларини Куръондан кейинги муқаддас китоблар сифатида тан олаётгани, Имом Термизий ва Нақшбанд қабрлари муқаддас қадамжойларга айлангани бежиз эмас. «Ватандошимиз - Абу Исо Муҳаммад ибн Исо Термизийнинг маънавий мероси, жумладан, «Суннани Термизий» асари ҳам мусулмон оламида ана шундай юксак қадрланади. Алломанинг асрлар давомида олим-фузалоларга дастур бўлиб келган инсоф ва адолат, инсонпарварликни тарғиб этувчи ғоялари ҳозирги мураккаб давримизнинг кўплаб ахлоқий-маънавий масалаларини ҳал этишда ҳам муҳим аҳамият касб этиши билан эътиборга моликдир.

Милоднинг VIII-IX асрларига келиб ички урушлар нисбатан барҳам топган, ижтимоий ҳаётда нисбатан барқарорлик ҳукм сураётган эди. Бу даврда маданий ривожланиш, илм-фан ҳамда адабиётнинг тараққиёти учун имконият пайдо бўлди. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Имом Бухорий вафот этган йили, яъни милодий 870-йили тарихимиздаги яна бир муҳим сиймо - Имом Мотуридий таваллуд топган экан. Имом Мотуридий бобомизнинг ўрта асрлардаги ғоят хатарли ва таҳликали бир

вазирда ўз ҳаётини ҳавф остига қўйиб, авлодларга ибрат бўладиган маънавий жасрат намунасини кўрсатиб, ислом оламида «Мусулмонларнинг эътиқодини тузатувчи» деган юксак шарафга эришиб, бу нодир шахснинг улкан ақл-заковати ва инсониятидан далолат беради.¹ Ўша даврнинг буюк мутафаккирларидан бири Муҳаммад Мусо Ал-Хоразмий (783-850) асарида Маъмун ташкил қилган «Байтул ҳикмат»да катта мавқега эга бўлган У илгари сурган ғояларда маънавиятнинг умуминсоний асослари ифодаланган. Хоразмий олимнинг маънавиятини таърифлар экан, қуйидагича ёзади: «Ўтмиш даврларда ўтган олимлар фаннинг турли тармоқларида асарлар ёзиш билан ўларидан кейинги келадиганларни назарда тутардилар. Улардан бири ўзидан аввалгилардан қолган ишларни амалга оширишда бошқалардан ўзиб кетади, уни ўзидан кейин келувчиларга мерос қолдиради, бошқаси ўзидан аввалгиларнинг асарларини инқиралайди, бу билан қийинчиликларни осонлаштиради... ўзидан аввалгилар ҳақида яхши фикрда бўлади, такаббурлик қилмайди ва ўзи қилган ишдан мағрурланмайди». Бу сўзлар бутун Шарқ олимлари учун умумий талаб, қамолот мезони, ҳозирги интеллектual мулк эгалари маънавий қиёфасининг асосий хусусияти сифатида намоён бўлади. Шарқ маданияти тарихида муҳим ўрин тутган аллома Абу Наср Фаробий (873-950) ҳам маънавиятга катта эътибор берган. Фаробийнинг маънавиятга оид қарашлари «Мадина тул фозила» таълимотида ўз ифодасини топган. Аллома фозил ҷамият тўғрисидаги таълимотида юксак ғоялар, адолатли ижтимоий муносабатлар қарор топган даврда вужудга келадиган маънавий-ахлоқий хусусиятларнинг умумий тизимини изоҳлаб берган.

Фаробий бундай ҷамиятда диний маънавият ҳам муайян аҳамиятга эга бўлишини, аммо унда қалом (теология) ва фикр (хушқунослик) вакиллари кишиларнинг маънавий-ахлоқий қамолоти учун жавоб берадиган соҳаларни бошқаришлари, ижтимоий муносабатларнинг асосий соҳалари эса файласуф-ҳукмдорлар томонидан бошқариб борилишини таъкидлайди. Мутафаккир диний қарашлар ғоявий соҳада энг асосий аҳамият касб этган ўша даврда, нафақат Оллоҳ ғоясини, балки инсон,

¹ Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас юш. Т.: «Маънавият», 2008. 39-бет.

² Ўша асар. 32-бет.

сахифаларида ҳам ўчмас из қолдирган буюк мутафаккир ва алломаларимиз, азиз-авлиёларимизни таърифлаб, узоқ галпириш мумкин.

Маънавиятнинг тарихий илдиларининг юртимизга тегишли фалсафий-тарихий тахлили Хоразмий, Фаробий, Беруний, Ибн Синолар мероси билангина чегараланиб қолмайди. Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Наъимиддин Кубро, Аҳмад Яссавий, Нақшбандий каби забардаст намоёндаларнинг ҳам тасавуф таълимотига тўғридан тўғри алоқаси бор. Шу билан бирга, жаҳон маданиятига бебаҳо хисса қўшган Ҳофиз, Саъдий, Жомий, Навоий каби зотларнинг бу борадаги қарашлари ҳам ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. Уларнинг бутун жаҳонга машҳур бўлган «Саодатнома», «Гулистон» ва «Бўстон», «Баҳористон», «Ҳамса» каби бебаҳо асарлари жаҳон маданияти хазинасидан муносиб ўрин эгаллаган. Дунёда уларга қиёслайдиган, маънавий-ахлоқий маънавиятнинг умумий тизимлари изоҳланган китоблар бармоқ билан санарли. Ушбу анъана юртимиз маданияти тарихида асло тўхтаб қолгани йўқ ва бу борада А. Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» (XIX аср охири), А. Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» (XX аср бошлари) асарларини эслаш kifоя. Алломалардан бири Аҳмад Яссавий (1105-1166) диний, маънавий-ахлоқий маънавиятнинг ўша замонга мос келадиган тизимнинг намоён бўлиши ва амал қилиш шартларини ислом дини нуқтаи назаридан таърифлаб берган. «Девони ҳикмат» мажмуасида Яссавий маънавиятнинг асосий шакллари - иймон, ҳалоллик, поклик, ҳаё, бардош ва сабр-қаноат, чидам, беозорлик, ҳоқисорлик каби ҳислатларга таъриф берган.

Маънавий меросимизда нақшбандия тарикати асосчиси Баҳоуддин Нақшбанд (1388-йилда вафот етган), Хўжа Аҳрор (1409-1492) ва Хусайн Воиз Кошифий каби илоҳиёт илми алломалари илгари сурган гоё ҳамда қарашларнинг ҳам ўз ўрни бор. Нақшбандия тарикати мусулмон Шарқида кенг ёйилган, Жомий, Навоий ва бошқа мутафаккирларнинг хурмат-эъзозига сазовор бўлган. Ҳазрат Навоий «Ҳожа Баҳоуддин Нақшбанд» номли асар ҳам ёзган. Нақшбандийликнинг вужудга келишида Яссавий таълимотининг таъсири сезилиб туради. Аммо нақшбандийлик тарикати ўзининг кўпгина жиҳатлари билан бошқаларидан фарқ қилади. Нақшбандияда Аллоҳ висолига етиш учун дунёдан воз кечиш ёки таркидунё қилиш эмас, балки поклик,

жамият ва илм-фан маънавиятини фалсафий билимларнинг асосий мавзуларидан бири сифатида талқин этган дастлабки Шарқ файласуфларидандир.

Маънавият мавзусини Абу Райҳон Беруний (973-1048) ҳам четлаб ўтмаган. Унинг фикрича, маънавиятнинг вужудга келиши ижтимоий муносабатлар, кишиларнинг яшаш тарзи, моддий эҳтиёжлари, кизиқишлари, манфаатлари, талаблари ва мақсадлари билан узвий боғланган. Масалан, кишилар ўртасидаги ҳамкорлик одамларнинг бирлашиш эҳтиёжлари кўплиги, химоя қилиш қуроллари камлиги ва душманлардан ўзини химоя қилиш зарурати туфайли вужудга келган. Беруний хуна, савдо-сотик, мамлакатлараро маданий-илмий алоқаларни кучайтириш, ижтимоий ҳаёда илм-фанни ривожлантириш, унинг ролини оширишнинг тарафдори бўлган. У босқинчиларнинг юртимиз маданий ёдгорликларини йўқотиш соҳасидаги сиёсатини қоралайди, маданий тараққиётда ворисликнинг аҳамиятини таъкидлайди. Бутун дунёга маълум ва машҳур бўлган буюк аллома ва азиз-авлиёларимиз орасида Абдуҳолик Гиждувоний ва Баҳоуддин Нақшбанднинг муборак сиймоси алоҳида ажралиб туради. Ота-боболаримиз улўғ авлиё Баҳоуддин Нақшбандга чин дилдан ихлос қўйиб, уни «Баҳоуддин Балогардон» деб таърифлаб келишда теран маъно бор. Унинг «Дилинг Оллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин» деган ҳаётбахш ҳикмати динимизнинг олижаноб маъно-моҳиятини ёрқин ифодалайди.

Маънавият масаласи Абу Али ибн Синонинг (980-1037) ҳам диққат марказида турган. Аллоламанинг маънавиятга оид қарашлари «Донишнома», «Саломон ва Ибсол» каби асарларида ўз ифодасини топган. Унинг назарида, ўз ибтидосини Аллоҳдан олган борлик ва табиат инсонни ўраб турувчи абадий макондир. Шу жиҳатдан унинг қадри беқиёс, инсон эса ҳамма бойликларни табиатдан олади, ундан ўзига даво топади.

Ибн Сино инсон, унинг ўз-ўзини идора қилиши ҳақидаги фанларнинг аҳамиятини юксак баҳолайди. Ибн Синонинг фикрича, одамнинг қадри бошқалар билан ҳамкорлиги, яхши ахлоқий фазилятларга эга бўлишга интилиши, донолиги, бошқаларга яхшилик қила олиши билан белгиланади. Муқаддас заминимизда таваллуд топиб, вояга етган, ўз ҳаёти ва фаолияти билан нафақат тарихда, айни вақтда, башариятнинг бугунги тараққиёт

хаё, камтаринлик комил инсонга хос асосий фазилаатлар экани уқтирилади.

Ўрта асрлар маънавиятида Амир Темур ва темурийлар даврининг, умумбашарий маънавиятнинг илмий таҳлилда Улуғбек ва у раҳбарлик қилган олимлар мероси катта ўрин тутди. Подшоҳлар, ҳукмдор ва сиёсий арбобларнинг маънавияти, ҳулки, ахлоқ-одоб талаблари, давлат ва сиёсат юритиш санъати баён қилинган «Темур тузуклари» да ижтимоий-сиёсий масалалар билан бирга маънавият масаласига ҳам катта аҳамият берилган. Ушбу асар Шарқ ва Ғарбда машҳур бўлган, кўп марта чоп этилган. Унда сиёсатдоннинг юриш-туриши, сиёсат бобидаги фаолияти, халқ, қўшн, уламолар, аркони давлат ва бошқаларга муносабати учун асосий мезон бўладиган маънавият тамойиллари ўша замон нуктаи назаридан баён қилинган. Амир Темурнинг тарихимиздаги ўрни ва мамлакатни озод қилишдаги хизмати катта. Унинг мохир давлат арбоби, тажрибали сиёсатдон сифатидаги ўғит ва насиҳатлари кейинги даврнинг сиёсий арбоблари учун ҳам қўлланма бўлиб хизмат қилгани шубҳасиз. «Амир Темур бобомизнинг бундай чуқур маъноли хикматлари халқимизда қадимдан мавжуд бўлган «Билаги зўр бирни, билими зўр мингни йиқар» деган мақолга ҳамоҳанг бўлиб, инсонни доимо ақл-идрок, адолат ва юксак маънавият асосида яшашга даъват этиши билан эътиборлидир.¹ Умумбашарий маънавият таҳлилида Мирзо Улуғбек (1394-1449)нинг фикрлари ҳам ўзига хос ўрин тутди. У ўз атрофида Қозизода Румий, Али Қушчи каби мутафаккирларни тўплади, улар билан бирга умумбашарий маънавият, коинот сирлари, унда рўй бераётган жараёнларнинг аҳамиятини ўрганиш борасида ўз замонасидан илгарилаб кетди. Улуғбекнинг ҳаёти ва илмий фаолияти халқимиз маънавиятининг асосларидан бири бўлиб, юртимизда бундан неча замонлар олдин фундаментал фанларни ривожлантиришга қанчалик катта аҳамият берилганини кўрсатади. «Зижи жадиди Қўрагоний» деб номланган Улуғбекнинг астрономик жадвали ўрта асрларда лотин тилига таржима қилиниб, Европа олимлари орасида кенг тарқалгани фикримизнинг яққол исботидир. Сирасини айтганда, улар нафақат умумбашарий маънавиятни тадқиқ этдилар, балки илм-маърифат, ҳақиқат, зиёлилик, фозиллик каби умуминсоний маънавий тамойилларнинг

хусусиятларини ҳам изохлаб берганлар». «Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига ғоят қучли ва самарали таъсир кўрсатган улуғ зотлардан яна бири - бу Алишер Навоий бобомиздир. Биз унинг мўтабар номи, ижодий меросининг боқийлиги, бадийи даҳоси замон ва макон чегараларини билмаслиги ҳақида доимо фахрланиб сўз юритамиз»². Алишер Навоийнинг одил жамият тўғрисидаги қарашларида умумижтимоий маънавият тизими, комил инсон таълимотида эса энг етуқ инсон қиёфасига хос шахсий маънавият тизими таърифланиб, улар ўзаро уйғун ҳолда намоён бўлади. Мутафаккирнинг бу борадаги ғоялари бутунги мустақиллик шароитида жамият маънавиятини юксаттириш, фарзандларимизни баркамол инсонлар қилиб вояга етказишда беқиёс аҳамият касб этмоқда. Аммо Алишер Навоий вафотидан беш-олти йил ўтар-ўтмас, мамлакатда ҳукмронлик қилган темурийлар давлати таназзулга учраб, парчаланиб кетди.

Аввал, Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги, сўнгра, Қўқон хонлиги вужудга келди. Уч юз йилдан ошиқроқ даврни ўз ичига олган бу жараён хонлик, амирлик, турли сулоалар, уруғлар ўртасидаги урушлар, тинимсиз зиддиятлар орқали кечди. Яқлит цивилизациямизнинг ҳамжихатлигини таъминлайдиган умумий маънавият тизими дарз кетди. XIX асрнинг ўрталарига келиб, амирлик ва хонликларга бўлингчилигига қарамадан, мустақил яшаган Туркистон Чор Россияси томонидан босиб олинди, юртимиз империянинг мустамлакаси бўлиб қолди.

Бу даврга келиб Аҳмад Дониш, Сатторхон, Фуркат, Муқимий каби адиблар маърифатпарварлик ғояларини кенг тарғиб қилдилар. Масалан, А.Донишнинг «Ўғилларга насиҳат» асарида маънавий маданият, ахлоқ талаблари ва зиёлиликнинг инсон камолоти учун аҳамияти баён қилинган.

Хуллас, «Тарихимизнинг қайси даврини олмайлик, юртимизда илму маърифат ва юксак маънавиятга интилиш ҳеч қачон тўхтамаганини, халқимиз даҳосининг ўлмас тимсоли сифатида энг оғир ва мураккаб даврларда ҳам яққол намоён бўлиб келганини кўришимиз мумкин»³. Хусусан, XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида юртимизда жадидчилик ҳаракати вужудга

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: «Маънавият», 2008. 47-бет.
² Ўша асар, 49-бет.

³ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: «Маънавият», 2008. 45-бет.

келди. Ҳаётда рўй бераётган турли ўзгаришларни ўрганиш, умуммиллий маънавиятимизни жаҳон тараққиёти талаблари нуктаи назаридан таҳлил қилиш борасида М.Бехбудий, Сўфизода, Саидрасул Азизий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Чўлпон, Фитрат каби маърифатпарварларнинг хизматлари бекиёсдир. Чунончи, А.Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» китобида ўзига хос маънавият тизими таърифлаб берилган. Афсуски, қатағон йилларида халқимиз маънавияти хазинасидан муносиб ўрин олган бу каби асарлар тақисланди. Буюк маърифатпарвар боболаримизнинг бой меросини ўрганиш, уларни тарғиб-ташвиқ этиш чеклаб қўйилди. Фақат республикамиз мустақил бўлганидан кейингина ана шундай асарларни чоп этиш, халқимизни маърифатпарвар аждодларимизнинг эзгу ғояларидан баҳраманд этиш имкони туғилди.

6.2. Маънавиятнинг шаклланиш жараёнлари, босқичлари

Қадимги халқ оғзаки ижодиёти ва ёзма ёдгорликлар ўрта Осиё халқлари миллий маънавияти такомил босқичлари бу ўлка халқлари маданий тараққиёт жараёни билан бевосита боғлиқ бўлиб, ушбу сахнда юз берувчи ҳодиса саналди. Халқимиз маданий тараққиёти ўта мураккаб тарихий ҳодисалар мажмуини ташкил этиб, ўз ичига бир неча минг йилликларни камраб олади. Ана шу мураккаб ва кўп минг йиллик маънавий такомиллимиз жараёнидан асосий бўғинларини ажратиб олишимиз лозим. Бусиз миллий маънавиятимиз ривожланиши босқичлари ҳақида фикр юритиб бўлмайди.

1. Исломгача миллий маънавиятимиз тараққиёти.
2. Ислом минтақа маданияти такомиллида миллий маънавиятимизнинг ўрни ва мавқеи.
3. Янги давр жаҳон маданияти ва миллий маънавиятимиз такомилли масалалари.

Исломгача бўлган миллий маънавиятимиз ва унинг такомиллашиши ҳақидаги энг муҳим манбалар гуруҳини тўртта бўлиш мумкин.

1. Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто» ва туркий битиклар.
2. Қадимги Шумер, Бобил, Ашшур, Миср, Юнон, Ҳинд, Хитой манбалари ва Эрон шаҳаншоҳларидан қолган тошбитиклар.

3. Археологик ёдгорликлар-моддий ёдгорликлар ва турли иншоотлар.

4. Халқ оғзаки ва ёзма адабиёт намуналари, урф-одаглар, маросимлар, ўйинлар, байрамлар ва бошқалар.

Бизнинг энг қадимий аждодларимиз маънавият ва маърифати ҳақидаги маълумотлар асрлардан асрларга ўтиб, хозиргача сақланиб қолган халқ оғзаки ижоди намуналари: афсоналар ва қадимий ёзувларда сақланиб қолган.

Халқимизнинг ўзига хос турмуш тарзи, тафаккур ва дунёқараш, ҳаётга, воқеликка муносабатининг ифодаси бўлган бундай халқ оғзаки ижоди намуналари миллий мафкурамиз озиқланадиган манбалардир. Ўрта Осиё халқларининг қадимий афсоналари турли мавзуларда бўлган. Чунончи космогоник афсоналар, хайвонлар ва қушлар, ҳудолар ва афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги афсоналарда яхшилик бахт-саодат, қуёш нури ва иссиқлик, ёмонлик, бахтсизлик, зулмат ва даҳшатли совуққа қарама-қарши қўйилган. Шу асосда бахт ўлкаси ва бахтсизлик ўлкаси деган афсоналар юзага келган. Яхшилик ва ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш афсонавий образлар Митра, Анахита, Қаюмарс, Ейма (Жамшид), Эликбек ва бошқалар образида мужассамлаштирилган. Булар ҳақидаги афсоналар зардуштийликнинг «Авесто» китобига ҳам кирган. Митра – қуёш худоси. У кишиларга нур иссиқлик, бахт-саодат бахш этади. Шу билан бирга у яхши қуролланган бўлиб, душманларга даҳшат солади, одамларни турли бало ва офатлардан қутқаради. Митра битмас-туганмас кучга эга бўлган паҳлавон сифатида тасвирланган. У душманга нисбатан шафқатсизлик билан жанг қилади ва уни махв этади. Митра ўтда қуймас, сувда чўкмас, ўк ўтмас қаҳрамон.

Қаюмарс ҳақидаги афсона ҳам «Авестога» киритилган. Мифологияга кўра Қаюмарс ер юзида пайдо бўлган биринчи одам бўлиб, гўё у Ахурамазда томонидан яратилган ва икки вужуддан: ҳўкиз ва одамдан ташкил топган. Инсониятнинг ашадий душмани бўлган Ахриман Қаюмарсни ўлдиради. Қаюмарс танасининг ҳўкиз қисмидан 55 хил дон, 12 хил ўсимлик, сигир ва ҳўкиз, улардан эса 272 хил фойдали хайвонлар пайдо бўлди. Тананинг одам қисмидан эса эркак ва аёл жинси ҳамда металл вужудга келган деб тасвирланади.

Ейма (Жамшид) ҳақидаги афсонада одамлар учун нажоткор ҳукмрон образи тасвирланган. Шундай қилиб, юқоридаги каби

халқ оғзаки ижоди-афсоналарда халқ нажоткори ва халоскори тасвирланди, кишиларнинг маънавий ғалабаси ва ўз келажагига ишонч тасвирланган.

Халқ оғзаки ижодида мифологик образлар билан бирга афсонавий қаҳрамонлар образи ҳам юзага келган. Бу қаҳрамонлар кишиларнинг осойишталиги ва бахт-саодати учун курашиб, фидокорлик кўрсатадилар. Чунончи, Гершасп ва Эликбек ҳақидаги афсоналарда аждар ва жинларни енгган, ўлимдан қўрқмас, мард, баходир кишиларни ҳалокатдан қутқарувчи қаҳрамонлар образлари тасвирланган.

Қадимги Ўрта Осиё аҳолиси яратган оғзаки адабиёт ёдгорликлари орасида қаҳрамонлик эпоси муҳим ўрин тутди. Уларда халқимизнинг чет эл босқинчилари қарши ватанпарварлик кураши асосий ўринни эгаллаган.

Тумарис, Широқ, Зарина, Рустам, Сиёвуш ҳақидаги халқ оғзаки эпосларида ватанпарвар ва фидокор баҳодирларнинг монументал образлари яратилган. «Тумарис» эпосида Ўрта Осиё халқларининг чет эл босқинчиларига, хусусан эрамиздан аввалги VI аср ўрталарида бу ўлкага бостириб кирган эрон аҳмонийлари шохи Кирга қарши массагет қабилаларининг қаҳрамонона кураши акс этган. Кир қўшини тор-мор етилиб, унинг ўзи жанг майдонида ўлдирилади, қалласи танасидан жудо етилиб, қон билан тўлдирилган мешга солинади.

«Широқ» эпоси ҳам Ўрта Осиё халқларининг чет эл босқинчиларига қарши қаҳрамонона курашини акс эттиради. Ватанпарварлик ва жасорат, ватан ва ўз халқи бахти-саодати йўлида фидойилик қилишга шай, тайёр туриш каби юксак маънавийлик сак қабиласининг чўпони Широқ тимсолида гавдаланган.

Қадимги туркий тилда яратилган ёзма ёдгорликлардан бизгача Ўрхун-Енисей ва уйғур тилидаги ёдгорликлар сакланиб қолган. Ўрхун – Енисей ёдгорликлари V-VIII асрларга мансуб бўлиб, улардан Кул-Тегин, Билка қоон, Тунюк қабртошларига ўйиб ёзилган матнлар, айниқса, аҳамиятлидир. Бу ёзувларни туркий – рун ёзуви ҳам деб юритилади. Рун ёзуви – «яширин», «сирли» ёзув демакдир.

Кул-Тегин Билка қооннинг укаси бўлиб, 732 йили вафот этган. У урушларда зўр қаҳрамонликлар кўрсатган. Кул-Тегин

қабр тошида Билка қооннинг тилидан айтилган жудодлик қайғуси марсиаси бадий тил воситасида ифодаланган. У ўз укасининг нафотидан жуда қайғуга тушади. Чунончи, «Агар Кул-Тегин бўлмаса эди, ҳаммангиз ҳалок бўлур эдинглар. Менинг иним Кул-Тегин ўлди, мен қаттиқ қайғурдим, кўрар кўзларим ожиз бўлди, ақл-фаҳмим ўтмас бўлиб қолди, ўзим қайғурдим. Қиёматни кўк само (худо) тақсим қилади. Одам боласи ўлим учун туғилган» каби сўзлар ёзилган.

Кул-Тегин қабр тоши ёзуви турк ҳоконлиги давлатининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти қабिला ва халқларнинг урф-одатлари, тили, маънавияти ва мафқураси билан таништирувчи манбадир. Марказий Осиёда маънавият билан бирга маърифат ҳам ривожланган. Маърифат ривожининг исботи сифатида бу ўлка халқларининг ёзувини кўрсатиш мумкин. Эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида оромий, юнон, форсий миҳхат ёзуви мавжуд бўлган. Кейинчалик хоразм, сўғд, кушон, рун, (Ўрхун-Енисей) уйғур ёзуви келиб чиққан.

Қадимги Ўрта Осиёда астрномия, геометрия, геодезия, математика, физика, медецина фанлари ривожланган. Бизга қадар сакланиб қолган сўғд календари ва Абу Райхон Беруний асарларидаги маълумотлар бу ўлкада, айниқса, астрномия фани ривожланганидан дарак беради.

«Авесто» – миллоддан аввалги VII-VI асрларда марказий Осиё ҳудудида Хоразм воҳасида яратилган ва «Авесто» яъни «ҳаёт йўриқномаси» зардуштийлик динини шакллантиришга асос бўлган назарий манбаларнинг умумий ва бу диннинг асосий китоби. Марказий Осиё халқларининг қадимги даврлардаги моддий ва маънавий ҳаёти, диний қарашлари, олам ва одам тўғрисидаги тасаввур, урф-одатлар ва қадратлари ҳақида маълумот беради.

Миллоддан аввалги XIII асрдан то милодий IV асргача бўлган даврдаги тарихий воқеаларни акс эттирган. Унда маънавий юксакликка даъват этиш, одамлар ўртасида меҳр-оқибат туйғуларини мустаҳкамлашга оид фикрлар, эзгу ғоялар, маъбудалар шаънига айтилган мадҳиялар, дуолар ҳам ўз ифодасини топан. Дуализм, рух ва моддий ҳаётнинг ўзаро уйғунлигини тан олишга асосланган зардуштийлик динига кўра, бутун олам ёруғлик ва зулмат, ҳаёт ва ўлим, тана ва жон, ахшилик ва ёмонлик, эркинлик ва тобеллик сингари қарама-қарши ҳодисалар

Ўртасидаги азалий ва абдий кураш асосига қурилган. Бу кураш яхшилик ҳудоси Ахурамазда билан ёмонлик тангриси Ахриман орасидаги доимий олишув тимсолида ҳеч қачон тўхтамайди. «Авесто» қуйидаги беш қисмдан:

1. Вэндидод – 22 бобдан иборат бўлиб, унда Ахурамазда ердаги барча мавжудотнинг яратувчиси эканлиги баён этилади.
2. Виспарт – 24 бобдан иборат бўлиб, ибодат қўшиқларидан ташкил топган. Зулмат кучларига қарши қўйланади.
3. Ясна – 72 бобдан иборат бўлиб, қурбонлик вақтида маросимда айтиладиган қўшиқлардан ташкил топган.
4. Яшт – 22 қўшиқдан иборат бўлиб, зардуштийлик маъбудалари мадҳи қўйланган.

5. Хурда Авесто – Кичик Авесто – қуёш, ой ва бошқа худо ҳамда маъбудалар шарафига айтилган кичик ибодат матнларидан иборат.

Абу райхон Беруний ўзининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида келтирилган маълумотларга кўра подшо Доро ибн Доро хазинасида «Авесто»нинг 12 мингта мол терисига тилла сувида ёзилган 32 та китобдан иборат нухаси бўлган. Александр Македонский «Авесто»нинг бешдан уч қисмини ёқиб юборган, унинг тиббиёт, фалакит, фалсафа ва адабиётга доир бўлимлари эса юнон тилига таржима қилинган.

Зардуштийлик ва унинг муқаддас китоби «Авесто»да маънавият ва маърифат масалалари ва унинг бутунги кун учун аҳамияти ҳақида фикр юритамиз. Ахурамазда одамларни бир-бирлари билан муроса қилиб яшашни одат қилишлари: ғаразгүйлик, ҳасадгүйлик, калондимоғлик, шухратпарастлик қабилаарга йўл қўмаслик, қонунсиз ишлардан ўзларини тийиб юриш учун интилишга чақиради. Берган сўзининг устидан чиқиш, унга содиқ қолиш, савдо-сотикда шартномаларга амал қилиш, қарзини вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан ҳоли бўлиш – иймонлилик аломатлари эканликлари айтилади. Иймонли одам ўғрилиқ ва талончиликдан, бегоналарнинг молу – дунёсига кўз олайтиришдан, ўз-ўзига хиёнат қилиш, яна ўз иймониغا хилоф ишлардан ўзини саклай биладиган қомил инсондир. Таналарингизга нисбатан қалбингиз ҳақида кўпроқ қайғуринг, яъни аввал маънавий дунёингиз мусаффо бўлса, моддий турмушингиз ҳам мукамал бўлиб, бораверади, дейилади «Авесто»да.

«Авесто»да меҳнат ниҳоятда улуғланади. Меҳнатни яхшилик, моддий ноз-неъматлар манбаи деб билади. Инсон саховатли бўлиши учун аввало меҳнат қилиши, ўз қўли билан ноз-неъматлар яратиши зарурлиги ўқтирилади. «Дон эккан киши такводорлик уругини экади, у Маздага, ихлосмандли, эътиқодини олға суради, иймонини озиклантириб, туради». Бунга амал қилиш ўн минг марта ибодат қилиш билан баробар, юзлаб қурбонлик қилишга тенг. Экин экин, меҳнат қилиш – ердаги ёвузликни йўқотишда, деб қаралади. Ғалла ердан униб чиққанда, - дейилади «Авесто»да, -девлар ларзага келади. Ғалла ўриб олинётганда девлар нола – фарёд чекади, ғалла янчилиб, ун қилинаётганда улар маҳв бўлади...» деб меҳнат улуғланади.

«Авесто»да инсон ахлоқ-одоби, маънавияти қуйидаги училикда. Гумага – яхши фикр, Гугта-яхши сўз, Гаваршта – яхши ишда ифодаланади. «Мен яхши фикр, яхши сўз, яхши ишга шон-шавкат бахш этаман», - деб таъкидлайди Ахурамазда.

Яхши фикр деганда яқин кишиларга меҳрибонлик, муҳтожлик ва ҳавф-хатар остида қолганда ёрдам беришга шайлик, кишилар бахт ва саодати учун фаол курашга доим тайёр туриш, ҳамма билан аҳил ва тотув яшаш ва бошқалар тушунилади. Яхши сўзлар деганда эса ўз ваъдасига риоя қилиш, сўзининг устидан чиқиш, савдо-сотик ишларида ҳалол бўлиш, ўғрилиқ ва талончилик қилмаслик, бузуқликдан ўзини тийиш ва ҳоказолар тушунилади.

Яхши ишлар деганда инсоннинг ўз хатти-ҳаракатида яхши фикр ва яхши сўзларда илгари сурилган барча ижобий йўл-йўриқларга оғишмай амал қилиш назарда тутилади. «Авесто» битиклари қадимги юнонлар, римликлар, яҳудийлар, сурияликлар ва бошқа халқлар томонидан чуқур ўрганилиб, ундаги энг қимматли билимлар фикр ва ғоялар, амалий тажрибалар ўзлаштириб олинган. Айниқса, «Авесто» юнон фалсафасига хал қилувчи таъсир ўтказган «Авесто» бўйича асрлар давомида дунёнинг кўпгина мамлакатларида чуқур илмий-тадқиқот ишлари олиб борилган ва бу ишлар бутунги кунга қадар давом этмоқда.

Собиқ совет даврида «Авесто»нинг илк ватани бўлмиш Ўзбекистонда бу китобни системали равишда ўрганишининг имкони бўлмади. Қадимги аждодаларимизнинг эзгу ғоялари, миллий давлатчилик анъаналари, турмуш тарзи ва менталитетини ақс эттирган бу китоб фақат мустақиллик йилларида ўзининг

ҳақиқий кадр-қимматини топди. Президент Ислом Каримов раҳбарлигида амалга оширилган маънавий меросимизни тиклаш, ҳар томонлама кенг ўрганиш ва тарғиб этиш борасидаги кенг қўламли ишлар доирасида «Авесто» китоби ҳам янгидан ҳалқимизнинг маънавий мулкига айлантирилди. Китобнинг ҳаққимиз ва миллий давлатчилигимиз тарихи умумбашарий цивилизация ривожидagi улкан аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда 2001-йили «Авесто» яратилганлигининг 2700 йиллиги юртимизда халқаро миқёсида кенг нишонланди.

Наврӯз (форс. янги кун) - Ўрта Осиё ва Шарқ мамлакатларининг қадимий анъанавий байрами. Ислом Каримов «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидлаганидек: «Миллий маънавиятимиз азалдан қандай омил ва мезонлар негизида шаклланиб келаётгани ҳалқимиз учун энг азиз ва энг миллий байрам – шарқона янги йил бўлмиш Наврӯз айёми мисолида, айниқса, ёрқин намоён бўлади. Барчамиз доимо орзиқиб қутадиган ва катта хурсандчилик шодиёна билан ўтказадиган Наврӯз байрами биз учун ҳаёт абадийлиги, табиатнинг устувор қудрати ва чексиз саховатининг, кўп минг йиллик миллий қиёфамиз, ажойиб урф-одатларимизнинг бетакрор ифодаси бўлиб келмоқда.

Мухтасар қилиб айтганда, янгиланиш ва эзгулик тимсоли бўлган Наврӯз фалсафаси ҳалқимизга муносиб одамийлик, меҳр-окибат, мурувват ва ҳикмат каби юксак ҳусусиятлардан озикланиб келган, аждоқларимиз асрлар давомида қандай буюк инсоний ғоялардан баҳраманд бўлиб, маънавий қамол топганининг яна бир тасдиғидир, десак, ҳато бўлмайди.

Қўхна тарихимизни шу маънода кўз ўнгимиздан ўтказиб, таҳлил қиладиган бўлсак, муҳим ва ибратли бир фикрни такрор айтишга тўғри келади. Яъни ота-боболаримиз руҳий оламнинг томир-илдизлари айнан юқорида зикр этилган маънавий заминда, тарихда ҳам, бугун ҳам барчанинг ҳавасини тортиб келаётган олижаноб фазилатлар асосида шаклланган»¹.

Наврӯз байрамининг сарчашмалари қадимги аждоқларимизнинг қоинот, қуёш, ерга бўлган эътиқодлари асосида вужудга келган. Бундан 4-5 минг йил илгари аждоқларимиз қуёшни энг буюк қуч, ҳаёт чашмаси, ёруғлик ва иссиқлик манбаи деб ўйлаган, унга атаб махсус маросимлар ўтказишган. Маросимлар

катта байрамларга айланиб «йил боши» вазифасини ҳам ўтаган. Наврӯз қоинот ва табиат қонунлари, қуёшнинг ҳамал буржига кириши, кеча ва кундуннинг тенглашиши, кундуннинг узая бориши, табиатнинг жонланиши, баҳорнинг келиши билан боғлиқ ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон ҳудудида Наврӯз асрлар давомида мазмунан чуқурлашиб, шаклан бойиб борган. Наврӯз байрамида оммавий халқ сайиллари уюштирилган, янги унган кўзатлардан тансиқ таомлар пиширилган.

Наврӯз халқ ҳаётидаги энг муҳим кун ҳисобланган, чунинчи:

1) Наврӯз шундай руҳий қайфиятни вужудга келтирганки, унда ҳамма хурсанд, шод ва бахтиёр бўлади;

2) қадимдан байрамлар ўзига хос вақт ўлчови ҳисобланган, шу жумладан, Наврӯз ҳам вақт ўлчами сифатида хизмат қилган, яъни-йил бошини нишонлаш вақти келганида, одамлар яна бир-йил ўтганини ҳис қилишган. Демак, Наврӯз вақтини чуқур ҳис қилиш, эъзозлаш, қадрига етиш учун шароит яратган;

3) Наврӯз ҳаётнинг энг яхши томонларини акс эттирадиган кўзгу бўлиб келган. Ушбу кун кишилар энг яхши одатларини намоёниш этиб, чиройли либослар кийишган, лаззатли таомлар тайёрлашган. Ўз қобилиятларини намоёниш этишган, кўтаринки қайфиятда бўлишган;

4) Наврӯз жисмоний ва ақлий меҳнатдан озодлик ҳамда турли мажбуриятлардан эркинлик кун ҳисобланиб, одамлар кундалик иш, вазифа, бурч, таъшишларидан озод бўлган;

5) Наврӯз кунда тенглик ҳукм сурган. Ҳамма бир қозондан овқат еб, бир хил томоша кўрган, биргаликда сайилгоҳларга чиқишиб, сайр қилишган;

6) Наврӯз кунини – тинчлик кунини ҳисобланган, урушлар тўхтатилган. Халқ одатларига кўра, бу кунни ҳафтарчиликлар унутулб, ўзаро аразлашганлар ярашишган. Танишлар дўстлашган, ҳамжиҳатлик, дўстлик руҳи барқарор бўлган;

7) Наврӯз кунинида вужудга келган руҳий кўтаринчилик кишиларда эртанги кунинга умид уйғотган, инсонлар келажакка ишонч билан қарашган, ҳаётнинг янада гўзал бўлишига ҳаракат қилишган.

Тарихий тараққиёт жараёнида босқинчилар халқнинг энг сеvimли байрами-Наврӯз орқали ўз ғояларини сингдиришга кўп ҳаракат қилишган. Ўлкага ислом дини кириб келгандан кейин

¹ Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: «Маънавият», 2008. 35-бет.

Наврӯз байрами ман қилинсада, аммо халқ сеvimли байрамини нишонлашда давом этган. Ўрта Осиё ва Эрон халқлари араб халифалиги ҳукмронлигидан қутилган даврдан бошлаб, Наврӯз байрамини ўтказиш янада расмий тус олган. Аммо, собиқ иттифок даврида Наврӯзнинг аҳоли аянчли бўлди. Халқнинг миллий анъаналари шўролар мақсадига хизмат қилмагани учун унга қарши расмий ва норасмий кураш олиб борилди. Бироқ Наврӯзни нишонлаш тўхтамади. Анъаналар учун кураш миллат раvнақи учун, миллат раvнақи учун кураш эса мустақилликка эришиш учун курашга айланди.

1989 йил 28 февралда Президент Ислom Каримовнинг фармони билан Ўзбекистонда наврӯзни умумхалқ байрами сифатида нишонлаш тўғрисида қарор қабул қилинди. 1990 йилдан эса 21 март – «Наврӯз миллий – халқ байрами куни» деб эълон қилинди. Мустақиллик шарофати билан қайта тикланиб, истиқлол ғоялари билан суғурилиб, мазмунан ва шаклан бойиған наврӯз билан бирга янгиланиш, руҳий покланиш, табиий ва маданий бойликларни сақлашга чорлаш, атроф-муҳитни тартибга солиш, ободонлаштириш, аҳоли ўртасида меҳр-муруват, дўстлик, аҳллик биродарликни мустаҳкамлаш, миллатлараро ҳамжihatлик, тотувликни ривожлантириш омиллари ҳам кучайди.

Наврӯз халқимиз учун покланиш, руҳланиш, янгиланиш ва маънавий камол топиш байрами бўлиб қолмоқда. Қадимий Наврӯз ўзининг асл моҳиятини сақлаб, янги ғоялар билан бойиб, аҳиллик, тотувлик, халқлар бирдамлиги ва дўстлиги байрамига ҳам айланган.

6.3. Ўрта Осиё – Шарқнинг юксак маънавият ва тафаккур маркази

Ўрта Осиё тарихий вақeаларга ғоят бой, илм-фан, маданият ва маънавиятнинг марказларидан бири бўлиб келган. Бу ўлка дунёга маънавият ва маърифатнинг барча соҳаларида юзлаб, минглаб жаҳоншумул улуғ зотлар, давлат арбобларини тарбиялаб берган. Умумбашарият маърифатпарварлигини яратишда буюк аждодларимиз беvosита иштирок этганлар, унинг тараққиёти ва бойишига улкан hisса қўшганлар. Ўрта Осиё маданий мероси жаҳон маданияти ва маърифатининг узвий ажралмас таркибий

қисмидир.

Аждодларимиз эъзozлаб келган, асрлар қаъридан олиб ўтилган фалсафий-ахлоқий панд-насихатлар, қадриятлар сиёsat қурбони бўлди, эътибордан четда қолди. Бу эса ёш авлоднинг маънавиятга салбий таъсир ўтказди.

Мустақиллик туфайли она заминимизнинг маънавий меросини чуқурроқ ўрганиш, таҳлил этиш имкониятига эга бўлди. Ўз тарихини билмаган халқнинг кeлажаги ҳам бўлмайди. Она заминимизда бундан неча асрлар аввал яратилиб, то ҳануз юртимизга кўрк бағишлаб турган қадимий обидалар, осори атиқалар халқимизнинг юксак салоҳияти, куч-қудрати, бунёдкорлик анъаналари ҳақида, ватанимизнинг шонли тарихи тўғрисида тасаввур ва тушунчалар бeради, шу мукаддас диёрда яшайдиган ҳар бир инсон қалбида ғурур-ифтихор туйғуларини уйғотади.

IX-XII асрларни Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари «Ренессанс» (Уйғониш) даври деб атайдилар. Маънавият ва маърифатнинг ғоят гуллаб-яшнаганлиги бу давр учун характерлидир. Бу даврда қомусий илм eгалари, ажойиб шоирлар, буюк давлат арбоблари етишиб чиқди. Дунёвий фанлар тез суръатларда тараққий этди. Таржимонлик фаолияти ривожланди. Бу жараён, айниқса, халифа Маъмун ибн Хорун ар Рашид (813-833-йй.) даврида Богдодда «Байтул-ҳикмат» (Донишмандлар уйи) ташкил этилган пайтда тезлашди. Юнон фалсафаси ва табobati, ҳинд ҳисоби, алкиме ва илми нуҷумга оид асарлар араб тилига ўтирилди. Бунга Марказий Осиёдан етишиб чиққан мутафаккирлар Аббос ибн Санд Жавҳарий, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий, Аҳмад ал-Фарғоний, Муҳаммад ал Хоразмийлар ҳам катта hisса қўшганлар.

Ренессанс – Уйғониш даври маданияти, маънавияти ва маърифати моҳият-эътибори билан гуманистик дунёқараши, антик давр маданий меросига мурожаат қилиши бамисоли унинг қайта уйғонишини англатади, табиий фанлар ривожини, фанда универсаллик (қомусийлик)ни, гуманизмни тарғиб этиш ва бошқаларда намоён бўлади.

Шарқ ренессанси даври қуйидаги умумий хусусиятларга эга:

1. Маданият, дунёвий фанлар ва ислом ақидашунослигининг

тараққиёти.

2. Юнон, рум, форс, ҳинд ва бошқа маданиятлар ютуқларини суяниш.
3. Астрономия, математика, минералогия, жўғрофия, кимё ва бошқа табиий фанлар ривож.
4. Услуб (методология)да рационализм, мантикнинг устунлиги.
5. Инсоний дўстлик, юксак ахлоқийликнинг тарғиб этилиши.
6. Фалсафанинг кенг даражада ривож топиши.
7. Адабиёт, шеърят, риториканинг кенг миқёсда ривожланиши.

8. Билимдонликнинг қомусий характерда эканлиги.

Ўрта Осиёнинг кўҳна ва ҳамина навиқрон Бухоро, Хива, Самарқанд каби шаҳарлари қадимдан фан, маданият ва маънавиятнинг маркази бўлиб келган. Ўрта Осиё табиий-илмий тафаккури ривожининг бошланиши буюк алломалар Мусо Мухаммад Ал-Хоразмий, Аҳмад ал-Фарғоний, Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Синоларнинг номи билан боғлиқ.

Мухаммад Ал-Хоразмий (783-850-йй.) га дастлабки буюк шухратни «Ҳисоб ал-Ҳинд» («Ҳинд ҳисоби») номли рисоласи олиб келди. Мазкур рисолада жаҳон фани тарихида биринчи марта ўнлик система ва унинг амалий аҳамияти ҳақида сўз боради.

Ал-Хоразмий томонидан «0» (нол рақам)нинг кашф қилиниши инсоният илмий тафаккурининг бекиёс улкан ютуғидир. Ал-Хоразмий томонидан ёзилган «Ҳисоб ал-Ҳинд» китобида энг муҳим олтига арифметик амаллар – қўшиш, айириш, кўпайтириш, бўлиш, даражага кўтариш ва квадрат илдиз чиқариш қабилар ишлаб чиқилган ва унинг услуб ва қонунлари кашф этилган эди.

Ал-Хоразмийнинг яна бир буюк хизмати алгебра фанини кашф этгандир. Алгебранинг мустақил фан сифатида вужудга келиши ва ривожланиши Ал-Хоразмий фаолияти билан боғлиқ. «Алгебра» атамасининг ўзи Ал-Хоразмий томонидан ёзилган («Алжабр ва алмуқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб») номли рисоладаги «алжабр» сўзининг латинча талаффуз ифодасидан келиб чиққан.

Алгоритмлар назариясини ҳам Ал-Хоразмий номи билан боғланганлиги, ҳатто «Алгоритм» атамаси ҳам латинча ифода

этилган «Дихи Алгоритми» (дедики Ал-Хоразмий) сўзидан келиб чиққанлигини ҳеч ким инкор этолмайд.

«Алгоритм» тушунчаси ҳозирги замон кибернетикаси, ЭҲМ (электрон ҳисоблаш машинаси) ва ҳозирги замон информатсион технологияси ҳамда жараёнларнинг асосий категориясига айланган.

Мухаммад Ал-Хоразмий «Ҳисоб ал-Ҳинд», «Зижи Хоразмий», «Астрология бўйича рисола», «Куёш соати ҳақида рисола», «Ернинг шакли ҳақида китоб», «Тригонометрик жадваллар», «Мушиқа бўйича рисола», «Тарих ҳақида» ва бошқа асарларнинг муаллифи.

Аҳмад ал-Фарғоний (798-861-йй.) машҳур фалакиётшунос олим. Унинг асосий асарлари «Фалакиёт илмининг усуллари ҳақида китоб», «Аҳмад ал-Фарғоний жадвали», «Устурлаб билан яна қилиш ҳақида» китоб, «Устурлаб ясаш ҳақида» китоб, «Самоний ҳаракатлар ва юлдузлар фанининг мажмуаси ҳақида китоб» ва бошқалар. Аҳмад ал-Фарғонийнинг «Астрономия асослари» китоби ўша давр астрономия соҳасидаги билимларнинг юмуси бўлган. Унда қадимги фалакиётшунослик билимлари, унинг қондалари, усуллари баён қилинган. Асар XII асрдаёқ латин тилига таржима этилиб, кўп асрлар давомида Европада астрономия фанини қўллаш, дарслик сифатида хизмат қилиб келган.

Аҳмад ал-Фарғоний ўз асарлари, илмий кашфиётлари билан жаҳон фани ва маданияти тараққиётига муносиб ҳисса қўшди. У кўпни тўтилишини олдиндан айтиб берди. Ернинг шарсимон эканлигининг кашф этилиши олимга катта шухрат келтиради. 1994-йил ЮНЕСКО томонидан аллома таваллуд топанлигининг 1200 йиллиги кенг нишонланди.

Шарқ фалсафий, ижтимоий, ахлоқий фикр ривожини Абу Наср Фаробийсиз (873-950-йй.) тасаввур этиш кийин. У «Шарқ Аристотели», «Иккинчи муаллим» деган унвонга сазовор бўлган машҳур мутафаккирдир. Шарқда қадимги Юнонистоннинг энг машҳур файласуфи Аристотелни «Биринчи муаллим» деб атаган Фаробий 70 дан ортқ тил билган қомусий олим. У яратган асарларнинг умумий сони 160 дан ортқ бўлиб, уни икки тўртта ажратиш мумкин.

1. Қадимий Юнон файласуфлари ва табиатшунослари Аристотел, Платон, Эвклид, Гален ва бошқаларнинг илмий

меросини таржима қилиш, шарҳлаш, тарғиб қилиш ва ўрганишга бағишланган асарлар.

2. Ўрта аср фанининг табиий, ижтимоий-фалсафий соҳаларига оид рисолалар.

Бу борада Аристотелнинг «Метафизика» китобининг мақсади тўғрисида», «Осмон системаси» китобига изоҳ», «Этика» китобига шарҳ», «Қонунлар ҳақида китоб», «Бўшлик ҳақида китоб», «Музыка ҳақида сўз», «Фалсафани билишдан олдин нималарни билиш кераклиги тўғрисида», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Инсон аъзолари ҳақида рисола», «Донолик асослари», «Мантик илмига кириш», «Ақл тўғрисида», «Фозил одамлар шахри» ва бошқа асарларини кўрсатиш мумкин. Фаробийнинг фикрича, инсон ва жамиятнинг ғалабага эришуви, яхшиликни қўлга киритиши, ахлокий ва ақлий мукаммалликка кўтарилиши инсон ва жамоатнинг ўз қўлидадир.

У давлатни фозил ва жоҳил давлатларга бўлади. Фазилатли шаҳарларда илм, фалсафа, ахлоқ-маърифат биринчи ўринда бўлмоғи лозим, деб билади. Шунда жамият етуқликка эришади, дейди. Фозил шаҳар бошлиғи билимли, ҳақиқатни сеувчи, ёлгон ва ёлгончиларга нафрат билан қаровчи, адолатни яхши кўрувчи ва адолат учун курашувчи бўлиши керак деб айтади. Фаробий инсоннинг камолоти учун хизмат қилган, хайр – эҳсонли ишлар, гўзал инсоний фазилатларни яхшилик деб ҳисоблайди. Инсоннинг камолотига тўқинлик қилувчи дангасалик, бекорчилик каби ёмон одатлар билимсизлик, онгсизлик, касб-хунарга эга бўлмаслик каби нуқсонларни ёмонлик деб ҳисоблайди ва кишиларни ундан огоҳлантиради.

Фаробий ҳаётнинг олий мақсади бахт-саодатга эришувдан иборат, кишилар бунга оламни ўрганиш, касб-хунарни ва илмларни ўзлаштириш, маърифатли бўлиш орқали эришади деб қарайди.

Абу Наср Фаробий ўзининг «Фозил одамлар шахри» китобида инсон тақомилини тўрт босқичга бўлади.

1. Илк босқичда инсон қалби гуёки ўрмон бўлиб, унда ғазаб, ёлгон ва жаҳолат ҳукмрон бўлади.

2. Комиллик йўлига киришга аҳд қилган инсонда ўзини-ўзи англашга қатъий уриниш эҳтиёжи туғилади. Тинимсиз меҳнат натижасида инсон тақомилининг иккинчи босқичига кўтарилади. Бу даврда ўзини тия билиш ва адолат каби хусусиятларни асосий

мезонга айлантиради.

3. Инсон тақомилининг учинчи даври ижодий давр ҳисобланиб, унда мустақкам билим, эътиқод, ўзгаларни тушуниш устувор мавқе касб этади.

4. Инсон комиллик сари интилар экан, ўз тақомилининг тўртинчи даврида донолик, файласуфлик мақомига эришади. Бу даврда унинг адолати ва муҳаббати ҳам мукамал даражага етади. Муҳими, у нафакат ўзини, балки бошқаларни ҳам бахт-саодат сари етаклай олади.

Абу Наср Фаробийнинг фикрича, инсон ўз-ўзидан бахтли бўла олмайди, у бахтли бўлиши учун жамият унга маънавий унсурларни тақдим қилиб бериши керак. Бунинг учун аввало одамларни ахлокий жиҳатдан фозиллаштириш даркор. Демак, одамларни фозиллаштириш учун қўйидагиларни билиш лозим:

1. Кишини туйғу қуввати озиклантиради ва туйғу ҳаёл суришига туртки беради.

2. Ҳаёл тафаккурни ҳосил қилади.

Кишилардати энг бирламчи қувват – туйғудир. Туйғуси ўлган киши ахлокий-руҳий жиҳатдан ривожланмайди. Шу сабабли Фаробий туйғу ҳаёлининг, ҳаёл тафаккурнинг манбаи эканлигини уқтиради. Одамлар ўз туйғуларини авайлаш керак, бу билан ҳаёл суришга йўл очилади, ҳаёл туйғули фикрлаш ва англаш келиб чиқади. Фаробий бу уч туйғудан тарбиялашни уқтиргач, энди қалб ва миёни тушунтиради. Қалб баданнинг ҳеч бир аъзосига бўйсунмайди, миёна ҳам шундай, лекин у факат қалбга бўйсунди. Чунки қалб туйғулар, ҳислар ва сезгилар макони бўлиши билан инсоннинг бутун вужудини бошқаради ва миёна ҳам ундан қувват олади. Фаробий миённинг қалбга бўйсунлигини таъкидлаш билан маънавий манба ақлда эмас, руҳий туйғуларда эканлигига ишора қилади. Демак, туйғуларни тарбиялаш билан маънавият ҳосил қилиш мумкин ва бу ҳол ахлокий фазилатларни ўзликда таркиб топишига олиб келади.

Абу Райҳон Беруний (973-1048) – буюк қомусий олим ва машҳур мутафаккир. У яқин ва Ўрта Шарқнинг бой фан ва маданиятини пухта ўрганиб, қадимги Юнон мумтоз илми билан ҳам чуқур танишиб, йирик аллома бўлиб етишди. У шоир, адабиётшунос ҳам эди. Она тили бўлмиш Хоразм тилидан ташқари яна араб, суғдий, форсий, сурёний, юнон, қадимги яҳудий ҳамда

кейинчалик Ҳиндистонда санскрит тилларини ўрганди. Беруний илм-фаннинг ҳамма соҳаларида самарали ижод этиб, 162 та китоб ва рисолалар қолдирди. Шулардан атиги 28 таси бизгача етиб келган.

Ҳозирги пайтда алломанинг «Қадимги халклардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Маъданшунослик», «Масъуд қонуни», «Мунажжимлик санъатидан бошлангич тушунчалар», Ибн Сино билан савол-жавоблари нашр этилиб, турли тилларга таржима қилинди.

Берунийнинг табиий-илмий қарашлари муҳим аҳамиятга эга. У астрономик кузатишлар орқали ой ва қуёшнинг тутилиши, уларнинг ердаги ҳаётга таъсири, гидрогеология, иқлим, календар (таквим), сакланиш каби ўта мураккаб муаммоларни янги илғор услуб ва тамойиллар қўмағида ҳал этишга эътибор қаратди. Аҳоли манзилгоҳлари, маъдан ва металллар солиштирма оғирлигини белгилаш, табиий ва сунъий танланиш ғоялари, оламларнинг хилма-хиллиги ҳақидаги башоратлар, тажриба, синов кузатувга изчил муносабат Беруний даҳосининг сержило қирралари бўлиб, унинг буюк комусий олим ва машҳур мутафаккир эканлигини кўрсатиб турибди.

Берунийнинг табиий-илмий ютуқларидан бири шунданки, у Ернинг марказ эмаслигини, унинг қуёш атрофида ҳаракат қилиши ҳақидаги гелиоцентрик ғояни илғари сурди. Берунийнинг бу илмий хулосаси ўша даврдан 500 йил ўтгандан кейин астроном Коперник томонидан илмий асосда тасдиқланди.

Берунийнинг машҳур «Ҳиндистон» (Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларини аниқлаш китоби) асари 1030-йилда ёзилган. Бу асар Ғарб ва Шарқ олимлари томонидан юксак баҳоланган. Ҳиндистонда санскрит тилини пухта ўрганиш, унинг ҳинд маданияти, адабиёти ва Ҳиндистоннинг ўша давр олимлари билан яқинлашиши бу мамлакат ҳақида ўлмас асар яратишига имкон берди.

«Ҳиндистон» ҳажми жиҳатдан жуда катта асар. Ҳозирги замон Ҳиндистон олимлари Берунийнинг бу асарини ҳинд маданияти тарихини ёритиш нуқтаи назаридан жуда юқори баҳолайдилар ва муҳим манба деб биладилар. Тарихда Америка китъасини 1492 йилда денгиз сайёҳи Христафор Колумб кашф қилганлиги қайд қилинган. Аммо бу борада Берунийнинг илмий фарази мавжудлиги ҳам маълум. Олим ўзининг «Ҳиндистон»

асарида ер юзининг тузилиши, денгиз ва қуруқлик тўғрисида гапириб, ернинг чораги маъмурадир дейди. Маъмурани Ғарб ва Шарқ томондан муҳит ўраб туради. Беруний европалик олимлардан 450 йилча олдин ўз асарларида Америка китъаси ҳақида ҳам фикр юритган.

Беруний биринчилардан бўлиб, Аристотелни фан соҳасидаги хизматларига юксак баҳо бериши билан танқидий фикрларни ҳам билдиради. Беруний Аристотелнинг «Табиий жой», «Дунёнинг ягоналиги», «Оғирлик ва енгиллик» каби тушунчаларини танқид қилади. Аристотелнинг «оғир ва енгил» деган тушунчасидан фарқли равишда Беруний Ибн Синога ёзган эътирозларида ҳамма нарсанинг ер маркази томон тортилиши ҳақидаги фикрини олға сурди. Бу тортилиш кучи ҳақидаги назарияни ишлаб чиқиш йўлида қўйилган муҳим кадам эди. Берунийнинг бу назарий хулосалари XVII аср бошида инглиз олими И.Нютон кашф этган «Оламнинг тортилиш қонуни» билан илмий жиҳатдан асосланди.

Беруний ёшларни илмга ўргатиш жараёнида ақлга ва тажрибадан ўтган билимга таяниш лозимлиги тўғрисидаги ғояни илғари сурган ҳолда, болалар билиши ва ўрганиши лозим бўлган фанларни ҳақиқий фанлар (тил, адабиёт, фалсафа, тарих, этнография, шеърят, психология, математика, физика, жүгрофия, геодезия, фалакиёт, минералогия, табибиёт)га бўлади. Бу фанларнинг ҳар бирига ўз давригача бўлган билимларни умумлаштириб, ўзининг янги хулосалари билан катта ҳисса қўшди. Жумладан, Беруний умуман тил, тил илми ҳақида гапириб, тил кишилар ўртасидаги алоқа ва фикр алмашуви воситасигина эмас, балки тил илми барча фанларнинг асосини ўрганиш қалити дейилади.

Беруний ўз даврининг энг кўзга кўринган илм-фан ҳомийси эди. У мамлакат раънақини фан, маърифат ривожига кўрган. Илм-фан, маърифат саховат хизматини ўташи мумкин деб ҳисоблаган. У шундай ёзади: «Менинг бутун фикри-ёдим, қалбим – билимларни тарғиб қилишга қаратилган, чунки мен билим орттириш лаззатидан баҳраманд бўлдим. Бунини мен ўзим учун катта бахт деб ҳисоблайман.

Инсоннинг энг олий фазилати бошқалар ҳақида, айниқса, ёшлар ҳақида ғамхўрлик қилишдан иборатдир. Беруний доимо халкларнинг дўстлиги, иннок, иттифок бўлиб яшаши учун курашиб келди. Беруний инсоният ва у томонидан яратилган маданиятга киргин келтирувчи урушларни қоралади. Олим маданий ҳамкорлик

ва илм-маърифатнинг кенг тарқалишига катта эътибор берган алломадир.

Марказий Осиёда Уйғониш даврининг энг машхур мутафаккири Абу Али ал-Хусайн ибн Абдуллох Ибн Сино (980-1037/1000) фалсафа, табobat, табиатшунослик, фалакиёт, тилшунослик, математика, адабиёт, педагогика, психология, физиология, физика, мусика каби фан соҳаларига бағишлаб 450 дан зиёд ёзган асарлари билан жаҳон илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган ва ун даврида «Шайх ар-раис» («Донишмандлар сардори, алломалар бошлиғи») унвони билан тақдирланган.

Олимнинг фалсафага оид асарларининг энг йириги «Китоб аш-шифо» бўлиб, математика, математика, метафизика ва илоҳиёт қисмларини ўз ичига олади. Мантикнинг ўзи 9 китоб, физика 8 китоб, математика 4 китоб, илоҳиёт 1 китоб, жами 22 та китобдан иборат. «Китоб ан-ножат», «Аш-шифо»нинг қисқартирилган тури бўлиб, табиат, илоҳиёт, риёзиёт қисмларидан иборатдир. «Донишнома» ҳам мантик, илоҳиёт, табиат, геометрия, астрономия, арифметика, мусика каби қисмлардан иборат. «Саломон ва Ибсола» фалсафий асар. Ибн Сино билан Берунийнинг ёзишмалари физика ва фалсафага оид 18 та мактубдан иборат. Ибн Синонинг мактубларига Берунийнинг эътирозлари номли рисола ҳам chop этилган.

Ибн Сино фалсафада Аристотел таълимоти изидан бориб, Фаробий ғояларини янада камолотга эриштирди. Файласуф Шарк алломаларига хос бўлган хусусият, яъни ахлоқ, одоб, инсон психологиясининг камолотига алоҳида аҳамият беради.

Ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асарида талқин этилган таълим-тарбия хусусидаги фикрлар ғоят муҳим. У бола тарбиясини бола туғилмасдан, у она қорнидалигиданок бошлаш масаласига алоҳида эътибор беради. Унинг фикрича, бола туғилгандан бошлаб эса оёққа тургунча маълум тартибда тарбияланиб бориши лозим. Бу тартиб ўз вақтида овқатлантириш, чўмилтириш, йўргаклаш, ухлатиш каби муайян тартиб ва қоидалардан иборат. Бола табиатини мустаҳкамлашдаги муҳим воситалар алла айтиб аста-секин тебратиш, мусика эшиттириш, ашула айтишдан иборат.

Алла айтиб тебратиш унинг танасига, мусика унинг

¹ С.Отамуродов ва бошқалар. «Маънавий асослари» Ҳува қўлланма. Т., «Мерос», 2002. 111бет.

руҳини ором бахш этади, бунда бола яхши ухлайди.

Умуман, ибн Сино ёш бола тарбиясини турли шароитда муайян изчиллик ва тартиб билан олиб бориш ҳақида ёш оналарга муваффақиятлар беради:

«Болага дўк қилма, гапирма, бўлма қўпол, уйку қочар, қўрқар, асар бўлур баттол, юмшоқ бешик бўлсин ўрни ухлаганда, қаронгулик тушуб турсин мисли тундай... Уйғок чоғи ёруғликдан айирмагил, юлдуз – само кўрсун бола шодланур дил. Ранг-тусларин кўрсат унга турли-туман, кундуз кунни, этмоқ эрсанг кунин раншан. Гар истасанг, ўргатмоққа сўзу калом, эрқалатиб овоз чикар хар хил муқом».¹

Зеро, болаларнинг ўспиринликка ўтиш даври тарбияси ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, бу даврда уларда хулқ-атвор шаклланади. Ибн Сино назарида, «Бола хулқини мўтадилликда етказишга алоҳида эътибор бериш керак. Бундан икки манфаат бор. Бирин боланинг руҳи учун бўлиб, у ёшликдан бошлаб яхши хулқли бўлиб ўсади ва кейинчалик бу унга айрилмас малака бўлиб қолади.

Иккинчиси унинг бадани учундир, чунки ёмон хулқ турли анжоз бузилишларидан бўлади. Шунингдек, агар ёмон хулқ олдига кириб қолса, у мижоз бузилишини келтириб чиқаради. Масалан, газаб кучни киздиради, қайғу кучни қуритади...»²

Ибн Сино боланинг камолотга эришининг биринчи шартини ҳисобланган илму маърифатни эгаллашга даъват этар экан, илму маърифат инсонни маънавий юксакликка кўтарди ва жамият ривожининг асосий омили бўлиб хизмат қилади, дейди.

IX-XII асрлар маънавияти ва маърифати ривожига Юсуф Хос Ховиб ҳам катта ҳисса қўшган. Аллома ягона дostonи бўлиши «Қутадғу билиг» («Бахтта элтувчи билим») билан машхурдир. Бу асар 1069 йилда ёзилган бўлиб, шу асари учун унга Хос Ховиб, яъни буюк хоннинг махсус маслаҳатчиси унвони берилган. Дoston қаҳрамонлари – ҳоким Кунтуғди адолат рамзи, вазир – Оғуулди бахт рамзи сифатида, вазирнинг ўғли Учдўлмиш ақл раъси сифатида тасвирланади.

Мутафаккир инсон фақат жамиятда, бошқа кишилар билан мулоқотда ва фойдали меҳнатда чинакам камолга етади, деган ғояни илгари суради. Инсонга фойда келтирмайдиган инсон –

¹ И.Алиев ва бошқалар. «Умумий педагогика» Т., «Фан ва технология» 2011. 234 бет.
² Ўша жой.

ўликдир, деб таъкидлайди. Жамиятда меҳнат аҳли – деҳқонлар, чорвадорлар, хунармандлар хал килувчи рол ўйнайди, деб уқтиради. Шунинг учун Юсуф Хос Ҳожиб ҳукмдорга адолатли бўлиш, ўзбошимчалик ва қонунбузарликка йўл қўймаслигини маслаҳат беради.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, одам қимлигидан қатъий назар, инсон бўлиши лозим. Чунки дунёда фақат инсонийликкини абадул-абад қолади. Шу сабабли ўз номини ҳамisha яхшилик билан эслашни истаган киши фақат яхшилик қилиши лозим. У шундай ёзди: «Кимнинг одоби яхши ва ахлоқи тўғри бўлса, у киши мақсадга етади ва бахт унга кулиб боқади», чунки «яхши ахлоқ жамики яхшиликларнинг заминидир».

Мутафаккир илм ва маърифатни жамиятнинг таракқиётига, гуллаб-яшнашига олиб келувчи куч деб билиб, уларни эгаллашга даъват этади. У кишини зулмат ичидagi уйга, билимни эса ана шу уйни нурафшон этувчи машъалага ўхшатади. Шоир кишиларни сўзлаганда ўйлаб гапиришга чақиради. Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин, тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин. Маънодор сўз донолик аломати, беъмани сўз маҳмаданагарчилик, аҳмоқликдир. Шу боисдан одам кўпроқ эштиб, кам гапиришни керак, деб айтади.

Юсуф Хос Ҳожиб, шунингдек, инсоннинг ташқи қиёфаси унинг ички маънавий дунёсига мос бўлишига қатта аҳамият беради. Мутафаккир ёлгончи, мунофиқ кишилар жамият учун зарарли, бундай кишилардан узоқ бўлиш керак, дейди. Шундай қилиб, XI асрда яшаб, ижод қилган Юсуф Хос Ҳожиб «Кутадгу билиг» асарида маърифатпарварлик, юксак ахлоқий ғояларни илгари суради. Бу асар қатта маънавий-маърифий ва тарбиявий аҳамиятга эга.

Биз ўрганаётган даврда ахлоқий-дидактик мавзуда асар яратган ва шухрат қозongan шоир Аҳмад Югнакийдир. У XII аср охири ва XIII асрнинг биринчи ярмида яшаб, ижод қилган. Ундan бизгача «Хибаг ул-хақойиқ» («Ҳақиқатлар тухфаси») асари етиб келган. У ўз асарида дунёнинг бевафолиги, ўткинчилиги ҳақида гапириб: дунё гўё қарвон, фақат озгина тўхтаб ўтиладиган рабoт (қарвонсарой). Шу сабабли, деб таъкидлайди у, бу дунёдаги роҳат-фарағатга интилиш бефойда, уни деб азоб-уқибат чекнига арзимаЙди, чунки «сен бугун кўриб турган бойлик эртага гойиб

бўлади, сен ўзимники деб билган буюмлар бошқаларга қолиб қолган шунинг учун яхшилик уруғини сепиш учунгина яшаш керак» деб уқтиради. У билимли, маърифатли кишиларни етук кишилар деб ҳисоблайди. Инсон билан билимни ажратиб бўлмайди, фақат билимли кишигина камол топиши мумкинлигини таъкидлайди.

Унинг фикрича, инсон олим бўлгандан кейингина улуглик даражасига кўтарилади ва яхши ном қолдиради. Билимсиз киши инсон бўлса ҳам у ўликдир. Билим инсон учун битмас-туганмас мулоқот деб таъкидлайди. Шоир, ахлоқ-одобга алоҳида эътибор беради. Бунда асосий нарсa тилдир. Тил бахтиёрлик ва бахтиёрликнинг сабабидир, деб уқтиради. Шу билан бирга, олим бахтиёрлик ва ҳақўйлик, саҳийлик инсон учун фазилат, унга интилиш керак, дея ҳасислик ва бадфъелликни қоралайди. Камсуқумлик ва камтарлик инсонни улуглайди, деб кўрсатади.

Юқоридагилардан кўрииб турибдики, IX-XII асрлар давомида Марказий Осиёда илм, фан ва маърифат юқори даражада ривожланган. Уларнинг замирида авлод-аждодларимизнинг юксак даражадаги маънавиятга эга эканлиги туради. Буюк алломаларимиз инсоннинг амалга оширилган улкан ишлар жаҳон инсониятига қилган ҳисил-ҳисолини, инсоннинг инсоннинг ютуғи сифатида барча халқларга хизмат қилиб қолганига, бу, ўз навбатида, ҳар бир ўзбек фарзандида ғурур уйғотгани ва бу маънавий бойликларни чуқур ўзлаштиришга инсониятнинг кучайтириб бораверади.

7-маъру. Ислом динида маънавият ва шахс маънавий кнѣфасининг талқини

7.1. Дин – инсон маънавиятининг таркибий қисми

Ислом дини кўп халқлар орасида кенг тарқалган динлардан биридир. Бу динга эътикод этувчилар – мусулмонлар жаҳонда 1 млрд. 700 миллиондан кўпроқ кишини ташкил этади.

Ислом дини Арабистон ярим оролида VI асрнинг охири ва VII асрнинг бошларида пайдо бўлган. Унинг асосчиси пайғамбар Мухаммад алайҳиссалом (570–632) Маккада Қурайш қабиласига мансуб Ҳошимийлар хонадонида туғилган. У 609–610-йилларда Маккада яқка ҳудода эътикод қилиш тўғрисида тарғибот бошлаган. Аммо, зодагонларнинг қаршилигига учрагач, 622-йилда ўз тарафдорлари билан Мадинага кўчади. Шу йилдан мусулмонларнинг хижрий-йил ҳисоби бошланади.

630-йилга келиб, Макка ҳам мусулмонлар кўлига ўтади ва мусулмон давлати шаклланади. Мухаммад алайҳиссалом вафотидан кейин, бу давлатни унинг ўринбосарлари, яъни ноиблари (халифалар) бошқарадилар. Шу муносабат билан мусулмонлар давлати тарихда «Араб халифалиги» деб ном олган. Дастлаб, араб халифалиги қатта ҳудудларни эгаллаган эди. Ўрта Осиё ерлари – Мовароуннаҳр VII аср бошларидан VIII аср ўрталаригача араблар томонидан истило қилиниб, улар билан бирга ислом дини кириб келди. Ана шу даврдан бошлаб Марказий Осиёда ислом минтақа маданияти, маънавияти ва маърифати ўзига хос равишда шаклланди ва таракқиёт босқичини бошидан кечирди.

Ислом диний таълимотининг асослари – Қуръони Карим ва Ҳадис тўпламларида, шунингдек, VIII–XII асрлар давомида вужудга келган илоҳиёт адабиётларида ўз ифодасини топган.

Қуръони Карим илоҳий китоб бўлиб, у фаришта Жаброил алайҳиссалом томонидан Мухаммад алайҳиссаломга нозил этилган. Бу муқаддас китоб ер юзи мусулмонларининг дастуруламали, диний аҳкомлар манбаидир. Қуръони Карим

сахифаларини бир китобга жамлаш халифа Абу Бакр даврида бошланиб, халифа ҳазрати Усмон даврида якунланган ва кейинчалик беш нусхада кўчирилган. Ана шу кўчирилган дастлабки нусхадан бири Мовароуннаҳр мусулмонлари диний идорасида сақланмоқда. Бундай муқаддас китобнинг юритимизда бўлиши Оллоҳнинг бизнинг юртимизга бўлган инояти деб билмок лозим.

Илоҳиётда ислом дини уч кўринишдан – иймон, ислом, эҳсондан иборат, деб эътироф этилади.

Ҳадислар ислом динида Қуръондан кейинги муқаддас манба. Ҳадислар тўплами суннат деб аталади. Ҳадиси шарифларда Мухаммад алайҳиссаломнинг сўзлари, қилган иш фаолиятлари ва саҳобалар томонидан амалга оширилган ишларга муносабатлари баён этилган.

Ҳадиси шарифларни йиғиб, китоб шаклига келтириш, асосан пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссаломнинг вафотидан кейин амалга оширилган.

Бу шарафли иш хижратнинг III асрига келиб кенг қулоч ёзди ва у ҳадисшуносликнинг олтин даври деб аталади. Ислом оламнинг ўша давридаги маданий марказларидан саналган Бағдод, Куфа, Басра, Дамашқ, Бухоро, Самарқанд, Урганч, Термиз каби шаҳарларда ҳадис илми билан шуғулланувчи муҳаддислар кўп бўлган. Улар ичида энг ишончли саналганлари олтига бўлиб буларни имом Бухорий, имом Абу Муслим, имом Абу Давуд, имом Ат-Термизий, имом Ан-Насавий ва имом Ибн Можжолар тузишган. Бу буюк муҳаддисларнинг тўрт нафари туронзаминлик бўлгани бизнинг фахримиздир.

Мустақил Ўзбекистонда шу муносабат билан халқаро анжуман ўтказилди. Муҳаддислик шу қадар шарафли ва сермашқат иш бўлганки, у муҳаддисдан ақл-заковатни, куч-қувват, фидойилик, юксак иқтидор ва ҳофизани талаб қилади. Масалан, имом Бухорий жами 600 минг ҳадис тўплаб, шулардан 100 минг «Саҳих» ва 200 минг «Ғайри саҳих» ҳадисларни ёд билганликлари айтилади.

Исломда ахлоқий-ҳуқуқий қонун-қондалар – Мажмуий шариат XI–XII асрларда тўла шаклланган. Шариат қонун-қондалари Қуръон ва суннат асосида ишлаб чиқилган. Унда мусулмонларнинг ижтимоий-иқтисодий, диний, ҳуқуқий ва

талаб қилмоқ хар бир эркак ва аёл муслмонлар учун фарзидир». Бошқа бир хадиси шарифда эса илм исташининг чегараланмаганлигини кайд этиб, бундай деганлар: «Эй мўминлар, бешикдан то қабргача илм талаб қилинглр». Илмга жидду жад қилган инсонлар қанча кўп ўқиса, у ўзидаги билим денгиздан томчи эканлигини хис қила боради. Аксинча, оз илмдан хабардор бўлиб, унинг билан чегараланиб қолган одамларда ўзини билимдон қилиб кўрсатиш, гердайиш каби салбий иллатлар мавжуд бўлади, улар ўзларини бошқалардан доно хис қиладилар.

Исломда хар бир харакат одоб ва ахлоқ нормаларига бўйсундирилган. У изчил тарғибот ва ташвиқот асосига қурилган. Натияжада хар бир муслмон эътиқодда мустаҳкам, иродали инсон сифатида собит бўлиб етишган.

Исломий маънавият инсоннинг комил даражага етишишини таъминлайдиган мукаммал ахлоқий тамойиллар тизимини яратдики, булар ҳаётда, кундалик турмушда гоят зарур маданий-руҳий эhtiежларни қондира олиш хусусиятига эга. Исломда муомала одобиға жуда қатта эътибор берилган. Негаки тинчлик, осойишталик ҳукм суриши ва таъминланишида муомалани тўғри олиб бориш муҳим аҳамиятга эга. Ўзаро муомалани тўғри йўлга қўймасдан энг кичик бир ишни амалга ошириб бўлмаслиги аён. Бинобарин муомала маданиятининг оилада, аҳли жамоада, жамиятда тўғри юритилиши ютуқлар гарови, тараққиёт манбаидир. Исломнинг ўзаро муносабатлардаги талабларидан бири бу хушхўлқли бўлишдир. Бу тўғрида Пайғамбаримиз шундай деганлар: «Қимгаки юмшоқлик насибаси берилган бўлса, у кишига дунё ва охираг ахшилигидан иборат насиба берилгандир». Дарҳақиқат ширинсўз, ахлоқ-одоби гўзал инсонга ҳамма талпинади, аксинча, дағал, қўпол хатти-харакатли одамдан ҳамма узоқлашади. Шу бонс Пайғамбаримиз с.а.в. ўз умматларини кўркам хулқли бўлишга чақириб, шундай деганлар: «Қиёмат куннда мўмин банданинг барча амаллари тарозига қўйилганда энг тош босадиган амали яхши хулқидир. Аллох таоло шармсиз, беҳаё сўз қилувчиларни ўзига дўст тутмас».

Яхши хулқ инсонларга зийнат берадиган либос бўлса, ҳаё унинг беэагидир. Имом Термизий саҳоба Абу Хурайрадан ривоят қилган бир хадисда шундай дейишди: «Ҳаё иймондандир, иймон, яъни иймон аҳли жаннатладур. Беҳаёлик жафодандур, аҳдига вафо қилмайдиган аҳли жафо дўзахдандур».

Инсон ҳаётининг негизи ва манбаи тинчликка асосланган.

ахлоқий ҳаётини тартибга солувчи қонун-қондалар белгилан берилган. Бундай тартиб-қондалар «Ҳидоя», «Викоя», «Мухтасари хидоя», «Мухтасари виқоя» номли китобларда жамланган. Шариатда қонунлар муқаддас ҳисобланиб, унга хар бир мўмин-муслмон ижтимоий ҳолатидан қатъий назар Аллоҳнинг бандаси сифатида бирдай амал қилиши талаб этилади.

Буюк ақлодларимиз илмий фаолият билан машғул бўлар эканлар, илмга асосланмаган амал Аллох ҳузурида маъқул эмас деган удумга риоя қилганлар. Шу тамойилга виждонан ва ҳалоллик билан риоя қилиб, жаҳон мутафаккирлари қаторидан муносиб ўрин олишди. Улар учун Қуръони Каримнинг: «Биладиганлар билан билмайдиганлар тенг бўла оладими»? Бу билан Аллох таоло биладиганларнинг мартабаси баландроқ эканини таъкидлайди. Тангри таоло Тоҳо сурасининг 114-оятда Пайғамбаримизга: «Эй раббим, менга илмни зиёда қилгин!», деб сўрайди. Дунёда илмдан бошқа зиёда нарса бўлганида, Аллох таоло Пайғамбаримизга, илмимни зиёда қил» деб сўрашни буюрмасди. Илм эгаллаган киши икки дунё саодатига эришади. Расулulloх с.а.в. ўз хадисларидан бирида шундай деганлар: «Аллох таоло қимгаки яхшилиқни раво кўрса, уни дин илмини тушунадиган қилади».

Ҳақиқий илм шундай илмки, у кишида Аллоҳдан кўрқиб хиссини вужудга келтиради. Жоҳил киши эса гўзал ахлоқлардан бебаҳра бўлиб, ҳалол ва харомнинг фарқиға бормайди. Жоҳил одамлардан хар қандай ёмонлик кутиш мумкин бўлганидек, улар жиноятнинг ҳам манбаи, сабабчиси бўладилар. Аксинча, Аллоҳдан кўрқувчи кишилар эса қинакам уламолардир. Фотир сурасининг (28-оят) бунга далилдир: «Аллоҳдан бандалари орасидаги олим - билимдонларигина кўркур». Бу аҳли илм эгалари ва аҳлларига берилган юксак баҳодир. Расулulloх с.а.в. ўз хадисларидан бирида бундай деганлар: «Олимнинг обиддан афзаллиги тўлин ойнинг юлдузлардан ортиқлиғига ўхшайди». Демак, олим кишилар обидларга нур, зиё берувчилардир.

Дарҳақиқат, олимлар инсон руҳини ва эътиқодини тарбия этувчи кишилардир. Луқмони Ҳаким ўз ўғилларига насиҳат қилиб: «Эй ўғлим, суҳбат қурмоқчи бўлсанг, уламолар билан қургин, уларнинг суҳбатидан қолма Зеро, Аллох таоло ерни ёмғир суви билан тирилтирганидек, инсонларнинг қалбларини ҳикмат нури билан тирилтиради» деганлар. Илмнинг қадри Аллох ва унинг Расули олдида улуғ бўлганлиги учун Пайғамбаримиз умматларининг барчасини олим бўлишга даъват этганлар: «Илм

Агар, инсоният ҳаётидан тинчлик юз ўтириб, хавф-хатар, уруш, талаш майдонига тортилса, ўша ҳудудда осойишталик бузилиб, ривожланиш ва тараққиёт сўна боради.

Исломи динида умумбашарий манфаатларни ҳимоя қилиш фақат мусулмонлар иноқлиги эмас, балки бошқа динлар, ғайридинлар аҳлини ҳам иноқлик, ҳамжихатликка қорлайдиган оятни қарималар ҳам мавжуд. Исломи таълимоти бағри кенглик, осойишта бўлиб яшашни тарғиб қилишда ҳам эзгу ғояларни ўзида мужассам қила олган. Бу ислом динининг тинчлик ва чинакам биродарлик дини эканлигидан далolat беради. Унда миллатчилик, миллий айирмачилик хусусияти йўқ ва ундан тамомилла йироқдир.

Никоҳга асосланган оиланинг башарият тарихида пайдо бўлиши билан одамзод ҳаётига маънавият муҳри босилиб, бошқа жонотларнинг ҳаётидан тубдан фарқланадиган хусусиятга эга турмуш тарзи кашф этилди, оилавий шажара вужудга келди. Башарият оилавий муносабатларга тортилиб, унинг ижтимоийлашуви бошланди. Оиланинг ижтимоий ва маданийлашуви моддий ҳаёт эҳтиёжлари билан ёнма-ён маънавий эҳтиёжлари бўлишини заруратга айлантирди. Булар кўп қиррали масалалар бўлиб, оила ахлоқи, оила тарбияси, оила руҳияти, оила ҳуқуқи, мулкӣ ҳуқуқ каби ижтимоий организмнинг вужудга келишини таъминлади. Оилада маънавий ҳаётнинг мустаҳкам асослари яратилиши, мустаҳкам жамият, халқ вужудга келишида ҳам муҳим аҳамият касб этди. Шу тариқа оила тараққиёти жамият ва давлатнинг пайдо бўлиши, ривожланишида катта ўрин тутди. Унинг замирида жамият ва давлат маънавий ҳаёти куртак ёзди. Исломи дини инсон маънавий ҳаётининг муҳим негизи бўлган уйланиш, оила, яъни наслини давом эттириш, покиза оила, садокатли оилавий муносабатларга алоҳида эътиборини қаратди. Унинг асосини жуфт бўлиб яшаш, яъни уйланиш, унга қўйилган ахлоқий талабларда Қурони Карим ва Ҳадиси шариф ҳамма нарсани фақат ҳазрати инсон манфаатларига қаратди. Шу билан ислом инсоният тарихида оила қуриш, шунингдек, уйланишнинг ахлоқий пойдеворига таянган тамойилларини ярағди, «шарқона оила» шарқона маънавий покиза турмуш тарзи тушунчалари, атамалари уйғунлашиб, умумбашарий кадриятга айланди. Ҳозирга қадар бу сифатлар мужассамлашиб, бизнинг оилавий турмуш тарзимизни ахлоқий гўзаллик билан бойитувчи сарчашма манбаига

айланиб улгурганидандир. Бу ижобий хусусиятлар миллий кадриятлар билан уйғунлашиб кетганлиги ҳам шундандир.

Оиланинг мустаҳкам бўлиши жамиятнинг, қолаверса давлатнинг мустаҳкам бўлишида муҳим аҳамиятга эга. Оила, жамият ва давлат ижтимоий ҳаётнинг асосий занжири ва халқасидир. У занжирнинг мустаҳкамлиги ортиб бориши жамият осойишталиги ва фаровонлиги гаровидир.

Оиланинг маънавий ҳаёти тобора ва тинимсиз бойиб, сайқал топиб боришидан бутун бир халқ ва миллат, қолаверса, жамият манфаатдордир. Бунни ислом дини алоҳида диққат марказида тутди. Пайғамбаримиз Мухаммад с.а.в. «Никоҳ (уйланиш) менинг суннатим, қим ундан юз ўтурса менинг умматим эмас», деб марҳамат қилганлар.

Бутунги кунда ёш оилаларнинг вужудга келишида миллий тарбияни қучайтириш оилаларда заифлашган, аввалда ҳаётнинг оғир синовларидан асрлар давомида муваффақиятли ўтган миллий кадриятларни тиклаш, ҳаётимиз мазмунига синдириш билан мустаҳкам оила, иймон асосига қурилган, одоб пойдевори билан ихоталанган шарқона оиламизни бунёд этиш лозим.

Бунинг учун исломий удумларимиз ва ҳодисаларимизнинг оила маънавий ҳаётида ўрин тутиши, моҳиятини тўлароқ англаш, уларнинг оила муҳитига ижобий таъсирини ҳис қилиш даркор. Уларга амал қилиш туфайли инсонлар хавас қиладиган оила муҳити ва муносабатлари вужудга келишига шубҳа йўқ. Чунки унинг йўриқлари ғоят ҳаётийлиги, инсонлар манфаати ва жамият манфаатларига мослиги билан алоҳида қимматга эга. Уларнинг ўрнини ҳеч бир нарса босмайди ва тўлдиролмайди. Жуда кўп воқеа ва ҳодисаларнинг якуни ижобий ёки салбий хал бўлиши, бу муомаланинг қандай даражада олиб борилишига боғлиқ.

Оиланинг мукаддаслиги, уни асраш масъулияти бурч билан боғланиб кетади, келин-куёвнинг қўша қаришини эл-улус яратгандан сўраб минглаб қўллар дуога қўл очади. Ана шу дуоларнинг ижобат бўлишини таъминлайдиган муҳим талаблардан бири бу эру хотинлар ўртасидаги муомала ва оиладаги ахлоқий муносабатларнинг изчил тарзда давомийлигини таъминлашга эришишдир. Негаки, «Бир кун жанжал бўлган жойдан қирқ кун барака кетади», деган халқимизнинг ҳикматли мақоли бежиз айтилмаган.

Эр-хотин, келин-куёв ўрталаридаги муомала ва оилавий муносабатларнинг муҳим аҳамияти Пайғамбаримиз Мухаммад с.а.в. ҳадисларида келтирилиши ҳам шундан. Яъни «Мўминларнинг ичида иймони қомилроғи ахлоқ-одоби чиройли бўлгандир. Сизларнинг *ичингизда* ахли аёлига яхши муомалада бўлганларингиз энг афзалларингиздир», дея марҳамат қилганлар (Термизий ривояти).

Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифларда кўчада юриш одобига муҳим ўрин ажратилганки, агар ҳозирги ёшлар бу ҳикматлар билан танишиб, унга маълум даражада амал қиладиган бўлсалар, жамиятимизнинг маънавий покланишига ўз ҳиссаларини қўшган бўлур эди. Юқоридагилардан ислом дини инсон маънавий олами юксалиши йўлида нақадар катта имкониятлар ҳазинаси эканлигини англаш мумкин.

7.2. Тасаввуф ва унинг маънавий жиҳатлари

Шарқ халқлари тафаккурини асрлар давомида нурафшон этиб, маънавиятимиз ва маърифатимизга чуқур таъсир ўтказган тасаввуф (сўфийлик) таълимоти VIII аср ўрталарида пайдо бўлган. Дастлаб у зоҳидлик (тарқидунёчилик бу дунё ҳузур-ҳавасидан воз кечиш) ҳаракати кўринишида бўлиб, Бағдод, Басра, Куфа, Дамашк шаҳарларида кенг ёйилган.

Тасаввуф сўзи «сўфий» сўзидан, «сўфий» сўзи эса арабча «сўф» сўзидан ясалган. Жундан бўлган матони араблар сўф деб атайдилар. Дастлабки даврларда сўфийлик йўлини тутган кишилар, бошқа оддий кишилардан ажралиб туриш учун жундан тикилган чакмон (у хирқа деб ҳам аталган) ёки пўстин кийиб юришни одат қилганлар. Шунинг учун уларни жун чакмон кийиб юрувчилар, яъни сўфийлар деб атаганлар. Сўфий бошқа одамлардан ўзини пок ва ғарибона турмуш кечириши, доний тоат-ибодатда бўлиши ва фақат илохий руҳга қўшилишни максад қилиб қўйиши билан ажралиб туради. Ҳамма нарсадан воз кечиш, охир-оқибатда ўзликдан кечиш – сўфийлик таълимотининг маъноси шу. Буюк сўфий Бозид Бистомий айтдиларки: Ўзингдан ўтдинг, Аллоҳга етдинг.

Улуғ тарихий бурлишлар мафкурасини белгиллаган жаҳоний динлар инсоният тараққиётининг муайян босқичида янги

маънавий-руҳий зарурат, фикрий ва ҳиссий изланишлар эктиёжга жавоб тариқасида пайдо бўлганлиги сабабли маданий-маънавий ҳаётнинг ҳамма соҳасини камраб олиб, ижодий кўтарилиш, тасаввурлар олами, ақлий ва бадний давомат тарзига таъсир этиб келди. «Мафкуравий демократия»га изн бергани, инсон қалби ва руҳиятини нишонга олиб, жаҳолат ва худбинликка қарши майдонга чиққани, ахлокий покликни тарғиб этгани сабабли тасаввуф моҳиятан илму ижод аҳлига яқин эди.

Тасаввуф, гарчи ислом дини бағрида ниш уриб, Қуръон ва ҳадислар ҳикматидан озикланган, кўп ҳолларда шариат аҳкомига суянган бўлсада, у расмий диний ақидапарастлик ва мутаасиблик ҳамда ҳоким табақаларнинг турмуш тарзи, талончилик ва мафлаагпарастликка зид ўлароқ меҳнаткаш халқ норозилигини ифодалаб келди. Ушбу таълимотнинг эл орасида ёйилиб, фикрий янгиланишларга каноат бергани, ҳақ ва ҳақиқатга ташна зиёлилар юрагини банд этганига сабаб шу. Қолаверса, тасаввуфнинг айна шаҳар хунарымандлари, қадимдан маданияти ривожланиб келган илм-маърифат марказларида тараққий этгани ҳам бежиз эмас.

Бу ўринда тасаввуфнинг футувват билан қўшилиб кетиши ҳодисасини ҳам қайд этиб ўтмоқ жоиз. Футувват (жавонмардлик) ахли ўз ҳаётларини дўст-биродарлари, яқин кишиларнинг ҳожатини чиқариш, мухтожларга моддий ва маънавий ёрдам беришга бахшида этган одамлар бўлиб, аксар оддий халқ ичидан етишиб чиққан хунарымандлар, олимۇ санъаткорлар эди. Улар орасида сипоҳийлар, ном чиқарган паҳлавонлар бўлиб, шахсий ҳаётида ҳалол яшаш, зоҳиран ва ботинан пок бўлиш учун интиланганлар; яширин жамиятлар тузиб, бир-бирларининг мафлаагларини ҳимоя этганлар, уюшиб ташки душманларга қарши курашганлар.

Чунончи, Сарбадорлар ва Шарқдаги бошқа қўлаб озодлик ҳаракати намояндалари жавонмардлар эдилар. Улар тасаввуфни назарий таълимот, маслак сифатида қабул қилдилар, ўз навбатида кўпгина шайхлар футувват қондаларини тариқатга сингдириб юбордилар. Шу тариқа, тасаввуф мусулмон Шарқи мамлакаглари ижтимоий ва маданий ҳаётига чуқур кириб борди; фан, маданият ва адабиёт ривожига катта ижобий таъсир кўрсатди.

XI асрдан бошлаб Шарқнинг деярли барча нуфузли шоир ва ёзувчилари, мутафаккир ва олимлари тасаввудан озикланиб,

унинг инсонпарварлик ва ҳақсеварлик ғояларидан руҳланганлар. Шунинг назарда тутиб, атоқли олим Е.Е. Бертелс ўтган асрнинг бошидаёқ қайд этган эди: «Тасаввуф адабиётини ўрганмасдан туриб, Ўрта асрлар мусулмон Шарқи маданий ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин эмас. Бу адабиётдан хабардор бўлмасдан Шарқнинг ўзини ҳам англаш қийин».¹

Бунинг боиси шунки, тасаввуф ҳақиқий маънода инсонпарварлик таълимоти ҳисобланади. Инсоннинг камолоти, руҳий-маънавий юксалиши учун қайғуриб келган гуманистик таълимотлар ривожига бизнинг ватандошларимизнинг ҳиссаси бекиёс. Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганидек, ислом маърифати ва маданияти ривожини ҳақида гап борганда биз «Мана шу қутлуғ заминимизда туғилиб вояга етган, муборак номларини бутун ислом дунёси чексиз эҳтиром билан тилга оладиган Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий, Хожа Баҳоуддин Накшбанд, Аҳмад Яссавий, Абдулоҳиқ Ғиждувоний, Замахшарий каби пири комилларимизни назарда тутамиз. Маънавий ҳаётимизни мана шу улугъ номлар билан боғлаймиз. Биз бу мутафаккирларимизнинг қутлуғ меросидан бутун халқимиз, жумладан, ёшларимизнинг ҳам баҳраманд бўлишига уларнинг мана шундай маънавий муҳитда камол топишига, ислом динининг инсонпарварлик фалсафаси, буюк ғоялари ёш авлод юрагидан ҳам жой олишига шароит яратмоқдамиз. Бошқача айтганда, биз фарзандларимизни дунёвий билимлар билан бир каторда имом Бухорий тўплаган ҳадислар, Накшбандий таълимоти, Термизий ўғитлари, Яссавий ҳикматлари асосида тарбия қилмоқдамиз».²

Дарҳақиқат, қайд этиш зарурки, истиқлол йилларида бу соҳада ҳам анча ишлар амалга оширилди: тасаввуфга оид нодир манбалар ўрганилди, нашр етилди. Кубровия, Яссавия, Накшбандия тарикатларининг шаклланиш жараёни, тарихий ролининг бугунги маънавиятимиз учун аҳамияти очиб берилди.

Тасаввуфий алломалари ғайб илми – илми ҳикмат эгалари бўлиб, кўпчилик инсонлар жиловлашни уддасидан чиқа олмайдиган нафсни жиловлашдек мураккаб ва машаққатли ишнинг уддасидан чиқа олганлар. Сўфизм улугълари ҳаққа

показалик йўлидан бориб хизмат қилиш билан бирга, халққа, авомга, мискинга борлиғи билан, бирон манфаат, айниқса, моддий манфаат ёки таъмагирликдан йироқ саҳийлик билан хизмат қилганлар. Шу хусусиятлар билан уларнинг босиб ўтган йўли ибрат, тарбия мактабига айланиб, улар охир-оқибат ҳукмдорларнинг кўпчилиги қайсидир йирик тасаввуфий аллома эътиборига тутиб, пиру муридларга айланган. Ўрта Осиё, Эрон, Халифалик, Кичик Осиё ҳукмдорларининг снэсий тарихида бунга жуда кўплаб мисоллар мавжуд. Чунончи, Хоразмшоҳлар Нажмиддин Куброга, Темур ва теурийлар Мирсайид Барака ва Мирсайид Кулол, кейинчалик Баҳоуддин Накшбанд ва Хўжа Ахрор Валий хазратларига, Шайбонийлар Жўйбор хўжаларига, Аштархонийлар Маҳдуми Аъзам ва унинг ворисларига ҳудди шундай муносабат билдирган эдилар. Ҳудди шу яқинлашув халқ билан ҳукмдорлар ўртасидаги зиддиятларнинг чуқурлашуви ва мураккаблашувига йўл қўймаган. Чунки Сўфий арбоблар асосан халқ томонида туриб, муаммо ечимини топишга журъат қилувчи, шу йўлда ҳаётини гаровга қўйишга тайёр шахслар бўлган. Бу жамиятда ҳукмрон табақалар билан авом ўртасидаги мувозанатнинг ижобий ҳолатда сақланиб туришида катта ўрин тутди. Шунинг ўзиёқ тасаввуфий таълимот, аввало, халқчил бўлгани, камил инсон муаммосини хал этиш йўлида катта ва машаққатли доvon сари шиддагли илгариллаб, инсонийлик илми даражасига кўтарилганлигининг яққол далили эканлигидан дарак беради.

Тасаввуф таълимоти ўзининг ривожланиш ва тараққиёт хусусиятларига қараб турли йўналишларда, оқимларга бўлиниб фаолият кўрсатди. Ҳудудий доираси кенгайишда давом этди. Турли ҳудуддаги халқлар, эл-улуслар маънавий эҳтиёжини қондирувчи омилга айланди.

Шулардан бири яссавийлик тарикати (Яссавий) бўлиб, унга туркий халқларининг шайх-ул машойихи, буюк сўфийси Хожа Аҳмад Яссавий асос солган. Ушбу сўфийлик мактаби Туркистон ҳудуди аҳолиси орасида машҳур бўлиб, ушбу ҳудуд туркий халқлари маънавий ҳаётида қанчалик муҳим аҳамиятга эга бўлганлиги кўплаб йирик тадқиқотчилар томонидан эътироф этилди. Шулардан бири Муҳаммад Фуод Кўпрулзода ўзининг мутасаввуфлар ҳаёти ва фаолиятига бағишланган тадқиқоти «Турк-адабиётида илк мутасаввуфлар» номли асаридан биринчилардан бўлиб Яссавий тарикатининг мазкур ҳудудлар халқи маънавий

¹ Бертелс Е.Е. Суфизм и суфийская литература. М., «Наука» 1995, с.34

² Каримов И.А. Бит келажатимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Асарлар тўплами. 7 жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1999. 352-353-бетлар

ҳаётида тутган ўрни, аҳамиятини таъкидлаб ўтган.

Унинг маълумотига кўра яссавийлик тариқатининг асосий ғояси ҳақиқий сўфий бўлишни мақсад қилган инсон риёзат ва муҳофизатга берилиб, ҳаёт нозу неъматларидан, ҳаловат, шахват ва ишратпарастликдан узоқда туриши лозим.

Яссавий тариқатида муридликка бел боғлаган ҳар бир инсон қўйидаги қондаларга қатъий амал қилиш шарт эди.

1. Ҳеч бир кимсани ўз шайхи ёки пиридан афзал билмаслиги.

2. Мурид заковатли ва идрокли бўлиб, шайхнинг кўнглидаги фикрларини, кўз қарашларини англай билишлари.

3. Шайхнинг ҳар бир сўзига ишониб, ундан содир бўлган ҳар бир ишга розилик билан қарашни керак.

4. Шайхнинг ҳар қандай топширик ва хизматларини тез ҳамда масъулият билан бажариши лозим.

5. Сўзда содиқ, динда соғлом бўлиб, ҳеч қачон шак-шубҳага ўрин бермасин.

6. Вафоли бўлиб, ўз аҳлида (берган сўзида) турсин.

7. Ҳар қандай шароитда, ҳар доим молу мулкидан ўз шайхи йўлида воз кечишга тайёр бўлсин.

8. Шайхнинг барча сирларини сақлаб, уларни ҳеч қачон фош этмасин.

9. Шайхнинг барча ўғит ва насиҳатларини назарда тутиб, ҳеч қачон уни эсдан чиқармасин ва унутмасин.

10. Илоҳий висол учун шайх йўлида жонидан кечишга доим тайёр турсин.

Маънавий дунёмизда ўзига хос, илдири чуқур заминга бориб тақалган таълимотлардан бири Кубровия тариқатидир. Бу тариқат Хоразм диёрида вояга етган маънавият алломаси Шайх Нажмиддин Кубро номи билан боғлиқ. Унинг бошқа тасаввуф уламоларидан фарқи шундаки, у жуда эрта - ўсмирликнинг илк давриданок тариқат йўлига кирди. Ўсмирлик ҳолатида Шарқ олами эътирофига тушган, машҳур бўлган Кубровия фалсафий тариқат мактабига асос солди. У нафақат тасаввуф таълимоти назарияси ва амалиёти билан балки, фикх, ҳадисшунослик, Қуръони Карим тавсифи, услубшунослик, фалакиёт, тарих, нотиклик, шеърят, ҳарбий санъат назарияси, фалсафа каби замонасининг қатор илмларини эгаллади.

Ҳақиқатан бу мактаб умумбашарий дунёга кўплаб илоҳи

шариф, пиру дониш авлиёларни етказиб бера олди. Улар пиру комиллик мақомига кўтарилгунча Нажмиддин Кубро ҳазратларининг Кубровия тариқатида дастур вазифасини ўтаган ўнга тамойилга қатъий амал қилдилар, ҳам амалий, ҳам ботиний руҳий жиҳатдан барча ҳаракатлар айнан шу усулга бўйсундирилди. Шу боис ҳам Кубровия тариқати «Олтин тариқат» номи билан аталлиши бежиз эмас. «Олтин тариқат»нинг ўнга қондаси қўйидагилардан иборат:

1. Тавба – содир бўлган ҳатолар – гуноҳлардан пушаймон бўлиб, ҳудоба юз тутмоқ.

2. Зухд – тақво ва парҳезлик – Аллоҳдан кўркиб, ман этилган ишлардан ўзини сақлаш.

3. Ҳудоба таваккал қилиш - ўз тақдирини бутунлай ҳудоба топшириш.

4. Қаноат - озга рози бўлиб, кўп исташдан воз кечиш, таъмағирликдан узоқ бўлиш.

5. Узлат - бошқалардан ажралаб якка ўтирмоқ.

6. Ҳар доим зикрда бўлиш, ҳам тил, ҳам қалбдан худони ёд этиш.

7. Бутун вужуд ва борлик билан таважжуҳ қилиб, сифиниш.

8. Сабр - бошга тушган оғир аҳволга чидаш.

9. Муруқаба - боқиб қузатмоқ, тангри борлигининг денгизига ботиб, илоҳий оламга бокмоқ.

10. Ризо - тангри иродасига қаршилиқ қилмасдан қазо ва қалар-тақдир ҳукмига тан берин.

Шайх Нажмиддин Кубронинг тасаввуфий назарияси ислом фалсафасини ривожлантиришда, шунингдек, инсон ўзидаги ботиний-руҳий қучларни ақл билан мужассам этиб, мақсадга интилганда исломий ахлоқ билан тўйинган инсон буюк ишларга қодир қуч бўла олишини исботлашда катта аҳамиятга эга бўлди.

Мовароуннаҳр тасаввуф таълимотида хожа Баҳоуддин Накшбанднинг ҳам ўрни алоҳида аҳамиятга эга бўлган.

Баҳоуддин Накшбанд (тўлиқ исми Мухаммад бинни Мухаммад Баҳоуддин ан-Накшбанд ал-Бухорий (1318-1389)). Машҳур авлиё, накшбандия тариқатининг асосчиси. Баҳоуддин Накшбанднинг деярли бутун умри Бухоро ва унинг атрофидаги қишлоқларда сўфийлик билан ўтган. У икки марта хаж қилган.

Ғарибона ҳаёт кечирган, фақат ўз меҳнати - кимхобга нақш (гул) солиш билан кун кўрган. Баҳоуддин Нақшбанд халқ орасида «Балогардон» (яъни дуо билан бало –қазони даф қилувчи) унвони билан ҳам машҳур. Ўз таълимотини яратишда Юсуф Ҳамадоний ва Абдихолик Ғиждувоний хазратларига асосланган. Таълимотининг асосида «Дил-ба ёр-у, даст-бакор» («Кўнгил Худода бўлсин-у, қўл иш билан банд бўлсин») деган шior ётади.

Баҳоуддин Нақшбанд тасаввуфдаги илгарилари амалда бўлган қаттиқ талабларни бир қадар юмшатди, мўтадиллаштирди, кундалик турмушга мослади. Унингча, Аллоҳга интилиш кўнгил билан амалга ошиши керак. Қўл эса иш-меҳнат билан банд бўлаверсин. Баҳоуддин Нақшбанднинг таркидунёчилик қилмай, демакки, бу дунё ишларидан очик-ошкор қўл силкимай туриб ҳам Аллоҳга етишиш мумкинлиги ҳақидаги ғояси мусулмон оламида тасаввуфнинг жуда кенг аҳоли қатламлари ичига кириб боришини таъминлайди.

Ахлоқий поклик, қаноатли, сабрли бўлиш, ихтиёрий фақирлик билан Аллоҳга интилиш юксак фазилат ҳисобланади. Нақшбандияда одамнинг қадри мансаби, бойлиги билан эмас, маънавий қомиллиги билан ўлчанади. Нақшбандияда асосий талаб - қалбни дунё ғуборларидан тозалаш, ўз нафси билан курашиб, руҳда чарогонлик топиш, қалбда Аллоҳ номларини нақшлаб бориш усуллари ишлаб чиқилган. Зикри хуфия (яширин зикр тушиш) шунга хизмат қилган. «Ташқарида халқ билан, ичкарида Ҳақ билан бўлиш», ҳар бир нафасни Худо билан чиқариш, қадамни савоб ишлар, эзгу амаллар сари қўйиш, юрт кезиб, азиз-авлиёлар қабрини зиёрат қилиш, ғофилларни хушёр этиш, ҳар қандай ҳолатда қалб огоҳлигига эришиш - Нақшбандия таълимотининг асосий маънавий тарбия усули ҳисобланган.

Нақшбандия таълимотида пир ва мурид орасидаги маънавий орифона суҳбатга қатта эътибор қилинган. Нақшбандияга кўра, суҳбат анжуман ичра бўлиш, билмаганини билиб олиш, юксалиш, қароматлар сиру асрори, илоҳиёт олами нулридан баҳрамандлик бўлса, бунинг акси - хилват эса, кишини билимдан, маърифатдан маҳрум қилади. Нақшбандлик ўзини-ўзи назорат қилиб бориш, олган билимларини дилда мустаҳкамлаш, умрининг ҳар бир даминни савоб ишга, ҳар бир нафсни маънавий қамолат учун сарфлаш лозим дейилади.

«Вуқифи замоний» (муайян вақтда тўхтаб, ўзини текшириш, «вуқифи адодий» ишларни сарҳисоб қилиб, текшириш) «вуқифи қалбий» (қалб амаллари қандай бўлаётганлигини тўхтаб, текшириб бориш) каби шiorлар («қудсий сўзлар») ҳам ана шу назорат усулига кирган. Нақшбандия шу тарика, тасаввуфни ислом шариати ва пайғамбар суннати билан янада мустаҳкамроқ боғлади. «Урватул вуско», яъни барча пайғамбар сўзлари ва ишларига суяниш Нақшбандия шiorларидан биринга айланди.

Нақшбандия тариқатининг умуминсоний ғоялар, маънавий қамолот, ботиний покликни тарғиб этиши унинг дунёда кенг тарқалишига олиб келди.

Нақшбандия тариқати «Сафар дар Ваган», «Хилват дар анжуман», «Дил ба ёру дас ба қор», «Хуш дардам», «Назар бир қадам» каби ҳам ирфоний, ҳам ҳаётий амалий шiorларга асосланган.

Нақшбандия таълимоти хайратланарли даражада ижтимоий-иқтисодий, маънавий-маърифий маъно ва моҳиятта, ҳаётий мазмунга эга. Бу тариқатдагилар меҳнат қилиш, илм олиш, ўз меҳнати эвазига ҳалол яшаш, ноз-неъматларни кўпчилик билан баҳам кўриш, фақирона ҳаёт кечириш, ҳаммага яхшиликни раво кўришни афзал билганлар. Улар одамларга яхшилик қилиш энг юксак инсоний бурч эканлигини таъкидлаб, шам каби бўлгин ва одамларга ёруғлик бер, ўзинг эса қоронғуда бўл, деган экан.

Хулоса қилиб айтганда, тасаввуф илми-инсон ҳақидаги, инсон қалбига сайқал бериш илмидир. У инсон одобини, яъни маънавиятини янада юксалтиради, ислом ахлоқининг энг муҳим қадриятларини бир нуктага жамлайди. Шу тарика тасаввуф қомил инсон назарияси ва амалиётини ишлаб чиқади.

7.3. Диний бағрикенглик, ақидаварастлик ва уларнинг моҳияти

Турли диний эътиқоддаги кишиларнинг олижаноб ғоя ва ниятлар йўлида ҳамкор ва ҳамжихат бўлиб яшаши кишилик жамияти равнақи йўлида хизмат қилишни англатиб, ҳозирги вақтда бу эзгу ғоя нафақат диндорлар, балки жамиятнинг барча аъзолари ўртасидаги ҳамкорликни назарда тутаяди.

Диний бағрикенглик тинчлик ва барқарорликни

муштакamlаш, озод ва обод Ватан қуришнинг муҳим шартидир.

Қадимдан диёримизда буддавийлик, зардуштийлик, насронийлик, яхудийлик, ислом динлари ёнма-ён яшаб келган, маданият марказлари ҳисобланган шаҳарларимизда масжид, черков, синагогалар фаолият кўрсатган. Уларда турли миллат, элат ва динга мансуб бўлган халқлар, қавмлар ўз диний амалларини эркин адо этган. Ватанимиз тарихининг энг мураккаб, зиддиятли оғир давларида ҳам юртимиздаги мавжуд дин вакиллари ўртасида диний моҳаролар бўлган эмас. Бу – юртимиз халқларининг диний бағрикенглик борасида қатта тажрибага эга бўлганидан далолат беради.

Ҳозирги вақтда мамлакатимизда 16 та конфессияга мансуб диний ташкилотлар фаолият юритмоқда. Улар ўз диний маросимларини ўтказиши ва мамлакат ҳаётида фаол иштирок этиши учун зарур шарт-шароитлар яратилган. Бу борадаги ҳуқуқий асослар Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасида: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динига эътиқод қилиши ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайдиган» деб қайд этилган.

Виждон эркинлиги демократиянинг ажралмас таркибий қисмидир; у фуқароларнинг динга муносабатларидан қатъий назар, тенг ҳуқуқлиги, барча диний конфессиянинг қонун олдида тенглиги, динга эътиқод қилиш ёки қилмасликка нисбатан ҳеч қандай мажбурият йўқлиги, диний идора ишларида давлатнинг аралашмаслиги, диндан сиёсий мақсадларда фойдаланиш мумкин эмаслигини ифода этади.

Ўзбекистонда дин ва диний ташкилотлар давлатдан ажратилган, шунингдек, қуч ишлатишни тарғиб қилиш, миллатлар ва диний ташкилотлар орасига низо солиш учун диндан фойдаланиш ва конституциявий тузум асосларига қаратилган ҳаракатлар ман этилади. Барча фуқаролар учун виждон эркинлиги талаблари ва тамойилларини амалга ошириш имкони тўла таъминланиб, у жамиятимиз маънавий ҳаётининг таркибий қисмига айланган. Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар масаласи ижтимоий ҳаёда муҳим ва мураккаб масала бўлиб, унинг замирида шахснинг ҳуқуқи, демократия, адолатпарварлик ва инсонпарварлик каби ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва ахлоқий

тушунчалар туради.

Президентимиз Ислом Каримов таъкидлаганидек, «сўзда эмас амалда ҳар бир кишининг виждон эркинлигини, эътиқод эркинлигини таъминлашимиз керак. Биз одамларнинг маънавий тарбиясини ўйлаб, тинчлик ва хайрли ишларини кўлаб, ҳаракат қилаётган ҳар бир кишини кўлаб-қувватлаймиз, улар билан ҳамкорлик қиламиз»¹.

Маълумки дунёдаги динлар асл моҳиятига кўра эзгулик ғоя-сига асосланади, кишиларни ҳалоллик, поклик, меҳр-шафқат, биродарлик ва бағрикенгликка даъват этади. Инсон ҳаётининг асл мақсади инсон ва табиатга нисбатан оқилона муносабатда бўлиш, ҳаминаша яхши, савобли ишларни амалга оширишдан иборатдир. Шундай экан, ҳақиқий диний қарашлар ортида диний бағрикенглик ётади. ЮНЕСКО диний бағрикенглик муаммосига алоҳида эътибор бериб, 1995 йилни Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг бағрикенглик йили деб эълон қилди. Ўша йили 16 ноябрда 185 давлат иштирокида Парижда Бағрикенглик тамойиллари Декларацияси қабул қилинди. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда ҳам бу соҳада улкан ишлар амалга оширилмоқда. Бугунги кунда республикаимизда икки мингдан зиёд диний ташкилот шу жумладан, Ўзбекистон Мусулмонлари идораси, Қорақалпоғистон Мусулмонлари қозияти, Тошкент Ислом институти, 10 та мадраса ва 2000 дан зиёд масжид, Рус православ семинарияси, Рим-каголик черкови, Евангел христиан баптистлар черковлари иттифоқи, тўлик Инжил христианлар маркази, христиан семинарияси, Ўзбекистон Библия жамияти, 162 та христиан черкови, 8 та яхудий ва 8 та баҳрий жамоаси, 1 та Қришнани ағлаш жамияти, 1 та буддистлар ибодатхонаси давлат рўйхатидан ўтган.

Бизда давлат диндан ажратилган. Бу оқилона, адолатли сиёсатдир. Маънавият эса кўнгил иши, инсоннинг ўз шахсига муносабати, асл моҳиятига мувофиқ айтилса, ҳар бир инсоннинг ягона Ҳақ олдидаги масъулияти масаласидир. Шу сабабли давлат ва диннинг бир-бирдан ажратилганлиги мантқиққа мувофиқдир. Жамиятдаги умумий маънавий савия қанча паст бўлса, бу жамиятда одамлар орасидаги муомалада қуч ишлатиш эҳтиёжи ва эҳтимоли шунча юқори бўлади, маънавий баркамоллик эса

¹ Каримов И.А. Юссуқ маънавият – енгилмас қуч. –Т., «Маънавият», 2008. 79бет.

сиёсатни ҳам мўтадиллаштирилади, куч ишлатувчи тузилмалар хизмати кискариб, фуқароларнинг ихтиёрий бирлашуви асосидаги жамоат ташкилотларининг мавқеи ошиб бораверади.

Динни сиёсийлаштиришга уриниш, нафақат инсонлар, жамиятига нисбатан, балки Аллоҳ олдида ҳам энг оғир жиноятдир. Чунки бунда инсоннинг Ҳаққа эътиқоди бир гуруҳ кимсаларнинг сиёсий ғаразлари воситасида, хавфли қуролга айлантирилади. Сиёсат инсонлараро муносабатларга, яъни фақат шу ёруғ дунёга алоқадор ҳодиса, дин эса Аллоҳ билан унинг бандаси бўлиши инсон орасидаги муносабатларга доирдир.

Бир инсоннинг Аллоҳга бўлган иймон-эътиқодини бошқа биров ўзининг бошқаларга қарши амалга оширмакчи бўлган ғаразли нияти воситасига айлантиришга уринса, у икки қарра жиноятга қўл урган бўлади. Биринчидан, муайян инсон шахсига қарши жиноятга йўл қўяди, чунки бир инсон иккинчи инсонни ўзининг нопок манфаати воситага айлантиришга ҳаққи йўқ. Ер юзидаги барча мавжудот инсон учун восита, аммо ҳеч бир инсон ўзга инсонлар учун восита, қурол деб қаралиши мумкин эмас. Иккинчидан, ўзга инсоннинг Аллоҳга бўлган иймонидан ўзининг ғаразли мақсади учун фойдаланишга уринган зот Аллоҳ олдида оғир гуноҳга ботади. Бундай одам, исломий нуқтаи назардан, нафақат мўминлар сафидан чиқади, балки у оддий мунофиқ даражасидан ҳам тубанлашади. Чунки оддий мунофиқ ўзи сидқидилдан мўмин бўлмаган ҳолда фақат одамлар кўзига ўзини диндор қилиб кўрсатишга уринади. Ўзгалар эътиқодидан ўз ғарази йўлида фойдаланмакчи бўлиб, улар орасига диний асосда низо солишга уринган кимса эса Аллоҳ олдида мунофиқдан ҳам, мушрикдан ҳам бадтар қуфурга йўл қўяди, дейиш мумкин.

«Таассуфки, баъзан ислом дини ва ислом фундаментализми ҳақида гапирганда бу икки тўшунчани бир-бирига аралаштириб юбориш ҳоллари учрамоқда», ислом дини – Аллоҳнинг дини, «ислом фундаментализми» эса, тор бир гуруҳлар томонидан мусулмонларнинг диний ақидаларини ўзларининг муайян сиёсий мақсадларига бўйсундириб «талкин» этишларидир. Бу «талкин»лар асосида сиёсий фаолият бошланса, ислом экстремизми келиб чиқади. Аллоҳнинг китобидаги оятларни муфассирлар турлича тафсир қиладилар, пайғамбаримиз ҳадислари ҳам турлича талкин этилиши мумкин, чунки инсонларнинг дин масалаларига ёндашуви

турлича. Аммо ўз талқинини энг тўғри деб даъво қилиб, фикрига қўшилмаганларни ислом номидан қоралаш, хатто кофирга чиқаришга уриниш, камиди ўзга инсонга зулм даражасига кўтарилган такаббурликдир.

Ўтган асрнинг 80 - йилларидан Афғонистон диний экстремизм ва фундаментализмнинг йирик ўчоғига айланди. Айрим йирик давлатлар ўзларининг геосиёсий манфаатларини рўёбга чиқариш илжида Афғонистондаги радикал исломчиларни амалда қўллаб-қувватлади.

Марказий Осиёга диний экстремизмнинг кириб келишида Афғонистон дарвоза вазифасини ўтади. Диний-экстремистик гуруҳларнинг бош мақсади - «халифалик» давлати тузиш шиори остида сиёсий ҳокимиятни эгаллашдир. Ҳозирги кунда кўпроқ «Ҳизбут тахрир», «Ақромийлар», «Нурчилар» каби диний экстремистик ва террорчи гуруҳларнинг фаолияти кузатилмоқда.

Марказий Осиё минтақаси, жумладан, Ўзбекистонда бундай таҳдиднинг юзага келишига қўйидагилар сабаб бўлди.

- «қайта қуриш» даврида нафақат сиёсий ва иқтисодий инқироз, балки мафқуравий парокандалик ҳам юзага келган эди. Совет империяси барбод бўлгач, мафқуравий бўшлиқ ўзининг хагарли оқибатларини намоён қилди.

- эътиборли диний уламолар ўрнини сохта «исломчилар» эгаллашга интилишлари ва улар томонидан ислом асослари бузиб талқин қилиниши бошланди.

- аҳолининг ислом динига бўлган катта қизиқишидан фойдаланиб, халқаро экстремистик марказлар томонидан минтақада диний мутаассиблик руҳидаги адабиётларни тарқатиш кенгайтирилди.

- дин ниқоби остида фаолият олиб боровчи, аслида айрим давлатларнинг ғаразли геосиёсий ва геостратегик қарашлари натижаси ўлароқ шаклланган, кўпорувчилик мақсадини кўзлаган турли оқим ва йўналишларга мансуб хорижий даъватчилар минтақага ўз ғояларини олиб кира бошладилар;

- минтақа давлатлари чегараларининг мустаҳкам эмаслиги турли экстремистик кучларга наркотрафик, қурол-яроғларнинг ноқонуний савдоси орқали молиявий имкониятларини мустаҳкамлаб олишга ва минтақа бўйлаб эркин ҳаракат қилишга замин яратди.

Қисқа қилиб айтганда, шўро давридан мерос бўлиб қолган оғир ижтимоий-иқтисодий муаммолар юки юқорида қайд этилган сабаблар билан қўшилиб диний экстремистик оқимларнинг шаклланиши ва фаоллашувиға қўлай шароит яратди.

Умуман олганда эса, диний экстремизм минтақада яширин, кейинроқ очик-ошқора ташвиқот ва зўравонликка асосланган фаол ҳаракатлар, унга қарши қаратилган чора-тадбирлар натижасида эса яна ўта махфий ишлаш асосида тарғибот олиб бориш ва қўпорувчилик хуружларини содир этишдек босқичларни босиб ўтди, дейиш мумкин.

Диний экстремистик ташкилотларнинг асосий мақсад ва фаолият услублари қуйидаги:

– аҳолиға ханафийлик мазхабига зид мутаассиб ва сиёсий-лаштирилган диний ғояларни сингдириш. Бунинг учун аҳоли ичида ақидапараствлик ғоялари ва «Ҳизбут тахрир» гуруҳининг таълимотлари даъват қилинади, «жиход», «шахидлик» ғоялари тарғиб қилинган адабиёт, видео ва аудио тасмалар тарқатилади, яширин «хужралар» ташкил қилиниб, ўқиётганларға мутаассиб тушунчалар сингдирилади;

– ижтимоий-сиёсий вазиятни бекарорлаштириш, динлараро ва миллатлараро муносабатларни кескинлаштириш. Бунинг учун аҳоли ичида ва хорижий ахборот воситаларида Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий ҳолат, жумладан, диний сиёсат, имомларнинг фаолияти бўйича игво маълумотлар тарқатилади, шунингдек, яширин гуруҳлар тузилиб, улар томонидан ақидапараствлик руҳидаги диний ташвиқот юритилади, террорчилик ҳаракатлари амалға оширилади;

– хорижда фаолият юритаётган диний-экстремистик ташкилотлар билан мустаҳкам алоқалар ўрнатиш, улар ёрдамида жангарилар тайёрлаш ва бошқалардан иборат.

«Ҳизбут тахрир» аввало, ислом никоби остида экстремистик ғоялар билан йўғрилган тушунтириш ишларини олиб боради. Бунда хизбутчи ҳар бир шахснинг фикрлаш доирасига қараб ўз таълимотига даъват этади. Қолаверса, жамиятда содир бўлаётган у ёки бу шаклдаги қийинчиликлар, турли табиий офатлардан ўз мақсадлари йўлида фойдаланиб, ғаразли ниятларини амалға оширишға интиладилар. Бошқача айтганда, уларнинг наздида ҳужум фикрга қаратилмоғи лозим. Бу ҳужум фикрий курашға,

фикрий кураш ўз навбатида фикрий инкилобға олиб бориши керак. Фикрий инкилобнинг орқасидан эса сиёсий инкилоб содир бўлади. Мазкур вазифани адо этган авлоднинг ўзи ҳокимият тепасига келади.

Айни пайтда, «Ҳизбут тахрир» гуруҳи курашни уч босқичда олиб боришни кўзлайди. Улардан биринчиси «таскиф» – тушунтириш ишлари босқичидир. Унда ҳали онги тўлқин шаклланмаган, фикри заиф, таъсирға берилувчан ёшларни тузоққа илтинтириш, ҳуқуқ-тартибот ва ҳокимият идораларидаги эътиқоди суст айрим шахсларни ўз тарафига оғдиришдек мақсадларға эришиш кўзланади.

Иккинчи, «тафоул» – биргаликда ҳаракат қилиш босқичида фикрий кураш орқали «Умматнинг оёққа туриши, фикрий онглилиги ва келажак масалаларини идрок қилишға эришиш» йўлида фикрий инкилобға етишиш назарда тутилади.

Учинчи, «инкилоб» – тўнтариш босқичида эса «тарбияланган уммат» орқали ҳокимиятни қўлга киритиш мўлжалланади.

Юқоридагилардан «Ҳизбут тахрир» ҳам бошқа диний экстремистик ташкилотлар каби мавжуд конституциявий тузумни ағдариб ташлаб, ҳокимият тепасига келишға интилиши, ягона халифалик давлатини куриш, унинг асосий ва сўнгги мақсади экани кўриниб турибди. Шунинг учун ҳам, «Ҳизбут тахрир»нинг расмий фаолият кўрсатиши деярли барча мусулмон мамлакатлари, жумладан, араб давлатларида расман тақиқланган.

«Ҳизбут тахрир» партиясини қўллаб-қувватлайдиган уламолар ислом дунёсида жуда озчиликни ташкил этади. Аксинча, уни инкор этадиганлар сон-саноксиз. Бу партиянинг ғояси ва дастури ханузгача дунёнинг бирорта мамлакатида маъқулланмаган. Унинг ўзи расмий ташкилот сифатида тан олинмаган, балки илк таъсис топган масканидан тортиб, дунё мамлакатларининг ҳаммасида унинг фаолияти тақиқланган. Исролда эса, озчиликнинг эмас, кўпчиликнинг фикриға қўшилиш буюрилган. «Менинг умматим ёппасига адашиб, залолатға тушиб қолмайди, қачонки, улар орасида қарама-қаршилиқни кўрсаларингиз, сизлар кўпчилик томонида бўлингиз!» – деган саҳих ҳадис ҳам ушбу фикрга далил бўлади.

Республикамызда фаолият юритишға интилаётган бошқа оқимларнинг ўз олдидиларига қўйган мақсадлари ҳам

юкоридагилардан деярли фарк қилмайди. Масалан, «жиходчилар»нинг мақсади диний ҳолатни Пайғамбар давридаги кўринишга қайтариш, яъни дин, муслмончилик ўша даврда қай ҳолатда бўлган бўлса, бутун ҳам шундай қолиши керак, деган даъвода намоён бўлади. Бундай тузум бутун қандай натижаларга олиб келиши мумкинлигини «Толибон» ҳаракатининг Афғонистонда олиб борган сиёсати ва унинг оқибатлари яққол кўрсатиб турибди.

«Акромиёйлар» гуруҳи ўз сафларига жалб қилинувчи шахсларга руҳий таъсир ўтказиш ва уларни ғоявий жиҳатдан бирлаштириш мақсадида фаолиятларини даврлар (босқичлар)га бўлган ҳолда амалга оширишлари аниқланган.

Бу оқим ғояларининг тарқалишига бир қатор омиллар ҳам сабаб бўлган. Жумладан, улар иш билан таъминлаш, молиявий муаммолар ечими учун «халис» моддий ёрдам кўрсатиш орқали уларнинг асл мақсадларидан беҳабар одамларни ўзларига иқтисодий жиҳатдан боғлаб олишга ва ўз тарафдорларига айлантиришга ҳаракат қилганлар.

Барча мутаассиб ақидاپарастларнинг фожiasi шундаки, улар иймон, эътиқод, туйғу, тушунча, қалб ва ақл, маънавият билан маърифат, дин ва фалсафанинг моҳиятини ўзларининг ғарзли фикрлари доирасида талқин этадилар. Киши ўз эътиқоди йўлида қанча илмга эга бўлмасин, у аввало, ниятни пок қилсин, ниятида эзгулик, самимийлик ва ихлосга жой берсин. Зеро, ҳадисларда айтиладики: «Ишлар ниятга мувофиқдир».

Акромиёйлар қундалиқ ибодат ва диний турмуш тарзида яшаб келаётганларни ҳақиқий муслмон деб ҳисобламайдилар, дин аҳллари билан маслаҳатлашиш ёки улардан илм олишни умуман ўзларига эп кўрмайдилар. Ваҳоланки, диёримизда азалдан ислом илмларига чин ихлос билан хизмат қилувчи уламо-ю фузалолар кўп бўлган, улар ҳозирда ҳам кам эмас.

«Ҳизбут таҳрир», «акромиёйлар» каби адашган диний оқимлар турли ташвиқотлар олиб боришларига қарамай, халқимиз орасида эътибор топа олгани йўқ. Чунки Пайғамбаримиз «Менинг умматим залолатда бирлашмас», деган ҳикматни бекорга айтмаганлар. Ўн тўрт асрдан буён эътиқолида мустаҳкам бўлган халқни нотўғри йўлга бошлаш самарасиз кечиши турган гап. Динимизга шунчалар имкониятлар берилиб турган бир пайтда бу каби тоифалар унга

фақат зарар келтирмоқда.

«Биз фақат терроризмнинг ташқи кўринишларига, бегуноҳ одамларни гаровга оладиган, портлатадиган ва ўлдирадиган кимсаларга қарши курашиш билангина бу офатни бартараф этиб бўлмаслигини бир неча бор таъкидлаганмиз. Ҳаётнинг ўзи шунини кўрсатмоқдаки, авваламбор, ушбу бало-қазонинг бирламчи манбаларига қарши курашиш даркор. Яъни ислом динини сиёсатга айлантираётган, ёвузлик ва террорчилик мафкурасини яратаётган кўплаб радикал ва экстремистик марказларнинг, биринчи навбатда, ёшлар онгини заҳарлаб, зомбига айлантириб, улардан террорчилар тайёрлаш бўйича конвейер ташкил этаётган, халифалик тузишдек турли хомхаёлларни амалга оширишга уринаётган қабих қучларнинг илдизини қирқиб ташлаш керак», -деб таъкидлаган эди Юртбошимиз.

Юқорида қайд этилган диний экстремистик гуруҳлар ислом динини «асл ҳолатига қайтариш» даъвати остида босқинчилик, талончилик ва бегуноҳ инсонларнинг қонини тўкиш каби террорчилик ишларини амалга оширмоқда. Мазкур гуруҳларнинг ғоялари жамият ҳаётининг ажралмас бўлаги саналган маънавий ва маданий тараққиётга ҳам салбий таъсир кўрсатмоқда.

Кейинги пайтларда турли террорчилик ҳаракатларини содир этиш ишларига аёллар ҳам аралашиб қолмоқда. Уларнинг терроризм йўлига кириб қолишларининг асосий сабаби диний, дунёвий билимга эга эмасликлари, турли оқимларга нисбатан соф ислом динининг муносабатини билмасликларидир. Амалиёт, аynи пайтда, хотин-қизлар ўз ака-укаларининг таъсирида ҳам бундай ҳаракатларни содир этиш даражасига келганликларини кўрсатади. Жумладан, эркаклар ўзининг диний илмлардан беҳабар, ҳар ишда итоаткор аёлига турли оят-ҳадисларни нотўғри талқинда тушунтириши, кўпуровчилик ҳаракати учун жаннат билан мукофотланишини ваъда қилиши, аёлининг жаннатга кириши эрнинг розилигига боғлиқлигини доимий уқтириши оқибатида аёлларнинг ўзини ва бегуноҳ кишиларни ўлдириб, жиноятга қўл уришлари аниқланган.

Ёшларнинг турли оқимларга кириб қолишлари сабаблари каторида уларнинг билимлари, шу жумладан, диний илмларни эгаллашга бўлган қизиқиш ва интилиши ҳамда ишонувчанлиги, бирданига ва ҳамма нарсага (бойлик, шон-шухрат, мартаба ва х.к.)

эга бўлишга ҳаракат қилиши, илмий тилда айтганда максимализм каби маънавий-руҳий омилларни алоҳида ажратиб кўрсатиш лозим. «Сен бу ташкилотга кириш ёки мана бу вазифани бажариш билан алоҳида, ҳар кимга ҳам насиб қилавермайдиган шарафли ишга қўл урган бўласан, керак бўлса, сен миллат, дин, инсониятнинг ҳалоскорига айланасан!» - деган қарашларни сингдириш жараёни айнан мана шу каби хусусиятларга алоҳида эътибор берилаётганини кўрсатади.

Айрим содда ёшлар ва аёллар уларга хос бўлган руҳий хусусиятларни яхши биладиган ва ўзларининг ғаразли мақсадлари йўлида усталик билан фойдаланаётган, халифалик тузсак барча муаммоларимиз ҳал бўлади, деб юрган хизбўтчиларнинг сафсаталарига учиб, алданиб қолмоқдалар, ўзларини портлатмоқдалар. Исломи таълимотиининг асли моҳиятига кўра, бу каби ҳаракатлар мутлақо нотўғридир. Зеро, Қуръони Каримда ўз жонига қасд қилиш энг катта гуноҳлардан экани таъкидланган.

Бутунги кунда диний экстремизм ва терроризмга қарши кураш жаҳон ҳамжамияти учун энг долзарб масалага айланди. Шу жумладан, бизнинг юртимизда ҳам бу каби ишларни амалга оширмоқчи бўлганларга қарши қатъий кураш олиб борилмоқда. Бу курашнинг моҳияти, жумладан, ҳозирги вақтда кўз ўнгимизда дунёнинг геополитик, иқтисодий ва ижтимоий, ахборот-коммуникация манзарасида чуқур ўзгаришлар рўй бераётган, турли мафкуралар тортишуви кескин тус олаётган бир вазиятда, барчамизга аёнки, фикрга қарши фикр, ғояга қарши ғоя, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш ҳар қачонгидан кўра муҳим аҳамият касб этмоқда.

Хўш, жаҳолатнинг ўзи нима? У қандай кўринишларда намоён бўлмоқда? Жаҳолат - арабча «жаҳила» феълнинг ўзаги бўлиб, билмаслик маъносини англатади. Исломи динидан олдинги даврни «жоҳилият даври» деб аталишининг сабаби ҳам шунда. Кишилар билимсизлиги, жоҳиллиги туфайли киз болаларни тириклай қўмганлар, аёлларни одам ўрнида кўрмаганлар, уларнинг ҳеч қандай ҳақ-хуқуқлари бўлмаган. Исломи дини келгач, жаҳолат ўрнини маърифат эгаллади. У аёл-кизлар шайини кўтарди, уч киз тарбиялаб, уларни турмушга берган она жаннатий бўлиши, жаннат оналар оёғи остида эканини баралла айтди. Кишилар маърифатли бўла бошладилар.

Афсуски, бутунги кунда ҳам жаҳолат турли кўринишларда ўзлигини намоён қилмоқда. Шулардан бири, диний билимсизликдир. Диний саводи паст бўлган кишилар ўзларини исломи динининг жонкуярлари қилиб кўрсатувчи, аслида эса, ҳокимиятни эгаллашни мақсад қилиб қўйган турли оқим вакиллариининг қуруқ ваъдаларига алданиб қолмоқдалар, ҳатто, ўзларини қурбон қилишгача етиб бормоқдалар. Бундай муҳдиш оқибатларни келтириб чиқарувчи билимсизликнинг олдини олишга давлатимиз катта эътибор қарагётганини таъкидлаш зарур. Ҳақиқий диний билим оламан деганларга кенг имкониятлар яратилгани - ўрта махсус исломи билим юртлари, Тошкент исломи институти ва Тошкент исломи университети каби ўқув юртлари фаолият кўрсатаётгани ҳам жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш борасида аниқ амалий ишлар қилинаётганининг ёркин ифодасидир.

Жоҳиллик ҳам мутаассиб оқимларнинг ғаразли ниятларини амалга оширишга замин ярагидиган омиллардандир. Республикаимиз ҳудудига яширин тарзда олиб кирилаётган экстремистик руҳдаги адабиётлар, тарқатилаётган варақалардан таъсирланаётган ва тўғри йўлдан адашаётганларнинг борлиги ҳам бунни тасдиқлайди.

Юқорида қайд этилган ҳолатлар ҳам жаҳолат оғир оқибатларни келтириб чиқаришини кўрсатади. Шундай экан, одамлар онги ва қалбида маърифатнинг мутлақ устувор бўлишига эришиш, кишилар тафаккурини бойитиш, уларда соғлом ва собит эътиқодни шакллантириш учун кураш, бу йўлдаги назарий ва амалий ишларнинг ҳозиржавоблигини таъминлаш, таъсирчанлигини ошириш долзарб вазифалардан бири бўлиб қолаверади. Зеро, Юртбошимиз таъкидлаганларидек, одамнинг ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи танииб яшайдиган ҳаётий-миллий кадриятлар, шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам продага эга бўлиши ҳар турли мафкураларнинг босими, уларнинг гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона кўринишдаги тазйикларига бардош беришининг асосий шарти ҳисобланади.

Яқин ўтмишда намоёз ўқиш, диний маросимларни ўташ таъкидланган эди. Масжидлар, азиз-авлиёларнинг зиёратгоҳларига қулф урилган, одамларнинг уйларидаги Қуръон, Ҳадис, турли диний адабиётлар териб оlinиб, ёки юборилган эди. Мана бунини «жоҳилия», нодонлик деса бўлади. Қанчадан-қанча одамларимиз ҳозирги эмин-эркин кунларни қумсаб, аммо кўролмай, армон

*Ақру эҳсон билан жаҳон
гулшани обод бўлади.*

Амир Темур

8-навуз. Амир Темур ва темурийлар сулоласи даврида
маънавиятнинг юксалиши

8.1. Амир Темур – буюк давлат арбоби, юксак маънавият соҳиб

Амир Темур – буюк шахс, саркарда, йирик давлат арбоби, қонуншунос, истеъдодли меъмор, нотик, рухшунос, шу билан бирга эл-юртни, халқни севган инсон. Узоқ ва машаққатли курашлардан сўнг Амир Темур ўз рақиблирини енгиб, ҳокимиятни қўлга киритди. Майда, таркок ҳудудларни бирлаштириб, марказлашган давлат бунёд этди. Мамлакатда иқтисодий ва маданий ўзгаришлар килди.

Амир Темурнинг тарих олдидаги хизмати бениҳоят катта. Биринчидан, у мамлакатда кучайиб кетган феодал таркоқликка барҳам бериб, эл-юртни ўз туғи остига бирлаштира олди, мўғуллар зулмига барҳам бериб, марказлашган йирик феодал давлатни яратди. Бу билан ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва маданият ривожига мустаҳкам замин яратиб берди. Бугун «Темур ва темурийлар маданияти», «Темурийлар давлати», «Улғбек астраномия мактаби», «Навой», «Бобур» каби қутлуг номларни нафақат ўзбек, балки жаҳон халқлари асарлари саҳифаларида ўқиб, унинг асосида Амир Темурнинг улкан хизматлари борлигини ҳис этиб, ғурурланамиз.

Иккинчидан, Амир Темур, ўзи билиб-билмай, лекин бир қатор халқлар ва юртларнинг мустахлакчилар зулмидан озод бўлишига ёрдам берди. Масалан, ўша даврнинг энг қудратли ҳукмдорларидан ҳисоблаган Боязид-йилдиримни тор-мор келтириб, Болкон ярим ороли ва Европа халқларига озодлик бағишлади. Олтин Ўрда хони Тўхтамышни икки марта тор-мор этиб, Россиянинг мўғуллар ҳукмронлигидан қутулишини тезлаштирди.

Амир Темурда ватанни севиш, халқни улғулаш, улардан

фахрланиш ва ғурурланиш сингари олий маънавий фазилатлар барқ уриб турган.

Амир Темурнинг «Темур тузуқлари», Низомиддин Шомий ва Шарофиддин Али Яздийларнинг «Зафарнома»лари, Ибн Арабшоҳнинг «Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари» ва бошқа асарларда келтирилган соҳибқироннинг ибратли ишлари, панд-насихатлари ва ўғитларидан ҳам унинг кимлигини билиб олса бўлади. Булар эл-юрт ва фуқароларнинг ташвиши, раиятпарварлик, меҳр-муруват, қўшничиликка риоя қилиш ва ниҳоят, мардлик ва қаҳрамонлик ҳақидаги ўғитлардир.

Президентимиз Ислам Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидланганидек, «Буюк бобоқалонларимизнинг маънавий олами хусусида фикр юритганда, Соҳибқирон Амир Темур ҳақида алоҳида тўхталшимиз табиийдир. Чунки тенгсиз азму шижоат, мардлик ва донишмандлик рамзи бўлган буюмғоз сиймо буюк салтанат барпо этиб, давлатчилик борасида ўзидан ҳам амалий, ҳам назарий мерос қолдирди. Илму фан, маданият, бунёдкорлик, дин ва маънавият ривожига кенг йўл очди».¹

Амир Темур 1370 йилда Мовароуннаҳрнинг барча вилоятларини бирлаштириб, мустақил давлатга асос солди. 1370-1405 йиллар давомида мазкур давлат асосида Осиёнинг 27 мамлакатини ўзида бирлаштирган улкан салтанат тузиб, бу давлатнинг ҳар томонлама тараққиёти ва тинчлиги, шунингдек, маънавий маданиятнинг юксалиши, гуллаб-яшнаши, ўтмиш даврлар ажойиб анъаналарининг янги тарихий вазиятда қайта тикланиши учун шароит яратди. Амир Темурнинг салоҳияти ва буюк маънавият эгаси эканлиги қўйидагиларда намоён бўлади. Жонини гаровга қўйиб Турон ва Хуросондаги феодал таркоқликни бартараф қилиб, марказлашган давлатга асос солди. Ана шу ҳудуддаги сиёсий зиддиятларга бурканган амиру бекларнинг қаршичилигини гоҳ қилич, гоҳ сиёсий қелишув йўли билан бартараф қилиб, уларни муросага келтирибгина қолмасдан, барча куч-имкониятларини Ватан равнақи, юксалиши сари буриб юборди.

Иккинчидан, давлатни бошқариш ишлари адолат устига қурилиб, бу бошқарувга иймонли, диёнатли Ватан, эл-юрт манфаатини устин қўядиган, мардлик ва олижаноблик

¹ Каримов И.А. «Юксак маънавият – енгилмас куч». Т.: «Мазнавият», 2008. 44-45-бетлар.

сифатларини уйғунлаштира олган давлат амалдорларини танлаб, қўйди.

Учинчидан, эълон қилинган қонун ва ҳукмлар сўзсиз ўз ижросини топди. Бу қонунлар халқ ва давлат манфаатлари билан ҳамоҳанг эди. Бу қонунлар оддий халққа ҳам, ўқимини эълонига ҳам тушунарли, содда, аммо ҳаётнинг муаммолари ечимини топа оладиган мазмун ва моҳиятга эга эди.

Тўртинчидан, турли табақалар, айниқса, ишлаб чиқариш билан боғлиқ соҳалар раванқини таъминлайдиган адолатли солиқ тизими ишлаб чиқилган эди.

Амир Темурининг фикру ёди Ватанини, халқ куч-қудратини улуғлаш, бошқалар томонидан эътироф этилишини қўлаб, фаолият юритишда эди. Шу билан Турон халқлари кучи маҳоратида, жангу жадаллардаги жасоратида, фан, ишлаб чиқариш каби барча соҳаларда дунёда бирон бир халқ ёхуд давлатдан кам эмас, балки биринчилардан эканлигини ўзи бош бўлган давлат мисолида исботлаб берди.

Амир Темури ўз маънавий оламнинг кучи ва юксаклиги билан жаҳонга таъсир қиладиган имкониятларнинг мавжудлигини кўрсатди, уни эркин, бир вақтда фавқулодда жасорат ва қатъийлик билан амалга оширди. Шу билан дунё сиёсий-худудий харитасини жаҳон халқлари манфаатлари йўлида ўзгартира олган буюк давлат арбоби ва ҳарбий саркарда мақомига кўтарилди. Соҳибқирон бобомиз дунёнинг ўнлаб давлатлари бирлашиб, амалга ошира олмаган сиёсий-ҳарбий ишларга қўл урди. Бунга дастлаб Тўхтамишдек ҳукмдор билан, кейинги навбатда эса Осиё, Африка ва Европа қитъасини титратган Кичик Осиё ҳукмдори – Йилдирим Боязид билан бўлган ҳаёт-мамот бобидаги сиёсий-ҳарбий тўқнашувларда ғалаба қозониб, жаҳондаги ўзигача ўтган давлат ва ҳарбий арбоблардан ҳам юқорида кўтарилган олди. Жаҳоннинг кейинги тарихи ҳам унинг бу баландлик ва буюклик поғонасини эътироф этиши шубҳасиздир. Тўхтамиш Оқ Ўрда ва Рус князликлари ҳудудларини босиб олгач, бутун жаҳонда ҳукмронликни амалга ошириш тўғрисида фикрлай бошлади. Бунинг учун биринчи навбатда Амир Темури сиёсий-ҳарбий майдондан юлиб ташлаш лозим эди. Ўзининг ҳарбий даҳосига ортикча баҳо бериб, ғалабасига ишонган Тўхтамишхон Мўғулистон ҳудудларидан то Болтиқ бўйларига қадар ҳудудлардан

лашкар тўлаб, 1391 йил ёзида Самара агрофларида ўзининг сон-саноқсиз лашкарини Амир Темури қўшини билан тўқнашуга ҳозирлади. Жанг жаҳон тарихида энг оғир тўқнашув бўлди. Хар икки томон бемисл қўрбонликлар берди. Жангда Соҳибқирон Амир Темури тўла ғалаба қозонди. Бирок Тўхтамиш бу мағлубиятни тасодиф ҳисоблаб, орадан 4 йил ўтгач, яна Амир Темурига қарши чиқди. Шимолий Кавказ ҳудудида, Терек дарёси бўйидаги бу жанг аввалгисидан ҳам қирғинли кечди. Амир Темури Тўхтамишга мағлуб қилар экан, ўз салтанати ва Ватани раванқи учун қўлай бўлган имкониятларга эга бўлди. Аввало Шарқий Европа ва Дашти қипчоқ, қозоқ дашлари томонидан келадиган хавф-хатардан бутунлай халос бўлди. Шунингдек, Чингизхонгача Ўрта Осиё орқали ўтган ва унинг босқини билан бузиб ташланган Буюк Ипак йўлининг Шимолий – Ғарбий ва Шимолий Шарқий йўналиши қайта тикланди. Бу эса Амир Темури давлати иқтисодий ҳаётига қатта ижобий таъсирини ўтказди. Хитой, Шарқий ва Ғарбий Европа билан савдо, дипломатик алоқалар қайта тикланди.

Амир Темури давлатини дунёга танитган ва уни жаҳоннинг саркардаси ҳамда давлат арбоби даражасига кўтарган хизматларидан яна бири – Йилдирим Боязиддек салтанат эгасини сиёсий майдондан четлатиб, унинг енгилмас армиясини ўз пойтахти – Анкара остонасида мағлуб этганлиги бўлди.

Айниқса, Европа давлатлари Амир Темури ўзларининг чинакам халосқори деб биладилар. Ўз миннатдорчилигини билдириб, ушбу давлатлар қироллари элчиларини Тоғли Қорабоғ ва Самарқандга Соҳибқирон хузурига жўнатиб, сиёсий, иқтисодий ва ҳарбий шартномалар имзолашди. Ўз хавфсизликларини таъминлашда Амир Темурининг куч-қудратига таяндилар, соҳибқирон сиймосида буюк давлат арбоби, енгилмас саркарда, ишончли иттифокчини қўрдилар.

Соҳибқироннинг бунёдкорлик соҳасидаги тарихий хизматлари бекиёс. Амир Темури ва унинг авлодлари саъй-ҳаракатлари билан қурилган мадрасалар, масжидлар, хонақоҳлар, саройлар, бозорлар, қалалар, каналлар ва бошқа иншоотларнинг сон-саногини йўқ. Амир Темурининг бевосита раҳнамолигида бунёд этилган Бибиҳоним жоме масжиди, Гўри Амир, Аҳмад Яссавий, Занги ота макбаралари, Оксарой ва Шоҳи Зинда меъморий мўъжизалари, Боғи Чинор, Боғи Дилқушо, Боғи Бехишт, Боғи

Баланд сингари ўнлаб гўзал сарой, боғлар ва бошқа иншоотлар шулар жумласига киради.

Тарих бу кўҳна дунёда жуда кўп жаҳонгирларни кўрган. Амир Темурнинг улардан фарқи шундаки, у умр бўйи бунёдкорлик билан машғул бўлган. Унинг «Қай бир жойдан бир гишт олсам, ўрнига ўн гишт қўйдирдим, бир дарахт кестирсам, ўрнига ўнга кўчат эктирдим» деган сўзлари бунёдкорлик, яратувчанлик фаолиятининг тасдиғидир. «Агар бизнинг кудратимизни билмоқчи бўлсангиз, курган биноларимизга бокинг», деганда Амир Темур, аввало ўз халқига, келажак авлодларга мурожаат қилган, десак янглишмаймиз.

Ҳар қандай жамият тараққиётини илм-маърифатсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Буни теран англаган соҳибкирон ҳокимиятга келиши билан чиқарган дастлабки фармонларини мадрасалар барпо этишга, илм толибларига нафақалар тайинлаш билан бошлаган. Қайси бир шахарга ташриф буюрмасин Амир Темур аввало, ўша ерлик олим фозиллар билан учрашар, улар билан суҳбат қулар, турли мавзуларда баҳслашар эди.

Амир Темур маънавиятини белгилловчи бош мезон унинг бутун умр бўйи амал қилган «Куч-адолатда» деган шioriдир. Бу шiorда Амир Темур ҳаёти ва фаолиятининг бутун мазмунини мужассамлашган, десак тўғри бўлади.

8.2. «Темур тузуқлари» – маънавият сарчашмаси

«Темур тузуқлари» жаҳондаги номдор кутубхоналарда нодир китоблар қаторида сақланади. Шунингдек, уни кироўлар, маршаллар, дипломатия корпуси ходимлари ва катта-кичик амалдор табақалар ҳам ўзларининг турли даражадаги муаммолари ечимини топишда сабоқ ҳамда қалит деб биладилар. Буни биз Ўзбекистон Президенти Ислам Каримовнинг «Темур тузуқлари»га берган юқори баҳосида ҳам кўрамиз. Шахсан мен «Темур тузуқлари»ни ҳар гал ўқир эканман, худдики ўзимга қандайдир руҳий куч-қувват топгандек бўламан, ўз иш фаолиятимда бу китобга такрор-такрор мурожаат қилиб, ундаги ҳеч қачон эскирмайдиган, инсон маънавияти учун бутун ҳам озиқ бўладиган ҳикматли фикрларнинг қанчалик ҳаётий эканига кўп бор ишонч ҳосил қилганман. Масалан, «Тажрибаида кўрилганким, азми

катъий, тadbиркор, ҳушёр, мард ва шижоатли бир киши мингта тadbирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир», деган сўзлари бугунги кунда ҳам маънавий жиҳатдан нақадар долзарб аҳамиятга эга экани барчамизга аён.

Амир Темур бобомизнинг бундай чуқур маъноли хикматлари халқимизда қадимдан мавжуд бўлган «Билаги зўр бирни, билими зўр мингни йнкар» деган мақолга гоят ҳамоҳанг бўлиб, инсонни доимо ақл-идрок, адолат ва юксак маънавият асосида яшашга даъват этиши билан эътиборлидир.

Ҳақиқатан ҳам дунё бу китобга қатта маърифий эҳтиёж сезиб, ардоқлаб келганлиги бежиз эмас. «Темур тузуқлари»да соҳибкироннинг фалсафий, ҳукукий-сиёсий, маънавий-маърифий қарашлари ўз ифодасини тошган. «Тузуқлар» Амир Темурнинг буюқ давлат арбобига хос салоҳияти, даҳолиги, ҳарбий санъати назариётчилиги, инсонийлик дунёсининг маънавий-руҳий қувватлари билан мардлик ва шижоатининг худудий кенгликлари ҳақида гўла тасаввур беради. Бинобарин, тузуқларда ифодаланган гоёлар орқали Амир Темур маънавий оламнинг турли жабҳалари ёрқин кўзга ташланади. Бир инсон эга бўлиши мумкин бўлган фазилатлар, истеъдодлар, воқеаларга ақл-идрок, теран зеҳн ва тафаккур билан баҳо бера олиш, ҳар қандай оғир вазият ва шароитларда вазминлик, пиروвард натижада уни ўз давлати, халқи фойдасига ҳал этиш каби соҳибкиронга хос сифатлар ҳар бир инсон учун бугунги кунда ҳам, келажак авлодлар учун ҳам ибрат мактаби бўлиб қолади.

Асрлар давомида тузуқларнинг, унинг ижодкори бўлган Амир Темурнинг дунёдаги аксарият халқлари зиёлилари сиёсат, маданият ҳамда ҳарбий саркаралар томонидан эъзозланиб келинаётганлиги ҳам айнан шундандир.

Шуни таъкидлаш лозимки, агар Амир Темур тузуқларидаги доно фикрлар қўйи бўғиндан то йирик амалдорлару мансabdорлар ва ҳар қандай жамиятдаги ҳал қилувчи аҳамиятга эга табақа ҳамда гуруҳ вакиллари томонидан ижодий ёндашув асосида ўзаро муносабатга тортилса, ўша жамият албатта ривожланиши, тараққиёт сари юз тутиши мумкарар. Унда ҳар қандай муаммонинг аниқ ечимини топиш йўллари таъкидлаб кўрсатилган. Агар «Тузуқлар»даги бошқарувчилар билан бошқарилувчилар, яъни

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – еттилас куч. Т. «Маънавият». 2008. 45-бет.

химматчиларни, кўнгли бузуқ кўрқокларни мажлисимдан қувиб юбордим. Очик юзлилик, раҳм-шафқат билан халқни ўзимга ром қилдим. Адолат билан иш юритиб, жабр-зулмдан узоқроқда бўлишга интилдим».

Тоифалар билан муносабатни тўғри амалга оширишда Мир Сайид Бараканинг ўғитлари ҳам алоҳида ўринда турди. Уларда кўйидаги таъкидлар мавжуд эди: «Буюк зафарлар соҳиби Темурга, Аллох уни ҳамisha қўлласин, маълум бўлсинким, унинг салтанати корхонаси Тангри таоло корхонасининг бир кичик нуҳасидирки, унда турли мансабдаги ходим ва хизматкорлар, ноиблар, эшик оғалари бордир. Уларнинг ҳар бири ўз мартабасига яраша ўз юмуши билан машғулдир, ҳеч бири ўз мартабасидан четга чиқмайди ва доимо Аллохнинг амрига мунтазир бўлиб турадилар. Шундай бўлгач, сен ҳамisha ҳушёр ва эҳтиёткор бўлгин, токи вазирлар, лашкарбошилар, амалдорлар, иш бошқарувчилар, сипоҳсолорлардан ҳеч бири ўз мартабаси чегарасидан чиқмасин ва доимо сенинг ҳукмингга мунтазир бўлиб туришсин. Ҳар тоифа ва ҳар қавмни ўз мартабаларида тутгинки, салтанатинг Низомига келиб, давлат интизомга киргай. Агар, ҳар нарсани ва ҳар қимни ўз мартабасида сақлай олмасанг, салтанатингга бундан кўп халал ва зиён етгай. Демак, ҳар қимнинг кадр-қийматини, тутган мавқеини ва ҳар нарсанинг ўлчовини белгиллаб олишинг ва шунга мувофиқ иш юритишинг керак».

Ҳазрати Муҳаммад авлодидан бўлганларнинг мартабасини бошқалардан юқори кўтариб, уларнинг иззат-хурматини жойига қўйил. Уларга қанча кўп муҳаббат билдирсанг ҳам уни исроф деб ўйлама, чунки қайси иш худо йўлида бўлса, унда исроф йўқдир. 12 тоифа билан давлатингга зийнат бериб, шулар билан салтанат қургил, вассалом».

Амир Темур бу ўғит ўрнидаги хатга сиёсий масала сифатида қараб, ўзининг бунга муносабатини қуйидагича билдирган эди: «Пиримнинг ушбу хаги менга етгач, унда буюрилган ҳар бир нарсани бажо келтирдим. Салтанатим ишларини қонун-қонда ва интизомга солиб», салтанатим мартабасига зебу зийнат бердим. Салтанатимни 12 тоифага боғлаб, туздим. Бу 12 тоифани салтанатим фалақининг 12 буржи ва давлатим корхонасининг 12 ойи деб ҳисобладим.

1-тоифа - саййидлар, уламо, шайхлар, фозилларни ўзимга

фўкарлар ўртасидаги муносабатлар қандай қилиб зиддиятлардан холи қилинганлиги, бу эса жамиятнинг ижтимоий раванкига йўл очганлиги нуктаи назаридан ёндашилиб, унинг сабоқларидан тўғри ҳулоса чиқаришга эришилса, тузуқлар ўз асрида қўйилган вазифаларини яна давом эттира олиш кучига эга бўлиб, маънавий қувват бўла олади. Буни Соҳибқироннинг васият ўғитлари ҳам тасдиқлаб турибди. Бу ўғитлар миллий давлатчилигимизнинг барча даврларига дахлдор дейиш мумкин. «Бу «Тузуқлар»дан ўз салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, - дейди Амир Темур, - токи мендан уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлгай». Соҳибқирон қудратли салтанатни идора етишда 12 тамойилга қатъий таяниб фаолият юритганлигини таъкидлайди. Кейинги авлодларни ҳам шунга риоя етишга чақиради.

«Темур тузуқлари» жамиятнинг барча ижтимоий-иқтисодий, фан, маданият соҳаларини юксалтиришда муваффақиятлар қалити бўлди. Амир Темурнинг зафар қалити - устозлари Тойбодий, Мир Шамсиддин кулол ва Мир Сайид Баракаларга бўлган эҳтироми бўлди.

Соҳибқирон Амир Темур қандай муваффақиятларга эришмасин, уларда устозларининг катта улуши ва ҳиссасини таъкидлаб ўтади, уларнинг хурматини жойига қўйиб, доимий дуоларини олганлигини таъкидлайди. Жаҳоннинг тенг ярмини идора қилган буюк салтанат соҳиби вафотидан кейин ўз жасадини Мир Сайид Барака оғи томонида қўйишларини васият қилади. Бу васият унинг устозига бўлган чексиз ҳурмати белгиси эди.

Амир Темур жамият ҳаётида турли тоифалар катта ўрин эгаллашини яхши тушуниб, давлатни бошқаришда уларнинг мавқеи, ақли ва салоҳиятидан ўринли фойдаланишга ҳаракат қилди. Улар билан муносабатларни узоқни кўзлаб, ақл-иҳроқ кучига таяниб, ҳал қила борди. Давлат бошқарувида устози Абубакр Тойбодийнинг ўғити ва маслаҳатларига амал қилиб, Соҳибқирон уни қўйидаги саъй-ҳаракатларида таъбиқ қилганлигини таъкидлаб ўтади: «Ҳеч қимдан ўч олиш пайида бўлмадим. Тўзимни тотиб, менга ёмонлик қилганларни парвардигори оламга топширдим. Иш кўрган, синалган, эр йигитларни қошимда тутдим. Софдил кишиларга, саййидлар, олимлар ва фозилларга даргоҳим доим очик эди. Нафси ёмон

яқинлаштирдим. Улар менинг саройимга доимо келиб-кетиб, мажлисимни беэаб туришди. Диний, ҳукукий, ақлий масалаларни ўртага ташлаб, киммагали фикрлар билдиришарди, ҳалол ва ҳаромга оид масалаларни мен улардан ўргандим.

2-тоифа - ақлли кишлар ва кенгаш соҳиблари, эҳтиёткор арбоблар, сергак ва кейинни ўйлаб, олисни кўриб иш юритувчи, кекса ва тажрибали кишиларни хос мажлисимга киритиб, суҳбатларидан, ишларидан наф олиб, тажриба ҳосил қилардим.

3-тоифа - дуоғўй кишиларни қадрлардим. Улар билан хилватда суҳбат қуриб, кўнглимдаги мақсадимни айтиб, дуо тилардим. Мажлисларда, базмларда, жанг майдонларида улардан кўп баракаглар топдим.

4-тоифа - амирлар, сарханглар, сипоҳсолорларга мажлисимдан ўрин бериб, мартабаларини юқори кўтардим. Улар билан суҳбатлашиб, маслаҳатлар олдим. Жанг майдонларида мардона қиличлашган шижоат аҳлини дўст тутардим. Жанг майдонларига от чоптириб кириб, чққш усулларини, ғаним лашқари тўпини бузиб, уларни синдиришни, найза санчиб, қилич чопқилашни, бутун уруш-талаш ишларини улардан сўрар эдим.

5-тоифа - сипоҳ ва раият бўлиб, ҳар иккисига бир кўз билан қарардим. Сипоҳийлардан чиққан баҳодирлар, довиорақларга махсус фахрли ўтов, камар ва таркаш тақдим этиб, мартабаларини кўтардим. Ҳар эл ва ҳар мамлакатнинг улугларини, бошлик оқсоқолларини қадрладим, уларга совға-саломлар бериб, хизматларидан фойдаландим. Сипоҳийларимни ҳаминша жангга тайёр ҳолда тутдим, ойлик ҳақларини сўраттирмай, вақтида берардим. Чунончи Рум юришида сипоҳийларимга ўтган ва келажакда қиладиган хизматлари учун 7 йиллик озуқаларини бирданига бердим.

Сипоҳ ва раиятни шундай тутдимки, биронтаси иккинчисидан устунлик қилиб, қаттиқ гапирга олмас эди. Бошқа сипоҳийларни ўз мартабаларига ва даражаларига қараб шундай саклардимки, ҳадидан ташқари бирон қадам қўя олмасди. Уларнинг мартабаларини кўп кўтариб, ҳовлиқтирмадим ва на кўп тушириб юбориб, кўнгилларини чўктирмадим. Қайси бири кўзга кўринарли бирор хизмат кўрсатар экан, инъомлар бериб, бошқалардан айрича ҳурматладим. Кимнинг ақли ва шижоатини синов тарозусида тортиб кўриб, бошқаларникидан ортиқроқ кўрсам, уни тарбия

қилиб, амирлик даражасига чиқарар эдим. Сўнгра кўрсатган хизматига яраша мартабасини янада кўтарар эдим.

6-тоифа - ақлли, тажрибали энг ишончли кишиларки, салтанат ишларини, сирларини уларга очиб, улар билан кенгаш қилишимга лойиқ кишлар эди. Булар билан сирдошлик қилиб, яширин ишлар, махфий сирларни шуларга топширдим.

7-тоифа - вазирлар, бош қотиблар, девон муншйларики, салтанатим саройини шулар билан безатдим. Буларни менга тобе мамлакатлар уйлариининг кўзгуси деб билдим. Чунки улар эл орасида ва мамлакатда бўлаётган қундалик воқеаларни, сипоҳ ва раият туриш-турмушини менга билдириб турар эдилар. Булар давлат хазинаси, сипоҳ ва раиятга оид ишларни тартибга солиб, юритдилар. Салтанат мулкига тушган раҳналарни бекитишининг лойиқ чора-тадбирларини кўрдилар. Салтанатим қорхонаси хазинасининг қирим ва чққмига оид ишларни тўғри олиб бордилар. Ҳамина мамлакат тўқинчилиги ва ободлиги учун ҳаракат қилдилар.

8-тоифа - ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандисларки, улар салтанат қорхонасига ривож берувчилардир. Уларни ўз агрофимга тўлладим. Ҳокимлар ва табиблар билан иттифокда беморларни даволатар эдим. Мунажжимлардан сайёраларнинг қутлуг ва қутсиз қунлари, уларнинг ҳаракати ва осмонда айланишини аниқлаб олардим. Муҳандислар билан иттифокда олий иморатлар барпо этиб, боғу бўстонларнинг лойиҳа ва тарҳини чиздирдим.

9-тоифа - муҳаддислар, пайғамбар, унинг авлодлари ва саҳобалари ҳақида ривоятлар нақл қилувчилар (тарихчилар) ҳамда қиссахонолар бўлиб, уларни ҳам ўзимга яқинлаштирдим. Пайғамбарлар ва авлиёлар ҳақидаги қиссаларни, ўтган подшолар тўғрисидаги хабарларни, уларнинг салтанат тахтига қандай етишганликларини, давлатларнинг қандай сабабларга қўра завол топанглигини булардан сўраб, билардим. Ҳар қайсисининг қиссалари ва хабарлари, ишлари ва сўзларини эшитиб, тажрибам ортди. Оламда бўлаётган воқеаларни улардан эшитардим ва олам аҳволидан хабар топар эдим.

10-тоифа - машойихлар, сўфилар, худони таниган орифлардир. Уларнинг хизматларида бўлиб, суҳбатлар қурдим ва охираат фойдаларини олдим. Улардан Тангри таолонинг сўзларини

эшитиб, кароматлар кўрдим, фавкуллода одагларни мушоҳада этдим ва суҳбатларидан роҳатланиб, ҳузур килдим.

11-тоифа касбу-хунар эгаларидир, буларнинг ҳар тоифа ва синфидан бўлганларини давлатхонамга олиб келиб, ўз ўрдамдан ўрин белгиладимки, сафарда ва ҳаттарда сипоҳимга керак яроқлар ва бошқа нарсаларни хозирладилар.

12-тоифа ҳар мамлакат ва диёр саёҳатчилари-ю, мусофирларининг бошини силадимки, турли мамлакатлардан менга хабар келтириб турдилар. Ҳар бир мамлакатга ва диёрга савдогарлар ва қарвонбошилар тайинладимки, улар қаерга боришмасин, у ерларнинг нафис матолари ва муносиб тухфаларидан келтиришсин. Ўша мамлакатларда яшовчи кишиларнинг ҳол-аҳволи, туриш-турмушлари ҳақида менга хабар олиб келсинлар. Ҳар бир мамлакат ҳукмдорининг ўз раиятига қандай муомала-ю, муносабатда эканлигини аниқладилар».

Буюк Соҳибқирон мафкурасининг асосий моҳиятини ташкил этган «миллат дардига дармон» бўлишга ҳақиқий хозирги кунда ҳам сув билан ҳаводек зарур даъватдир.

«Тарих тажрибаси шундан далolat берадики, дунёда икки куч –бунёдкорлик ва бузғунчилик ғоялари ҳаминша ўзаро қурашади. Бунёдкор ғоя инсонни улғулайди, унинг руҳига қаноат бағишлайди.

Соҳибқирон Амир Темурнинг пароканда юртни бирлаштириш, марказлашган давлат барпо этиш, мамлакатни обод қилиш борасидаги ибратли фаолиятига ана шундай эзгу ғоялар асос бўлган»¹.

8.3. Амир Темур ва темурийлар даврида маънавий-маданий уйғониш

Маданиятимиз ва маънавиятимиз тарихининг энг қудратли, сифат жиҳатдан янги даври Амир Темур ва темурийлар ҳукмронлиги даврига тўғри келади. Иқтисодиёт, маданият, маънавиятнинг яна қайта юксалиши, ижтимоий алоқаларнинг мустаҳкамланиши турли қабила-уруғлар, қавмлар, элатлар ўртасидаги муштаракликини кучайтирди, уларнинг миллий жипсelaшишини тезлаштирди. Эски ўзбек адабий тили шакллана

бошлади. У Тароз ва Яссaдан то Хиротгача форс тили билан бир каторда умумий алоқа ва ижод воситасига айланди. Миллий онг, тафаккур, миллий адабиёт ва санъат, илм-фан ривожига кишиларнинг янги тарихий бирлиги шаклланиши эҳтиёжлари ўз аксини топди. Биз бу даврдаги чингаой-турукийни эски ўзбек тили, Дурбeк, Саккокий, Атоий, Гадоий, Лутфий, Навоий, Бобур ижодини мумтоз ўзбек адабиёти деб бежиз атамаймиз. Бугунги мумтоз ўзбек адабиёти, санъати, ва маданиятининг шаклланишида Амир Темур ва темурийлар даври ҳал қилувчи аҳамият касб этди.

Мўғуллардан ҳокимият Амир Темурга ўтгандан сўнг маънавий ҳаётда ҳақиқий Уйғониш даври бошланди. Маданият, маърифат, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ гуллаб-яшнади, шаҳарлар ва қишлоқларда ободончилик кенг қўламда олиб борилди. Ариқлар, каналлар қазилди. Янги ерлар ўзлаштирилди, боғлар барпо этилди. Қарвонсаройлар, мадрасалар, ҳаммомлар, бозорлар, расталар, саройлар, хашаматли иморатлар, сув қувурлари қурилди. Амир Темур бу ишларни нафақат юртида, шунингдек, забот етилган мамлакатларда ҳам амалга оширди.

Йирик империяга бирлашган халқлар ва уларнинг маданиятлари ўртасида мулоқот кучайди. Турли халқлар маданиятлари бир-бирларидан ўргандилар, бир-бирларини бойитдилар. Империя, гарчи ҳарбий юришлар натижасида тузилган бўлсада, унда ички бошқарувда зўравонлик қўлланилмас, балки Амир Темурнинг «Куч - адолатда» тамойили асосида иш юритилар эди. Амир Темур давлатида миллий маданиятларнинг ўзаро таъсири ва бир-бирини бойитиши асло зўравонлик натижаси эмас, балки буюк бунёдкорлик, халқларнинг ўзаро яқинлашуви, ҳамкорлиги натижасидир.

Амир Темур давридаги алломалар ҳақида гапирганда аввало, унинг хос, яқин кишиларидан бўлган мавлоно Абдумаликни эслаш ўринлидир. У Бурхониддин Марғинонийнинг авлодларидан биридир. Абдумалик мударрислик қилган, шеърлар ёзган. Туркий, араб ва форс тилларини, турли илмларни мукаммал эгаллаган шахс бўлган. У Амир Темурнинг араб олимлари ва фозилу уламолари билан суҳбатларида, баҳсларида таржимонлик қилган. Амир Темур билан суҳбат қурган, бир қанча муддат унинг қароргоҳида яшаган Ибн Холдун ва бошқа алломалар ўз хотираларида Абдумаликка юксак баҳо берганлар.

¹ Миллий истиқлол гомеи: Асосий гугуни ва тамойиллар. Т.: Ўзбекистон, 2000. 10-бет.

Амир Темур даврининг донғи чиқкан олимларидан Саъдулдин ат-Тафтозоний, Сайид Шариф Мухаммад ал-Журжоний, Хожа Мухаммад аз-Зохид ал-Бухорийни кўрсатиб ўтиш лозим. Хожа Мухаммад аз-Зохид ал-Бухорий Куръони Каримни юз жилда тафсир қилган. Мусика илмида шухрат топган бастакор ва устоз Абдукодир ал-Мароғий номи ҳам тарихда қолган.

Ибн Арабшохнинг ёзишига қараганда, мавлоно Аҳмад ибн Шамс ул Анма туркча, форсча, арабчада «малик ул калом» унвонини олган. Бу учала тилнинг подшоҳи деганидир. Ушбу муносабат билан шунини алоҳида таъкидламоқчи эдикки, ўрта асрларда илмий, адабий ва маданий ҳаётнинг миллийлиги қайси тилда битилгани билан белгиланмаган.

Ғарбий Европада бадий асарлар XIV аср охиригача, илмий асарлар деярли XVII аср охиригача асосан лотин тилида ёзилган. Адабиёт ва санъатнинг миллий тилга кўчиши Ренессанс даврида узни-кесил ҳал бўлди.

Бизнинг минтақамизда араб тили илм тили сифатида XV асргача ўз мавқеини сақлаб турди. Лекин, форс тилининг илмий мавқеи ҳам бу даврга келиб анча юксалган, ҳатто араб тили билан тенглашиб қолган эди. XVI асрдан Марказий Осиёда сўниб бораётган табиатшунослик ҳам тўла форс тилига кўчди. Бадий ижодда IX асрдан бошлаб форс тили етакчилик қила бошлади. Аҳмад Югнакий, Юсуф Хос Ҳожиб каби атоқли шоирлар ижоди қорахонийлар даврида туркий тилдаги адабий юксалиш намунаси. Лекин, бу юксалиш чингизийлар даврида таназулга юз тутган эди. XV асргача минтақамизда араб ва туркий тилда битилган асарлар, бу тилда ижод қилган адиблар кам бўлмасда, улар орасида даҳо даражасидаги йирик ижодкорлар йўқ эди. Лекин бу туркий халқлардан адабиёт соҳасида бундай ижодкорлар XV асргача чиқмаган экан, деган тушунчани англабмайди.

Таъкидлаш жоизки, Самарқандга ва мамлакатимизнинг бошқа шаҳарларига ўзга юртлардан кўчириб келтирилган ҳунармандлар, санъаткорлар, олимлар оила аъзоларининг ҳақ-хукуклари чекланмаган, улар қулга ёки хизматкорга айлангизилмаган. Балки маҳаллий аҳоли билан бир хил шароитда, бир хил ҳуқуққа эга бўлиб яшаган ва касб-кори билан шуғулланган.

Юкорида иктибос келтирилган Ибн Арабшох 12 ёшида

Самарқандга онласи - онаси, ака-укалари билан кўчирилган эди. Унинг Самарқандда ҳар томонлама билим олиб, етук тарихнавис, шоир ва адиб, кўп фанлар бўйича чуқур билимдон бўлиб етишгани юқоридаги фикримизни тасдиқлайди. У чингагоний туркий (эски ўзбек), араб ва форс тилларини мукаммал билган. Чингагоний туркийда шеърлар ёзган, ҳатто ўзининг айрим илмий асарларини бу тилга шеърий усулда таржима қилган.

Амир Темур фаолиятининг бош ғояси «Куч - адолатда» ҳикмати, умуминсоний аҳамиятга эга. Бу ғоя ҳозир ҳам, бундан кейин ҳам энг эъзозли умуминсоний маънавий кадритлардан, ахлокий ва ҳуқуқий меъёрлардан бири бўлиб қолажак. Ростгўйлик, ҳақиқатгўйлик, адолатпарварлик, юрти ва фуқаролари тўғрисида қайғуриш, мамлакатни тинч ва осойишта, обод ва фаровон бўлишига бутун куч-ғайратини, ақл-заковатини йўналтириш каби Амир Темургагина хос фазилатлар унинг чинакам буюк маънавий шахс бўлишига, буюк бунёдкор давлат бошлиғи сифатида тарихда ўчмас из қолдиришига хизмат қилди. Мазкур фазилатлар унинг авлодларига ибрат бўлди ва ҳозир ҳам шундай.

Давлат бошқаруви, демократия тамойилларига суяниш, ижтимоий ҳаётни тартибга солиш, жиноятчиликка қарши кураш ва қонун устуворлигини таъминлаш, халқаро муносабатларни тенг, инкши томонлама манфаатдор иқтисодий алоқалар ва ҳамкорлик асосида қуришга оид бутун тан олинган умумбашарий меъёрлар, кадритларнинг бирортаси йўқки, у Амир Темурнинг амалий фаолиятида ва сиёсатида куртак сифатида мавжуд бўлмасе.

Амир Темурнинг давлат ишларининг 90 фоизи кенгашу машварат, фақат 10 фоизи куч (яъни маъмурий йўл) орқали ҳал қилиниши лозим, деган тамойили ўз даври учун маслаҳат асосида, яъни ўзига хос демократик бошқарув меъёридир. Халқ норози бўлган, адолатни бузган ҳокимларни вазифасидан четлаштириб жазолаши ёки мамлакатнинг бир сарҳаддан иккинчи сарҳадиға бошига бир лаган жавоҳир кўйиб ўтаётган болакайнинг бирор донга ҳам жавоҳири йўқолмайдиган тартиб ўрнатгани адолат ва қонун устуворлигининг ўз даврида таъминланшидир.

Унинг Ғарб давлатлари ҳукмдорларига ёзган мактубларида мамлакатлар ўртасида урушлар эмас, савдо-сотик ривожланиши фаровонликка, ободончиликка хизмат қилиши тўғрисидаги фикрлари ва бундай алоқаларни ўрнатиш бўйича билдирган амалий

таклифлари ҳам бутунги халқаро сиёсий ва иқтисодий алоқалар негизда ётган тамойилнинг ўша даврда ниш урган куртагидир.

Юқорида қайд этилган тамойиллар, меъёрлар бевосита маънавиятнинг моҳиятли унсурларидир. Улар турли тарихий даврларда турли кўринишлар касб этиши, шаклан ва мазмунан бойиши табиий. Бугун биз бунинг гувоҳимиз. Фахр билан эътироф қилишимиз мумкинки, замонавий умуминсоний қадриятларнинг муайян қисми ўз илдишлари билан бизнинг аجدодларимиз ижодига ва фаолиятига бориб тақалади.

Темурий шаҳзодалар, афсуски, ўзаро тахт ва мансаб таллашиб, мамлакат барқарор ва бир текис ривожланишини анча қийинлаштирдилар. Лекин уларнинг аксарияти чуқур билимли, адабиёт ва санъатга қизиқувчан, ўзлари ҳам ижод борасида юксак иқтидорли эдилар. Шу боис илм-фан, санъат ва дин арбобларига ҳомийлик қилдилар. Ўз мулклари, вилоятлари ёки ҳокимият тепасига келиб қолсалар, бутун мамлакат миқёсида ободончилик ишлари билан шуғулланишга, маърифатни қўллаб-қувватлашга интилдилар. Айниқса, Шохрух, Улугбек ва Ҳусайн Бойқаро каби темурий шаҳзодалар бу борада алоҳида ажралиб турдилар.

Амир Темури ўз васиятида тўнғич набираси Пирмуҳаммадни валиаҳд қилиб тайинлаган эди. Аммо, авлоди унинг бу васиятига амал қилмади. Тож-тахт учун курашлар оқибатида Амир Темурининг кенжа ўғли Шохрух ҳокимиятни қўлга киритди. Отаси васияти бўйича давлат тепасига келмагани учун бўлса керак, отаси тахтга ўтиришга жазм қилолмай, пойтахтни Хиротга қўчирди ва Самарқандни ўғли Улугбекка топширди. Бу ҳол унинг маънавий-ахлоқий фазилатининг бир қиррасини кўрсатиб турибди.

Самарқанд ва Хирот нафақат темурийлар давлатининг, балки бутун ислом маданияти, илм-фани ва санъатининг икки марказига айланди. Самарқандда Улугбек атрофида ўша даврнинг буюқ риёзиётчи ва астрономлари, муҳандислари, турли фанлар бўйича бошқа олимлар тўпландилар. Усмонли Туркия мамлакатидан Қозизода Румий, Эрондан Ғиёсиддин Жамшид Коший Улугбек ҳузурига келиб, у билан бирга тригонометрия, геометрия ва астрономия соҳасида, астрономик асбоблар, глобус ясаш бўйича тадқиқотлар ўтказдилар. Кейинчалик маҳаллий ёшлардан буюк олим Али Қушчи етишиб чиқди. Улардан ташқари Муҳаммад Ҳавофий, Алоуддин ал-Бухорий сингари кўплаб истеъдодли,

олимлар Улугбек мадрасаси ва расадхонасида фаолият кўрсатдилар, ёшларга таълим бердилар, илмий кузатишлар олиб бордилар. Самарқандда ўша даврда жаҳондаги энг замонавий, мукаммал обсерватория - расадхона қурилди. 1018 та юлдузнинг координатлари аниқланиб, жадвали тузилди. У ҳаққоний равишда «Зижи жадиди Кўрагоний» ёки «Зижи Улугбек» деб аталди. Улугбекнинг илмий мактаби ал-Хоразмий, Ал-Фаргоний ва айниқса, ал-Беруний илмий меросини чуқур ўрганди, таҳлил этди, бу мероснинг ҳақиқий вориси, давомчиси бўлиб, илм-фан, маънавият тарихи саҳнасига чиқди.

Ғиёсиддин Жамшид Коший ва бошқаларнинг ёзиб қолдиришча, Берунийнинг «Қонуни Масъудий» асари Улугбек шогирдлари ва ҳамкасбларининг деярли қўлидан тушмайдиган китоб, дарслик бўлган. Бу асарнинг турли боблари бўйича мунозаралар, илмий баҳслар олиб борилган, улар оғзаки ва ёзма талқин қилинган.

Хоразмий, Фаргоний, Беруний ривожлантирган фалакиёт илми ўзининг олий юксалишига Улугбек академиясида эришди. Телескоплар ихтиро қилингунга қадар ривожланган жаҳон фалакиёт илмининг хулосаси ва чўккиси Улугбек ва унинг ҳамкорлари ижодидир.

Маълумки, зиж тузиш учун осмон jismlari энг камида 12 йил, ўртача 24 йил, тугал бўлиши учун 36 йил кузатилади. Шу боис, Улугбекнинг давлат ишларидан бўшаган пайтлардаги асосий вақти расадхонада юлдузлар ва осмон jismlarini кузатишга кетган. Улугбек зижини таърифлаб ўтиришнинг ҳолати йўқ. Уни бутун дунё тан олган. Унинг муаллифига Шарку Ғарб Ўрта асрларнинг энг буюк астрономи деган баҳо берилган.

Давлатшоҳ Самарқандий Улугбекка «маоний илмида (маънолар илми - дунёвий фанлар ва мантиқ) қилни кирж ёрди», деб баҳо беради. «Унинг даврида, деб ёзади Давлатшоҳ Самарқандий, - олим Фозиллар мартабаси ниҳоят баланд чўккига қўтарилди... Фозиллару ҳақимларнинг яқдил фикрлари шулки, исломият замонида, балки Зулқарнайн замонидин шу пайтгача Улугбек кўрагондек олим ва подшоҳ салтанат тахтида ўлтирмаган».

Жамшид Коший ва Улугбек томонидан синус бир градусини

¹ Қўрағи: Амир Темури ва Улугбек замонашлари хотираида. Т. «Ўзгўш», 1996, 10-б.

хисоблаш масаласининг икки оригинал усулда ечилишини хориж олимлари ҳам мукамал ечим деб баҳолаганлар. Биз Улугбекни кўпроқ буюк фалакиётчи (астроном) олим сифатида биламиз. Аслида у тригонометрия ривожига ҳам бекиёс ҳисса қўшган. Умуман Улугбек кизиқиши ва билимига кўра, ҳар жиҳатдан қомусий олим бўлган. Унинг «Тўрт улус тарихи» деган йирик асари (афсуски, тугалланмай қолган) мустақиллик йилларида халқимизга етиб келди. Фараз қилиш мумкинки, астрономик кузатишларини якунлагач, Улугбек фалсафа, тарих, адабиётшунослик ва бошқа фанлар билан ҳам жиддий шуғулланган эди. Чунки Жамшид Коший маълумотига кўра, «у қонуношунослик (фикх)дан яхши хабардор; мантиқ, адабиёт услубларини ҳамда мусиқа назарияси асосларини билади. У киши риёзиёт фанининг барча тармоқларини мукамал эгаллаган...»¹.

Улугбек илмий дунёқараш тарафдори, аини пайтда қомил мусулмон эди. У ислом ақидаларини, Қуръон оятлари ва ҳадисларни талқин қилар, хурофотни, мутаассибликни қабул қилмас эди. Шу боис уни диний мутаассиблар унча хушламаганлар. Бу Абдуллатиф кўрсатмаси билан Самарқанд уламоларининг Улугбек тақдирини ҳал қилиш борасида қабул қилган ҳукмларида ўз ифодасини топган.

Улугбек мактабининг яна бир даҳоси - Али Қушчининг илмий хизматларини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Али Қушчи ўрта асрларда юртимиздан дунёвий илм-фан, табиатшунослик соҳасида чиққан охириги қомусий олимдир. У ўз замонасидаги дунёвий илмларга оид деярли барча фанларни пухта эгаллаган. У нафақат математика ва астрономия фанлари ривожланишига буюк ҳисса қўшди, шунингдек, мантиқ, фалсафа, грамматика ва адабиёт назарияси, табобат, фикх, тарих ва бошқа соҳаларга оид рисолалар ҳам битиб, уларни бойитди. У бу соҳаларга бағишланган асарларида ҳақиқий илмий усулни, рационалистик таҳлил ва умумлаштиришни, илмий ҳолисликни (объективликни) ҳимоя қилди. Яъни илм-фанда, тафаккурда, дунёқарашда Улугбек тамойилларини давом эттирди ва ҳимоя қилди.

Али Қушчи математика фанига «мусбат» ва «манфий» тушунчаларини киритди, ўнли қасрлар назариясини бойитди. Аё София мадрасасида бош мударрис бўлганда 90 градусдан кичик

бурчакларнинг ўтмас бўлиши мумкинлиги тўғрисида баҳслар юритди. Кейинги ҳолатни нозвклид геометриясига тааллуқли олиб борилган илк тадиқотлардан бири, деб баҳолаш мумкин.

Астрономия соҳасида эса у Улугбекнинг ўнг қўли эди. «Зижи жаҳиди Қўрагоний» Али Қушчи иштирокисиз, балки, тугалланмай қолган бўлур эди. Унинг шарҳларини араб тилига таржима қилиб, бутун жаҳвалга тартиб берган ҳам, Улугбек қаттидан кейин саслаб қолиб, бутун дунёга тарғибот қилган ҳам Али Қушчидир.

Улугбек ўз атрофига нафақат олимларни, шунингдек, истеъдодли шоир ва бастакорларни, адибларни, меъморларни, рассом ва наққошларни, хаттотларни ва санъатнинг бошқа соҳаларига оид ижодкорларни тўплади. Мумтоз ўзбек адабиётининг шаклланишига Навоийгача замин яратганлардан бири - атоқли шоир Сақокий Улугбек атрофидаги ижодкорлардан эди. Хожа Исматулло Бухорий, Камол Бадахшоний каби шоирлар, «илми ҳикматда замонасининг яқтоси» Алоуддин Шоший, машойих Ҳасан Аттот каби атоқли ижодкорлар Улугбек даврида Самарқанднинг маънавий ҳаётини юксаттирдилар.

Буюк факх Абул Лайс ас-Самарқандийнинг авлодларидан хожа Фазлуллох Абуллайсий - Алишер Навоийга икки йил дарс берган улуг устоз ҳам ўз ижодий фаолиятини Улугбек даврида бошлаган. Улугбек Самарқандда Бухорода, Ғиждувонда олий мадрасалар (ўша даврдаги университет), бошқа шаҳарларда ҳам қўллаб мактаблар ва мадрасалар қурдирди. «Илм оллоқлик ҳар бир муслим ва муслима учун фарз» деган ҳадиси Бухорода қурдирган мадраса эшиги тепасига ёздириб қўйди.

Темурийлар даври маънавияти ва маърифати ривожини ўзларини оғли ҳаёти ва фаолиятини инсоннинг бахт-саодати, халқлар осойишталиги обдонлик ишлари, илм-фан, адабиёт ва санъат ривожига бағишланган икки буюк мутафаккир Абдурахмон Жомий (1414-1492) ва Мир Алишер Навоий (1441-1501) ларнинг номи билан ҳамбарчас боғлиқ.

Абдурахмон Жомий Ўрта Осиё халқлари маънавий оламида, бадий тафаккур осмонида ёрқин нур сочиб, ўчмас из қолдирган мутафаккирлардан бири. Абдурахмон Жомий темурийлар даври дунёқараш, мафкураси бўлмиш нақшбандийликка ихлос қўйган, уни қабул қилган, ўзи шу йўлдан борган ва унинг ғояларини тарғиб этган. Нақшбандлик адолатни, ўз меҳнати асосида бунёд этилган

¹ Амр Тасур ва Улугбек замонашлари хотирасида Т.: «Ўқитувчи», 1996, 278-бет.

халол луқмани маъқуллаган, дабдабали ҳаётни рад етган, ғирром йўллар билан мол-мулк топишни қоралаган. Бу таълимот инсонпарварлик, ростгўйлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, маънавий поклик, камтарлик, самимийлик каби чин инсоний фазилатларни улуғлаган. Унинг «Дил ба ёру даст ба қор» – «Кўнгил Оллоҳда-ю, қўл меҳнатда» шиори Жомий ва Навоий каби мутафаккирларни ўзига жалб этган. Шу сабабли бу икки сиймо, сўз санъаткорлари нақшбандийлик йўлини қабул қилганлар ва ўз ижодларида унинг ғояларини тараннум этганлар.

Ўзбек халқининг буюк фарзанди, мутафаккир, давлат арбоби, Ўзбек адабиёти ва тилининг асосчиси Алишер Навоий Ўрта Осиёнинг маънавий ва маърифий фикр тараққиётида алоҳида ўрин тутди. У адабиёт ва санъатнинг турли соҳаларига онд қирқдан ортиқ асар яратди. «Чор девон», «Ҳамса», «Маҳбуб ул қулуб», «Муҳокамаг ул лугатайн», «Мажолис ун нафос», «Лисон ут тайр» ва бошқалар шулар жумласидандир.

Президентимиз таъкидлагандек, «Ўзбек халқи маънавий дунёсининг шаклланишига ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатган улуг зотлардан бири – бу Алишер Навоий бобомиздир. Биз унинг мўтабар номи, ижодий меросининг боқийлиги, бадий даҳоси замон ва макон чегараларини билмаслиги ҳақида доимо фахрланиб сўз юритамиз».

Алишер Навоий халқимизнинг онги ва тафаккури, бадий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намояндаси, миллатимизнинг ғурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир. Таъбир жонз бўлса, оламда туркий ва форсий тилда сўзловчи бирон-бир инсон йўқки, у Навоийни билмаса, Навоийни севмаса, Навоийга садоқат ва эътиқод билан қарамаса».

«Агар бу улуг зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султони».

Алишер Навоийнинг бундан қарийб 550 йил аввал илгари сурган ғоялари асрлар оша аҳамиятини, ҳаётийлигини йўқотмаган. Президентимиз Ислам Каримовнинг инсонпарварлик, халқлар тинчлиги учун олиб бораётган кураши билан ҳамоҳанг бўлиб янтрамоқда.

Давлат бошлигининг ўзи ижод билан шуғулланиши, маърифатга интилиши, ижод аҳлига ҳомийлик қилиши унинг пәёлларига ибрат ва тақлид учун намуна бўлган. Хусайн Бойқаро ва вилоятлар ҳокимлари саройида ижодий муҳит қайнаб турган.

Шоҳрух даврида Шарафиддин Али Яздий тарихнависликда, Лутфий шеърятда, Жомий тасаввуфда ва шеърятда буюк мерос яратдилар. Тасавуф, хусусан, нақшбандия тарикатининг маънавий ҳаётдаги мавқеи анча юксалди, етакчи ўринни эгаллади. Хусайн Бойқаро замонида нақшбандия мавқеи янада мустаҳкамланди, у расмий мафкура даражасига кўтарилди. Жомий ва Навоий нафақат даҳо шоир, шунингдек, фалсафий-диний масалалар, ахлоқ, адабиётшунослик, тилшунослик, жамиятни бошқаришни такомиллаштириш, инсон шахсини тарбиялаш, маърифат ва маънавият борасида ҳам буюк мутафаккирлар эдилар. Мирхонд, Хондамир, Зайниддин Восифий тарихнавислик бобида ажойиб асарлар битдилар.

Шу ўринда Алишер Навоий ижодининг миллий маънавиятимизда тутган ўрни ҳақида алоҳида тўхталиш зарур. Биз Алишер Навоийни нафақат мумтоз Ўзбек адабиёти асосчиси, даҳо шоир, машҳур давлат арбоби, таълим ва санъат ҳомийси сифатида, шунингдек, миллий маънавиятимиз тарихида бутун бир даврни ташкил этган қомусий мутафаккир сифатида ҳам англаб олишимиз зарур.

«Алишер Навоий ва Ўзбек маънавияти» масаласи бир неча йўналишлардан, мавзулардан иборат жуда катта масаладир. Зеро, шоир ўз фаолияти ва ижодида, биринчидан, чиғатой-туркий (эски Ўзбек) миллий онги ва миллий ғояси шаклланишига хизмат қилган. Яъни, энг аввало, ўзининг бадийи ижодида, ҳар қандай сиёсий, иқтисодий, маданий-маърифий (мактаблар, мадрасалар куриш, санъаткорларга, олимларга, адибларга, уламоларга ҳомийлик қилиш) фаолиятида туркий (эски Ўзбек) тилда ижод қилишни алоҳида рағбатлантиришда ва бошқа барча масалаларда шаклланаётган халқ, унинг адабий тили ва миллий давлатчилиги манфаатларидан келиб чиқиб, иш тутган. Иккинчидан, эски Ўзбек адабий тили меъёрлари ва мезонларини тартибга келтирилишида ҳал қилувчи рол ўйнаган. Учинчидан, миллий-бадий тафаккурни жаҳон бадийи тафаккурининг энг юксак чўққиларига кўтара олган.

Алишер Навоийгача чиғатой-туркий тилдаги адабиёт гўзал ва

¹ Каримов И. А. Юксак маънавият – еттипмас куч. Т.: «Маънавият», 2008. 47-бет.

нозик хис-туйғуларни, лирик хиссиётни ифодалашда (Саккокий, Лутфий) ёхуд воқеаларни лирик-эпик тасвирлашда (халк бахшлари, Дурбек) анча ютуқларга эришган, юксак маҳоратга кўтарилган бўлсада, оламшумул бадий-фалсафий комусийлик (яъни ўз давридаги фалсафий-ахлокий, эстетик, диний-руҳоний, дунёвий-маънавий омиллар мужассамлиги) аҳамиятини касб этмаган эди. Фақат Алишер Навоий ижодида биз шундай комусийликни кўрамиз.

Алишер Навоий ижодида тасаввуфнинг сирли жиловлари ва теранликлари ҳам, ҳамсачиликнинг фалсафий-эпик кенгликлари, серкирраллиги ва кудрати ҳам, ғазалнинг нозик, мафтункор образлилиги ва мусикийлиги ҳам бирдай ўз ифодасини топди.

Алишер Навоий асарларини ўрганишдан мақсад нафақат эстетик, бадий эҳтиёжларимизни қондириш, завқ олиш, билимларимиз ва дунёқарашимизни бойитиш, аклимизни чархлаш, дидимизни юксалтириш, шунингдек, ўзлигимизни тарихнинг янги босқичида қайта англаш, келажак йўлида ўз маънавий манбаларимиз, тарихий илдизларимиздан кўпроқ озикланиш, куч тўплаш, дунёқараш ва эътиқоднинг долзарб масалаларига муносабатларимизни аниқроқ белгилаб олишда кўшимча далиллар топишдир. Бундан Алишер Навоий асарлари бутун ҳам биз учун қай даражада замонавийлик ва долзарблик касб этиши ёрқин кўриниб турибди.

Алишер Навоий ижодини қандай баҳолаш, муносабатимизни аниқлаш тор илмий-фалсафий ва адабиётшунослик муаммоси эмас. Бугунги кунда у миллий мафкура, маънавий тараққиётимизнинг келажак йўли қандай бўлиши лозимлиги ва муаммоларни ечишга маълум даражада таъсир кўрсатади.

Ўша давр маънавиятини миниатюра санъатисиз тўлиқ тасаввур этиб бўлмайди. Камалиддин Бехзод ва бошқа рассомларнинг ранг-тасвирда ишлаган китоб миниатюралари умуминсоний кадриятларга, жаҳон санъатининг дурдоналарига айланди. Бехзод асарлари Матисс ижодига ва у орқали ҳатто XX аср Европа рангтасвирининг баъзи модернистик оқимларига кучли таъсир кўрсатди. Бехзод асрлар ўтиб, бизнинг замонамизда ҳаққоний равишда Шарқнинг энг буюк, даҳо рассоми деб эътироф этилмоқда. У «Шарқ Рафазли» деб ном олди. Унинг асарлари вақт синовига бардош берди ва уларнинг қиймати янада ошди.

Бехзод мактабидан кейинчалик Бухоро ва Самарқандда ўқилари ҳам мактаб яратган икки атоқли рассом - Махмуд Музаҳхиб ва Муҳаммад Муродлар етишиб чиқдилар. Ўша даврдаги маънавий муҳитни, маънавий тарбияни тасаввур қилиш учун Алишер Навоийнинг Саид Ҳасан Ардашер ва Паҳлавон Муҳаммад ҳаётларига бағишланган асарларини, «Мажолисун нафоис»ини ўқиш лозим. «Мажолисун нафоис»нинг бешинчи мажлисини Навоий амирлар, юксак амалдорлар ва уларнинг ўғилларидан ўша пайтда шеър ёзаётганларини санаб, улар ижодидан намуналар келтиради. Бу юксак аёнлар, мартабали амалдорларнинг таълим-тарбияга, маънавиятга муносабатидан ва жамиятда ҳукм сурган маънавий муҳитдан билвосита далолатдир. Буюк ўзбек шоири Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам теурий шахзодалардан. Бобур янги сулолага асос солди. Афсуски, бу сулола Қобул ва Ҳиндистонда ҳукмронлик қилди. Бобурийлар илм-фан, адабиёт ва санъат шайдолари, хомийлари бўлиб, ўзлари ҳам ижод билан шуғулланишган. Бобурийлар билан боғлиқ хорижда ривожланган ўзбек маданияти ва маънавияти ҳали етарли даражада ўрганилган эмас, ўз тадқиқотчиларини кутиб турибди (Бобурийлар ва улар саройида хизмат қилган юртдошларимизнинг, улар авлодларининг туркий (эски ўзбек) ва форс-тожик тилида ижод қилган шоиру адиблар, тарихчилар, файласуф ва мутасаввуфлар ижодини биз миллий маданий меросимизнинг хорижда яратилган узвий бўлаги деб қарасак, мантиққа зид бўлмайди).

8.4. Амир Темур ва теурийлар даврида яратилган маънавий мероснинг маънавий тикланишида тутган ўрни

Миллий мустақиллик тўғрисида жаҳон маънавияти ва маърифати соҳасида ўз ўринларига эга бўлган пиру комил аждодларимизни ва улар қолдирган бой маънавий-маърифий меросни теран англаш, ўрганиш ва улуғлаш имконияти юзага келди. Буюк давлат арбоби, маърифат хомийси, юксак маънавият эгаси Амир Темур ва унинг авлодлари қолдирган, абадийликка дахлдор мероси бугунги кунда халқимиз руҳий-маънавий покланиши ва миллий ўзлигини англашнинг битмас-туганмас

чашмасидир.

Биз бугун яшаётган мушакил Ўзбекистон давлатидаги тарихий гўзал маконларнинг кўпчилиги Амир Темур ва темурийлар даврида вужудга келган. Темурийлар даври хар соҳада чинакам уйғониш даври бўлди. 150 йиллик мустамлакачилик, 70 йиллик қарамлик йилларида шундай буюк зот, дунёга машхур давлат арбоби, улуғ бунёдкор Амир Темур шахсининг асл моҳиятига ҳолис ва ҳаққоний баҳо бериш имконидан маҳрум бўлиб яшадик.

Шўро тузуми соҳибқирон ҳақидаги ҳақиқатни ҳалқдан яшириб келди. Бобокалонимиз тўғрисида икки оғиз илиқ сўз айтилган барча манбалар кўздан яширилди, тақикланди ёки сохталаштирилди. «Амир Темур номи тарихимиз саҳифаларидан қора буюк билан ўчирилди, унутишга мажбур этилди. Мақсад, ҳалқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий ғурур туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка қўнқитириш эди». Ёки Президентимизнинг яна қуйидаги сўзларини эслайлик. «Шўро даврида бизга Амир Темурни босқинчи, золим, қонхўр, жаллод, бориб турган жоҳил, деб уқтириб келишди. Амир Темур ҳақидаги бу уйдирма соф сиёсий мақсадларни қўзлаган тухмадан иборат. Биласизми, бу ишларнинг тагидаги мақсад битта бўлган, яъни бизнинг ўзлигимизни, тарихимизни унуттириш бизни манкуртта айлантириш эди. Шунинг учун ҳам биз Амир Темурнинг ҳурматини жойига қўяр эканмиз, биринчи галда шу савобли иш орқали ҳалқимизнинг, миллиятимизнинг иззат-ҳурматини жойига қўйган бўламиз. Бунга ҳеч қачон унутмаслик зарур. Ўзлигимизни англашимиз, миллий кадриятларимизни тиклашимиз ҳам қарз, ҳам фарз».

Ўзбекистон мушакилликка эришиши биланок Президентимиз Ислоом Каримов бой маънавий меросимиз, дину иймонимиз, кадриятларимиз, шу жумладан, улуғ бобомиз соҳибқирон Амир Темур номини, у ҳақидаги тарихий ҳақиқатни тиклашга шахсан раҳнамолик қилиб келмоқда. Ўзбекистон мушакиллиги бизга буюк соҳибқиронни қайтариб бергани билан ҳам алоҳида кадрлидир. Хорижда сиймоси-йиллар давомида театр саҳналаридан тушмай келган, Европа тилларида 500 дан зиёд, Шарқ тилларида эса 900 га яқин китоблар ёзилган, кўпдан кўп суратлари ишланган, қисқаси, дунёга машхур бўлган улуғ зот

Амир Темур яна ҳалқимиз қалбидан муносиб ўрин олди.

Истиқлолимиз энди куртак отаётган даврда Тошкентнинг марказидаги хиёбонда соҳибқиронга ўрнатилган мушашам ҳайкал мушакиллик пойдеворида қўйилган олтин ғишт бўлди.

Ислоом Каримов «Юқсак маънавият – енгилмас куч» асарида тавқиллагандек, «Истиқлолга эришганимиздан сўнг, биз тарихий адолатни қарор топтириш, ҳалқимизнинг топталиб келган миллий ғурурини юқсалтириш мақсадида Соҳибқирон Амир Темур бобомизнинг нафақат муборак номи, бой мероси ва хотирасини, айни пайтда тарихий сиймосини ҳам тиклашга қарор қилдик».

Собик советлар даврида бу масалада ғаразли сиёсат олиб борилгани, асоссиз равишда бобомиз жаҳолат ва ёвузлик тимсоли сифатида қўрсатиб келингани бугун ҳеч қимга сир эмас. Нега деганда, мушабид тузум тарихий ҳақиқатни намоён этишдан, бизнинг миллий ўзлигимизни англашимиздан мушлако манфаатдор эмасди.

Президентимиз ЮНЕСКО қароргоҳидаги «Темурийлар даврида илм-фан, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» кўргазмасининг очилиш маросимида сўзлаган нутқида «Маърифатли Мовароуннахр руҳи, темурийлар даврида фан-санъатнинг гуллаб-яшнагани Европада уйғониш жараёнига ҳаётбахш таъсир этганини, умумжаҳон таракқиётга қўмақлашганини англаб фахрланамиз.

Сиёсатда маслаҳат, мулоҳазақорлик, ўйлаб иш қилиш, қурол қучидан қўра ўн баробар фойдалироқдир», деган даҳо сўзлар Амир Темурга мансубдир. Бу сўзлар ҳозирги тилда низоли масалаларни сиёсий мулоқот, оғоҳлантирувчи дипломатия йўли билан ҳал қилишни билдиради»¹ - деган эди.

1994 йилда Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллиги, 1996 йилда эса соҳибқирон таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан дунё миқёсида улкан тадбирлар ўтказилди. Париждаги ЮНЕСКО қароргоҳида ўтказилган юбилей тантаналари муҳим аҳамият касб этди. Ўзбекистон Республикаси Вазиirlар Маҳкамасининг Қарорига қўра «Амир Темур» хайрия жамғармаси ташкил этилди. Дунёнинг таниқли сиёсат арбоблари, олимлари, ёзувчилари, тарихчилари иштирокида илмий-амалий анжуманлар

¹ Каримов И. А. «Юқсак маънавият – енгилмас куч». Т.: «Машнавиёт», 2008. 149-бет.

² Каримов И. А. Бунёдкорни ёшдан. Асарлар тўплами, 4-жид. Т.: Ўзбекистон 1996. 341-бет.

ўтказилди. Президент Фармони билан (1995 йил 5 май) юксак мукофот – Амир Темур ордени таъсис этилди. «Темурийлар тарихи Давлат музейи»нинг барпо этилиши республикамиз, халқимиз ҳаётида муҳим воқеа бўлди. Юбилей муносабати билан кўплаб тарихий-идмий асарлар, рисоалар, альбомлар ва бошқалар нашр этилди. Шу ўринда Амир Темурнинг ўзи яратган «Темур тузуқлари» рисоласини, академик Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темур» тарихий романини, Эркин Азимовнинг «Амир Темур салтанати» рисоласини, Абдулла Ориповнинг «Сохибқирон» шеърӣ драмасыни, Шарафиддин Али Яздӣй ва Низомиддин Шомӣйларнинг «Зафарнома» асарларини, Ф.Ашрафийнинг «Темурийлар даври миниатюраси» каби нашрларни алоҳида қайд этиш мумкин.

....«Биз ўзбекларни улуғ, бунёдкор халқ деб дунёга тараннум этаямиз ва аслида ҳам шундай. ЮНЕСКОнинг Париждаги қароргоҳида Амир Темур бобомизнинг тўйларини ўтказишдан мақсад нима эди? Бу қомил инсоннинг, энг аввало, буюк давлат асосчиси, буюк бунёдкор, ижодкор шахс бўлганини, фан, маданиятга ҳомийлик қилиб, жаҳон цивилизацияси тараққиётига бекиёс ҳисса қўшганини олам аҳлига билдириш эди. Жаноб Жак Ширакнинг ўзи иштирак этган бу анжуманда мен мазкур фикримни ишончли манбалар асосида исботлаб беришга ҳаракат қилдим. Давлатчилигимиз асосларини яратиб кетган Темур бобомиз ғайрат-шижоати, юксак ақл-заковати, тadbиркорлиги, элпарварлиги билан бизга ҳамиша ибрат намунаси бўлиб қолгусидир. Биз у зоти олийдан ҳамиша руҳий мадад оламиз».

Буларнинг ҳаммаси Президентимиз Исроом Каримов раҳнамолигида мустақиллик туфайли ўзбек халқининг маънавий тикланиши борасида олиб борилаётган кенг жабаҳдаги хайрли ишлардан бир нишона, ҳолос.

¹ Каримов И.А. «Тарихий хотираси келажак йўли», Шарқ1998, 15-бет.

Энг аъло завоқ – таҳсил, илму маорифатдадур.

Маҳмудхўжа Бехбудий

9.-март. Жадидчиларнинг маърифатпарварлик ҳаракатлари ва уларнинг халқ маънавиятини юксалтиришдаги роли

9.1. Жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши, унинг ижтимоий, сиёсий, маърифий моҳияти

Маърифатнинг дугавий маъноси билиш, таниш, билим демасқидир. Бошқача айтганда, маърифат билмок, кишиларнинг онги, билимини, маданиятини оширишга қаратилган таълим-тарбия жараёнларидир. Маърифат сўзининг кўпلىкдаги маъноси маорифдир. Маърифат атама сифатида табиат, жамият ва инсон моҳияти ҳақидаги турли-туман билимлар, маълумотлар мажмуасини билдиради. Маърифатли дегани билимли, муайян соҳада маълумоти бор демасқидир.

Маърифатни ҳаётга сингдириш маориф тизими орқали амалга оширилади. Демак, маърифат – билим ва маданиятнинг қўшма мазмуни бўлиб, маориф эса ана шу мазмунни ёйиш қуроли, воситасидир. Маърифат тушунчаси маориф тушунчасидан кенг бўлиб, билим ва маданиятни ёйиш ва юксалтиришнинг ҳамма турлари, шакллари ва соҳаларини ўз ичига олади.

Жамиятда маърифат, яъни билим маърифатпарварлар орқали ёйилади. Маърифатпарвар – маърифат учун курашувчи илм, билим чирогини ёқувчи, маърифат ҳомийси ва тарафдори демасқидир.

Инсониятнинг бир жамиятдан иккинчи жамиятга, бир тарихий даврдан иккинчи бир тарихий даврга ўтиши маърифатпарварликдан бошланади. Замоннинг энг етуқ, онгли, оққорани таниган, фидойи, элим, юртим деб яшовчи, узоқни кўзловчи маънавиятли кишилари маърифатпарварлик билан шуғулланадилар.

Маърифатпарварлар, одагда, давр учун, жамиятнинг, мамлакатнинг, халқнинг бугуни ва келажати учун муҳим ғояларни илгари сурадилар. шу ғояларни амалга ошириш учун кураш олиб

борадилар.

Маърифат маънавий карамлик, кўрқув ва ҳадикни бартараф этади. Инсонга бекиёс илоҳий қудрат, мислсиз салоҳият бахш этади. Шунинг учун озодлик курашчилари мамлакат, миллат мустақиллигини халқнинг маърифий уйғоқлигида деб билдилар ва маърифат учун курашдилар.

Туркистон маърифатчилиги мактаби бой ўтмиш ва улкан меросга эга. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашид-хонов, Абдулқодир Шакурӣ, Ашур Зоҳидий, Саидрасул Саидазизий, Исоқхон Ибраг ва Аҳмад Донишлар XIX аср охириларида фаолият бошлаб, мамлакатни, халқни миллий зулм ва қолоқликдан халос етишнинг ягона йўли маърифатда деб билдилар. Бу фидойи зотлар мустабид тузум ва жаҳолатга, маънавий қуллик ва зулм-зўравонликка қарши бор кучлари билан кураш олиб бордилар. Бу маърифатпарвар боболаримиз дунё кезиб, жаҳон халқларининг илму маърифати, маданияти билан танишиб, мустамлака ўлкани, унинг қишанларини илм чироғи билангина парчаламоқ, озодлик сари бошламоқ мумкин эканлигини чуқур ҳис этдилар. Шу сабабли ҳам, энг аввало, юртимизда мактаб-маориф ишларини ривожланишида ҳам назарий ҳам амалий жиҳатдан азму шижоат намунасини кўрсатдилар.

Кўринадики, жадидчилик, маърифатчилик ҳам миллатни маърифатли қилиш, маънавиятни юксалтириш мақсадларида юзага келган буюк тарихий ҳаракатдир.

«Жадид» сўзининг маъноси «янги» демакдир, у шунчаки «янги» ё бўлмаса «янгилик тарафдори» дегани эмас. Балки «янги» тафаккур», «янги инсон», «янги авлод» сингари кенг маъноларни ўзида мужассам этган.

Жадидчилик моҳиятини Миллат ва Ватанни англашдан улар манфаати учун курашгача бўлган кизгин ва ҳаёжонли жараён ташкил қилади. Бу ҳаракат миллатни ҳам тарбиялаб борди. Жадидчиларимиз миллатнинг яшамоғи, тараққий топтоғи учун биринчи навбатда, озод, мустақил бўлмоғи лозимлигини англаб етдилар ва тинч халқни уйғотишга алоҳида эътибор бердилар. Халқ эса, Пўлатхон ва Дукчи эшон воқеаларидан «Туркистон мухторияти» моҳиятини англаш ва қўллашгача бўлган масофани босиб ўтди. Жадидчиларимиз сиёсий ишлар, ҳақ-хуқуқ, миллий давлат, ҳокимият масалалари билан мунтазам шуғулландилар.

Айни пайтда, маориф ислох қилина бошланди. Миллий матбуот йўлга қўйилди. Театр пайдо бўлди. Янги адабиёт шаклланди. Бир сўз билан айтганда, янги тафаккур майдонга келди. Бу миллий ўзлиқни англаш ва мустақиллик мафкураси эди.

«Жадид» атамаси Туркия турклариде илк марта Султон Салим III ҳукмронлиги (1739-1802) даврида пайдо бўлди. Австрияга элчи қилиб юборилган Абубакр Ратиб афанди шохга ёзган билдиришномаларида у ерда кўрган идора тизимини «Низомни жадид» деб тушунтиради. 1789 йилги Француз инқилобидан кейин қурилган янги тизимни эса «Франция низоми жадиди» дейила бошланди. Шу йиллари «Низомни жадид» тор маънода аскарӣ тизимни европалаштиришни, кенг маънода илм-фан, маориф, сановат ва қишлоқ хўжалигини замонавийлаштиришни кўзда тутди.

Жадид ва қадим ибораси кейинги асрларда майдонга келган бўлсада, у моҳиятан эскилик ва янгилик, тараққиёт ва турғунлик ўртасидаги эски курашдир. «Юнон қадимчилари бир неча минг йил муқаддам Сукротни жадидчилик қабоҳати билан айблаб, қатл эттирдилар», деб ёзади Исмоилбек «Қадимчилик-жадидчилик» («Таржимон», 1909 йил 19-сон) мақоласида. «Шундан ҳозиргача, масалан, ҳатто замонамизнинг энг маданий, энг мутараққий инсонлари бўлган инглизлар орасида ҳам қадимчилар ғоят кўпдир», деб давом этади муаллиф ва буларнинг тепасида ҳатто оламга машҳур олимлар, сиёсатчилар, иқтисодчилар турганини айтади.

Абдулла Авлоний «Бу кунда маданий миллатлар урушларни сановат ва тижоратга айлантирдилар ва бу соҳада бир-бирларига ғалаба ва рақобат қила бошладилар», деб ёзади. Фитрат ва Чўлпон буларни «маданият ваҳшийлари» деб атайдилар. Моҳият ўша-ўша, ўзгарган эмас. Фақат шакллар ҳар хил.

Самовар сўзининг ичиде ўт ёнади, бу ерда сеҳр бор, бинобарин ношарӣй, жомеъларнинг шамларини электр билан алмаштиришга тиш-тирноқлари билан қарши чиқиши, «усули жадид» мактабини, замонавий фан-техникани рад этиш, газета, театрға «шайтоний иш», «шаккоклик» деб қараш ва уларнинг ҳаммасидан кофирлик излаш жадидқадим қурашининг бир кўриниши сифатида намоён бўлган эди.

Жадидлик оқим эмас, ҳаракат. Ижтимоий, сиёсий, маърифий

харакат якинча ҳам у факат маърифатчилик ҳаракати деб келинди. Бу атайлаб қилинган эди. Мақсад жадидчилик доирасини торайтириш, социалистик-коммунистик мафкурадан бошқаси кенг ҳалқ онгини камраб олиши, эгаллаши мумкин эмас, деган сохта тушунчанинг асорати эди. Аслида эса жадидчилик:

1. Жамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди. Уйғонши мафкураси бўлиб хизмат қилди.
2. Мустиқиллик учун кураш олиб борди. Унинг ғайрат ва ташаббуси билан дунё юзини кўрган «Туркистон мухторияти» бу йўлдаги амалий ҳаракатларнинг дастлабки натижаси эди.
3. Маориф ва маданиятни, матбуотни ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб чиқарди.

Жадидларнинг пойдевори, тамал тоши – «усули жадид» мактаби эди. Бу табиий, ҳамонки мақсад жамиятни янгилamoқ экан, уни янги авлодгига қилиши мумкин эди. Янги авлодни эса, етиштирmoқ лoзим. Ески анъанавий усулда бу ишни амалга ошириш қийин. Чунки замон ўзгарган. У тезкорликни талаб қилади. Иккинчидан, бугунги ўқувчи тарих, жуғрофия, иқтисод, физика, кимё, математика каби замонавий фанларни билиши керак. Илмий фанлар, фан-техника ютуқлари сўнгги уч-тўрт аср дунё тақдирини бошқа ўзанга солиб юборди. Европани олдинга олиб чиқди. Энди Европа илм-фанини эгалламастан дунё билан баробар яшаб бўлмайди.

Бу илм-фанни ўзлаштирmoқ учун Европа тилларини билmoқ керак. Айни пайтда, ўзликни ҳам сақлаmoқ лoзим. Дин-диёнат ҳам зарур. Хуллас, яшamoқ учун учала жиҳатни ҳам ушлаmoқ керак бўлади. Акс ҳолда, мувозанат бўзилади. Мувозанат бўзилиши эса, ёмон оқибатларга олиб келади. Масалан, ёлғизгина дин ушланса, дунё қўлдан кетади. Факат ўзлик, миллат десак, яна дунёдан ажралиб қоламиз. Бировнинг биз билан иши бўлмайди. Европалашсак, ўзлик йўқолади. Бу ҳам фожиа.

Бугун биз юзма-юз бўлиб турган миллий ғоя, миллий мафкура масалалари бундан юз йил олдин жадидчиларимиз томонидан ҳам кун тартибига қўйилган ва қизгин муҳокама қилинган эди.

Маърифатга эҳтиёж, илм-фанни эгаллаш ғояси миллатнинг кўпчилиги томонидан англаниши керак. Дарҳақиқат, жадидчиларимиз олиб борган барча ишлар матбуотнинг йўлга қўйилиши, «усули жадид» мактаби назарияси ва амалиёти,

театрчилик кабилар шунга хизмат қилдирилди. Шу тариқа ҳар бир ғоянинг миллий ғояга айланиши, жадидчиларимиз фикрича, икки шартни тақозо этади.

1. Ғоя миллатнинг туб, асл эҳтиёжларидан, турмуш-турмушидан, асосий анъаналаридан, ўзлигидан ва табиийки, имкониятидан келиб чиқmoғи лoзим.

2. Мазкур ғоя миллат томонидан англаниши, ҳис қилиниши, бошқача айтганда, онгига жойлашиб, юрагидagi ўтга айланmoғи, сўнгсиз иштиёқ ҳосил қилmoғи керак.

Табиийки, ҳар бир миллат тараққий топтоғи учун жаҳон илм-фани янгилликларидан, умуминсоний ғоялардан фойдаланmoғи шарт. Лекин бу фикр-ғоялар миллатнинг қалби ва онгидан ўтmoғи, «миллийлашmoғи» керак. Шундагина у миллат йўлида хизмат қила олади.

Миллат тушунчаси бирликти талаб қилади. Бирлик дейилганда, асосан инсоний, ирқий, диний муштараклик кўзда тутилади. Шулар асосида миллатнинг уйғониши, ўз-ўзини англашида муҳим рол ўйнаган, лекин сўнroқ асоссиз равишда айблов воситасига айлантирилган панисломизм, пантуркизм, пантуронизм, маҳаллий миллатчилик каби тушунча ва ағамалар пайдо бўлди. Уларнинг айримлари ўз даврида миллий ғоя даражасига кўтарилди, лекин сиёсий жиҳатдан амалга ошириш имконияти бўлмагани учун замон қатларида қолиб кетди.

Дунёда яшаб турган ҳар бир миллатнинг ўз феъли – табиатидан, ҳаёт шароити ва турмуш тарзидан, маслак-эътиқодидан келиб чиқкан, асосий тарихий тажрибалари билан мустаҳкамланиб, тақомиллашиб борган ва борадиган фикр-қарашлари тизими бор. Бу тизим миллатнинг борлиқ ва табиатга муносабатидан тортиб, жамият, ахлоқ, сиёсатигача бўлган қарашларини камраб олади. Давлатчилиги, унинг қамоли ва заволи, идора тузуми, аскар тутуми, зехнияти, завқи-дида, иймон-эътиқоди каби миллатнинг тарихи, турмуши билан боғлиқ ўнлаб масалаларни ойдинлаштирмасдан у ҳақда аниқ фикр билдириш қийин. Лекин шуниси аниқки, миллий мафкура жамият ҳаётининг жон томири. У қурса, миллат ўсишдан тўхтади, жамият бўзилади.

Унинг асослари тарихда, урф-адом, анъаналаримизда. Уни тиклашнинг зарурлигини биринчи бўлиб жадидчилар сездилар.

Бугун ҳаётимизга тағбиқ қилинаётган миллий истиқбол мафкураси – «Халқимизнинг асрлар давомида шаклланган юксак

маънавияти, анъана ва удумлари, улуғ бобокалонларимизнинг ўлмас меросидан озикланади».¹ Жадидчилар ғоялари ана шу меросимизнинг узвий қисми сифатида миллий маънавиятимиз ривожланишида муҳим манба бўлиб хизмат қилмоқда.

9.2. Жадидчилик ҳаракати ва уларнинг умумхалқ

маънавиятини юксалтиришдаги роли

Жадидчилик ғояларини унинг кўзга кўринган вакилларидан Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Фитрат, Файзулла Хўжаев, Сўфизода, Тавалло, Абдулла Кодирий, Чўлпон, Исоқхон Ибрагим кабилар тарғиб қилганлар. Улар миллиятнинг камолотини юксалтириш, унинг кадр-қимматини ерга уришга йўл қўймаслик борасида катта ишларни амалга оширдилар.

Маърифатчи жадидчилар моддий қийинчиликлар, ғоявий-сиёсий таъйинларга қарамай миллиятнинг маънавий юксалиши учун имкониятлар кидирдилар. Улар тарихнинг мураккаб, масъулиятли бўрилиш давларида миллиятнинг онгини юксалтириш, миллий туйғусини кучайтириш биринчи даражали вазифалардан эканлигини англаб етганликлари учун ҳам бу борадаги барча ишларни ўз зиммаларига олдилар.

Махмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов ва бошқалар жадид мактабларини очиб, ўзлари дарс берар, ўқув қўлланмалари ёзар, нашр этар эдилар. Бу йўлда улар ҳатто ўз маблагларини аямаганлар.

Абдурауф Фитрат – ёзувчи, тарихчи, адабиётшунос, тилшунос, санъатшунос ва сиёсатшунос олим, давлат ва жамоат арбоби. Биринчи ўзбек профессори.

Туркия, Ҳиндистон, Арабистон ва Россиянинг йирик шаҳарларида бўлган. Ўқини давом эттириш мақсадида Туркияга бориб, 1909-1913-йилларда Истамбулда яшаган. Фитрат ўша вақтда Туркияда кучайган ёш турклар ҳаракати таъсирида Туркиядаги бухоролик ёшлар ердамида «Бухоро таълими маориф жамияти»ни тузди. Жамият Бухоро ва Туркистон маорифининг олға силжишига доир муҳим ишларни амалга оширади.

Абдурауф Фитрат Туркияда таҳсил олиш, маърузалар ўқиш билан бирга самарали ижод ҳам қилган. 1909 йили Истамбулда унинг форс тилида ёзган «Мунозара», «Сайҳа» («Наъре») шеърӣ мажмуаси, 1912 йилда эса «Сайҳи ҳинди» (Баёоти сайҳи ҳинди) асарлари нашр этилади. Кейинчалик Фитратнинг миллиятчи, туркпараст ва исломпараст ёзувчи сифатида қораланишига сабабчи бўлган бу асарлар XX аср бошларида Туркистондаги миллий уйғонш ҳаракатининг норасмий дастури бўлиб хизмат қилган. Айниқса, «Мунозара» ва «Сайҳи ҳинди» асарлари ёшлар дунёқарашининг кескин ўзгариши ва уларнинг жадидчилар сафига келиб қўшилишига сабабчи бўлган.

Фитрат ватанига қайтгач, жадидчилик ғояларини кенг тарғиб этди. Ёш бухороликлар ҳаракатининг мафкурачиси ва ғоявий раҳбарларидан бирига айланди.

БХСР ташкил топиши билан Абдурауф Фитрат 1921 йилда маориф, 1922 йилда хорижия – Ташки ишлар вазирли, Халқ хўжалиги кенгаши раиси, МИК ва Халқ нозирлари шўроси раисининг ўринбосари ва бошқа лавозимларда ишлади.

У шу даврда БХСР маблағи ҳисобига 70 нафар туркистонлик истикболли ёшларнинг Германияга бориб ўқишида, Бухорода Шарқ мусикаси мактабининг ташкил этилишида, фан ва маданият тарихига доир халқ қўлида сочилиб ётган ноёб кўлэмаларни тўплашда ташаббускор бўлди.

Абдурауф Фитратнинг саъий ҳаракати билан Бухоро жумҳуриятида туркий (ўзбек) тили давлат тили деб эълон қилинди. Абдурауф Фитратнинг адабий мероси бой ва ранг-баранг бўлиб, у бадий ижоднинг барча турларида қалам тебратибгина қолмай, ўзбек адабиётининг янги жанр ва турлар билан бойиши, шеър тузилишининг ислох этилиши, реализмнинг теранлашиши, давр, жамият ва халқ ҳаёти билан боғлиқ муҳим ижтимоий муаммоларнинг ўзбек адабиётини бадий талқин этилишига улкан ҳисса қўшди. Абдурауф Фитрат зулусонайн шоир бўлиб, адабий фаолиятининг дастлабки даврида асосан форс тилида ижод қилган. Абдурауф Фитратнинг ўзбек тилидаги шеърлари 1917 йил ва ундан кейинги даврга оид.

Маълумки, феврал инқилобидан кейин Туркистон халқларининг мустақилликка эришишлари учун тарихий имконият туғилган. Абдурауф Фитрат шу даврда халқни мустамлакачилик

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар Т.Т. Ўзбекистон 2000. 43-бет.

кишанларини парчалаб, истиклол учун курашга даъват этувчи шеърлар ёзишга киришган. У «Ўзбек ёш шоирлари» (1922) шеърини мажмуасининг тузувчиси ва асосий муаллифи. Саҳна асари сифатида намоён бўлган «Мунозара» Абдурауф Фитратнинг насрдаги ilk асаридир. «Мунозара» ҳам, «Сайёҳи ҳинди» ҳам Абдурауф Фитрат публицистикасининг ёрқин намуналаридан.

1930 йилда қайта ишланган «Қиёмат» ҳикояси ҳозирги ўзбек адабиётида фантастиканинг туғилиши ва шаклланишига асос бўлди. Абдурауф Фитрат 1916 йилдан бошлаб театр учун кўплаб драматик асарлар яратди. Аммо унинг нафақат 1916-1918-йилларда ёзган «Бегижон», «Қон», «Аббас Муслим», «Темур сағанаси», «Ўғизхон» сингари пьесалари, ҳатто 30-йилларда ёзган «Тўлқин» опера либереттоси (1934) ҳам бизгача етиб келмаган. «Темур сағанаси» пьесасида муаллифнинг «Юрт қайғуси (Темур олдинда)» сочмасидаги истиклол учун кураш ғояси бадийий ифодаланган.

Абдурауф Фитрат ижодининг шу даврдаги етакчи мотиви - болшевизмга қарши истиклол учун кураш ғояси «Чин севиш» (1920) ва «Ҳинд истилочилари» (1923) пьесаларида, айниқса, ёрқин акс этган. 1921 йилда Тошкентда бўлиб ўтган «Тил ва имло» курултойида Абдурауф Фитрат ўзбек тилининг софлигини таъминлаш ва ривожлантириш масалаларини ўртага ташлади. У «Ўзбек тили қондалари тўғрисида бир тажриба: саҳф» (Морфология) (1925), «Ўзбек тили қондалари тўғрисида бир тажриба: Наҳв» (Синтаксис) (1926) дарсликларини яратди ва бу дарсликлар 1930 йилга қадар бир неча марта нашр этилди. Абдурауф Фитрат «Энг эски турк адабиёти намуналари» (1927), «Ўзбек адабиёти намуналари» (1-ж., 1928) асарларида адабий меросимизнинг энг қадимги даврдан сўнгги даврларга қадар яратилган намуналарини тўплаб, муайян тизимга солди. «Кутадгу билиг» сингари ноёб ёдгорлиқнинг Наманган нусхаси Абдурауф Фитрат тўғайли қўлга киритилди.

«Шеър ва шоирлик» (1919), «Адабиёт қондалари» (1926), «Санъатнинг манбаи» (1927), «Аруз ҳақида» (1936) сингари мақола ва рисоалари билан адабиёт назарияси фанига асос солди. Абдурауф Фитрат 1921 йилда Шарқ мусиқа мактабини ташкил этиб, унинг биринчи директори бўлган. У шу вақтдан бошлаб «Шашмақом» қуйларини тўплаш ва нотага ёзиб олиш ишларига раҳбарлик қилди. Фитрат ташаббуси билан ота Жалол ва ота

Гисдан Бухоро шашмақоми В.Успенский томонидан ilk бор нотага олинди, нашр этилди (Шест музыкальных поем (маком). Бухара М., 1924). Абдурауф Фитрат «Шашмақом», «Ўзбек мусикаси тўғрисида» мақолалари ва «Ўзбек классик мусикаси ҳам унинг тарихи» (1927) рисоласи билан 20 асрда ўзбек мусикашунослик фанини бошлаб берди.

Мунавварқори Абдурашидхон - Ўрта Осиё жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчиси. XX аср ўзбек миллий матбуоти ва янги усулдаги миллий мактаб асосчиси, янги миллий театр ташкилотчиларидан бири, адиб ва шоир.

Мунавварқори ҳам бошқа жадидчилар каби Ватан равнақи ва миллий тараққиётнинг асосий омилли деб халқини саводли ва маърифатли қилишни тушунади. У ана шу фикрдан келиб чиқиб, Тошкентда 1901 йилда усули жадид мактабини очган ва шу мактаблар учун махсус ўқув дастурлари тузган, дарсликлар ёзган. 1904 йилдан бошлаб ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётга аралаша бошлаган. 1906 йилдан «Ўрта Осиёнинг умргузорлиги», «Тараққий» газеталарида адабий ходим. Шу йили ношир ва муҳаррир сифатида «Хуршид» газетасини ташкил этган. «Шухрат», (1907), «Тужжор» (1907), «Осиё» (1908) газеталарини тўғрив бошқарган ва адабий ходим вазифасини бажарган. Сўнг «Салойи Туркистон» (1914-1915) газетасида масъул муҳаррир муовини, «Ал-ислох» журнали, (1915-1917)да, «Нажот» ва «Кенаш» (1917) газеталарида масъул муҳаррир вазифаларида фаолият кўрсатган.

Мунавварқори турли жамият ва уюшмалар ташкилотчиси. У «Жамият Имлодия» (1909), «Турон» (1913), «Туркистон» кутубонаси (1914), «Умид» (1914), «Мактаб» (1914), «Кўмак» (1921) жамият, ташкилот, ширкат ва уюшмаларда муассис, муовин, раис бўлиб ишлаган.

Мунавварқорининг бир қанча дарсликлари - «Адиби аввал» (1907), «Адиб ус-соний» (1907), «Усули ҳисоб», «Тарихи қавм турк» «Тажвид» (1911), «Ҳавойижи диния», «Тарихи анбиё», «Тарихи исломия» (1912), «Ер юзи» (1916-1917), 4 қисмдан иборат «Ўзбекча тил сабоқлари» (Шорасул Зуннун ва Қайом Рамазон билан бирга) бир неча марта чоп этилган.

Европа савдо-саноат, илм-фанини ўрганишга қатъий қарор қилган. Чор ва шўро ҳукуматлари олиб борган мустамлакачилик сиёсатига қарши изчил кураш олиб борган. 1917-1924 йилларда «Шўройи ислом», «Иттиҳод ва

тараққиёт», «Миллий иттиҳод», «Нашри маориф» каби жамият, фирма ва ташкилотлар фаолиятига раҳбарлик қилган.

У виждон эркинлигини инкор этмаган, дунёвий демократик давлат тарафдори бўлган. Умр бўйи ўз ватанини мустақил кўришни истаган.

Маҳмудхўжа Бехбудий – маърифатпарвар, Туркистон жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоси. У янги замон ўзбек маданиятининг асосчиси: янги мактаб ғоясининг назариятчиси ва амалиётчиси, ўзбек драмачилигини бошлаб берган биринчи драматург, театрчи, ношир, журналист.

Ёшлигидан илм-фанга қизиқди, ҳисоб, ҳуқуқ, дин соҳасини, шунингдек, араб, форс, рус тилларидан чуқур сабоқ олди. У Маккага, Мадинага борди, ҳаж зиёратини адо этиб, Миср ва Туркия шаҳарларида бўлди. Петербург, Минск, Қозон, Уфа, Оренбург ва Нижний Новгород каби Россия шаҳарларида янги давр маданияти билан танишди.

Ёш Бехбудий дунёқарашининг шаклланишида Россия жадидчилик ҳаракатининг асосчиси Исмоилбек Гаспиринскийнинг таъсири катта бўлган.

Маҳмудхўжа Бехбудий болаларга диний ва дунёвий илм бериш билан бирга, миллат фарзандларини замонавий илм олиш учун тараққий топган мамлакатлардаги ўқув юрғларига юбориш керак, деган масалани ўртага ташлади. У қуйидаги уч қондани олға суради:

1. Замон талабларидан келиб чиқиб, иш кўриш.
2. Миллат тақдир ва истиқболини белгилловчи миллий кадрларни етиштириш.
3. Миллий биқикликдан чиқиб, дунё микёсида фикрлай оладиган, чет эллар билан сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий муносабатларда жаҳон андозалари даражасида иш юритадиган миллатга айланиш.

Унинг ташаббуси билан янги усул мактаблари очилди. Адиб бу мактаблар учун 1904-1909 йилларда «Рисолаи асоби савод», «Рисолаи жуғрофияи умроний», «Рисолаи жуғрофияи Русий», «Китобат ул афол», «Амалиёт ислом», «Мухтасар тарихи ислом» каби дарслик ва ўқув қўлланмалар ёзди.

Маҳмудхўжа Бехбудий маърифатни ўстириш учун мактабнинг маориф соҳасидагина хизмат қилиб қолмасдан,

драматургия ва матбуотни ҳам йўлга қўяди. Унинг «Падаркуш» (1913) асари ўзбек драматининг илк намунасидир. Муаллифнинг «Миллий фожия» деб аталган 3 парда, 4 манзарали бу драмаси ҳажман ихчам, тили раvon ва ниҳоятда содда эди. Бу асар ўқимаган боланинг бузук йўлларга кириб, ўз отасини ўлдиргани, нодонлик ва жаҳолат панд берганлиги ҳақида ҳикоя қилади. «Падаркуш» дастлаб Самарқандда 1914 йили 15 январда сахнага қўйилади. Авлонийнинг «Турон» театр труппаси томонидан Тошкентда 1914 йил 27 февралда намойиш қилинади. Бой-ролини Абдулла Авлоний ижро этади. Ўз маншатига ўралиб, дунёни унутган миллатдошларга спектакл кучли таъсир кўрсатади.

Халқнинг дунёқарashi, миллий онгни юксалтиришда матбуотнинг ўрни жуда муҳимлигини билган Маҳмудхўжа Бехбудий 1913 йилдан матбуот ишлари билан шуғуллана бошлайди.

У «Самарқанд» газетаси ва «Ойна» журналининг нашр этишда бош-қош бўлди. «Нашриёти Бехбудия» номи билан ўз хусусий нашриётини очди.

1914 йилнинг 29 майдан бошлаб Маҳмудхўжа Бехбудий иккинчи бор араб мамлакатлари бўйлаб саёҳат қилади. Саёҳат хотиралари ҳар жиҳатдан ғоят тўқис бўлиб, «Ойна» журналининг 1914 йил сонларида чоп этилади. «Ойна» журнали маърифат ва маданият тарқатишда жуда катта хизмат қилди. Унда миллат ва унинг ҳақ-хуқуқлари, тарихига, тил, адабиёт масалаларига, дунё аҳволига доир қизиқарли мақолалар, баҳслар бериб борилди. Айниқса, тил масаласи муаллифнинг ҳамisha диққат марказида турган. Маҳмудхўжа Бехбудий миллат тараққиёти учун бир неча тилни билиш шарт деб, ҳисоблайди. Унинг публицист сифатидаги фаолияти адиб истеъдодини жуда ёрқин бир қиррасини ташкил этади. Ўзининг миллат ва ватан, жамият ва ахлоқ ҳақидаги фикрларини юзлаб мақола ва чиқишларида теран ифода этди. Ижтимоий-сиёсий мавзудаги бу мақолаларнинг аксарияти ўзбек халқининг янги йўналишдаги миллий тафаккури шаклланишида, ҳаётга, турмушга янгича қарашлари туғилишида, ҳақ-хуқуқларини танишида катта аҳамиятга эга бўлди. «Туркистон идораси», «Туркистонда мактаб жариди», «Бухорода усули жадид», «Ёшларга мурожаат», «Эҳтиёжи миллат», «Икки эмас, тўрт тил керак» каби публицистик мақолалари ана шундай хусусиятларга эга.

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ижтимоий-фалсафий қарашларида маърифатпарварлик ғоялари асосий ўрин тутди. Маҳмудхўжа Бехбудий илму маърифат халқ оmmasи томонидан ўзлаштириб олингандагина ижтимоий тараққиётда ҳал қилувчи кучга айланади, деб фикр юритади.

Ислом Каримов таъкидлаганидек, «Айни вақтда бугунги мураккаб ва шиддатли замонда жаҳонда ўз ўрнини топишга интиладиган ҳар қандай халқ ва миллат умумбашарий тараққиёт ютуқларини ҳар томонлама чуқур ва пухта эгаллаши шартлигини барчамиз яхши тушунамиз. Буюк маърифатпарвар бобомиз Маҳмудхўжа Бехбудий ўтган асрнинг бошидаёқ «Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур», деган ҳаққоний фикрлар билан Туркистон ахлининг онгу шуурини уйғотишга даъват этгани бежиз эмас, албатта. Бу сўзларнинг қанчалик ҳақиқат эканини бугунги юксак тафаккур ва технологиялар замони ҳам исботламоқда»¹.

Абдулла Авлоний – маърифатпарвар шоир, драматург, журналист, олим, давлат ва жамоат арбоби.

XX аср бошларида Абдулла Авлоний жадидчилик ҳаракатига кўшилиб, унинг фаол иштирокчиларидан бири бўлиб танилди. У янги усулда, янгича мактаб очиб, дарс берди ва дарсликлар ёзди. Абдулла Авлоний асос солган янги усул мактаби гуманистик ва эркин тарбия асосига қурилган, дунёвий илм-фани болаларга ўргатишни ўз олдига асосий мақсад қилиб қўйган, ёшларни мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига аралаша олиш қобилиятига эга бўлишни таъминлайдиган ҳақиқий халқ мактаби бўлди.

Адибнинг 1909-1917 йиллар давомида махсус мактаб болалари учун ёзилган ўндан ортқ китоблари майдонга келди. Унинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», «Туркий Гулистон ёҳуд ахлоқ», «Мактаб гулистони» сингари дарсликлари: «Адабиёт ёҳуд миллий шеърлар» тўплами инкилобга қадар бир неча бор қайта босилиб чиқди ва Туркистоннинг жуда кўп янги усул мактаблари учун қўлланма бўлиб хизмат қилди.

«Муаллим афандилар ва адабиёт муҳиблари баним бу асари ноҳизоналаримни илтифотсиз қолдурмадилар. Туркистоннинг энг машҳур муаллимлари дарс жадвалини киритиб, майдонни таълима

кўйдилар»¹, деб ёзган эди Авлоний мамнуният билан.

1913 йилда Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ» асари босилиб чиқди. 1917 йилда иккинчи марта нашр этилди. Китоб мактабларнинг юқори синф ўқувчиларига дарслик сифатида ёзилган. Лекин асримиз бошларидаги ўзбек жадид маърифатчилигининг ноёб ҳодисаларидан бўлган бу асарнинг аҳамияти фақат мактаб доираси билан чекланмади. У адабиёт ва ахлоқ ҳаваскорлари учун ҳам қўлланма бўлиб хизмат қилди. Асарда инсонларни яхшиликка чақирувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илм – ахлоқ ҳақида фикр юритилади.

Ахлоқ, бу хулқлар мажмуи. Хулқ эса, эзгулик ёҳуд разилликнинг муайян бир инсонда намоён бўлиш шакли. Бинобарин, ҳар бир хулқ эзгулик ва олижанобликнинг ёки разиллик ва бадбинликнинг тимсоли. Шу жиҳатдан улар яхши ва ёмонга бўлинадилар. Лекин, булар кишида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Уларнинг шаклланиши учун маълум бир шароит, тарбия керак. Кишилар туғилишдан ёмон бўлиб туғилмайдилар. Уларни муайян шароит ёмон қўйга солди. Демак, ҳамма нарса тарбияга боғлиқ. Тарбия «ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот ё ҳалокат, ё садокат, ё фалокат» масаласидур. Тарбия туғилган кундан бошлаб, умрнинг охирига қадар давом этади. У икки босқичдан – уй ва мактаб тарбиясидан иборат. Абдулла Авлоний тарбиянинг доирасини кенг тушунади. Уни биргина ахлоқ билан чегаралаб қўймайди. Гапни, биринчи навбатда, боланинг соғлиғи ҳақида қайғуриш лозимлигидан бошлайди.

Абдулла Авлоний масаланинг фалсафий асосига кўчди. Жисм билан рухнинг узвий бирлиги ҳақида гап очади: бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам таъсири бордир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, мақсадга эришиб бўлмайди.

Болаларда фикрлаш иқтидорини ҳосил қилиш, фикр тарбияси бениҳоя зарур ва муқаддас бир вазифа. Бинобарин, у муаллимларнинг «диққатларига суянган, виждонларига юкланган» бўлиб, уларнинг ёрдамига муҳтож. Негаки, «фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги» муаллимга кўп жиҳатдан боғлиқ. Болаларнинг фикрлаши тарбиячининг ўзини фикрлаш ва интилиш доираси, савияси билан ҳам алоқадор.

«Ақл инсонларнинг пири қомили, муршиди яғонасидур. Рух ишловчи, ақл бошловчидир..» Муаллиф ўз фикрини янада аниқроқ

¹ Каримов И. А. «Юксак маънавият – енгилмас куч», Т.: «Миллавиёт», 2008, 94-95-бетлар.

¹ А. Бобохонов, М. Махсумов, Абдулла Авлоний. Педагогик фалсафат. Т.: «Ўқитувчи» 1996, 43-бет.

ва равшанроқ англаши учун шундай мисол келтилади: «Хайвонлар ўзларига бўлақлар тарафидан келадургон зулм ва жабрларни шох, тиш, тумшук ва тирноқлар ила кайтарурлар. Лекин инсон акл ва идроки савиясида ўзига келадурган зарар ва зулмлардан сақланур. Ер юзидаги хайвонларни асир қилиб, бўйиндан бойлаб, ипларининг учини қўлларига берган инсонларнинг аклидур». Хукамолардан бири, «Хар нарса кўпайса, арзон бўлур, акл эса илм ва тажриба соясида қанча кўпайса, шунча қимматбаҳо бўлур» демиш.¹

Ватан туйғуси энг инсоний, энг мўтабар туйғулардан бири. Ватанни шунчаки севиш мўмкин эмас. Унинг дарди билан яшамок, унинг бахтидан қувонмок, у билан фахрланмок керак. Абдулла Авлоний Ватан Онадек мукаддас. Уни қадрлаш, эъозлаш, унинг шодлик ва қувончига шерик бўлиш, ғам-ҳасратини баҳам кўриш фарзанднинг бурчи. Ватан ва унинг олдидаги бурчни шундай тушунади. Фарзандлар ҳам хар хил бўлади. Онанинг бахтига шерик бўлиб, бахтсизлигида ёлғиз ташлаб қетувчи фарзандлар ҳам топилади. Ватаннинг ҳам фусункор табиятини, боғ-роғларини хуш кўрадиган, бироқ ташвиш ва ғамларини ўйламайдиган фарзандлар йўқ эмас. Ватанни, у қандай бўлмасин, севиш керак.

«Биз, туркистонликлар, ўз ватанимизни жонимиздан ортик суйдигимиз каби, араблар Арабистонларини, қумлик, иссиқ чўллларини, эскимўлар Шимол тарафларини, энг совуқ, қор ва музлик ерларини бошқа ерлардан зиёда суйрлар. Агар суймасалар эди, ҳавоси яхши, тириклик осон ерларга ўз ватанларини ташлаб, хижрат қилурлар эди. Боболаримиз «киши юртида султон бўлгунча, ўз юртингда чўпон бўл», демишлар.¹

Муаллиф ўз фикрини хилма-хил мисоллар билан асослашга ҳаракат қилади. Масалан, у шундай тамсилни келтиради. Айрим кишилар ўз ховли-жойларини, мол-мулкларини сотиб, Мақкага зиёратга боришади. Ҳатто шуларнинг ҳам аксари яна ўз ватанларига қайтиб келади. «Бунинг сабаби, яъни буларни тортиб кетургон қувват ўз ватанлари тупроқларининг меҳру муҳаббатидур» дейди.

Шоирнинг «Мақтаб гулистони»га кирган шеърларида бу

фикрлар давом эттирилган.

«Сенинг исминг бу дунёда мукаддасдир.
Хар ким сенинг кадринг билмас – акли пастдир»¹ деб бошланар эди унинг «Ватан» шеъри.

«Хижрон сўзи»да эса она-юртнинг кўркам бой ва улғувор манзараси чизилади. Бас шундай экан, унинг учун жонларни фидо этмок керакдир.

Жадидчилар умуммиллий маърифатни кўтариш, миллий онгни ривожлантириш, миллий бирликка эришиш, жаҳон маданиятини етгалаш каби ғоялар билан миллий маънавиятимиз ривожига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар.

Жадидларнинг қисмати чор ҳукумати, муваққат ҳокимият ва айниқса, собиқ шўролар тузуми даврида ниҳоятда фожиаи бўлди. Уларнинг кўпчилигига юкорида баён қилинган талаблари учун миллий «пантуркист», «панисломист», деган тамға босилиб, қатагон қилинди. Жадидлар ғоялари ва ҳаракатларига қора чирик тортилди. Жадидчилик туркий миллатларнинг жаҳон миқёсида танилишини яна бир асрга орқага сурди. Жадидчилик бир аср давомида аввал коммунистик ғоянинг таъйинида, кейинчалик эса исқонжасида бўлиб, ўзини тўла намоён этолмади. Унинг шаклланиш тарзини ўрганишга интилганлар ҳам таъйиқ остига олинди. Мустиқиллик шарофати билан Туркистон халқларининг эрки, мустиқиллиги, миллий давлатчилик ғоялари, маърифати учун курашган ватанпарварларнинг муборақ номлари тикланди, асарлари чоп этилди.

9.3. Мустанлақчиларнинг маънавий соҳада олиб борган сиёсати ва унинг салбий оқибатлари

Кишилик жаҳиятининг ўтмишидан маълумки, бир халқни ўзига тобе қилишни истаган қучлар, аввало, уни ўзлигидан, тарихидан, маданиятидан, миллий кадриятлари-ю, маънавиятидан жу до қилишга интилади. Босиб олинган мамлакат халқларининг маданий-маънавий тараққиётини бўғиб қўйиш босқинчи мамлакатлар томонидан мустанлақчилик тартибларини сақлаб туриш ва мустанлақлашнинг анъанавий йўллари билан бири ҳисобланади. Истилочи мамлакат итлоат қилдирилган халқларни ўзига сингдириб юборишни, бунинг учун ўз мафқураси ва ғояларини

¹ Б. Қосимов «Миллий уйғониш» Т., «Маънавият» 2002. 255 бет.

¹ Б. Қосимов «Миллий уйғониш» Т., «Маънавият» 2002. 256 бет.

уларга мажбуран жорий этиш, маданиятга шикаст етказиш, миллий тили, урф-одатлари ва кадриятлари ривожига йўл бермасликни ўз сиёсатининг асосий мақсади деб билади. Маданият ва маънавиятни барбод этиш, миллий тил, урф-одатлар камолотига йўл бермаслик итоат эттирилган халқни жинговда ушлаб туришнинг энг зарур ва нозик йўллари билан бири эканлигини истилочи ва босқинчилар яхши билган.

Босиб олинган мамлакатда илм-фан, маънавият, маданият истилочи мамлакатга нисбатан бир неча бор устун бўлса, ундай жойларда мустамакачилик тартибни сақлаб туриш осон кечмайди. Бизнинг ўлка эса босқинчи чор Россиясига нисбатан маънавий-маърифий ва маданий жиҳатдан анча устун турарди. Чор ҳукумати олимлар масаҳатига амал қилиб, бизнинг ўлкада қандай қилиб бўлмасин, ўзларининг ерли халқдан устунликларини исботлашга ва шу тариқа «узил-кесил ғалабага эришишга астойдил киришдилар. Ўтмишдаги босқинчилар сингари чор босқинчилари ҳам бу соҳадаги амалий ишни Туркистон халқини бир неча минг йиллик тарихи, маданияти, урф-одатларидан маҳрум қилиш, руҳан, маънан майиб-мажруҳ қилишдан бошладилар. Бу чуқур ўйлаб, узокни кўзлаб ва режалаштириб қўйилган машғум сиёсат эди. Бу сиёсатнинг замирида чор ҳукуматининг манфаатини ҳар томонлама ҳимоя қилиш ва Туркистон халқларидан, шу жумладан, ўзбек халқини миллий ўзлигини англашдан буткул маҳрум қилиб, ўтмишини унутган, ватанпарварлик туйғусидан жудо бўлган, истикболини кўролмайдиган одамлар гуруҳига айлантириш мурдаоси турган. Президентимиз Ислон Каримов таъкидлаганидек, «Инсон учун тарихидан жудо бўлиш ҳаётидан жудо бўлиш демакдир»¹.

Маънавият ва маърифат халқнинг ўз ўтмишини билиши ва истикболини тушуниб етишига ёрдам беради. Ватанни севиш ва у билан фахрланишга даъват этади, душманларга, босқинчи ва мустамакачиларга қарши муросасиз кураш олиб боришга, эрк ва адолат учун жасорат кўрсатишга ундайди.

Маънавият ва маърифатдан маҳрум халқ миллий жиҳатдан ўзини англаб ололмайди, тақдирга тан бериб яшашни ўзига эп кўради. Чор амалдорлари бунни яхши англаган ҳолда Туркистон халқларини маънавият, маърифат ва маданиятдан бебаҳра

қолдириш масаласига алоҳида аҳамият бердилар.

Чоризм мустамакачилик сиёсатини Шарқда қон ва қилич билан жорий қилган генераллардан бири М.Д.Скобелев: «Миллатни йўқ қилиш учун уни қириш шарт эмас, унинг маданиятини, тилини, санъатини йўқ қилсанг бас, тез орада ўзи таназулга учрайди», деб «башорат» қилган эди. Унинг ана шу «доно» кўрсатмаси Туркистондаги маънавият, маърифат ва маданиятга нисбатан амалга оширилган жаҳолат ва ёвузликлар учун қўлланма бўлиб хизмат қилди. Чоризм Туркистон халқларини саводсизлик, билимсизлик ҳолатида ушлаб туришдан манфаатдор эди. Унинг мақсади ғафлат уйқусида ётган, замонавий фан-техника, маърифат ютуқларидан бебаҳра, миллий онги паст, миллий гурури тоғталган халқни талаш, эзишдан иборат эди. Чор ҳукуматининг мустамака ўлкалардаги гўмашталари ярим подшо Кауфман, генерал – губернатор Куропаткин, жаллод Головановга ўхшаганлар Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон, Тошкентдаги буюк осори-атикаларни, масжиду мадрасаларни, арқлару тарихий-маданий ёдгорликларни тўпга тутиб, ер билан яқсон қилдилар.

Шўро замонида халқимизнинг минг йиллик тарихи, эътиқоди рад этилди, ўрнига «шахста сиғиниш» балоси рўбарў бўлди. Президентимиз Ислон Каримов «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» рисоласида таъкидлаганидек: «...шўролар замонида тарихий ҳақиқатни билишга интилиш рағбатлантирилмас эди, ҳукмрон мафкура манфаатларига хизмат қилмайдиган манбалар халқ кўзидан илжи борица йироқ сақланарди»¹.

Инсонларнинг маънавий-ахлоқий юксалишига қўмаклашадиган мукаддас китоблар халқдан яширилди, уларга ўт қўйилди, сувларга оқизилди. Қарамлик ва мутелик йилларида содир бўлган бу даҳшатли воқеа ва ҳодисалар ўзбек халқининг миллий маънавиятини муайян даражада таназулга учрашига сабаб бўлди.

Юқорида қайд этганимиздек, 30 йилларнинг ўрталарига бориб, миллий маънавиятимизни тўлиқ йўқ қилиб ташлашга қаратилган сиёсат изчил амалга оширила бошланди. Асл зиёилар отиб ташланди. Булар қаторига Чўлпон, Абдулла Қодирий, Абдурауф Фитрат, Усмон Носир каби миллатимизнинг, ўнлаб, юзлаб асл ўғлонларини қиритиш мумкин.

Навоий, Бобур, Улугбек, Яссавий, Машраб, Нодирабегим

¹ Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., Шарқ, 1998. 10-бет.

¹ Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., Шарқ, 1998. 4-бет.

сингари алломалар феодализм даври намояндалари деб эълон қилиниб, уларнинг меросларини ўрганиш тақиқланди.

Ўзбекистонда барча динларнинг, биринчи навбатда, ислом динининг кўзга кўринган йирик вакиллари қамалди, сургун қилиниб, отиб ташланди. Чоракам бир аср давомида диний-маънавий тарбияга ўрин берилмади. Диний ахлоқ ва маданиятнинг зарари ҳақида айтилмаган гап қолмади.

Мустабид тузум сиёсати ва зўравонлиги асосида маънавиятимизнинг муҳим қирраси — имломиз кетма-кет уч марта ўзгартирилди. Орадан ўн икки йил ўтгач, кирилл алифбоси қабул қилинди. Шу тариқа халқимиз ўзининг 1200 йиллик кўҳна тарихи, ўтмиши, маънавий мероси ҳақидаги кўлезма асарларни ўрганишдан маҳрум бўлди. Ота-боболаримиздан қолган китоблар, асосан араб ва форс тилларида ёзилган. Имлонинг ўзгартирилиши натижасида ўша китобларни ўқий олмайдиган бўлиб қолдик. Яқин ўтмишимизнинг риёкор сиёсати натижасида маънавий инқирозга учрадик. Бу тарихимизни, маданиятимизни, миллий-маънавий меросимизни йўқотишга уринишнинг янгича йўли эди.

Ўтмишда топилган, таҳқирланган маънавий ва маърифий меросимизга мустақиллик йилларида муносабат тубдан ўзгарди. Миллий — маънавий меросимиз кайта тикланди.

Президентимиз таъкидлаганидек, ким бўлишдан қатъий назар, жамиятнинг ҳар бир аъзоси ўз ўтмишини яхши билса, бундай одамларни йўлдан уриш, ҳар хил ақидалар таъсирига олиш мумкин эмас. Тарих сабоқлари инсонни хушёрликка ўргатади, иродасини мустаҳкамлайди.

Худди шу маънода ҳам она Ватанимиз тарихини, унинг тараққиёт жараёнларини чуқур ўрганиш илм-фан олдида турган ўта долзарб вазифа ҳисобланади. Уни ўрганишимиз бугунги мустақилликнинг кадр-кимматини тўлароқ англашимизга, тараққиётимизга ёт оқимларга қарши курашимизда, Ватанимиз ва халқимиз манфаатлари йўлида чинакам фидойи бўлишимизга ёрдам беради.

*Адаб бу — хулқни чиройли қилиш,
сўзини ва феълни соз қилишдир.*

Баҳовуддин Нақибанд

Ш БЎЛИМ. ШАХС МАЪНАВИЯТИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ МЕЗОНЛАРИ

*10-мавзу. Маънавий баркамол инсон тушунчаси ва
унинг шарқона таърифи*

10.1. Маънавий баркамол инсон тушунчасининг моҳияти, маърифий, ахлоқий, ижтимоий хусусиятлари

Бугунги кунда маънавий ва жисмоний баркамол авлодни тарбиялаб, вояга етказиш биз учун умуммиллий, умумдавлат миқёсидаги кечиктириб бўлмайдиган вазифа саналади. Бу эзгу мақсад йўлида амалга оширилаётган ишларимизни изчил ва қатъиятlilik билан давом эттириш бугунги сиёсатимизнинг диққат марказида турибди. Ҳақиқатан ҳам мустақилликнинг дастлабки кунлариданок бу масалага катта эътибор бериб келинмоқда.

Президентимиз Ислом Каримовнинг ҳар бир нутқи ва маърузалари, мақола ва асарларида юксак маънавият — келажак пойдевори эканлиги қайта-қайта таъкидланмоқда. Биз жамиятимиз тараққиётини фақатгина иқтисодий, ижтимоий фаровонлик билангина эмас, халқимизнинг маънавий баркамоллиги, демократик ва инсонпарварлик тамойилларининг кишилар онгида нечоғлиқ чуқур илдиз отиши билан баҳолаймиз.

Мустақиллик ва маънавият бир-бирига боғлиқ тушунчалардир. Маънавиятнинг қамол топиши, қалбларга сингиши учун мустақилликни мустаҳкамлаш лозим бўлади. Қудратли давлат, буюк ижтимоий-иқтисодий ислохотлар маънавият замирида вужудга келади. Ҳар бир алоҳида шахснинг ва бутун миллатнинг маънавий қамолоти орқали ҳуқуқий демократик давлат барпо этилади. Шу оқилона сиёсат туфайли халқимиз ўзлигини таниб, ўз шажарасини идрок этмоқда, тарих олдидаги вазифасини

англаб олмокла.

Маънавиятни юксалтирмай халқимиз ҳаёти, турмуши ва мамлакатимиз тараққиётида муваффақиятларга эришиш қийин. Ислохотларнинг биринчи босқичида миллий маънавиятни юксалтириш йўлида қўзланган мақсад тўла амалга оширилди ва иккинчи босқичда амалга оширилиши лозим бўлган вазифаларга замин ҳозирланди. Маънавий ғоясизлик, мафқуравий парокандалик даврига барҳам берилди. Ижтимоий ҳодисалар билан бирга миллий маънавиятимиз юксала борди. Юртбошимиз Ислом Каримов «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида» асарига таъкидлаганидек: «Халқнинг маънавияти ва маданияти, унинг ҳақиқий тарихий ва ўзига хослиги қайта тикланаётганлиги жамиятимизни янгиланиш ва тараққий эттириш йўлидан муваффақиятли олға силжишида ҳал қилувчи, таъбир жоиз бўлса, белгилувчи аҳамиятга эгадир»¹. Маънавият жамият ҳаётининг шундай бир нозик, аҳамиятли соҳасики, бу борада хўжакўрсинга иш қилиш иқтисодий ва сиёсий соҳаларда қўтилмаган турли инкирозларни келтириб чиқариши мумкин. Кишиларда, хусусан ёшларда янги маънавиятнинг шаклланиши анча мураккаб ва машаққатли жараён ҳисобланади. Буни амалга ошириш учун кенг қўламли маданий, тарихий, маърифий, тарбиявий ишларни амалга ошириш керак. Эски тузум шароитида таркиб топган маънавий инкирозга барҳам бериш, янгича тафаккурга эга бўлган инсонни шакллантириш мураккаб, муайян даврни талаб қилувчи жараён бўлганлиги сабабли тарихнинг бурилиш давларида жамият ҳаётида маънавий бўшлиқ ҳолатлари ҳам юзага келиши табиий. Бу бўшлиқ жамият учун иқтисодий, сиёсий инкирозга нисбатан анча хатарлироқ кечади. Шунинг учун жамият маънавий ҳаётида бўшлиқ пайдо бўлишига асло йўл қўйиб бўлмайди. Унинг аччиқ сабоқларини 1999 йил 16 феврал, 2005 йил Андижон воқеалари кўрсатди. Шу сабабли тарихий бурилиш давларида объектив тарзда юзага келадиган бундай ҳолатларни чуқур англаб, уларга тўғри муносабатда бўлиш лозим. «Бундай тўғри мафқуравий таъсирлар салбий оқибатларга олиб келмаслиги учун бундай ҳолатларни юзага калқиб чиқишининг олдини факат одамларимиз, авваламбор, ёшларимизнинг иймон-эътиқодини мутахкамлаш

¹ Қиримов И.А. Витон – следящих қабил муқаддасидир. Асарлар тўплами. 3-жид. Т. Ўзбекистон 1996. 274-бет.

продасини бақувват қилиш, уларни ўз мустақиллигига эришиш баркамол инсонлар этиб тарбиялаш орқали маънавиятини муамкинлигини, мустақиллик тафаккури, руҳларини излаб шакллантириш, мақсад, вазифа, воситалари муамкинлигини топиш, ҳаётга жорий этиш орқали ҳал этиш имлакатимизнинг таъкидлаб келмоқда»¹. Зотан, ёш, мустақил инсонлар зарур. келажаги учун маънавияти юксак, баркамол маънавият - келажақ Шунинг учун ҳам Юртбошимиз «Юксак маънавият кўтардики, пойдевори» деган ҳикматли шиорни янада бевосита ривожлантириш юксак маънавият мустақиллигини мустаҳкамлаш йўллардан бири ва такомиллаштириш учун муҳим ва зарурий бўлиб қолди.

Ўзбекистон бозор муносабатларига тўғри маънавий-ахлоқий кадрларнинг бораётганлиги маънавий баркамол авлодни ҳа. Шу маънода долзарб масала сифатида кун тартибига кўндрилари ҳозирги Президентимиз Истом Каримовнинг кўйидаги касб этиди. «Бу даврда ҳар қачонгидан кўра муҳим аҳамият иймон-эътиқоди соҳадаги ишларимизнинг пировард максимал маънавиятини бутун, иродаси бақувват эркин фуқаролик ҳаётининг аънавиятини шакллантиришдир. Яъни мустақил ҳафаккурга таъниб ажодларимизнинг бебаҳо мероси ва замонавий тарбиялашдан яшайдиган баркамол шахс — комил инсониятли ва ахлоқ-иборат»². Бозор муносабатларида ҳам юксак маънавий-ахлоқий одобли, иқтидорли, билим савияси юқори маънавий-ахлоқий ишбилармон кишилар зарур. Маънавият, ишнинг кўзини жиҳатдан сушт, билим савияси юзаки ва кўзланган мақсадга билмайдиган кишилар бозор муносабатларидан эриша олмайдилар.

Ватанимиз эртанги кунини, ўз зурри бўлиши, кандай истикболини истайдиган ҳар бир одам - у парзандларимизнинг лавозим эгаси эканидан қатъий назар, турмаслиги керак. Бугун бу ўта муҳим масалага бепарво қараш¹⁸ юқайд бўлишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

¹ Каримов И. А. Миллий истиқлол мафураси - халқ истиқоли
Ўзбекистон, 13-14-бетлар.

Каримов И. А. Мушгий истидон мафкураси - Халқ истиколол
Ўзбекистон. 13-14-бетлар

² Каримов И.А. Оқуд ва обод Батан, эркин ва фаровон ҳаёт - широк
жонд Т. Ўзбекистон 2000. 34] -5ет

Эндилликда маънавий ва маърифий тарбия мустиқил давлатимиз сиёсати даражасига кўтарилди. Чунки, Президентимиз таъкидлаганидек, тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Юртдошларимизнинг техникавий билими, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик, мустиқил тафаккур билан бирга бориши керак.

Маънавий баркамол инсон тушунчаси кенг камровли, серқирра тушунча. Маънавий баркамол инсон - комил инсон тушунчаси билан ҳамоҳангдир. Айни вақтда, маънавий баркамол инсон тушунчаси соғлом авлод тушунчаси билан ҳам боғланиб кетади. Илмий адабиётларда бу тушунчалар алоҳида-алоҳида ишлатилсада, моҳиятан уларнинг ҳаммаси инсон ахлоқи ва одобини, уларда шаклланган барча ижобий хислатларни, шунингдек, уларнинг инсон, жамият, Ватан, оила, ота-она ва бошқаларга бўлган муносабатларининг барча қирраларини камраб олади.

Бу масалада Юртбошимизнинг қуйидаги сўзлари ибратлидир: «Биз соғлом авлодни тарбиялаб, вояга етказишимиз керак. Соғлом киши деганда фақат жисмоний соғломликни эмас, балки шарқона ахлоқ-одоб ва умумбашарий ғоялар руҳида камол топган инсонни тушунамиз».¹

Бундан кўриниб турибдики, шарқона одоб-ахлоқ ва умумбашарий ғояларни онгига сингдириб олган киши юксак маънавиятли, яъни маънавий баркамол, комил инсон саналади. Маънавий баркамоллик инсоннинг дунёқараши, эътиқоди, руҳияти, ҳуқ-атвор нормалари, ахлоқ-одоби сингари қатор хислат ва фазилатларнинг тўқислигида кўринади. Маънавий баркамол кишилар халқ тақдир ва фаровонлиги, ватан тақдир ва унинг раънақини ўйлайдилар.

Президентимиз ўзининг «Ўзбекистон XXI асрга интиломда» асарида эркин, озод шахс ҳақида гапириб, қуйидаги тўрт жиҳатга эътиборни қаратади, яъни ҳар бир фуқаро:

- ўз ҳақ-хуқуқларини танийдиган бўлсин, бунинг учун курашсин;

- ўз кучи ва имкониятларига таянадиган бўлсин, имкони-ятларини ишга солиб, самарасини кўрсин;

- атрофида содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга мустиқил муносабат билдира олсин;

- шахсий манфаатини мамлакат ва халқ манфаати билан уйғун ҳолда кўриб, фаолият юритсин.¹

Бу баркамол инсон фазилатлари ҳақидаги аниқ ва тўлиқ таърифдир.

Маънавий-маърифий баркамолликнинг қирралари ва мезонлари қаторига мустиқиллик тафаккури ва миллий ифтихор ҳам қиради. Мустиқиллик тафаккурини ҳар бир кишида шакллантириш ниҳоятда зарур. Токи, мустиқиллик тафаккури ва миллий ифтихор, ғурур бўлмас экан, фидокорлик, ватанпарварлик, миллатпарварлик каби хислатлар ҳам бўлмайдилар.

Мустиқиллик тафаккури кенг камровли бўлиб, у қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Ватан истиклоли ва истиқбол ҳақида қайғуриш;

- халқи, юрти кадр-киммати, ор-номусини англаш ва уни ҳимоя қилиш;

- бутун меҳнати, истеъдоди, имкониятини, зарур бўлса жонини ҳам юрт истиқболи, халқ бахти учун бахшида этиш ва бошқалар.

Мустиқиллик, бу - бизга ажлодларимиз қолдирган бой ва муқаддас маънавиятдир. Бу маънавиятни ҳар биримиз авайлаб-асрашимиз ҳам қарз, ҳам фарздир. Шу эзгу вазифани амалга ошириш бутун халқ ва, айниқса, ёшлар онгига мустиқиллик руҳини сингдиришда катта аҳамият касб этади.

Маънавий-маърифий баркамолликнинг қирраларидан бири миллий ғурур ва ифтихордир. Миллий ғурур ўз халқининг бир неча минг йиллар давомида яратиб келган барча моддий ва маънавий бойликлари, тарихий мероси, урф-одаглари, анъаналари, одоб-ахлоқи, турмуш тарзи, юксак маънавияти, барча тарихий ютуқлари ва сабоқларига чеқсиз ҳурмат ва эъзоз билан муносабатда бўлиш, авайлаб-асрашдир.

10.2. Комил инсон ва унинг шарқона фазилатлари

Комил инсон тушунчаси маънавий баркамол инсон тушунчаси билан ҳамоҳангдир. Маънавий баркамолликка эришмай

¹ Қаримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т. Ўзбекистон, 1995, 57-бет.

¹ Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т. Ўзбекистон, 2000, 232-233-бетлар.

комил инсон даражасига етиш мумкин эмас. Демак, маънавий баркамолликка интилиш - бу комил инсон даражасига эришиш учун интилишдир. Комилликка инсон бутун умри давомида эришиб боради. Соғлом авлод, маънавий баркамол, комил инсон - даражама-даража чуқур маъно касб этади. Шундан келиб чиқадиган бўлсак, комил инсон бўлишнинг аниқ чеки ва чегараси йўқ. Бизнинг кўна тарихимизда юзага келган, халқ, мамлакат тарихида катта маънавий-ахлоқий тарбия ролини ўйнаган тасаввуф комил инсон назарияси ҳақидаги, уни тарбиялаш, вояга етказиш ҳақидаги таълимот ва амалиёт саналади. Мазкур масалани тасаввуф таълимотидан келиб чиққан ҳолда баён етишни мақсадга мувофиқ деб топдик.

Комил инсон ҳақида тасаввуф адабиётида кўп асарлар битилган. Ана шундай инсонлардан бири XII асрда яшаган Азизиддин Насафий бўлиб, «Инсони комил» номли рисоласида комил инсонга таъриф бериб шундай ёзади: «Билгилки, комил инсон деб шариат ва тариқат ва ҳақиқатда етук бўлган одамга айтадилар ва агар бу иборани тушунмасанг, бошқа ибора билан айтмайин: билгилки, комил инсон шундай инсондирким, унда қуйидаги тўрт нарса камолотга етган бўлсин: яхши сўз, яхши феъл, яхши ахлоқ ва маориф». Бу сифатлар билан зийнатланган одам ёлғон, риё ва бадқирдорликдан чекинади, ҳамма вақт эзгу ният билан яшаб, эзгу ишларга тайёр туради.

Комил, баркамол инсонни тарбиялаш, вояга етказиш ҳақида мусулмон Шарқи ахлоқи тарихида инсон ҳаёти учун дастуруламал, қўлланма вазифасини ўтаган кўп пандномалар, халқ китоблари яратилган. Масалан, Кайковуснинг «Қобуснома», Саъдийнинг «Гулистон», «Бўстон», Амир Темурнинг «Темур тузуклари», Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул қулуб», Хусайн Воиз Кошифийнинг «Ахлоқи муҳсиний» ва бошқаларни кўрсатиши мумкин. Бу асарларнинг кўпчилигида одил шох ва адолат, ҳалоллик, софлик, поклик, тўғрилиқ, ростгўйлик, инсонпарварлик, маърифатли бўлиш каби инсоннинг шарқона фазилатлари берилган.

Алишер Навоийнинг «Насойимул муҳаббат» асарида комил инсонга хос хусусиятлар, унинг шарқона фазилатлари санаб ўтилган. Булар каторига улўғ мутафаккир қуйидагиларни киритади: тавба, ҳалол лукма билан қаноатланиш, ўз касбидан

топиб кун ўтказиш, шариатга риоя этиш, барчадан ўзини кам деб билиш, хатто фарзандлари, хизматкорларига қўполлик қилмаслик, чуқук тилли бўлиш - яхши, мулоҳим тилли, раҳмдил, саҳий, мард, ҳалимлик, хушхулқ, сабрли, садоқатли, риёзат чекишдан кўркмаслик ва бошқалар.

Шу тариқа ўтмишда комил инсоннинг ўзига хос ахлоқ кодекси ишлаб чиқилган бўлиб, бу сифатларга эга бўлиш ҳар бир одамнинг орзуси деб қаралган. Комил инсон ҳақидаги ғоялар катта ижтимоий-ахлоқий аҳамиятга эга бўлган. У инсонни шарафли, эзгулик ва буюк хайр руҳида тарбиялаш, меҳру муҳаббат, вафо ва садоқатни кучайтиришга хизмат қилиб келди. Ҳар замон, ҳар лаҳзада инсонларга уларнинг инсонлигини эслатиб, ёвуз, қабих ишлар, ноҳўя хатти-ҳаракат ва қилишлардан сақланишга кўмаклашди, уларда иймон ва виждонлиликни таъминлаб келди.

«Комил инсон деганда, - деб ёзади Ислон Каримов, - биз аввало, онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунашимиз»¹.

Комил инсоннинг умумий хислатлари: ёқимлилик, кўркамлик, жозибадорлик, салобатлилик, хурматга сазоворлик, шоироналик, улўғсифатлик, ўзига хослик, етуклик, жиддийлик, маданиятлилик, тарбияланганлик ва бошқалар.

Комил инсоннинг ахлоқий фазилатлари: инсонпарварлик, дўстлик, ғамхўрлик, жонқуярлик, самимийлик, одамийлик, болажонлик, иймонлилик, фидокорлик, хушмуомалалик, бодааблик, илтифотлилик, кечиримлилик, меҳмондўстлик, ҳалоллик, тўғрилиқ, диёнатлилик, ҳаромдан ҳазар этиш, меҳнатсеварлик, ватанпарварлик ва ҳоказолар.

Ишбилармонлик хислатлари: меҳнатсеварлик, тиришқоклик, серҳаракатлилик, масъулиятлилик, инсофлилик, ҳалоллик, малакалилик, эпчиллик, уддабуронлик, саранжом-саришталик, талбиркорлик, аниқлик, тежамкорлик, баркамоллик, таваккалчилик ва бошқалар.

Зукколик, идроклилик фазилатлари: зеҳнлилик, бамаънилик, хотиржамлик, соғлом фикрлилик, донишмандлик, сезгирлик, заковатлилик, тоқирлик, нотиклик, танқидийлик,

¹ Каримов И. А. Биз келажатимизни ўз қўлимиз билан қурашимиз. Асарлар тўплами. 7-жид. Т.: Ўзбекистон, 1999. 134-бет.

дадиллик, омилкорлик, саводхонлик, кизикувчанлик, ишқибозлик кабилар.

Собитлик хислатлари: фаоллик, катъиятlilik, тезкорлик, жўшқинлик, саботlilik, бир сўзда туришлик, барқарорлик, ботирлик, дойрраклик, интизомlilik, жиддийлик, нафси тийишлик, ўзини йўқотмаслик, совуққонлик, ўзига талабчанлик, камсукумлик, ўзини ўзи идора эта билиш ва бошқалар.

Эҳтиросlilik хислатлари: кўтаринкилик, тантанаворлик, келажакка ишонч, эзгулик, кек сакламаслик, олижаноблик, оташинлик, нозик табиатlilik, ҳаётилик, хижолатпазlilik, ифбатlilik ва ҳоказолар.

Айни шу хислат ва фазилатларни ёшларимиз онтига сингдира бориш уларни баркамол, соғлом ва комил инсон руҳида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади.

Инсондаги комиллик, энг аввало, унинг фикр, тафаккур ва амалий фаолият эркинлигини англашидадир. Шу маънода, буюк юнон файласуфи Сукротнинг «Ўз-ўзингни англа», деган даъвати ҳам инсоннинг насл-насабини, ҳаёт мазмунини, кишининг келажак авлодлар олдидаги масъулият ва мажбуриятини англашга қаратилган қадириқдир. Комил инсоннинг моҳияти, аввало, жамиятни баркамол қилиш йўлидаги саъйи ҳаракатларида намоён бўлади. Комил инсон ва жамият муносабатларида ўзаро боғлиқ бўлган икки жараёни кўриш мумкин. Биринчиси, комил инсоннинг жамият тараққиётига ижобий таъсир қилиши. Комил инсон ғоясининг мавжудлиги ва у билан боғлиқ амалиёт жамиятни ривожлантириш даражасини белгилайдиган мезон сифатида намоён бўлади. Чунки биз ҳар қандай жамиятни унда яшайтган кишиларнинг хатти-ҳаракатига қараб баҳолаймиз. Иккинчиси, жамиятнинг характери, унинг комил инсонни тарбиялаш борасидаги имкониятларида, унга бўлган муносабатиде намоён бўлади. Яъни эркинлик, мустақиллик комил инсон ғоясини амалга ошириш учун тегишли шарт-шароит яратди. Ўзбекистонда комил инсонни тарбиялашда ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий, таъкилий вазифалар давлат сиёсатининг энг муҳим, устувор йўналиши этиб белгиланган. Президентимиз Ислам Каримов комил инсонни тарбиялашга юрт тинчлиги, Ватан тараққиёти ва халқ фаровонлигининг энг муҳим омилларидан бири сифатида

алоҳида эътибор қаратмоқда. Юртбошимиз Инсон тарбиясига кенг тўхталар экан, қўйидагиларни таъкидлайди: «...ҳар қайси ота-она, устоз ва мураббий ҳар бир бола тимсоланда, аввало, шахсни кўриши зарур. Ана шу оддий талабдан келиб чиққан ҳолда, фарзандларимизни мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга бўлган, онгли, комил инсонлар этиб вояга етказиш - таълим-тарбия соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси бўлиши лозим, деб қабул қилишимиз керак. Бу эса таълим ва тарбия ишини уйғун ҳолда олиб боришни талаб этади. Таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмайди - бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафаси».

Мустақиллик руҳида янгича фикрлайдиган фозил, комил инсон, энг аввало, фуқаролик бурчини аъло даражада ҳис этадиган шахс бўлиши даркор. Содда қилиб айтганда, ҳар қайси комил инсон, ҳар биримиз: «Шу давлат, шу жамият менга нима берди?» деб эмас, балки: «Мен ўзим Ватанимга, элу юртимга нима бердим?» деб ўйлашимиз ва ҳар дам шу ақида билан яшашимиз керак бўлади. Бу комилликка даъвогар инсон учун асосий мезондир.

10.3. Маънавиятга таҳдид – ўзлигимиз ва келажакимизга таҳдид.

Ислам Каримов асарларида баркамол инсон концепциясининг асослаб берилиши ва унинг аҳамияти

Маънавий таҳдид муайян миллат, жамият, давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратилган, сиёсий ва конституцион тузумни заифлаштириш ва бузишга йўналтирилган, шахс ва жамият ҳавфсизлиги, маънавий, руҳий дунёсига таҳдид солувчи ғоявий-назарий қарашлар ва шунга асосланган амалиёт мажмуини ифодалайди.

Юртбошимиз асарларида таъкидланганидек, тили, дини, эътиқодидан қатъий назар, ҳар қайси одамнинг том маънода эркин бўлиб яшашига қарши қаратилган, унинг айнан руҳий дунёсини издан чиқариш мақсадли кўзда тутадиган мафкуравий, ғоявий ва информацион хуружлар маънавий таҳдид ҳисобланади. Маънавий

¹ Каримов И.А. Юсуф маънавийт - еттипас куч. Т. «Маънавият», 2008. 62-63-бетлар

тахдид вайронкор кучларнинг ўз моддий, сиёсий манфаатларини кўзлаган ҳолда ҳар хил марказлар томонидан бирон-бир мамлакатга нисбатан ичкаридан ёки ташқаридан туриб бевосита амалга ошириладиган маънавий бузғунчиликнинг муайян шаклидир. Улар ўз мақсадларига эришиш учун ҳар қандай усуллардан, одамларнинг маънавий-руҳий хиссиётлари, миллий туйғулари, ҳар қандай жамиятда мавжуд ижтимоий-иқтисодий, маънавий муаммолардан, шунингдек, замонавий технология, телекоммуникация, оммавий ахборот воситалари, Интернетдан усталик, ноҳилислик билан фойдаланишга ҳаракат қилади.

Президентимиз буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик хавфсизлигимизга таҳдид солаётган жиддий муаммолардан бири эканлигини алоҳида таъкидлаб, «Ўтган мустақил ривожланиш йилларида давлатимизнинг суверенитети ва барқарорлигига таҳдид сакланиб қолмоқда. Бу таҳдид буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик руҳидаги ишораларда, билдирилаётган фикрларда, шарҳларда ва муайян хатти-ҳаракатларда намоён бўлмоқда», - дейди.

Буюк давлатчилик шовинизми ғайриинсоний хусусиятга эга бўлиб, бошқа халқларни қарам қилиш, иқтисодий, сиёсий, маданий жиҳатдан камситишнинг ўзинга хос шаклидир.

Мафкура ҳар қандай жамият ҳаётида зарур. Мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат, ўз йўлини йўқотиши муқаррарлиги таъкидланади. Қардақи мафкуравий бўшлиқ вужудга келса, ўша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши тайин. Президент асосий мақсад – «Ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкинлигига қаратилган»¹ лигини таъкидлайди.

Юртбошимиз «Жамиятда пайдо бўлган ғоявий бўшлиқдан фойланиб, четдан биз учун мутлақо ёт бўлган, маънавий ва ахлоқий тубанлик иллатларини ўз ичига олган «оммавий маданият» ёпирилиб кириши мумкинлигини унутмаслик керак», дея бонг уради.

Ислом Каримовнинг «Миллий истиклол мафкураси халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир» номли асарида бугунги

қунда мафкура полигонларида муайян давлатлар ва гуруҳлар ўзларининг ғарзли манфаатларини ифода этувчи турли таъжовужкор ғояларни синовдан ўтказмоқдалар, дея таъкидланади.

Бу борада уларнинг ниятлари битта, энг аввало, кишиларни маънавий-мафкуравий жиҳатдан тобе қилиш, пировард натижада эса буткул қарам қилиб олиш, улар устидан ҳукмронлик қилиш мақсади ётади. Бу усул қатта-қатта ҳудудлар, айниқса, бой табиий ресурсларга эга бўлиш ҳаракати ҳисобланади. Бундай хавф-хатардан миллатни, айниқса, ёшларимизни асраш учун уларни ушбу ғояларнинг асл моҳияти, мақсадларини тўғри англайдиган ва уларга муносиб жавоб берадиган қилиб тарбиялаш учун бой тарихий меросимиз ва анъаналаримиз асосида, илмий асосланган ғоявий билимлар билан озиклантириб, қуроллантириб туриш лозимлиги айтиб ўтилган.

Президент Ислом Каримов «Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз» номли асарида мустақиллик мафкураси, миллий ғоя, миллий гурур, маънавият масалаларига эътибор қаратиш билан бирга ёшларга хавф солиши мумкин бўлган қатор мафкуравий таҳдидларга, ёвуз интилишларга асло йўл қўймаслик зарурлигини уқтиради.

Бугун дунё батамом янги таҳдид – диний экстремизм ва фундаментализм билан юзланмоқда. Бу хавфнинг қўлами унинг инсоният мақсад-манфаатларга зид эканлиги билан белгиланади. Диний мутаассиблик билан курашиш одамзод учун ҳаёт-мамонт масаласи эканлигини англаш вақти етди. Тарих чархпалагини орта қайтариб, инсоният тараққиётини ўрта асрларга улоқтириш ва ислом ҳалифалигини тиклашни мақсад қилиб олган бу кучлар учун иймон, эътиқод, исломий илм, дин тараққиёти, диний маърифат муҳим эмас.

Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» номли асарининг «Маънавиятга таҳдид – ўзлигимиз ва келажагимизга таҳдид» деб номланган бобида глобаллашув жараёни, унинг мазмун-моҳияти, ижобий ва салбий жиҳатлари, хусусан, бугунги кунда мафкуравий таъсир ўтказиш воситаси сифатида айрим сиёсий кучлар мафкурасига хизмат қилаётгани, ушбу жараён орқали миллий қадриятларимизга ёт ғоя ва қарашлар ёпирилиб қираётгани ва улар эртага қандай салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкинлиги баён этилган.

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Асарлар тўплами 6-жид. Т.: Ўзбекистон, 1998. 64-бет.

² Каримов И.А. Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқ. Асарлар тўплами 7-жид. Т.: Ўзбекистон, 1999. 88-бет.

Хозирги даврда маънавий таҳдид, деганда аҳолининг айрим қатламлари, айниқса, ёшлар онги ва қалбига таъсир қилиб, уларнинг қарашларини ўзларига маъқул йўналишда ўзгартириш, диний экстремизм, вайронкорлик, бузғунчилик, ахлоқсизлик ғояларини зимдан тарғиб-ташвиқ этиб, сингдириш каби ғаразли мақсадлар англанади.

Маданиятга қарши қаратилган ҳар қандай тажовуз, таҳдид ўз-ўзидан мамлакат хавфсизлиги, унинг миллий манфаатлари, жисмонан ва маънан соғлом авлод келажагини таъминлаш йўлидаги жиддий хатарлардан бирига айланиши ва охир-оқибатда жамиятни инқирозга олиб келиши мумкин. Маънавий тажовузорлар, кўпинча, жозибали шior ва ғоялар ниқоби ортида иш кўради. Бундай кучлар ихтиёрида жуда катта моддий, молиявий ресурслар ва имкониятлар мавжуд бўлиб, улар пухта ўйланган давомли мақсадларга хизмат қилмоқда. Хозирги даврда дунёнинг айрим ҳудудларида ана шундай ҳаракатлар натижасида катта маънавий йўқотишлар юз бермоқда, миллиятларнинг маънавий қадриятлари, миллий тафаккури ва турмуш тарзи издан чиқмоқда, ахлоқ-одоб, оила ва жамият ҳаёти, онгли яшаш тарзи жиддий хавф остида қолмоқда. Энг ёмони, бундай маънавий хуружларнинг пировард мақсади одамни ўзи туғилиб ўсган юрти ва халқидан тонишга, ватанпарварлик туйғуларидан маҳрум этишга ва ҳамма нарсасга лоқайд бўлган шахсга айлантиришга қаратилган.

Худбинлик ва лоқайдлик, маҳаллийчилик, коррупция ва манфаатпарастлик, бошқаларни менсимаслик, ҳасад, сотқинлик сингари иллатлар ҳам маънавий таҳдидлар таркибига қиради. Президентимиз огоҳлантиргани каби, хозирги даврда турли эски ва янги ғоялар кураши ҳар қачонгидан ҳам кўра шиддатли тус олмоқда. Ранг-баранг, баъзан бир-бирига мутлақо зид дунёқарашлар сиёсий, миллий, диний оқимлар, мазҳаб ва секталар ўртасидаги фикр талашувлари гоҳо баҳс-мунозара доирасидан чиқиб, қонли тўқнашувлар, оммавий қирғинларга сабаб бўлмоқда, одамлар бошига беҳисоб қайғу-қулфатлар солмоқда. Бу тортишувлардан кўзланган асосий мақсад - инсон, авваламбор, ёшлар қалбини эгаллаш, муайян мамлакат ёки минтақадаги халқнинг онгига, унинг сезги-туйғуларига таъсир ўтказиш, уни ўз дунёқарашига бўйсундириш, маънавий жиҳатдан заиф ва тобе қилишдан иборат.

Ватанини севмоқ иймондандир. Ҳадисдан

11-мавзу. Ватанпарварлик, инсонпарварлик ва ўз миллатига садоқат — шахс маънавияти мезонлари

11.1. Ватанпарварлик тушунчаси. Ватанини улуғлаш ҳар бир шахснинг инсоний бурчи

Ватан аслида арабча сўз бўлиб, она юрт маъносини англатади. шу маънода олиб қарайдиган бўлсак, Ўзбекистон - ўзбек халқининг ватани, муқаддас саждагоҳидир.

«Дунё бўлди чаманим маним,
Ўзбекистон ватаним маним».

Ватан - бу инсон ва унинг авлод-аждодларининг киндик қони тўқилган муқаддас дەرғоҳ. Ватан - бу аждодлар маскани, эл-юрт, халқ вояга етган, унинг тили, тарихи, маданияти, урф-одатлари, қадриятлари чинакамига шаклланиб, ўсиб, қамол топиб борадиган заминдир.

Ватан, деганда ҳамisha ўзимиз туғилиб ўсган, кўз очиб кўрган, таълим-тарбия олиб вояга етган, аждодларимиз яшаб ўтган, уларнинг ақл-идроки, меҳнати сарф қилинган юрт кўз олдимизга келади.

Ватан она каби азиз ва муқаррамдир. Ватан инсонга бахт-икбол берадиган заминдир.

Ватан - аждодлардан авлодларга қоладиган энг буюк, бебаҳо мерос, энг азиз хотира.

Қуррайи замин - Ер сайёраси бутун жумлаи жаҳонда яшаётган етти миллиарддан зиёд халқлар учун Ватан ҳисобланса, ҳар бир халқ учун тақдиран ва тарихан ато этилган ҳудуд она Ватандир. Ватан билан халқ ёки миллат бирга пайдо бўлади, бирга яшайди. Ватанимиз бор экан - халқимиз бор, халқимиз борки, ватанимиз бор.

Ватанини авайлаб-асраш, унинг бойлигини эъзозлаш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиз бўлгани каби қуррайи замин - Ер сайёрамизни ҳам авайлаб асрашга, унинг барча бойлигини

табиати, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, мусаффо осмонини-ю муқаддас заминини келгуси авлодларга қолдириш унда яшаётган ҳар бир халқнинг муқаддас бурчидир.

Ватан - бу халқнинг ўтмиши, бутуни ва келажагидир. Ватан - муқаддас қадрият. Ватан остонадан бошланади. У инсоннинг киндик қони тўқилган жой, инсонни ижтимоий етимликдан асровчи манзил, маънавий қамолот ва фуқаролик майдони, ҳаёт мактаби, фаровонлик ва бахт-саодат ўчоғидир.

Инсон учун ватан ягонадир. Ватан инъом етилмайди, қарзга берилмайди. Ватан ҳар бир фуқаро учун муқаддас ва бетакрордир. Президентимиз Ислам Каримов айтганларидек, «Ватан - саждагоҳ каби муқаддасдир». Ватанни энг олий неъмат сингари бошимиз узра баланд кўтариб, ҳар он ва ҳар сонияда унинг туپроғини кўзларга суртиб, унга таъзим бажо айлашимиз фарзандлик бурчимиздир. Муқаддас ҳадиси шарифларда, «Ватанни севмок иймондандир», дейилган. Яъни иймони бут, виждони пок ҳар бир инсон ватанни севади, уни ғанимлар кўзидан асрайди, унинг яшнаши ва яшаш, хурлиги учун курашади.

Шўролар даврида миллий манфаат, она заминга меҳр-муҳаббат «Ватан» тушунчаси мавҳум бир умумий ҳолга келиб қолганди. Ҳамма нарса «умумсовет» манфаатига қаратилганди. Ҳар бир миллат, халқ минг йиллардан бери яшаб келаётган ўз ватани учун қайғуришга ҳақли эмасди. Истибод давридаги ҳукмрон коммунистик мафкура бор кучини кишилар онгидаги она Ватан тушунчасини сўндириб, сохта, мавҳум совет ватани ғоясини сингдиришга қарагди.

Инсон истаган жойда бир парча нонга қорнини тўйгазиши мумкин. Аммо Ватаннинг ўрнини ҳеч нарса босолмайди. Ватанда яшаш ҳақиқий бахтдир.

Мустақиллик туйғайли биз Ватанимизга эга бўлдик. Бу мустақилликнинг бизга берган энг олий неъматидир. Ватани мустақил халқнинг ўзи ҳам мустақил бўлади. Юрти озод ва эркин одамнинг эрки ўз қўлида бўлади.

Тарих ўзбек халқининг ёш авлоди зиммасига ғоят буюк вазифа юклади. Бу Ватанимиз куч-қудратини мустаҳкамлаш, унинг довуғини олам узра ёйиш, шухратиға шухрат кўшишдир. Бунда эса Ватан, Президентимиз айтганидек, фидойи ватанпарварларга таянади. Ҳар биримиз ўзимизнинг яратувчилик, бунёдкорлик

фаолиятимиз, ҳалол меҳнатимиз билан ўзимиздан кейинги авлодларга озод ва обод ватанни қолдиришимиз келгуси авлодлар, насл-насабларимиз олдидаги бурчимиздир.

Миллий мустақиллик - халқимизда, айниқса, ўсиб келаётган ёш барқамол авлодимизда ватанпарварлик туйғуларининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

Ўтмиш мутафаккирлари бу ҳақда алоҳида қайд этганлар ва ўзлари ҳам унга содиқ қолганлар. Энди ана шу қайдардан баъзиларини эслаб ўтамиз.

Цицерон (Рим нотинги ва файласуфи): Бизга ота-оналар, болалар, яқин хеш-ақробалар қимматлидир, лекин муҳаббат бобидаги барча тасаввурларимиз биргина «Ватан» деган сўзда мужассамлашган. Ватанга нафи теккудек бўлса, қайси виждонли одам у учун жонини беришга иккиланар экан.

Гегел (немис файласуфи): Маърифатли халқларнинг жасорати Ватан йўлида қурбон бўлишга ҳозир эканликларида акс этади.²

Байрон (инглиз шоири). Кимки ўз юртини севмаса, у ҳеч нимани сева олмайди.³

Белинский (рус танқидчиси): Кимки ўз Ватанига дахлдор бўлмаса, у инсониятга ҳам дахлдор эмас.⁴

Гюго (француз адиби): Ўз ватанига доғ тушириш - уни сотиш деган сўз.⁵

Ватан туйғуси бўлган кишидагина ватанпарварлик жўш уради. Президентимиз Ислам Каримов айтганидек: «Ватанга муҳаббат ҳисси одамнинг қалбида табиий равишда туғилади. Яъни инсон ўзлигини анлагани, насл-насабини билгани сари юрагида Ватанга муҳаббат туйғуси илдиэ отиб, юксала боради. Бу илдиэ қанчалик чуқур бўлса, туғилиб ўсган юртга муҳаббат ҳам шу қадар чексиз бўлади»⁶.

Ватанпарварлик Ватанининг озодлиги ва ободлиги, унинг сарҳадлари дахлсизлиги, мустақиллигининг ҳимояси йўлида фидойилик кўрсатиб яшаш, она халқининг ор-номуси, шон-

1 С. Отамуҳромов ва бошқалар «Маънавият асослари» ўқув қўлланма Т. «Мерос» 2012. 163 бет.

2 Ўша жой.

3 Ўша жой.

4 Ўша жой.

5 Ўша жой.

6 Каримов И.А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт - шировада мақсадимиз. Асарлар тўплами 8-жилд Т.: Ўзбекистон 2000. 502-бет.

шарафи, бахту саодати учун куч-ғайрати, билим ва тажрибаси, бутун ҳаётини бахш этишдек дунёдаги энг мукаддас ва олижаноб фаолиятни англагандиган ватанпарварлик ниҳоятда серкирра тушунча бўлиб, тарихий, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий тараққиёт жараёнида доимо такомиллашиб, янгича маъно-мазмун билан бойиб, ривожланиб боради. Ватан манфаати, кадр-қиммати, тақдир, истиқбол, она юртга муҳаббат туйғуси қанча чуқур англанса, ватанпарварлик туйғуси шунча юксак бўлади. Тарихий, ижтимоий-сиёсий, маънавий тараққиётнинг турли босқичларида ватанпарварликнинг янги-янги қирралари намоён бўлиб боради. Ҳақиқий ватанпарварлик Ватанга, она заминга, ўз халқига муҳаббат билан яшаш, унинг истиқболи, манфаати йўлида тинимсиз меҳнат қилиш ҳамда курашиш зарурати туғилганда жонини фидо қилишни назарда тутати. Ҳар жабҳада Ватанимиз эришяётган муваффақиятлардан қувониш, оғир қунларда унинг учун қайғуриш, ўз юрти билан ғурурланиш, унинг ҳар бир қарич ери, ҳар бир гишти ва гиёҳига, қадимий ва замонавий обидалари, илм-фан ва санъатдаги ютуқларини, моддий ва маънавий бойликларини кўз қорачигидек асраб-авайлаш - буларнинг барчаси ватанпарварликдир. Айниқса, бутунги кунда ёшларимизда ватанпарварлик туйғусини қамол топтириш, уларни Ватанга муҳаббат ва садоқат руҳида тарбиялаш муҳим аҳамиятга эга. Инсон ўз юртини қандай бўлса шундайлигича севиши, унинг ривож учун бор имкониятларини ишга солиши лозим. Ватанпарварлик кишиларда асосан уч босқичда намоён бўлади:

- 1) билиш - Ватан туйғусига ҳос қадриятларни эгаллаш;
- 2) эътиқод - мазкур қадриятлар тўғрисида олган билимларини эътиқодга айлантириш;
- 3) ҳаракат - бу эътиқодни амалий ишлар орқали намоён этиш.

Юртбошимиз таъкидлаганидек, «Барчамизга маълумки, инсон ўзлигини англагани, насл-насабини чуқурроқ билгани сари юрагида Ватанга муҳаббат туйғуси илдиз отиб, улғая боради.

Бу илдиз қанча теран бўлса, туғилиб ўсган юртга муҳаббат ҳам шу қадар юксак бўлади. Албатта, жаҳон - кенг, дунёда мамлакат қўл, лекин бу оламда бетакрор она юртимиз, Ўзбекистонимиз якка-ю ягона. Бу гўзал юрт, бу мукаддас замин

фақат бизга атаган.

Тарих ҳақиқати шунни кўрсатадики, томирида миллий ғурур, Ватан ишқи жўш урган одамгина буюк ишларга қодир бўлади. Биз шундай маънавий муҳит яратишимиз керакки, юртимизнинг ҳар бир бурчагида, барча шаҳар ва қишлоқларимиз қиёфасида Ватандан фахрланиш ҳисси кўзимизни, қалбимизни яшнатиб турсин...

Биз Ватан туйғусини..... яхлит ҳолда, яъни дунёда ягона Ўзбек миллати бор, хоразмлик, фарғоналик, сурхондарёлик ўртасида ҳеч қандай миллий фарқ йўқ, уларнинг барчаси Ўзбек халқининг фарзанди деб англашимиз, ёш авлодимизни айнан шу руҳда тарбиялашимиз зарур»¹.

Ватанпарварлик деганда эса яна қуйидагиларни англаш жоиз:

- ўз халқини, тарихини яхши билиш ва у билан фахрланиш;
- қадимий обидалар, мислсиз иморатлар, аждоқлар яратган моддий ва маънавий меросларни кўз қорачигидай асраш ва авлодларга тақдим этиш;
- халқимизнинг, аждоқларимизнинг гўзал ва маъноли урф-одатлар, расм-русум ва удувларини қадрлай билиш, уларни давом эттириш;
- ажойиб ватандошлар - аждоқлар номи билан, уларнинг улуғ ишлари, ижодлари билан фахрланиш, уларнинг ишларини давом эттириш, уларга муносиб ворис бўлиш;
- шундай ажойиб халққа, юртга, унинг бой тили ва маданиятига мансублиги билан фахрланиш;
- Туронзаминни ҳимоя қилиб, томирида охириги қони қолгунча душманга қарши курашган баҳодирларни, аёвсиз жангларда ҳалок бўлган қаҳрамонлар номини ёд этиш;
- асримизнинг йигирманчи, ўттинчи, қирқинчи, эллитинчи ва ниҳоят саксонинчи йилларида халқимиз, миллатимизга қарши уюштирилган қатағонларда қамок ва сургун азобларини бошидан кечирган ва ҳалок бўлган минглаб миллатимиз гулларини унутмаслик;
- бу азиз ва гўзал ватанимизда юксак эътиқод билан яшаш, унга ҳамиша садоқатли бўлишдир.

Ватанпарварлик ҳаммамизнинг ўз ишимизга масъулият билан қараш, ватаннинг бойликларини кўз қорачигидай асраш, бойликларига бойлик қўшишга ўз улушимизни қўйиш, илм-фан

¹ Каримов И.А. «Ўзбек менталитет - енгилмас куч». Т. «Миллатият», 2008. 90-91 бетлар.

чўққилари сари интилиш ва бошқалардир.

Ватанпарварлик бир сўз билан айтилганда ўз ижобий ишларимиз, бунёдкорлик ҳаракатларимиз билан унинг куч-қудратига, гуллаб-яшнашига имкон даражасида ҳисса қўшиш.

Она юртимизда тинчлик, барқарорлик ва осойишталикни сақлашга интилиш ватанпарварликнинг белгисидир;

Ватанпарварлик-халқаро муносабатларда ватан, миллат манфаатларини биринчи ўринга қўйишдир.

Ватанпарварлик ҳақида сўзлар эканмиз, мустақиллик бизга инъом етган ватанпарварликнинг олий рамзлари ҳақида сўзламасдан илож йўқ. Ўзбекистон Республикасининг Давлат байроғи Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Нью Йоркдаги қароргоҳида қўлаб давлатлар байроқлари каторида мағрур хилпираб туришини кўриш ва хис этиш нақадар катта бахт. Президентимиз Ислам Каримов жуда тўғри таъкидлаб ўтганидек: «Ўзбекистон фуқаролари учун мустақилликнинг муқаддас рамзлари - Давлат Герби, Давлат Байроғи, Давлат Мадҳияси азиздир. Улар она Ватан - Ўзбекистон Республикасига ифтихор ва чеқсиз ҳурмат туйғусини тарбиялайди».

Давлатимиз мукофотлари - «Ўзбекистон Қаҳрамони» олий унвони, орден ва медаллар, фахрий унвонлар ҳам мамлакатимиз фуқароларида ўз Ватанидан ғурурланиш туйғуларини оширишга хизмат қилади.

Ўз миллий валютамиз - сўмимиз ҳам ватанпарварлик рамзидир.

Ўзбекистон - муқаддас Ватан. Фарзандларимизни шу заминга садокат руҳида тарбиялаш, уларнинг қалбларида шу муёбрак заминнинг ҳар қаричига меҳру муҳаббат уйғотиш бутунги куннинг энг устувор фазилатларидан бирига айланаётгани ҳаммамизни қувонтиради.

11.2. Инсонпарварлик – инсон ва жамият маънавий қиёфасининг мезони

Ватанпарварлик тушунчаси инсонпарварлик тушунчаси билан уйғундир. Ватанпарварлик учун интилиш, курашнинг замининда инсонпарварлик ётади.

Инсонпарварлик бу ўзбек халқи миллий руҳиятининг

ажралмас фазилатидир. У пурмаъно ва сермазмун тушунчадир. Инсонпарварлик ўзбек халқининг ажралмас ҳислати тарзида кўзга ташланади. Қуръони Карим инсонпарварлик ғоялари асосига қурилган. Муҳаммад алайҳиссалом (с.а.в.) ҳадислари шу ғояларга бой ҳикматлар мажмуаси саналади. Инсонпарварлик кишиларнинг бир-бирига ҳурматида, кадр-қимматида, меҳр-шафқатида, диёнатда, ўзаро қўмақлашувда, ҳамдардликда, бошқалар қайғусига шерик бўлиб, қувончидан ва бахтидан севишишда, халқ бахти ва ютуқларидан фахрланишда кўринади.

Ўзбек халқининг турмуш тарзи, меҳнат фаолияти, ўзаро муносабатлари, ҳамкорлик, ҳамдардлик, вафодорлик, бир-бирига суяниши, яхши қўшнчилик, болажонлик, ота-онанинг болага, боланинг ота-онага ҳурмати, садокати каби қадриятлари инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган. Ўзбек халқи бир умр меҳр-шафқатли бўлган, барчага ёрдам қўлини чўзган. Ўзбек халқи ўзининг инсонпарварлигини фашизмга қарши кураш йилларида етим болаларнинг бошини силаб, ўз тарбиясига олиб ёрқин намоён этди.

Ўзбек халқи доимо умуминсоният дардини қўйлаб келган. Ал-Хоразмий, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, аз-Замахшарий, Пахлавон Махмуд, Алишер Навоий, Отаҳий асарларидаги ғоялар - инсонпарварлик руҳи билан ажралиб туради. Хусусан, Навоий ижодида инсонпарварлик алоҳида аҳамият касб этади. Унингча, ватанга, халққа садокат энг аввал унинг тақдири устида ғамхўрликдан иборат. *Инсонга нисбатан бепарволик, унинг тақдири ва бахту саодати учун ғам чекмаслик шарафли инсонга тамомила ётдир.* Навоийнинг барча-барчани инсонга ғамхўр бўлишга чақирган, инсонпарварликни қўйлаган қўйдаги байти асрлар оша ҳаммамиз учун ибрат янглиғ янграб турибди:

Одами ерсанг, демагил одами,

Онингким, йўқ халқ ғамидин ғами¹.

Мустақил Ўзбекистонимизнинг бутун сиёсати инсонпарварлик ғоялари билан суғорилганлиги ҳар биримиз учун фахрдир. Республикамизда инсон ҳуқуқлари ва демократияга оид масалалар махсус қонунлар билан белгилаб қўйилган.

Президентимиз ва Ўзбекистон давлатининг энг улугвор ва инсонпарварлик ғояларидан бири - ички ва ташқи тинчлик

¹ Каримов И.А. «Осиёда маънавий - ахлоқий куч». Т. «Малайзия», 2008. 90-91 бетлар.

инсонпарварлик туйгуларини шакллантириш тарбиявий ишмизининг муҳим йўналишларидан бири бўлиб қолмоғи лозим.

Ўзбекистон барча соҳаларда биринчи гада инсонийлик ва инсонпарварликнинг юксак мезони ва талаблари асосида сиёсат олиб бормоқда. Мамлакатимиз Конституцияси ва қонунилари, юртимиздаги тўб ислохотлар, аввало, инсонни улғулаш, унинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилгани, халқимиз маънавиятига, миллий кадрият ва анъаналаримиз ривожига берилётган эътибор, бу борадаги кенг қўлмали ишлар инсонпарварликнинг амалдаги ёрқин ифодасидир.

11.3. Миллатпарварлик ва ўз миллатига садоқат тушунчаларининг моҳияти

Миллатпарварлик инсоннинг ҳаёти ва фаолияти давомида ўз миллатининг ўзига хос жиҳатларига ҳурмат ва садоқат руҳида қараш, миллий менталитет, урф-одат, тафаккур тарзини чуқур хис этган ҳолда, миллатнинг ҳар томонлама тараққий топишига хизмат қилиши ва у билан боғлиқ дунёқарашнинг намоён бўлишини ифодаловчи тушунча. Миллатпарварлик маълум маънода, ватанпарварлик тамойилининг янада муайянлашган шакли. Зеро, миллатни севиш, кенг маънода, Ватанни севиш дегани.

Ватансиз миллатнинг бўлиши, унинг расмана эркин ва бахтли яшаш мумкин эмас. Бироқ, миллатпарварликни миллатчилик билан қориштириб юбормаслик лозим. Миллатчилик ўз миллатини ажратиб олиб, унга «буюк»лик мақомини беришга интилиш бўлса, миллатпарварлик бошқаларни камситмаган ҳолда, ўз миллати равиоки учун курашиш, бу йўлда, лозим бўлса, ўз ҳаётини ҳам фидо қилиш демакдир. Чунки ўз миллатини чин дилдан севамаган одам ҳеч қачон бошқа миллатларни сева олмайди.

Асл миллатпарварлик миллий ўзлигини англаб етган инсондир, у ўз миллати билан фахрланади, у билан бутун жаҳонда фахрланишни истайди. Миллатпарварлик тамойили асосида миллий ғоя ётади, у миллатни севиш амалиётининг илмий-назарий асоси сифатида майдонга чиқади. Миллатпарварлик инсоният тараққиётида миллатларнинг ўрни ва аҳамиятини тўғри тушуниш, Ер юзидagi мавжуд миллатларнинг тили, турмуш тарзи, ирки, табики кнѳаси, урф-одатлари, дини, маданиятининг ўзига хос томонларидан қатъий назар ҳурмат қилиш, уларнинг озодлиги,

сиёсатидир. Инсон туғилган экан, у яшаши керак. Яшаш учун тинчлик зарур. Демак, давлатимизнинг тинчлик сиёсати инсонпарварлик сиёсати мазмунини билан суғрилган.

Ўзбекистон давлатининг экологик сиёсати ҳам чуқур инсонпарварлик мазмунига эга. Экология зарарланса, инсон саломатлиги ёмонлашади. Инсон носоглом экан, бу жамиятдаги носогломликни келтириб чиқаради. Мамлакатимизда «Соғлом авлод учун» Давлат дастурининг илгари сурилганлиги инсонпарварликка қаратилган катта ташаббусдир. Мустақил Ўзбекистон ўз халқининг саломатлигига миллий бойлик сифатида қарайди.

1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ўзининг инсонпарварлик ғоялари билан ажралиб туради. Бу ҳақда Ислам Каримов шундай ёзади: «Шу кўҳна замин одамлари кўнгида устувор бўлган адолат, ҳақиқат, иймон, мардлик, танглик, бағрикенглик каби улғу хислатлар бу муборақ ҳужжатдан муносиб ўрин олган». Бу тарихий ҳужжатда инсонпарварлик ўз ифодасини тўла топган. Конституцияимизнинг 39-моддасида «Хар қим қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга Пенсиялар, нафақалар, ижтимоий ёрдамнинг бошқа турлари миқдори расман белгилан кўйилган тирикчилик учун зарур энг кам миқдордан оз бўлиши мумкин эмас» деб ёзиб қўйилганлиги фикримиз исботидир. Давлатимизнинг асосий қонуни ўзининг инсонпарварлик қафолати устуворлиги туфайли халқ олдида катта обрў-эътиборга эга.

Ўзбекистон Республикаси Президенти илгари сурган ислохотларнинг муҳим тамойилларидан бири ижтимоий сиёсатга қаратилгани билан ажралиб туради.

Бугун юртимизда амалга оширилаётган ислохотлар шунчаки ислохот учун эмас, айнан инсон учун, унинг фаровон ҳаёти учун хизмат қилади.

Мустақил республикаимиз фуқаролари, хусусан ёшлари руҳиятида ватанпарварлик ва инсонпарварлик туйғуларини шакллантириш, уларни ривожлантириш ҳуқуқий демократик, адолатли фуқаролик жамиятини барпо этишнинг муҳим қафолати саналади. Шунинг учун ёшларда ватанпарварлик ва

тенглиги, гуллаб-яшнаши учун шарт-шароитлар яратиб бериш тарафдори бўлишдир.

Миллатпарварлик ҳар бир кишидан миллатлар ва миллий муносабатлар соҳасида чуқур билимли бўлишни, инсоният тарихида унинг моддий -маънавий маданиятининг шаклланишида ҳозирги замон цивилизациясининг ривожланишида жиддий мавқега эга эканлигини билишни тақозо этади. Миллатпарварлик барча миллатларга баробар ҳурмат билан қараш демакдир. Ўз миллатини бошқалардан афзал кўриб, унга имтиёзлар беришни талаб қилиш ёки, аксинча, ўзиникини улуғлаб, ўзганинг тили ва маданиятига бефарқ қараш миллатпарварлик қоидаларига зиддир.

Шу билан бирга, миллатпарварлик барча миллатларни, уларнинг фарқ ва тафовутларини ҳисобга олмай туриб, тенглаштиришни инкор этади. Ҳар бир миллатга бўлган муносабат унинг истиқомат қилиб турган муайян шароитлари, тарихи ва шу асосда миллатлар билан ўзаро муносабатларига боғлиқ. Миллатлар ҳам инсонлардек хилма-хил ва турли-туман бўлганлиги боис, ҳар бир миллатга нисбатан муносабатларда ниҳоятда эҳтиёткорлик, муомала маданияти ва эътибор талаб қилинади.

Ҳар бир инсоннинг миллатпарварлиги авваламбор, унинг ўз миллатига, тилига, маданиятига, анъаналари, урф-одаглари ва расм-русумларига бўлган муносабатида намоён бўлади. Лекин миллатпарварлик бу доирада чекланиб қолмайди, бошқа миллатларни ўз миллати билан тенг кўради. Мустақил Ўзбекистоннинг юксалиши ҳар бир инсоннинг миллатпарварлик тамойилига содиқ бўлишига ҳам боғлиқ. Чунки давлатимизнинг келажаги, биринчи навбатда, халқимизнинг уюшқоқлиги, ғурури, тadbиркорлиги ҳамда ҳудудимизда истиқомат қилиб турган ҳар бир кишининг миллати, дини, тили ва эътиқоидидан қатъий назар, умуммиллий ғоя атрофида жипслашувига боғлиқдир. Ўзбекистонда истиқомат қилаётган 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари ана шундай йўлдан бормоқдалар. Шу маънода, мустақиллик йилларида миллатлараро ҳамкорликнинг мустаҳкамланиб бориши мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамияти куриш билан биргаликда миллатпарварлик туйғусининг янада такомиллашувига хизмат қилади.

Миллий ифтихор миллатта ҳос моддий ёки маънавий ютуқ,

муваффақият билан фахрланиш туйғусини ифодалайдиган тushунча. У инсон маънавий қамолотининг қирраларидан бирини намоён этади. Миллий ифтихор ўз халқининг асрлар давомида яратиб келган барча моддий ва маънавий бойликлари, тарихий мероси, урф-одаглари, анъаналари, одоб-ахлоқи, турмуш тарзи, юксак маънавияти, барча тарихий ютуқлари ва сабоқларига чексиз ҳурмат ва эъзоз билан муносабатда бўлиш, авайлаб-асрашни ифодаловчи тushунчадир.

Миллатининг истиқболи учун қайғурмайдиган, ўз халқининг тарихини, миллий қадриятларини, тилини, манфаатларини билмаган, қадрламаган, миллий мансублигини унутган кишиларда миллий ғурур ҳам, миллат билан фахрланиш ҳам, миллатпарварлик ҳам бўлмайди. Бундай инсонларни маънавий жиҳатдан қамол топган барқамол инсонлар дея олмаймиз. Миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш маънавий ҳаётимиздаги устувор вазифалардан биридир.

Инсон табиатига ўзини муайян ижтимоий гуруҳ, қатлам, тоифа, миллат, давлат, минтақа, давр ёки сулола билан боғлаш ҳосилдир. Шу боис шахс ўз қавми, миллати ва давлатининг эришган ютуқларидан қувониш, уни янада бойитиш ва келажақ авлодларга қолдиришга интилиши табиий маънавий ҳодисадир. Халқлар, миллатлар тарихий тараққиётининг туб бурилиш давларида жамиятнинг янгиланиши туфайли миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш миллий давлатчилик қурилиши билан бевосита боғлиқ бўлиб қолади.

Миллий маънавий-маданий қадриятларни ёшлар онги, қалбига атрофлича ва батафсил етказиш, уларни авлодлар яратган маънавий бойликлар билан озиклантириш миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш омилдир. Бу миллат тарихини ўрганиш, аниқлаш, қадрлаш орқали амалга оширилади. Ўзбек халқи ҳаётида миллий ифтихор ўз миллатининг буюк шахслари ҳаёти ва тақдирини ўрганиш билан янада юксалади.

Президент Ислам Каримов айтганларидек: «Бешафқат давр инсонларидан омон қолган, энг қадимги тошғувлар, битиклардан тортиб, бугун кутубхоналаримиз хазинасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё,

астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка онд ўн минглаб асарлар бизнинг бекиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир»¹. Миллий ифтихорнинг яна бир вазифаси халқни, миллатни бирлаштиради, юксак мақсадлар сари олға бошлайди. «Мана, Германияни, Японияни олинг. Бундан 50-60-йил олдин улар бугун эришган тараққиётни фарз қилиши ҳам қийин эди. Нима ҳисобидан улар жаҳон майдонига чиқди, бутун дунё хурмат қиладиган етакчи давлатлар қаторидан ўрин олди? Бу давлатларда, авваламбор, халқ бирлашди. Миллий ғурур, миллий ифтихор, эртанги кунга мустахкам ишонч пайдо бўлди. Ўз олдига қўйган марраларга эришиш учун зарур дастурлар ишлаб чиқилди, одамлар, бутун миллат бир тану бир жон бўлиб, майли, беш йил, ўн йил бўлсам, йигирма йил бўлсам каттик ишлаймиз, лекин шу даражага етамиз, деган ягона мақсад билан яшади»². Эзгу мақсадларимизга эришиш, жаҳон миқёсида ўзимизга муносиб ўрин эгаллаш, Ватанимиз истиқлолини ҳимоялаш, авваламбор, ўзимизга, ўзимизнинг имконият ва салоҳиятимизга, азму шижоатимизга боғлиқ эканини шу юртда яшаётган хар қайси инсон чуқур тушуниб олишини тақозо қилади. Шу борада сиёсий, харбий, иқтисодий омиллар қаторида миллий ифтихор туйғуси ҳам ўта муҳим мезон ҳисобланади. Миллий ифтихор шундай буюк қудратки, тарихда бу кучга таяниб-суяниб, қўллаб халқлар энг мураккаб синовлардан, давр суронларидан омон чиққан ва бошқаларнинг хавасини уйғотадиган эркин ва фаровон ҳаёт қуришга эришган. Одамларимиз онги ва жамиятимиз мафкурасида юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ фаровонлиги ғоялари етакчи ўрин тутишига ҳаракат қилинаётгани бежиз эмас. Миллий ғурур, миллий ифтихор барча ишларимизнинг пойдевори бўлмоғи керак. Бу мукаддас ғоялар, миллати ва эътиқодидан қатъий назар, шу юртда, шу заминда яшаётган хар бир инсон, хар бир фуқароннинг ҳаётига, онгига сингмоғи, хар биримиз учун энг қатта таянч ва ишончга, ҳақиқий маслакка айланиши лозим.

¹ Каримов И.А. Ёл келажатимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Асарлар тўплами. 7-жид. Т.: Ўзбекистон 1999. 132-бет.

² Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжамиятимиз ва қатъий продамизга боғлиқ. Асарлар тўплами 12-жид. Ўзбекистон, 2002 258-бет.

Агар қидиришдан юз
ўғирмасанг,
ниманики қидирсанг топасан.

Абдулҳалиқ Ғиждуевоний

12-маъру. Маънавий фазилатларни англатувчи тушунчалар

12.1. Диний ва дунёвий иймон-эътиқод ва уларнинг моҳияти

Иймон (араб. - ишонч) - 1) Аллоҳга бўлган ишонч-эътиқод; кўнгилда ишониш ва тилда иқрор қилиш; 2) умуман, ишонч; 3) муайян фикр, олий ғоянинг ҳақиқатлигига қомил ишониш, шу ишончни эътиқодга айлантириш. Шунинг учун ҳам иймон сўзи эътиқод сўзи билан ёнма-ён келиб, иймон-эътиқод тарзида ишлатилади. Иймон инсон онги ва руҳиятига сингган, ундан мустахкам ўрин олган дунёқараш сифатида қудратли ҳаракатлантирувчи куч, инсон иродасини мустахкамлаш воситасидир. Иймон туфайли одам руҳи эзгулик сари интилади, ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг инсонийлашувида муҳим аҳамият касб этади.

Маълумки, хар қандай ғоя ва дунёқараш инсоннинг иймон-эътиқодига айлангандагина ҳаракатлантирувчи моддий ҳамда руҳий куч сифатида намоён бўлади. Умуминсоний ахлоқий қадриятлар - сўз билан иш (амал), тил ва дил бирлиги, инсоф, диенат, ҳалоллик-поклик, виждонлилик, садоқат, муҳаббат, ватанпарварлик, шунингдек, оила, жамият, халқ ва бутун инсоният олдидagi бурчни англаш каби фазилатлар иймонлилик шартлари ҳисобланади. «Ишонч» билан «иймон» тушунчалари одатий (қундалик) онгда кўпинча бир маънода қўлланади.

Назарий онгда улар ўртасидаги яқинликдан ташқари тафовут ҳам борлиги эътиборга олинади. Ишонч одамлар ва уларнинг уюшмалари ўртасидаги ахлоқий-руҳий ҳолат сифатида ўзаро муносабатлар инсоний тус олишига хизмат қилади. Ишонч мухити қарор топган жойда кўп муаммолар осонроқ, беозорроқ ҳал бўлади, одамларнинг кўп вақти ва қуввати беҳуда сарflanмайди.

Ишончсизлик ва шубҳа барқарор муҳитда инсон шахс сифатида шаклланиши қийинлашади.

Иймон ишончга нисбатан чуқур фалсавий мазмунга эга. У дунёқараш ва эътиқод билан узвий боғлиқ бўлгани сабабли алоҳида нодир руҳий ҳолат сифатида намоён бўлади. Ҳозирги даврда бутун жаҳонда диний дунёқараш билан бирга илмий-фалсафий дунёқараш ҳам мавжуд. Айрим одамларда диний онг устувор бўлиб, уларда иймон диний ақидалар ҳақлигига ишонч асосида шаклланади, баъзи кишиларда эса илмий ҳақиқатларга ишонч устувор бўлгани сабабли, уларда иймон дунёвий билим, фалсавий дунёқараш негизига юзага келади. Куръони Каримда иймонли инсонларнинг белгилари қўйиладиган тавсифланади: улар мўмин, ҳалим, итоаткор, сўзи билан амали бир, поклик ва ҳалолликка интилувчи, ўз ваъдалари, шартномаларига риоя этувчи, ибодатига амал қилувчи ва шунинг учун жаннат ворислари бўлган кишилардир.

Илмий ва илмий-оммабоп адабиётларда «иймон» тушунчаси билан «эътиқод» тушунчасини айнан бир нарса деб талқин қилиш ҳолатлари учрайди, ҳатто эътиқодни иймондан устун қўядиган қарашлар ҳам бор. Аслида эътиқод одамнинг онги, ахлоқи, руҳияти билан боғланиб кетадиган, оламдаги нарса-ҳодиса ва жараёнларга алоҳида муносабатни қарор топтирадиган маънавий-руҳий ҳолатдир. Муайян ғоя ва дунёқарашга ҳис-ҳаяжон асосида ёндашув маъносида эътиқод иймонга яқин туради, шу боис ҳам баъзан эътиқодни «иймон» тушунчасининг маънодоши ёки уни тўлдирадиган тушунча сифатида қўллайдилар.

Собиқ совет даврида «иймон» тушунчаси тадқиқ этилмаган. Уни ўрганиш, таҳлил этиш ниҳоятда муҳим. Умуман айтганда, уч нарсанинг бутунлигидан иймон ҳосил бўлади: эътиқод, иқрор ва амал. Эътиқод - чин дилдан ишонш, иқрор - сўзда бунга тан олиш; амал - ишончни яхши ишлар билан исботлаш. Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул қулуб» асарида қуйидаги сатрларни ўқиймиз: «Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ. Ҳар кимда бу икки йўқ - иймон йўқ ва ҳар кимда иймон йўқ - андин одамийлик келмак имкони йўқ»¹. Яъни иймонсиз кимса одам эмас.

Тилимизда иймон сўзи кенг қўлланиб, у ўта муҳим тушунчаларни билдиради. Халқимизда «иймонсиз» сўздан ортқ

ҳақорат бўлмаса керак. Бу ҳақорат замирида ишонч-эътиқоди йўқ, ҳудудан, диндан қайтган маъноларидан ташқари виждонсиз, ярамас, разил, диёнатсиз деган мазмун ҳам ифодаланади. Инсон эътиқодсиз, фикрсиз яшай олмайди. Шахснинг эътиқоди масаласи муҳим муаммолардан бўлиб, унинг шаклланиши, иймонлилик даражаси кўп жиҳатдан ижтимоий омилларга ҳам бевосита боғлиқ. Бугунги кунда бу масалага эътибор ортиб бораётганининг боиси шундаки, инсон, айниқса, ёшлар учун ғоят зарур бўлган мафкуравий иммунитетнинг шаклланишида ундаги иймон-эътиқод муҳим аҳамият касб этади.

Агар, биз ёшларимизда болаликдан бошлаб соғлом эътиқод ва юксак дунёқараш асосларини шакллантира олсак, улар маънавияти бой, мустақил фикрли ва олижаноб шахслар бўлиб камолга етади.

Эътиқод (араб. ишонч, иймон) - муайян мақсад, қадриятга ишонч, шу асосда шаклланган тафаккур тарзини ифода этувчи тушунча. Илмий-фалсафий адабиётларда «эътиқод» тушунчаси турлича талқин этилади, жумладан, эътиқоднинг вужудга келиши учун билим энг муҳим асос вазифасини бажаради. Лекин эътиқод ва билим айнан бир хил тушунчалар эмас. Албатта, билимларнинг чинлиги эътиқодни мустаҳкам бўлишида ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Аммо ҳар қандай билим ҳам эътиқод эмас, балки инсон онгида қайта ишлаб чиқилган, яъни тажриба чиғиригидан ўтган, иккинчи марта қайта ҳосил бўлган билимларгина (ғоялар, назариялар) эътиқоднинг мустаҳкам бўлишини таъминлайди.

Инсоният таракқиёти жараёнида яратилган билимлар инсоннинг ўзи учун, унинг эҳтиёжлари учун қайта кашф этилганлагина, чинакам эътиқод даражасига кўтарилади. Билим эътиқодга айланиши учун бир неча босқичларни босиб ўтади. Чунончи билим ўз таракқиётининг дастлабки босқичида англаш ҳолатини босиб ўтади. Англаб олинган билим, ўз таракқиётининг иккинчи босқичида тушуниш ҳолатига киради. Инсон билимларнинг маъно-моҳиятини тушуниб етгач, унинг тўғрилигига (ёки нотўғрилигига) ишонч ҳосил қилади. Тажрибадан маълумки, фақат мустаҳкам эътиқодга айланган билим (ғоя, назария) инсон амалий фаолиятининг такомиллашувига хизмат қилади. Инсон эътиқоди нафақат турли ҳақиқатларни ўзида акс эттирган билимлар, балки ўша билимларга берган баҳоси, унга бўлган муносабатига ҳам боғлиқдир. Шунинг учун ҳам билим (ғоя,

¹ Маънавиятшунослик тушунчалар тоғлиги. Т. «Ғафур Ғулом» 2009. 169-бет.

назария)нинг эътиқодга айланиши жараёнини таҳлил этганда, у ижтимоий амалиёт инсоннинг билиш борасидаги фаолиятининг маҳсули эканини унутмаслик даркор. Эътиқод қуйидаги уч ҳолатни босиб ўтади:

- а) билим, ғоя, назария (яъни ақлий ҳолат);
- б) билимга берилган баҳо, муносабат (яъни баҳолаш ҳолати);
- д) ўзлаштирилган билимларни ўз фаолиятига татбиқ этиш, улар асосида ўз хатти-ҳаракатини тартибга солиш (хоҳиш-ирода билан бошқариш ҳолати).

Инсон дунёқарашининг асосий компонентлари сифатида эътиқод билиш, баҳолаш, бошқариш каби функцияларни бажаради. Билиш функциясининг асосида оламдаги турли воқеа-ҳодисалар, жараёнлар содир бўлишига донр билимлар ётса, баҳолаш функцияси ўзлаштириб олинган билимларга таяниб, содир бўлаётган ўзгаришлар маъно-моҳиятини тушуниб олиш билан боғлиқ. Бошқариш функцияси эса, инсоннинг ўз хулқ-атвори, хатти-ҳаракатига кўрсатаётган таъсири, уни аниқ мақсад сари йўналтира олиш қобилияти, малакаси билан боғлиқдир. Демак, билим, ғоя, назария инсоннинг амалий фаолияти чигиринидан ўтгач, ишонч-эътиқодга айланади.

Ишонч инсоннинг онглилиги, хулқ-атворини характерласа, иймон кишининг хатти-ҳаракатида намоён бўлади. Эътиқод инсон хулқ-атвори ва хатти-ҳаракатининг бирлиги ҳолатини инфодаловчи интегратив тушунчадир. Ўз навбатида, эътиқод инсон хатти-ҳаракати йўналишини белгилловчи асосий детерминантдир. Хоҳиш-ирода, истак каби унсурлар эътиқоднинг инсон амалий фаолиятида намоён бўлиши учун ҳал қилувчи туртки беради. Амалий фаолият эса эътиқодни инсон ҳаётининг позициясига айлантиради. Шундай қилиб, эътиқод инсон дунёқарашининг энг барқарор компонентидир. Худди шу компонент инсоннинг онгли фаолияти, сўзи билан иши бирлигини таъминловчи мустаҳкам, ишончли кўприқдир. Лекин эътиқод ўз мазмунини, характерига кўра хилма-хил тарзда (гуманистик, фашистик, коммунистик, ирқий ва б.) намоён бўлиши мумкин.

Авторитаризм ёки зўравонлик, маъмурий буйруқбозлик ёки ирқчиликка асосланган ҳар қандай эътиқод шахс мустақиллигини емиради, инсонни буйруқни бажарувчи манқуртга айлантиради. Аниқроғи, дунёқарашда фашистик ёки ғайрининсоний, ирқчилик,

буюк давлатчилик шовинизми ёки диний фанатизм устуворлик қилган эътиқодга асосланган ҳар қандай инсон, ҳеч қачон мустақил шахс даражасига кўтарила олмайди. Дунёқарашда бундай эътиқод устуворлик қилган киши мустақил фикрлаш, мустақил ишлаш, мустақил яшаш маданиятидан маҳрум бўлади. Илмий ғоя ва назарияга асосланмаган, турмуш синовларидан ўтмаган эътиқод назарияга асосланмаган. Шунингдек, эътиқод – психологик ҳамда ғайри илмий эътиқоддир. Шунингдек, эътиқод – психологик ҳамда ижтимоий-психологик тушунча бўлиб, одамнинг муайян қараш, таълим-назария, ҳаётининг ақида, қадрият ёки фаолият тамойилларини эмоционал-ҳиссий қабул қилиш жараёнида шакллانган собит фикр ва тасавурлар маъмури ҳамдир. Бошқача айтганда, эътиқод маълум қадриятлар, диний ёки дунёвий маслак, муносабатларнинг инсон қалбида яшаш фалсафаси, фаолият дастури сифатида қабул қилинишидир. Агар шу жараёнинг оқибати ўлароқ одамда диний ёки дунёвий маслак, ишонч каби турғун муносабатлар шакллانган бўлса, биз уни эътиқодли одам деб атаёмиз.

Инсоннинг инсонлиги, унинг жамиятдаги ўрни ва нуфузи ҳам маълум маънода унинг эътиқоди билан белгиланади. Айрим инсонлар бутун умри мобайнида фақат битта нарсасига эътиқод қилади. Масалан, Франциялик машҳур сайёх Кусто ва унинг масалақдошлари бир қарашда, бутун умрини денгиз ҳаёти ва ундаги сирли воқеалар, ҳайвонот дунёсини кашф этишга бағишлагандек кўринади. Денгиздан жуда узоқда яшайдиган, бундан манфаат кўрмайдиган одамлар учун бундай тадқиқотчиларнинг ҳаёти ва фаолияти кераксиздек туюлади. Лекин, Кустонинг ўз ишига садоқати, эътиқоди шу даражада қучлики, уни бутун дунё, соғлом фикрловчи ҳар бир инсон жуда юксак қадрлайди. Бу каби одамларнинг бошқа соҳалардаги хизматлари кам бўлиши мумкин, аммо башарият уларни юксак эътиқодлари учун ҳурмат қилади.

Эътиқодли одам, аввало, фойдали иш билан шуғулланади, ўзгаларга зиён келтирувчи амаллар қилмайди, ёлгон гапирмайди. У ҳаминша лафзига амал қилади, яъни бир нарсани қилман, деб аҳд этса, бутун кучи ва иқтидорини сафарбар қилиб, уни, албатта бажаради, бошлаган ишини охирига еткази.

Эътиқодли инсон нима учун айнан шу ишни қилаётганини жуда яхши билади. Шу боис ҳақиқий эътиқод эгаси илмга интилади, ўз олдига аниқ мақсад қўйиб яшайди, ҳар томонлама

баркамол бўлишга тиришади, яхшиларга ошно бўлиш, буюкликка ҳавас унинг ҳаётий шиориغا айланади. Ҳақиқий эътиқод соҳиб бўлидан оиласига, фарзандларига, инсониятга нимадир қолдиришни истаб яшайди. Шунинг учун ҳам эътиқод шахсдаги журъат, мардлик, фидойилик, прода, виждон, катъият, ҳалоллик, инсонпарварлик, ватанпарварлик каби фазилатлар билан боғлиқдир.

12.2. Ўзбек халқига хос юксак фазилатлар

Адолат (араб. - одиллик, тўғрилик, ҳамма учун баробар бўлган ҳақиқатнинг талаб ва тамойилларига амал қилиниши) - инсониятнинг азалий орзуси, эзгу ғояси, маънавият, ахлоқ ва ҳуқуқнинг меъёрий категорияларидан бири. Жамият ҳаётидаги ҳодисалар, тартиб-қоидаларнинг асл инсоний идеалларга, ҳақиқат мезонларига қанчалик мос эканини аниқлашда ҳамма замонларда ҳам асосий маънавий мезон бўлиб хизмат қилади. Жамиятнинг шахста, шахснинг жамиятга ва бир шахснинг иккинчи шахста муносабатига намоён бўладиган адолат тамойили ана шу муносабатларни баҳолашнинг ўзгармас мезонидир. Адолат юксак маънавий кадрият бўлиб, «бахт», «озодлик», «тенглик», «дўстлик», «тинчлик» тушунчалари каби инсоннинг азалий эзгу интилишлари тимсолидир. Адолат ҳақидаги илк тасавурлар жуда олис замонларга бориб боғланади. Қадимги давр муттафаккирлари уни универсал қонун сифатида талқин этишган. Юнон файласуфи Афлотун адолат муаммосини тизимли тарзда ўрганиб чиқишга ҳаракат қилган. Унинг ижтимоий-сиёсий концепциясида адолат «ҳуқмронлик» ва «имтиёз» тушунчаларига яқин категория сифатида шарҳланган. Файласуфнинг фикрича, ҳар бир табақа ичида тенглик бўлмоғи, табакалар ўртасида тенглик ҳукм сурмоғи адолатдандир. Арасту бу ғояларни ривожлантириб, «тенглаштириш» ва «таксимлаш адолати» тушунчаларини қўллаган. Фаробий адолатни ижтимоий ийерархия ва тартибнинг мавжуд бўлиши учун пойдевор яратувчи ҳуқуқий категория деб таърифлаган. XVIII асрга келиб адолат ижтимоий тенглик билан боғлиқ ҳолда кун тартибига кўйила бошланди. Ҳозирги замон фалсафий адабиётларида адолат жамиятдаги барча ижтимоий муносабатларни ифода этувчи категория сифатида таърифланмоқда. Адолат жамиятда олтига асосий вазифани бажаради:

1. Жамиятдаги ижтимоий муносабатларни мақсадга мувофиқ ташкил этади.

2. Турли ижтимоий гуруҳ ва синфлар манфаатларининг ҳимоя қилинишини таъминлайди, улар орасидаги мувозанатни сақлаб туради.

3. Жамиятдаги мулкчилик муносабатларини, ишлаб чиқариш фазолигини оширади.

4. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимояловчи носита сифатида хизмат қилади.

5. Воқеликда кенг илдиэ отган, лекин ижтимоий тараққиётга тўсик бўлаётган муносабатларни бартараф этишга даъват қилади.

6. Одамларда келажакка ишонч туйғусини уйғотади.

Адолат тамойили адолат, одиллик, ҳолислик асосида масалага қонун устуворлиги нуқтаи назаридан ҳолис ёндашиш, ҳақиқатни бош мезон деб билиш, шу йўлда беминнат хизмат қилиш. Адолат тамойилига амал қилиб, мамлакатимизда инсон, унинг ҳуқуқ ва манфаатларини энг олий кадрият сифатида рўёбга чиқариш борасида кенг қўламли ислохотлар амалга оширилмоқда. Табиийки, бу ўзгаришлар юртимизда ижтимоий адолат ва демократия тамойилларини чуқур қарор топтириш билан узвий ва ҳамбарчас боғлиқ. Адолат тамойили алоҳида инсон хатти-ҳаракатидан тортиб мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий институтларгача бўлган кенг миқёсдаги муносабатлар тизимига бир хилда ёндашишни тақозо этадиган ноёб ижтимоий ҳодисадир.

У баъзан қарама-қарши ва зиддиятли ҳолатларга сабаб бўлади, лекин охир-оқибатда ҳақиқатни юзага чиқаради. Адолат тамойили реал ижтимоий механизмга эга. Аввало, барқарорлик ва ижтимоий ҳамжихатликни таъминлашнинг энг муҳим омилдир. Адолат тамойили жамиятнинг ўзига хос «асаб толаси» бўлиб, одамларнинг ижтимоий қайфиятини яққол ифода этади. Айни пайтда у жамиятдаги эзгу ниятли кучларни ягона мақсад йўлида бирлаштирадиган таъсирчан ва самарали кадриятдир.

Жамиятимиз ўзининг ижтимоий адолат концепциясига эга бўлиб, бунда халқимизга азалдан хос бўлиб келган адолатга ишонч ва эҳтиром туйғуси муҳим аҳамият касб этмоқда. Иқтисодиётда адолат тамойилининг асосий қондаси - *ҳисса ва улуш муноосиблиги манфаатлар уйғунлигини* таъминлаш масаласи бўлиб, бунда демократик тамойиллар мувозанатга солувчи восита

ролини бажаради.

Адолат тамойилнинг рационал аҳамиятини ошириш учун аник меъёрлар, ўлчовлар талаб этилади. Хисса ва улуш бирлиги демократик меъёрларга ҳам мос келадики, бу *иктисодиётда* - меҳнат ва иш ҳақи; *сиёсатда* - бошқарувдаги иштирок ва бурч; *ҳуқуқда* - эркинлик ва зарурат, ҳуқуқ ва бурч, жиноят ва жазо, *социал* соҳада - инсоннинг жамият ҳаётидаги ўрни ва нуфузи, ижтимоий мақомнинг реал меҳнат натижалари, қобилият ва салоҳиятига қанчалик мос эканида намоён бўлади.

Адолатнинг бошқа тамойиллари ҳам демократик мазмунга эга. Улар жамиятнинг барча аъзолари учун умумий ва бир хилда татбиқ қилиниши мумкин. Куйида адолат тушунчасини умумий тарзда таснифлаб ўтамиз:

- 1) талаб ва тақлиф қоидаси;
- 2) тенг имкониятлар қоидаси;
- 3) эҳтиёж қоидаси;
- 4) ижтимоий қафолат қоидаси;
- 5) хизмат кўрсатиш қоидаси;
- 6) мутаносиблик қоидаси;
- 7) эквивалентлик қоидаси;
- 8) рағбатлантириш қоидаси;
- 9) касбий лаёқатлилик қоидаси;
- 10) ижтимоий фойдалилик қоидаси.

Мазкур қоидалар бозор иқтисодиётига асосланган барча демократик жамиятларда кенг қарор топган. Бу қоидалар ҳаётга қанчалик кенг жорий этилса, фуқаролик жамияти пойдевори шунчалик мустаҳкам бўлади.

Айни пайтда, мутахассислар бу қоидаларни тўлдирувчи бошқа принциплар ҳақида ҳам фикр юритади. Америкалик социологлар Р.Хюсман ва Д.Хетфилд «адолат омили» тушунчасини асослаб, уни амалга оширишдаги қўл келадиган қоидаларни илгари суради. Булар қуйидагилар:

- 1) инсон ўзгалар билан муносабатини ўзининг жамият ишига қўшган хиссаси ва шунинг эвазига оладиган улушини таққослаш орқали баҳолайди;
- 2) хисса ва улушнинг ўзаро мос келмаслиги норозиликка сабаб бўлади;
- 3) инсон ўзига тегаётган улушдан қониқмаса, ўзинча адолатни

тиклашга ҳаракат қилади.

Хуллас, ижтимоий адолатнинг мазкур қоидалари жамиятнинг барча аъзолари учун умумийлиги ва бир хилда татбиқ қилиниши билан аҳамиятлидир. Шунингдек, бу қоидалар ижтимоий уйғунликнинг зарурий асоси ҳисобланади.

Гарчи адолат нисбий тушунча бўлиб, барча учун бир хилда мавжуд бўлмасда, демократик жамиятда уни амалга оширишнинг қатъий қоидалари, меъёрлари таъминланади. Мамлакатимизда тараққиёт тадрижӣ ва босқичма-босқич тарзда амалга оширилаётгани юртдошларимиз манфаатларини ўзаро уйғунлаштиришга, фуқаролик жамияти асосларини мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда. Бундай шароитда адолат тамойилнинг ўзи жамият ҳаёти учун муҳим маънавий-ҳуқуқий меъёрга айланади. Президент Ислам Каримовнинг «Одамлар ҳамма нарсани кечириши мумкин, аммо адолатсизликни кечирмайди» деган фикрлари асосида юртимизда ҳар қайси инсоннинг ҳуқуқ ва манфаатларини таъминлашга алоҳида эътибор берилмоқда.

Шафқат кишининг ўзига алоқадор одамга, айбдор, гуноҳкор, ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий жазоланишга лойиқ қимсага кечиримлилик орқали инсонпарварлик кўрсатишини аниқлаш учун тушунча. Шафқат ўзбек халқига хос бўлган юксак маънавий ғазалатлардан бўлиб, ўзгаларнинг дардини англаш, муҳтож одамларга қўмак ва мурувват кўрсатиш, уларнинг инсон эканини ёдда тутган ҳолда ёрдам, раҳмдиллик кўрсатиш, ҳиммат қилишни билдиради. Одамларнинг ўзаро қундалик ижтимоий муносабатларида намоён бўладиган ғазалатларини, жамиятдаги онг ва ахлоқнинг юксаклигини белгилувчи инсонийлик тамойилларидан бўлган бу хислатни жамият ва кишилар фаолиятининг барча жабҳаларида кузатиш мумкин. Шафқат хисси - шафқатга муҳтож киши ўрнига ҳаёлан ўзини қўйиб, фикр юритиш орқали вужудга келадиган, ўзга инсон изтиробларини енгиллатишга қаратилган маънавий-ахлоқий ҳодиса.

Ғазаб инсондаги ёмон хислат бўлса, шафқат инсонийлик белгиларидан биридир. Масалан, бева-бечоралар, иқтисодий ночор оилалар аҳволидан бохабар бўлиб туриш, кичик ёшдагиларга иззат-ҳурмат, кексаларга мурувват кўрсатиш, гуноҳ ёки айб иш қилиб қўйган кишиларнинг айбидан ўтиш, ёрдамга муҳтож кишиларга

химмат кўлини чўзиш халқимизнинг кон-қонига сингиб кетган муруват ва шафкатпешалик фазилатлари ҳисобланади. Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифда ҳатто урушда мағлуб бўлган, асир бўлиб тушган душманларга, ғайридинларга ҳам муруват, шафкат кўрсатишга даъват қилинади. Мўтабар динимизда тилга олинган бундай бағрикенглик (толерантлик) бутунги кунга келиб, дунёнинг турли халқлари турмуш тарзига, тафаккурига сингдирилмоқда.

Унинг асли бўлган салбий хусусиятлар каторида қаҳр-ғазаб, нафрат, жохиллик, адолатсизлик, бефарқлик, лоқайдлик каби қусур ва нуқсонларни кўрсатиш мумкин. Шафкат олдингида жавобгар, жазога лойиқ одамни, унинг инсоний ҳуқуқи ва табиатини ҳисобга олиб, кечиртишдир. Шафкат универсал табиатга эга бўлиб, у нафақат инсоннинг инсонга, балки ҳайвонга бўлган муносабатида ҳам намоён бўлади, зеро, ҳайвонга шафқатсизлик қилган одам инсонга ҳам шафкат қилмайди. Бутунги кунда «шафкат» тушунчасини инсон ҳаётининг олий кадрияти деб эътироф этиш, унинг яшашга бўлган ҳуқуқини ҳимоя остига олиш нуқтани назардан долзарб аҳамият касб этмоқда. Диний ақидапарастлик, экстремистик ғоялар ва мафкуравий курашлар шафқатсизликка асосланганини ҳисобга олсак, «шафкат» тушунчасининг аҳамияти янада ортиб бораётганини, унинг XXI аср жамияти учун энг муҳим маънавий-ахлоқий ҳодисага айланганини кўриш мумкин.

12.3. Маънавий фазилатларни англатувчи тушунчалар

Ахлоқ (араб. – ҳулқнинг кўпчилиги, латинча *moralis* – ҳулқ-атвор) – маънавий ҳаёт ҳодисаси, ижтимоий онг шаклларида бири, маънавият соҳасига оид тушунча. Кишиларнинг тарихан таркиб топган ҳулқ-атвори, юриш-туриши, ижтимоий ва шахсий ҳаётдаги ўзаро муносабат, шунингдек, жамиятга бўлган муносабатларини тартибга солиб турадиган барқарор, муайян меъёр ва қоидалар йиғиндиси. Ахлоқ, бу аввало, инсоф ва адолат туйғуси, иймон, ҳалоллик дегани. Қадимги аждоқларимиз қомил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққандар.

Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан мурасасиз исён бўлиши керак. Шундай одамгина лафзида туради, бировнинг ҳақиға ҳиёнат қилмайди, садоқатли бўлади, ватани, халқи учун жонини фидо этишга ҳам ўзини аямайди. Ахлоқ

талаблари кишиларнинг феъл-атвори ва фаолиятида ўз ифодасини топади. Бунда баъзи хатти-ҳаракат ва ҳулқ-атворлар ахлоқий, баъзилари ахлоқсизлик деб баҳоланади.

Ахлоқ – ижтимоий онгнинг энг қадимий шаклларида бири. Давр ўзгара бургани сари ҳар қандай ҳодиса каби ахлоқ ҳам ўзгаради, ривожланиб, такомиллашиб, маънавий маданиятнинг кўринишларидан бирига айланиб боради. Ахлоқни алоҳида фалсафий фан – «Этика» ва «Ахлоқшунослик» ўрганади. Унинг ахлоқ билан алоқадор «бурч», «виждон», «ор-номус» каби қатор категориялари мавжуд. Ахлоқ ҳодиса сифатида ижтимоий фаолиятни тартибга солишнинг бошқа шаклларида ўз талабларининг асосланиши ва амалга оширилиши билан фарқ қилади. Ахлоқ меъёрлари ҳамма учун баробардир, лекин улар ҳеч кимнинг буйруғи билан жорий этилмаган бурч, мажбурият тарзида намоён бўлади.

Ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида ахлоқнинг ўзига хос меъёр ва қоидалари (меҳнат ахлоқи, хизмат кўрсатиш ахлоқи, касбий, тадбиркорлик, дипломатия этикаси, маиший турмуш, оила ахлоқи) мавжуд ва улар ахлоқнинг нисбатан мустакил соҳаларини ташкил этади. Ахлоқ ижтимоий онг шаклларида бири сифатида ҳар бир кишининг жамият ва оиладаги юриш-туриши, тартиб-қоидаларининг йиғиндиси бўлиб гавдаланади. Демак, жамиятга оилага, меҳнатга бўлган муносабатда ахлоқ белгилари намоён бўлади. Инсон хатти-ҳаракати ва ҳулқдаги йўналишлар, энг муҳим белгилар мужассамлашиб, шахс фаолиятида, унинг қомол топишида ахлоқнинг асоси бўлиб хизмат қилади. Халқимиз ахлоқий тафаккур бобида бой меросга эга. Ахлоққа оид фикрлар «Авесто»да, қадимий туркий тош битиклар ва бошқа ёзма манбаларда ўз ифодасини топган. Бундан ташқари, халқимиз орасида кенг тарқалган панднома ва одобномаларда, халқ педагогикасида, диний-фалсафий рисоалар ҳамда алломалар меросида ахлоқ масалаларига кенг ўрин берилган.

Жумладан, буюк муҳаддис имом Бухорий ахлоқнинг яхши бўлиши, таомнинг покизалиги, ростлик ва омонатга ҳиёнат қилмаслик – мана шу тўрт хислатни Аллоҳ таоло сенга берган бўлсин, деб ёзади. Аллома Воиз Кошифий эса «Инсоннинг қад-қиммати, унинг мол-мулки ёки ижтимоий келиб чиқиши билан эмас, балки маънавий қиёфаси, ахлоқий сифатлари билан ўлчанади», деб таъкидлайди.

¹ Маънавий асосий тушунчалар икки нусхада Т. А. Ҳафиз Қўлов 2009. 49 бет

Улуғ маърифатпарвар Абдулла Авлоний ахлоқни бундай таърифлайди: «Инсонларни яхшиликка чакиргувчи, ёмонликдан қайтаргувчи бир илмдур. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисоллар ила баён қиладурган китобни ахлоқ дейилур. Ахлоқ илмини ўқиб, билиб амал қилган кишилар ўзининг ким эканини, жавоби ҳақ на учун халқ қилганин, ер юзида нима иш қилмоқ учун юрганин билур. Бир киши ўзидан хабардор бўлмаса, илмни, уламони, яхши кишиларни, яхши нарсаларни, яхши ишларнинг кадрини билмас, ўз айбини билуб, иқрор қилуб, тузатмакга саъй ва қўшиш қилган киши чин баҳодир ва пахлавон кишидур»².

Абу Наср Фаробий «ахлоқ» тушунчасини кенг маънода талқин қилиб, дини, эътиқоди, ирки, тилидан қатъий назар, барча инсонларни ҳамжиҳатлик ва ҳамкорликка чақиради. Дунёда ягона ва бир бутун инсон жамоасини шакллантиришни, унинг ва барча фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб фаоллият кўрсатишини орзу қилади. Бу ғоя кейинчалик жаҳондаги кўплаб мутафаккирлар, жумладан, немис файласуфи И. Кант томонидан ҳам илгари сурилган. Бу ғоялар бутунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Фаробийнинг фикрича, юксак ахлоқий фазилатларга риоя қилган ҳолда ривожланаётган ҳар қандай давлат ўз фуқароларини, шак-шубҳасиз, бахту саодат йўлига олиб чикувчи кучдир. Инсон билимли ва намунали ахлоқ эгаси бўлгандагина ижобий хислатлари билан барчага ўрناк бўла олади.

Маънавий поклик инсон маънавиятининг гўзаллиги, бойлиги, теранлиги, покизалигини тақозо этувчи, эзгу маънавий фазилатлар мажмуини ифодалайди. Маънавий поклик инсон дунёга келгандан то сўнгга нафасигача маънавий жиҳатдан қандай яшаб ўтиши кераклиги билан боғлиқ бўлган билимлар, тажрибалар, тасавурлардан таркиб топади. Халқимиз минг йиллар мобайнида юксак маънавият ва эзгу ахлоқ шарт-шароитлари негизда тарбияланиб келгани бонс, бизнинг бу борадаги тушунча, тасаввур, билим ва тажрибаларимиз покиза турмуш тарзини белгилаб келган.

Зеро, маънавий поклик, энг аввало, эзгулик ва маънавий покликдан таълим беради. Кундалик турмуш тарзидаги оддий тозалликка риоя этиш (ховли-жой, яшайдиган, овқатланадиган,

хоналаримиз озодалиги), ҳар қандай юмушнинг мукамал адо қилинишигача ўтадиган вақт мобайнида бизга покизалик, озодалик, саришталик тушунчаси асос бўлади. Шундай экан, бизнинг ташки озодалигимиз ўз-ўзидан ички (маънавий) озодаликни, покликни тақозо этади.

Бинобарин, халқимизнинг пок ниятли бўлиши, ниятни эзгуликдан бошлаб то якунигача, (мукамал адо қилгунича) покизаликка риоя қилиб келганлиги замирида ҳам тоза, пок ҳаёт нафаси мавжудлиги, ҳар қандай ишда адолат, ҳақиқат, ҳалоллик, ишонч-эътиқод каби тушунчаларга таяниши, бошқалардан ҳам шунни талаб қилиши бежиз эмас.

Ешлар тарбияси, таълим соҳаси, турмуш тарзимизда эзгулик ва покликка эътибор кучайди. Президент Ислам Каримовнинг «**Фарзандларимиз биздан кўра кучли, билимли, доно, ва албатта бахтли бўлишлари шарт!**» деган даъватида ана шундай эзгу ғоялар мужассамлашган. Дарҳақиқат, мустақил Ўзбекистон жаҳон ҳамжамиятидан ўз ўрнини эгаллаган ҳозирги даврда маънавий поклик билан боғлиқ азалий кадриятларимиз, миллимиз гурури ва шаънини тиклаш халқаро муносабатларда мамлакат обрўйини янада баланд кўтариш муҳим аҳамиятга эга. Бунда халқимиз менталитетига хос бўлган эзгу кадрият маънавий поклик сингари ноёб фазилатларга бағрикенглик, тенглик, тинч-тотувлик, биродарлик, ҳалоллик, тўғрилиқ, покизалик, адолатпарварлик ва ишонч-эътиқод каби асл миллий хислатларга суяниб иш тутиш турмуш тарзимизнинг бош мезонига айланиб бормоқда.

Маънавий фазилатлар инсоннинг маънавий кнёфаси, ижтимоий ҳаёт, онг ва муносабатлар билан боғлиқ бўлган, жамият тараққиёти ва турмуши таъсирида шаклланган маънавий хусусият ва хислатларининг умуминсоний ҳамда миллий феъл-атвор кўринишларини ифодалайди. Шарқ халқларида маънавий фазилатларни тарбиялашнинг муҳим мезони «Ўзингга нима тиласанг, ўзгаларга шунини тилагин» деган ҳикматда мужассамлашган. Улуғ аждодларимиз Имом Бухорий ва Имом Термизий хикматларида юксак маънавий фазилатлар тавсифлаб берилган. Абу Наср Фаробий жамият ҳаётида раҳбарларнинг энг муҳим ўн икки маънавий фазилатлари, аҳолининг ҳар бир табақасига хослигини тахлил этган бўлса, Юсуф Хос Ҳожиб ва

Махмуд Қошғарий фукаронинг одобини, Кайковус эса фарзандларда маънавий фазилатларни шакллантириш йўллари батафсил баён етган.

Муқаддас китобларимизда ҳам маънавий фазилатларнинг комил инсонни вояга етказиш ҳамда уларнинг жамият таракқиётида тутган ўрни таъкидланади. Маънавий кадриятлар ижтимоий-тарихий, маданий таракқиёт натижасида шаклланади, такомиллашиб, бойиб боради. Шу тариқа миллий маданият ривожланади. Бу жараёнда маънавият аҳли-алломалар, адиб ва зиёлиларнинг миллий онг, миллий рух, миллий ўзига хосликни таъминлаш ва ривожлантиришда тутган ўрни бекиёсидир. Улуғ аждодларимиз Имом Бухорий, Ат-Термизий, Гиждувоний, Нақшбанд, Муҳаммад Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий каби зотларнинг бизга қолдирган бебаҳо маънавий-маърифий, илмий мероси нафақат халқимиз, балки жаҳон маданияти хазинасидан муносиб ўрин олиб, инсониятга эзгулик сари етаклаб, ҳар томонлама барқамол инсонларни тарбиялаб вояга етказишга хизмат қилиб келмоқда.

Бинобарин, юксак маънавий фазилатни ўзида мужассамлаштирган бу улуғ зотларнинг ўзи ҳам биз учун маънавий етуқлик тимсоли бўлиб қолади. Юртбошимиз таъкидлаганидек, «Биз бу бебаҳо меросдан халқимизни, айниқса, ёшларимизни қанчалик кўп баҳраманд етсак, миллий маънавиятимизни юксалтиришда, жамиятимизда эзгу инсоний фазилатларни камол топтиришда шунчалик қудратли маърифий қуролга эга бўламиз»¹. Халқимиз маънавий таракқиёти жараёнида шаклланиб, сайқал топиб келаётган ҳислатлар маънавий фазилатнинг энг ноёб кўринишлари сирасига қиради.

Жамиятда қабул қилинган маънавий мезонларга мос бўлмаган қилмиши учун ўзидан уялган одам ўзгаларга ҳам ана шундай ноҳўя хатти-ҳаракатни раво кўрмайди. Ўзида ҳаё туйғуси бўлмаган одам ўзгалардан ҳаёли бўлишни талаб қила олмайди. Маънавий фазилатлар тушунчалари доирасида ор-номус ҳам муҳим ўрин тутди. Ор-номус бу ўзига номуносиб ёки эп кўрилмаган ишдан, нарсадан ҳижолат тортиш, уялиш, номус қилиш туйғусидир. Орият бу ор-номус тушунчаларидан ташқари

иъзат-нафс, кадр-қиммат туйғуларини ҳам ифодалайди. Чунки ориятли одам ўзи, оиласи, маҳалласи ҳамда Ватанининг манфаатлари ва кадр-қиммати юксак тутди. Номус эса ифбат, боқиралик маъноларини мужассам этган ҳолда инсоннинг жамиятда ўз мавқеини сақлаши, кўпчилик манфаатларини ҳурмат қилиш ва ардоқлаш, ноўрин хатти-ҳаракатлардан ҳижолат тортиш туйғуларини, оила, жамоа ва аждодлар шаънига доғ туширмаслик маъноларини ҳам англатади. Андиша ҳам маънавий фазилатдан бири сифатида ижтимоий ҳаётда муҳим ўрин эгаллаб, ўзбек миллияти вакилларига хос хусусият сифатида оқибатни ўйлаб иш тутиш, мулоҳаза юритиш ҳиссидир.

Андишали киши фаросат билан иш тутиб, маънавий фазилат соҳиби эканини намоён этади. Маънавий фазилатдан яна бири виждон кишининг қундалик фаолияти, қилмиши, феъл-атворида мужассамлашган оила, маҳалла, жамоа, жамият, миллат ва Ватан олдида маънавий масъулиятни ҳис этиш туйғусидир. Инсоф эса адолат ва виждон амри билан фаолият юритиш туйғуси бўлиб, ўзаро муносабатларда ҳалоллик, тўғрилиқ, тенглик, софдиллик ва тўғрисузликни ифода этади. Инсоф категорияси шарқ фалсафасида инсоннинг жамиятнинг маънавий-ахлоқий меъёрлари нуктаи назаридан ўз хулқ-одобини назорат қилиши ва уни баҳолай олиши сифатида талқин қилинади. Шу билан биргаликда, инсоф виждонли кишининг ёки маълум жамоанинг жамиятга ёки бошқа шахсларга нисбатан ўз хулқ-атвори учун маънавий жавобгарлигини ҳам англатади. Маънавий фазилат инсоннинг шахс сифатидаги фаолиятида ҳам, унинг Ватан ва халқ олдидаги масъулиятини ҳис этишида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, жамият маънавий таракқиётининг ўзига хос мезони сифатида хизмат қилади.

¹ Қаримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. Т.: «Маънавият», 2008. 48-бет.

*Икки оламда ҳам одамга керакли ва
фойдали нарса яхши феъл ва хуш
хулқдир.*

Юсуф Хос Ҳажиб

*13-мавз. Миллий ўзликни англаш – шахс маънавий
баркамоллиги мезони*

13.1. Маънавиятни шакллантирадиган мезонлар

Маънавиятни шакллантирадиган мезонлар инсон онгига таъсир кўрсатадиган, унинг дунёқараши, тафаккур тарзини муайян йўналишга соладиган, ўзгартирадиган, жамият ҳамда миллатга хос маънавий, маданий ва моддий асослар, анъаналар, кадриятлар, мерос, турмуш тарзи, ғоялар ва қарашларни умумлаштирувчи тушунча. Ушбу тушунчанинг мазмун-моҳияти Президентимиз Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида чуқур ва ҳар томонлама асослаб берилган.

Мазкур асарга таянган ҳолда маънавиятни шакллантирадиган мезонларни шартли равишда бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: биринчи гуруҳга миллат, халқ, давлатчилик, маданият, меъморий ёдгорликлар, қишлоқ ва сув ҳўжалиги билан боғлиқ аграр маданий анъаналар, географик шарт-шароитга алоқадор тарихий муносабатни ифодаловчи моддий мерос қиради; иккинчи гуруҳга халқимизга хос бир неча минг йиллик диний эътиқод, таълим-тарбия, шунингдек, барча илм-фан соҳалари ва улар ривожига муҳим ўрин тутган мутафаккирлар ва уларнинг асарлари, халқ ижодини қамраб олувчи маданий мерос; учинчи гуруҳга халқимизга хос анъаналар, урф-одатлар, маросимлар, байрамлар, турмуш тарзи билан боғлиқ бошқа маданий омиллар; тўртинчи гуруҳга халқ кадриятлари, тафаккур тарзи, мафқураси, халққа хос маънавий хусусиятлар, ғоялар, руҳият ва ўзаро ижтимоий муносабатлар; бешинчи гуруҳга ҳозирги жамиятимизда бевосита амалий фаолият юритаётган, инсон тарбиясида катта таъсирга эга, умуман, маънавий дунёқараш шаклланишида бош рол ўйнайдиган таълим-тарбия масканлари, оммавий ахборот воситалари, кутубхона, театр, санъат саройлари ва шу каби бошқа маънавий

таълим воситаларини киритиш мумкин.

Маънавиятни юксалтириш масаласи ҳар бир давр ва жамиятга хос бўлиб, бунда давлат ва жамият олдида маънавиятни шакллантирадиган ва унга таъсир ўтказадиган барча омил ва мезонларни чуқур таҳлил қилиб, уларнинг бу борада қандай ўрин тутишини яхши англаб олиш максоди ҳам ётади.

Юртбошимиз таъкидлаганидек, «**Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётий кадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий мерос, маданий бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.**»¹ Масалан, шу заминдан етишиб чиққан буюк зотлар, олим уламолар, сиёсатчи ва саркардалар, умумбашарий цивилизация ва маданиятнинг узвий қисмига айланиб кетган дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини билан боғлиқ билимларнинг тарихан энг юқори босқичга кўтарилишида хизматлари катта.

Бу кўхна туپроқда милодгача бўлган даврда ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, хали-хануз ўзининг кўрку тароватини саклаб келаётган осори-атикаларимиз қадим-қадимдан ўлкамизда деҳқончилик ва ҳунармандчилик маданияти, меъморлик ва шахарсозлик санъати юксак даражада ривожланганидан далolat беради ва мамлакатимиз ҳудудида мавжуд бўлган дунё меъморчилик музейига айланган Самарқанд, Хива, Бухоро шаҳарлари ва тўрт мингдан зиёд моддий-маънавий обида умумжаҳон меросининг ноёб намунаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди.

Бундай ўлмас осори-атикалар бугун биз яшаб турган туپроқда қадимдан буюк маданият мавжуд бўлганидан гувоҳлик беради ва табиийки, инсоннинг маънавий дунёсини шакллантиришда қандай кучли таъсирга эга бўлганини билдиради.

Миллий маънавиятимизда халқ оғзаки ижоди ҳам муҳим ўрин тутиб, у миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, уни авлодлардан авлодларга ўтказиб, тарих синовларидан эсон-омон чиқариб, ўзлигини саклаб келаётган эл-юртимизни чуқур англаш, инсонга хос эзгу фазилатларини ўзида ифода этади.

Маънавиятни шакллантирадиган мезонлардан бири бўлган

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: «Маънавият», 2008. 29-30-бетлар.

дин азалдан инсон маънавиятининг таркибий қисми сифатида одамзоднинг юксак идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзуларини ўзида мужассам этган, уларни барқарор қоидалар шаклида мустаҳкамлаб келаётган ғоя ва қарашларнинг яхлит бир тизимидир. Ҳар бир илмий янгилик, яратилган кашфиёт - бу янгича фикр ва дунёқарашга туртки беради, маънавият мезонлари шаклланишига ўзига хос таъсир ўтказadi.

Президентимиз Илҳом Каримов «Ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маънавиятини шакллантириш ва юксалтиришда, ҳеч шубҳасиз, оиланинг ўрни ва таъсири бекиёсдир. Чунки инсоннинг энг соф ва покиза туйғулари, илк ҳаётий тушунча ва тасаввурлари биринчи галда оила бағрида шаклланади. Боланинг характери, табиати ва дунёқарашини белгилайдиган маънавий мезон ва қарашлар - яхшилик ва эзгулик, олижаноблик ва меҳр-оқибат, орномус ва андиша каби муқаддас тушунчаларнинг пойдевори оила шароитида қарор топиши табиийдир».

Оила муҳитида пайдо бўладиган ота-онага ҳурмат, уларнинг олдидаги умрбод қарздорлик бурчи каби одамийлик фазилатлари ва оилавий муносабатларнинг негизи, оиланинг маънавий оламини ташкил этади. Маънавиятни шакллантирадиган мезонлар ҳақида сўз кетганда, маҳалланинг ўрни ва таъсири хусусида тўхталिश зарур. Маълумки, ўзбек маҳаллалари азалдан чинакам миллий қадриятлар маскани бўлиб келади. Ўзаро меҳр-оқибат, аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кимсалар ҳолидан хабар олиш, тўй хашар ва маъракаларни кўпчилик билан бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш каби халқимизга хос урф-одат ва анъаналар, маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган.

Бу борада барчамиз учун Президентимизнинг қуйидаги фикрлари қадриятли: «Халқимизга хос ўзини ўзи бошқарув тизимининг бу ноёб усули қадим-қадимдан одамларнинг нафақат тилида, балки дилида, бутун ҳаётида чуқур жой эгаллагани бежиз эмас. «Маҳалла - ҳам ота, ҳам она» деган ҳикматли нақлни ана шу ҳаётий ҳақиқатнинг ифодаси сифатида қабул қиламиз. Ҳар қайси хонадон, бутун эл-юртдаги маънавий иқлим ва вазиятни англамоқчи бўлсак, киши, бу борадаги ҳақиқий манзаранинг ёрқин ифодасини аввало маҳалла ҳаётида худди ойнадек яққол кўриш

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият - аниқлас куч. Т.: «Маънавият», 2008. 52-бет.

инсонига эга бўламиз».¹

Маънавиятни шакллантирадиган мезонлардан яна бири илму маърифат, таълим-тарбия бўлиб, уларга инсон камолоти ва миллат раванакнинг энг асосий шарти ва гарови сифатида қаралган. Келажақ пойдевори билим даргоҳларида яратилади, халқнинг эртанги куни қандай бўлиши фарзандларнинг бутун қандай таълим ва тарбия олишига боғлиқ. Бунинг учун ҳар қайси ота-она, устоз ва мураббий ҳар бир бола тимсолида, аввало, шахсни кўриши зарур.

Ана шу оддий талабдан келиб чиққан ҳолда, фарзандларни мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга бўлган, онгли яшайдиган қомил инсонлар етиб вояга етказиш иши таълим-тарбия соҳасининг асосий максоди ва вазифаси бўлиб қолади. Бу эса таълим ва тарбия ишини узлуксиз ва уйғун ҳолда олиб боришни талаб этади. Таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам мустақиллик йилларида бутун мамлакат миқёсида таълим ва тарбия, илм-фан, касб-хунар ўргатиш тизимларини тубдан ислоҳ қилишга ниҳоятда катта эътибор қаратилди. Қадрлар тайёрлаш миллий дастури ишлаб чиқилди. Уни амалга ошириш жараёнида мактаб таълими, айниқса, умумтаълим мактабларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга эътиборни кучайтириш муҳим ва жиддий масалага айланган.

Ҳозирги кунда истиқлол даврида барпо этилган, барча шарт-шароитларга эга бўлган академик лицей ва касб-хунар коллежлари, олий ўқув юртларида таҳсил олаётган, замонавий касб-хунар ва илм-маърифат сирларини ўрганаётган, икки-уч тилда бемалол гаплаша оладиган минг-минглаб ўқувчилар, катта ҳаётга кириб келаётган, ўз истеъдоди ва салоҳиятини ёрқин намоен этаётган ёш кадрлар тизимида маънавиятнинг юксалишини кузатиш мумкин ва табиийки, бундай шароитда маънавиятни шакллантирадиган мезонлар ҳам даврга мувофиқлашиб боради. «Юксак маънавият - енгилмас куч» асарига маънавиятни шакллантирадиган мезонлар билан бир қаторда маънавиятнинг тарихийлиги ва замонавийлиги, моддий ва маданий мерос, миллий маънавий обидалар, мамлакатимиздан етишиб чиққан донишмандлару мутафаккирлар, халқ қахрамонлари, илмий-ижодий кашфиётлар, давлат ва жамоат арбоблари, маънавий тарбиянинг тарихий ва замонавий ўчоқлари, уларнинг маънавиятга таъсири билан боғлиқ теран фикр-

¹ Ўша осор. 29-30-бетлар.

мулоҳазалар илгари сурилади.

13.2. Миллий ўзликни англаш ва унинг моҳияти

Миллий ўзликни англаш ҳар бир инсон учун маънавий барқарорликнинг муҳим шартларидан бири ҳисобланади. Чунки у аввало, ўзининг қимлигини билиб олса, қайси миллатга мансублигини тушуниб етса, авлод-аждодлари, улар қолдирган моддий ва маънавий меросни ўзлаштираётгани тўлақонли шахс даражасига етиши мумкин. Бундай шахслар миллатнинг аксарият кўпчилиқ қисмини ташкил қилсагина бундай миллатнинг истиқболи буюк бўлади. Шунинг билан бирга, ўзини-ўзи англаб етган, ақли расо, ғоявий-сиёсий жиҳатдан уйғонган ва жипслашган халқ ва миллатни мустақилликни қўлга олишда ушлаб туриш, тили, маданияти, кадрларини оёқ ости қилиш, бойликларини талаб қилиш, ҳуқуқларини паймол этиш, давлат мустақиллигини жудо қилиш асло мумкин эмас.

Ўз-ўзини англаш бу халқнинг, миллатнинг ўтмиши, тарихий тараққиёт йўлини, ота-боболари, насл-насаби, авлод-аждодларининг қим бўлганлиги ва уларнинг жаҳон илм-фани ва маданияти тараққиётига қўшган буюк ҳиссаларини билиб олишдир.

Миллий ўзликни англаш – миллат яшаётган Ватаннинг порлоқ истиқболини таъминлаш учун қандай имкониятлар ва қулайликларга эга эканлигини чуқур англаб етиш, улар билан чексиз фахрланиш, мавжуд имкониятларни юзага чиқариш, реал воқеликка айлантириш учун ўзини сафарбар этиш, барча имкониятлари, қуч-ғайратини ишга солиш демакдир. Ўзликни англаш ўз моҳиятига кўра миллат ва элатлар учун хос бўлган маънавий хусусиятларни ифода этиб, ўз вазифасига кўра миллий манфаатларни ҳимоя қилади.

Шундай қилиб, ҳар бир миллат ва элатнинг ўзини реал мавжуд субъект, муайян моддий ва маънавий бойликларни ифодаловчи этник бирлик, тил, урф-одатлар, анъаналар, кадриятларга мансублиги, манфаатлар ва эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етишга миллий ўзликни англаш деб аталади. Миллий

ўзликни англаш миллат бирлигининг мустақамлигини, миллат манфаатларининг шахс, маҳаллийчилик манфаатларидан устун туришини англаш даражаси билан боғлиқдир.

Миллий ўзликни англаш миллатимиз тил, урф-одатлар, анъаналар, кадриятлар, ҳудуд ягоналиги маънавиятининг ўзига хослигидан иборат миллатнинг мустақил белгиси эканлиги – Миллий ўзликни англаш миллатнинг мустақил белгиси эканлиги – миллий манфаатлар, эҳтиёжлар умумийлигини ҳимоя қилиш ва миллат ҳаётидаги ўрнини мустақамлаш заруриятини англаш билан белгиланади.

Миллий ўзликни англаш омилларининг қудрати қуйидаги шароитларда кўпроқ намоён бўлади:

1. Агар миллий ўзликни англаш ривожланган бўлса, юқорида қайд этганимиздек, миллатнинг манфаатларига, айниқса, шаъни, кадр-қиммати, обрў-эътибори поймол этилишига қаратилган ҳаракатлар юзага келган шароитда, миллатнинг барча вақиллари бирлашиб кетадилар, ҳатто миллатнинг ичида ўзаро муҳолифатда бўлган томонлар ҳам миллатнинг шаъни, ғурури, обрў-эътиборини ҳимоя қилиш манфаати йўлида бирлашадилар.

2. Миллий ўзликни англаш руҳий ҳис-ҳаяжон, эҳтирос омилдир. Мазкур ҳолат ташқаридан қараганда сезилмайди. Уни миллатнинг хатти-ҳаракатлари, интилишлари ва мақсадларини амалга оширишдаги салоҳияти орқали билиб олиш мумкин бўлади.

Рухий ҳис-ҳаяжон ва эҳтиросларнинг «портлаши» миллатнинг характери, хусусиятлари, миллий ғояларни яратувчи унинг тараққиётида олдинги сафда турувчи зиёлиларнинг салоҳиятига боғлиқ.

3. Миллий ўзликни англаш омилли факат миллий манфаатларни ҳимоя қилиш билан чекланмайди, балки миллий тараққиёт жараёнида унинг олдида юзага келадиган ички муаммоларни ҳал этиш ҳамда миллатни бирлаштирувчи ва ҳаракатга келтирувчи вазифани ҳам бажаради. Бу муаммолар мамлакатда иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий соҳаларда содир бўлиши мумкин.

4. Миллий ўзликни англаш миллатнинг муҳим белгиси эканлиги, факат унинг манфаатларини ифодалаб ёки ҳимоя қилиш билан чекланмай, балки шулар билан бирга унинг абадийлигини таъминлаб турувчи мустақам кўрғон ҳамдир.

Сиёсий маънавияти, миллий онги ривожланган, миллий жиҳатдан ўзлигини англаб етган халқ, миллат мустақиллигининг буюк кучига айланади. Миллатнинг, халқнинг куч-қудрати унинг шаъни билан бир қаторда сиёсий етуқлиги, миллий онгининг ўсганлиги, миллий гурури, хиссиёти, туйғунинг қай даражадалиги, ўз-ўзини англаб етганлиги, уюшганлиги билан белгиланади. Ўзлигини англаган миллатни ҳарбий устунлик билан вақтинча қарам қилиш мумкин, аммо уни батамом қарам қилиб бўлмайди. Ундаги миллий ғурур ҳар қандай шароитда ҳам озодликка чиқиши учун кураш олиб боришга ундайди. Шундай қилиб, миллий ўзликни англаш миллатнинг энг муҳим белгиси, унинг ривожланиши ва келажагини таъминловчи омил ҳисобланади.

Мураккаб кураш жараёнини ўз бошидан кечирган ўзбек халқи мустақилликни қўлга киритганидан сўнг ўзининг мустақил миллат макomini тиклаш учун дадил ҳаракат қилди. Хусусан, босиб ўтилган тарихан қисқа давр мобайнида иқтисодий ва ижтимоий соҳаларда катта ишлар амалга оширилди. Бу йилларда миллатимизнинг ўзлигини англаши жадал ривожланиб борди. Бу миллий ўзликни англаш жараёнининг юксалиб бориш хусусиятлари қуйидагиларда намоён бўлди:

Собик тузумда маънавий-маърифий соҳаларда миллатнинг тарихи, ўзлиги, маънавияти, кадриятларини йўқ қилиш мақсадида қандай ишлар амалга оширилмасин, миллатимизнинг дунёқарашини бутунлай ўзгартира олмади. Халқимиз ҳар қандай шароитда ҳам ўзлигига қайтиш қайфияти ва руҳияти билан яшаб келди. Чунки шўролар тузуми бермоқчи бўлган маънавият ва маърифат, уни шакллантириш миллий маданиятлар ривожланишининг объектив қонунарига асосланмай, балки, субъектив кучнинг, яъни коммунистик маффуранинг зўравонлигига таянган эди. Бундан ташқари собик тузум бермоқчи бўлган маънавият ва маърифат миллий маданиятларнинг ўзаро таъсири асосида бойишга эмас, балки, рус миллатнинг маданияти ва маърифатини бошқа миллатга сингдиришга қаратилган эди.

Собик совет жамияти маданиятининг модели «назарий» жиҳатдан «асосланган» бўлса ҳам, аммо у амалда мавҳум тушунча эди («мазмунан социалистик, шаклан миллий»). Моҳият жиҳатидан эса ўзбек халқи аجدодлари томонидан асрлар давомида яратилган ва бугунги авлодларга мерос бўлиб ўтган маънавият ва

маърифатга мутлақо зид эди. Мустақилликка эришинимиз билан бундай ҳолатларга Президентимиз раҳномалигида барҳам берилди.

Мустақилликнинг дастлабки босқичларида миллий ўзликни англашнинг характерли хусусияти шунда бўлдики, миллий кадриятлардан кўра диний кадриятларни кўрсатиш биринчи ўринга чиқди. Бунинг объектив сабаби бор эди. Хусусан, ўзбек халқи маънавияти ва ривожланишининг шўролар тузуми ўрнатилгунча бўлган даври ислом маънавияти ва маърифати билан ҳамбарчас богланган бўлиб, у миллатимиз онги ва руҳиятининг муҳим қисmini ташкил қилиб келган. Худди шунинг учун ҳам болшевиклар исломга қарши кураш йўли билан миллатни ҳам йўқ қилиш мумкин, деб ҳисоблаганлар ва шу сиёсатни изчиллик билан амалга оширишга интиланлар. Уларнинг бу ҳаракатлари бежиз эмас эди. Президент Ислам Каримов таъкидлаганидек, «Тарихдан маълумки, бир халқни ўзига тобе қилишни истаган кучлар, аввало уни ўзлигидан, тарихидан, маданиятидан жудо қилишга интилади». Мустақилликни қўлга киритганимиздан кейин тарихий хотира ва диний кадриятларни тиклаш миллий тикланишининг, ўзликни англашнинг муҳим омили сифатида устуворликка эга бўлди. У миллий бирликни мустаҳкамлашда ва миллий тараққиётни янги босқичга кўтаришда амалий аҳамият касб этади.

Миллий ўзликни англаш жадал суръатлар билан ўсишига қарамасдан, Ўзбекистонда миллатлараро ва фуқаролараро низолар келиб чиқмаганлигининг сабаби ўзбек миллатининг вазминлик, бағрикенглик ва бошқа миллат вакилларига нисбатан ҳурмати каби ўзига хос хусусиятлари тўғрисида. Аслида, 1990-йилларда собик иттифокдош республикаларда бўлгани каби парокандалик, тараққиёт йўлининг ноаниқлиги Ўзбекистонда ҳам бўлган эди. Аммо ўзбек халқининг ўзига хос ақл-заковати, босиқлик, вазминлик хусусиятлари, унинг раҳбари Ислам Каримовнинг вазиятни тўғри англаб, шунга мос равишда сиёсат олиб бориши парокандалик йўлини тўсиб, юрда оқоинишликни қарор топдирди.

Ўзбек халқи ўз атрофида яшаётган бошқа миллат ва элат

вакилларига нисбатан дўстлик, биродарлик, ҳамкорлик, ўзига хос меҳр-оқибат туйғуларини сақлаб қола олганлиги миллий ўзлиكنи англашдаги яна бир хусусият ҳисобланади.

Мустақил Ўзбекистоннинг юксалиши, гуллаб-яшнашининг тарафдори бўлган ҳар бир фуқаро миллатлараро тотувлик, дўстлик қоидаларига содиқ бўлиши керак. Чунки мустақил давлатимизнинг келажаги, биринчи навбатда, ўзбек халқининг миллий ўзлигини қанчалик англаб етганлигига ҳамда мамлакатимиз ҳудудида ўзбеклар ёнма-ён истиқомат қилиб турган ҳар бир кишининг миллати, дини, тили ва этникодидан қатъий назар, бир-бирининг кўнглини ола билишига, улар ўртасида дўстона муносабатларнинг ўрнатилишига боғлиқ.

Мамлакатимизда ҳар бир миллатнинг тили, маданияти, урф-одатлари ва расм-русумларини тиклаш ва намоён бўлишига кенг йўл очиб берилган. Бу эса мамлакатнинг барқарор ривожланиши кафолатидир. Миллий ўзлиكنи англашни ривожлантириш йўлида Ислом Каримов сўзлари билан айтганда: «Биз фидойи ватанпарварларни тарбиялашимиз», «Элим деб, юртим деб яшовчи, шу йўлда ҳатто жонини ҳам аямайдиган», «Ўзидан сўнг, озода ва обод Ватан қолдирадиган» фарзандларни тарбиялашимиз замон ва мустақиллик талаби. Бунга юртимизда яшаётган ҳар бир киши миллатидан қатъий назар, масъул бўлмоғи лозим. Ёшларимиз тафаккурда ўзлигини унутмаслик, ота-боболарининг муқаддас қадриятларини асраб-авайлаш ва ҳурмат қилиш фазилатини қарор топтириш, уларнинг мен ўзбек фарзандиман, деб ғурур ва ифтихор билан яшашига эришиш маънавий тарбия ишмизнинг марказида турмоғи лозим.¹

Агар, биз бугунги миллий ўзлигимизни англаш борасидаги вазифаларни талаб даражасида амалга ошира олсак:

Мустақиллигимизни абадийлаштиришга, озода ва обод Ватан, фаровон ҳаётни куришга, мамлакатимизнинг дунёвий нуфузини оширишга, ўзимизнинг жаҳон цивилизациясидаги адолатли ва муносиб ўрнимизни топишга эришамиз.

Иккинчидан, миллий ўзлигимизни англашимиз авлод-аждодаларимиздан қолган бой меросимизни ўлаштиришимизга олиб келади. Бу фақат мустақиллигимизни мустаҳкамлаш

вазифалари даражаси билан чегараланибгина қолмасдан, балки миллатимиз авлодининг ворислигини таъминлашга имкон беради.

13.3. Ҳуқуқий саводхонлик - маънавий етуклик мезони

Ҳар қандай мустақил давлатда халқнинг эркин яшаши, фаровон турмуш куриши, хоҳиш-иродасининг амалга оширилиши, эзгу ниятлари ҳуқуқий жиҳатдан кафолатланиши лозим. Бу кафолат Ватан тараққиётини, давлат мустақиллигини, халқнинг жипслигини, миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатликни, мустақилликнинг барқарорлигини таъминлашга шарт-шароит яратади ва у кафолат сифатида, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ўз ифодасини топган. Бу ҳақда Президентимиз Ислом Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи чакirik ўн биринчи сессиясида сўзлаган нутқида: «Давлатимиз, Ўзбекистонда яшаётган ҳар бир фуқаро келажагининг кафолатини Конституция берди. Фуқароларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, бурчлари Конституцияда белгиланган, тегишли қонунлар билан мустаҳкамланган. Мақсадимиз эркин, демократик ҳуқуқий давлат куриш, адолатли жамият барпо этиш, ҳеч бир инсонни қамситмаслик, эътиқодини ҳурмат қилиш, эркинлигини таъминлаш», деб кўрсатган эди.¹

Олдимизга қўйилган юксак мақсадларга эришиш учун бугунги Ўзбекистонга эркин ва равоқ фикрлайдиган, унинг осойишталиги, мустақиллигини асраб-авайлашда фаол иштирок эта билладиган, Ватан олдидаги ўз мажбуриятлари ва бурчларини тўғри англаб, беминнат ижро эта оладиган фуқаролар зарур. Бундай фуқаролар келажагимизнинг эгалари бўлган сиз - талаба ёшлардирсиз.

Мамлакатимизнинг ҳар бир фуқароси, Сиз каби ёшлар қомусимиз ва барча қонунларни чуқур ўрганишлари ва уларга амал қилишлари зарур. Конституцияни билмаган, пухта ўрганмаган киши ўз ҳақ-ҳуқуқларини билмайди. Ҳуқуқини билмаган одамнинг ҳаёти охир-оқибатда фожиаи тус олиши мумкин. Бу ҳақда Президентимиз ўз нутқида: «Мадомики мақсадимиз аниқ экан,

¹ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафғураси - халқ эътиқоди ва буюқ келажакка ишонадир. Т.: Ўзбекистон, 2000. 11-бет.

¹ Каримов И.А. Биз келажатимизни ўз қўлибиз билан қурамай. Аспир тўшмай. 7-жид. Т.: Ўзбекистон, 1999. 52-бет.

вазифа «ўз ҳақ-хуқуқини танийдиган, ўз кучи ва қудратига таяниб яшайдиган, атрофида рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабатда бўладиган, шу билан бирга, халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин шахсни шакллантириш учун барча зарур шарт-шароитларни яратиш даркор»¹, деб таъкидлайди.

Хуқуқий маданиятни, саводхонликни ривожлантирмай туриб салбий ҳолатларнинг олдини олиш, тугатиш анчайин мушкул бўлади. Қонунбузарликлардан аввало одамларни, жамиятни химоя қилиш зарур. Юртбошимиз Ислам Каримов сўзлари билан айтганда «... давлат давлатчилигини қилмоқчи бўлса, фуқарони ўз панохига олиши зарур... бошқача айтганда, давлат ҳар бир фуқаросини химоя этиши, унга хуқуқий ёрдам бериши керак. Қонун олдида ҳамма баробар. Мамлакат қонунларига барча фуқаро ёшидан, миллатидан, ирки, динидан қатъий назар, баробар бўйсунмоғи фарз»¹.

Юқоридагиларни бажариш, фуқаролар хуқуқларини химоя қилиш, адолатли давлатнинг маънавий ва маърифий вазифаси. Бизнинг вазифамиз эса фуқаролар манфаатини кўзловчи қонунларга тўлиқ риоя этишдан иборат.

Қаерда қонунларга итоат қилинмас экан, у ерда адолат бузилади, зўравонлик вужудга келади, ижтимоий-сиёсий зиддиятлар кучаяди ва охир-оқибатда жамият маънавий қашшоқликка гирифторм бўлиб, парокандаликка учрайди. Шунинг учун қонунларга итоат қилиш ҳар бир шахснинг маънавий юксаклик белгиси бўлиши билан бир вақтда жамиятни барқарор ривожлантиришнинг асосий шарти ҳам ҳисобланади.

13.4. Демократиянинг маънавий-маърифий жиҳатлари

Демократия (юн. *демос* - халқ ва *кратос* - ҳокимият):

1) фуқаролар эркинлиги ва тенглиги тамойили асосида Конституция ва қонунларда мустаҳкамланган халқ ҳокимиятининг шакли;

2) амалда ўрнатилган ва юзага чиқарилган эркин, адолатли жамият ва давлатни англатувчи сиёсий тушунча.

Тарихий таракқиёт жараёнида «демократия» тушунчаси

инсон хуқуқлари умумхалқ муҳокамасида қабул қилинган Конституция ҳимоясида экан, авлодларимиз, фарзандларимиз келажагига ҳаф соладиган, миллат шаънига доғ туширадиган, хатти-ҳаракатлар қаердан пайдо бўлаяпти» дея қалтис хатти-ҳаракатларга қўл урган қимсалар қонунни билмаслиги, билса ҳам унга менсимасдан қараш, хурмат қилмаслиги уларда хуқуқий маданият йўқлиги, етишмаслигини таъкидлайди.

Шундай экан, табиий равишда хуқуқий маданият нима деган савол туғилади. Хуқуқий маданият – бу ўзингиз яшаб турган, фуқароси бўлган мамлакат қонунларини яхши билиш, уларни хурмат қилиш ва уларга амал қилиб, бўйсуниб яшашдир.

Шунингдек, ҳар бир шахс, фуқаронинг ижтимоий ҳаётда фаол иштироки ва бундай фаолликни бошқалардан ҳам талаб қилиш жараёни ҳамдир. Хуқуқий маданият инсоннинг ички дунёси, маданияти, умуминсоний анъаналарга ва хуқуқий билимларга бўлган муносабатларини белгилайди. Шахснинг ички маънавияти унинг ташқи одобини кўрсатади. Хуқуқий маданият эгаси бўлган киши жамият талаблари ва қоидаларига хурмат билан қарайди, жамиятни бошқаришда ўзининг хуқуқий малака ва билимларини ишга солиб, фаол қатнашади.

Қўпича, кишилар хуқуқ, қонун, бурч каби атамаларни, баъзан тасодифан қонунбузарлик қилиб, қонун олдида жавобгарлик ҳолатига тушиб қолганларидагина эслайдилар. Нега қонунни бўздинг, деб сўралганда бундай бўлишини билмаган эдим деб жавоб берадилар.

Бирок қонунни билмаслик айбни енгиллаштирмайди. Биз қонунга менсимай қарасак, уни ўрганмасак, хурмат қилмасак бир кунги ноқўлай аҳволга тушиб қолишимиз мумкин. Қонунни билиш, хурмат қилиш хуқуқбузарликларнинг олдини олиш демакки, билиб-билмай жиноятга қўл урмаслиқнинг бир йўлидир. Қонунга хурмат инсон маданияти ва маънавиятнинг ажралмас бир бўлаги бўлиб қолганда, бундай жамиятни бошқариш ҳам, адолатни қарор топтириш ҳам осон кечади.

Бундан кўринадики, хуқуқий саводхонлик ҳар биримиз қонунларни, Конституциямизни яхши билишимиз, уларга амал қилиб яшашимиз тинч турмуш тарзимиз ва оёйишта фаолият юритишимиз гаровидир.

Президентимиз хуқуқий саводхонликни ошириш борасидаги

¹ Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-тироварди мақсадимиз. Т.: Ўзбекистон 2000, 13-фев.
² Ўша жойда

фигур алмашин ва энг тўғри, ҳамма учун бирдай манфаатли бўлган ҳуқуқларга келиш ва ҳар қандай зўравонликларга, тазйиқ ва қуч ишлатишга қарши равишда шарқона муносабатлар илмини эгаллаш - демакки, шарқона демократия тамойиллари асосида иш юритишдир». Демократия инсоният бўғунги қунгача қўлаб келган, ижтимоий муаммоларни ҳал этишнинг энг оқилона йўли сифатида эътироф этилган.

Тарихий жиҳатдан демократиянинг бошланиш нуқтаси ҳам, туғаш нуқтаси ҳам йўқ. Кишилик жамияти пайдо бўлганданок, демократия қуртаклари пайдо бўлган, ҳатто, энг тараққий этган мамлакатларда ҳам у ўзининг идеал даражасига етгани йўқ. Демократияни бўғиш, унга раҳна солиш мумкин, лекин бутунлай йўқ қилиб бўлмайди. Ҳар қандай даврнинг, ҳар қандай жамиятнинг ва ҳар қандай халқнинг ўзига хос демократияси бўлади. Яъни демократик тамойилларни белгилашда жамиятнинг объектив ва субъектив шарт-шароитлари асосида шаклланган, халқнинг, миллатнинг ижтимоий онги ва психологияси ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Демак, демократия инсониятнинг маданияти, маънавияти, ижтимоий онги, менталитети, идрокки, билим доираси, ишбилармонлик қобилияти, унинг жамиятда эркин яшаш ва меҳнат қилиш қўнимаси билан биргаликда шаклланиб, ривожланиб борадиган табиий-тарихий жараёндир. Демократиянинг муҳим хусусияти шундаки, унда халқ ҳокимияти, яъни озчиликнинг қўчилиқка бўйсунуш тамойили расман эълон қилинади ҳамда фуқароларнинг эркинлиги ва тенг ҳуқуқлилиги эътироф этилади. Бу шартлар жамият ҳамда унинг аъзолари ҳаётининг асосий қонуни - муайян давлатнинг Конституциясида акс эттирилади.

Демократиянинг асосий тамойиллари тенг ҳуқуқлилиқ, эркин ва демократик сайловлар, ҳуқуқлилиқ, сиёсий плюрализм, қўшпартиявийлик, ҳокимиятнинг сайлаб қўйилиши ва халқ олдида ҳисоб бериши, озчиликнинг қўчилиқка бўйсунуши, озчилик фикрининг инобатга олинishi. Шу билан биргаликда, демократия шароитида ҳар бир шахснинг шаклланишига ўзига хос «чегара» ҳам қўйилади, яъни Конституцияга онд қондалар ва қонулар орқали шахсларнинг ижтимоий ҳаёти ва ҳатти-ҳаракатлари тартибга солинади. Бундан ташқари, демократия жамиятнинг ахлоқий-психологик иқлимини вужудга келтирадиган шарт-

шаклан ва мазмунан бойиб, такомиллашиб келган. Бу жараён бўғунги қунда ҳам давом этмокда. Зеро, демократия энг ривожланган давлатларда ҳам юқори такомил нуқтасига, идеал даражага етгани йўқ. Чунки демократия босқичма-босқич ривожланадиган жараён бўлиб, ҳар бир миллат ва жамият, ҳар бир даврда уни тушуниш, талқин этиш ва амалиётда қўллашда ўзига хос хусусиятлар намоён бўлади. Бу ўзига хослик халқнинг босиб ўтган тарихий йўли, миллий менталитети, анъаналари, амалдаги ижтимоий муносабатларнинг характери каби омиллар билан белгиланади.

Президент Ислам Каримов алоҳида таъкидлаганидек, «Ҳаммани бир қолпга солиб бўлмайди. Худди шунингдек, давлатларни ҳам бир қолпга солиш ва бозор муносабатларига ўтиш, демократияни барпо этиш нуқтан назаридан уларга бир хил ёндашувларни қўллаш ярамайди».

Демократиянинг характерини белгилувчи умумий мезонлар. Бу демократия тамойилларига риоя қилиниши, демократик қонунларнинг мавжудлиги ва улар асосидаги демократик институтлар фаолияти билан боғлиқдир. Демократия, моҳиятан, инсоннинг ҳар томонлама қамол топиши учун берилган имконият, шахс билан жамият манфаатлари ўртасидаги уйғунликни таъминловчи омилдир. Айни пайтда, демократия қабул қилинган қонунлар, амалдаги тартиб-қоидалар ёрдамида шахс ҳаёти ва фаолиятини тартибга солувчи механизм ҳамдир.

Бўғунги қунда қўлаб мамлакатларда демократия жамиятнинг яшаш тарзига айланиб қолган. Одатда, вақиллик демократияси ва бевосита демократия бир-биридан фарқланади. Вақиллик демократиясида фуқаролар қонунчилик, ижрония ва бошқа функцияларни бажарувчи органларни сайлайди, аммо бу функцияларни амалга оширишда бевосита иштирок этмайди. Бевосита демократия шаклида эса фуқаролар турли масалаларни тўғридан тўғри ўзлари ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Сайловлар бевосита демократияни яққол намоён этувчи муҳим сиёсий тадбир саналади.

Демократия асосида қизиқиш, интилиш ва манфаатларни мувофиқлаштириш, муроасага келтириш ва келишиш сиёсати ётади. Шу маънода, демократия жамиятдаги қучларни бирлаштиришга, уни мамлакат таракқиети учун сафарбар этишга хизмат қилади. Ислам Каримов таъкидлаганидек, «Ҳар қандай мунозарали масалаларни тинч йўл билан ҳал этиш, музокаралар йўли билан

шароитларни ҳам яратлади.

Мустақиллик Ўзбекистонда ҳуқуқий демократик давлат ва фуқаролик жамиятини қуриш имконини беради. Мамлакатимиз Президентни Ислом Каримов раҳнамолигида ана шу йўлдан муваффақият билан илгарилаб борилмоқда. Бугунги кунда жамият ҳаётининг барча соҳаларини демократлаштириш, мамлакатни модернизациялаш ва либераллаштириш билан боғлиқ туб ўзгаришлар ва ислохотлар изчиллик билан амалга оширилмоқда. Ана шу жараённинг фаол иштирокчиси бўлиш барчамизнинг инсоний бурчимиздир.

Демократиянинг маънавий-маърифий жиҳатлари қуйидагиларни ўз ичига олади: юксак сиёсий тафаккур ва сиёсий маданият ҳар қандай эҳтирослардан холи, ақл-идроқка таянган фуқаролик позициясига эга бўлиши, сиёсий жараёнларда фаол иштирок этиш, амалдаги қонунларга қатъий риоя қилиш ва жамият ривожини ҳамда барқарорлигини таъминлашда масъулиятини англаш. Шу маънода, демократия - юксак маънавият, фуқароларнинг ички маданияти ва интеллектуал имконияти; фуқароларнинг барча учун бирдай зарур бўлган қонунларга тўлиқ риоя этиши, инсон ҳақ-ҳуқуқ ва эркинликларини, умумхалқ ва умумдавлат манфаатларини ҳимоя қиладиган, барчани қонунларга бўйсуниб яшашга ундайдиган умуминсоний, ҳуқуқий ва маънавий кадрият ҳисобланади.

Демократияни маънавиятсиз ва маърифатсиз англаб бўлмайди. У инсон ақл-заковати маҳсули ва, аynи пайтда, унинг эркин ҳолда фаровон ҳаёт кечиришининг зарурий шартидир. Демократияни ҳаётга жорий қилишда мамлакат халқининг миллий эҳтиёжлари, турмуш тарзи, ахлоқий мезонлари эътиборга олинishi фoят муҳим. Зеро, барча давлатлар ва халқлар учун демократиянинг бир хил қолипи бўлиши мумкин эмас.

Жамиятда демократик кадриятларнинг амал қилиши маънавий-маърифий тараққиётнинг кўрсаткичи ҳамдир. Уларнинг уйғунлиги жамиятнинг барқарор тараққий этишига хизмат қилади. Топалитар тузумдан эркин фуқаролик жамиятига ўтилаётган бир шароитда ҳар бир фуқаро демократиянинг моҳияти ва тамойилларини англаб этиши, эркин яшаш ва эркин фикрлаш кўникмасини ҳосил қилиши ҳамда маънавий-руҳий жиҳатдан демократик яшаш шартларига ўзини тайёрлаб бoриши, фикрсизлик, қарамлик, танбаллик ва боқимандалик иллатидан

халос бўлиши зарур. Демократия аста-секин, босқичма-босқич шаклланиб, ривожланиб борадиган узлуксиз жараён бўлгани сабабли, у ҳар бир инсоннинг маънавий-маърифий салоҳияти муттасил юксалиб бoришини такозо этади.

Демократия экспорти:

1) жаҳондаги айрим кудратли давлатлар ёки давлатлар гуруҳи томонидан суверен давлатларнинг ўз тараққиёт моделини ўзини танлаш ҳуқуқига, қолаверса, демократиянинг маъно-мазмунини пиروвард максадларига зид равишда унинг «хаммабоп услуби»ни қуч ишлатиш йўли билан бошқа жамиятларга тикиштириш амалиётини англағди;

2) ёш мустақил давлатларда демократия танқислигини рўқча қилиб, бу мамлакатлардаги демократлаштириш жараёнларини суғъий равишда жадаллаштиришга уринаётган айрим кучлар ва сиёсий доираларнинг ҳагги-ҳаракатларини ифода этувчи тушунча моҳияти Юртбошимиз томонидан қуйидагича кўрсатиб берилган: «Маълум бир мамлакатда, айтايлик, «демократия тақчиллиги» мавжуд, ушбу мамлакат халқига ана шу тақчилликдан халос бўлишга ёрдам бeриш керак, деб ҳисобланади. Бунинг учун қатта маблағлар ажратилиб, тегишли кучлар йўналтирилади. Ва бундан кўзланган мақсад тўнтарини уюштириш ва ана шундай «тақчиллик»ни вужудга келтирган раҳбариятнинг йўқотишдан иборат тушунча. Мана шундай ҳолатларда «баҳмал ўзгариш»лар технологиялари ишга тушади. аввалги ҳокимият нисбатан тинч йўл билан, қурбонларсиз кетиши, унинг ўрнини бошқа, мазкур технологиялар манфаатларига жавоб бeрадиган кучлар эгаллаши кўзда тутилади». Аслида, демократия бошқа мамлакат ҳудудига унинг миллий манфаатлари ва ҳусусиятларини инобатга олмасдан туриб, экспорт қилиниши мумкин бўлган оддий бир товар эмас. Агар демократияга ҳам экспорт предмети сифатида ёндашилса, у бир тарафнинг бошқа тараф устидан устунликка эришиш воситасига айланади. Ҳолбуки, ҳеч бир халқаро ташкилот ё ҳеч бир давлатга ўзга мамлакатда зўравонлик билан демократия ўрнатиш нақолати берилган эмас. Демократияни зўрлик билан бошқа жойга экспорт қилиш демократия тамойилларига ҳеч қачон мос келмайди. Кейинги-йилларда яқиндагина мустақилликка эришган мамлакатларда демократлаштириш жараёнларини жадаллаштириш зарурлиги ҳақида айюҳаннос солаётганларнинг бундай

интилишлари ортида қандай геосиёсий, стратегик ва иқтисодий мақсад-муддаолар тургани сир эмас. Айниқса, бугунги кунда халқро майдонда турли сиёсий қучлар ўзининг миллий ва стратегик режаларига эришиш учун «Эркинлик ва демократияни олға силжитиш» никоби остида амалга ошираётган, узокни кўзлаган сиёсатнинг асл моҳияти ва мақсадларини ўз вақтида сезиш, англаш катта аҳамият касб этади. Бугунги кунда мустакил давлатлар суверенитетини писанд қилмай, уларнинг ички ишларига аралашаётган «демократия режиссёрлари» аслида дунёга ҳукмронлик қилишга, ўзга мамлакатлардаги ерусти ва ерошти бойликларини эгаллаб олиш, муайян минтакалардаги тинч-осула ҳаётни издан чиқариш, ҳокимият тепасига айнан ўша давлатларнинг манфаатларига хизмат қиладиган қучларнинг келишига ёрдам беришга интилаётгани яққол намоён бўлади. Бир сўз билан айтганда, демократия экспорти янги кўринишдаги мустамлакачилик, гегемонизм ва буюк давлатчилик шовинизмига хизмат қиладиган ҳаракатдир. Шу боис демократия экспортининг ғаразли таъсиридан мамлакатимизни асраш, маънавий кадриятларимиз, давлатчилик анъаналаримиз, демакки, миллий тараққиётимизни издан чиқарувчи бундай таҳдидларга қарши оғох ва ҳушёр бўлиш, уларга қарши қатъий ва изчил кураш олиб бориш бугунги куннинг долзарб вазифаларидандир.

Демократияни ҳаёгга жорий қилишда мамлакат халқининг миллий эҳтиёжлари, турмуш тарзи ахлоқий мезонларидан келиб чиққан ҳолда ёндашиш керак бўлади. Ана шу нуқтаи назардан келиб чиқадиган бўлсак, ҳамма халқлар учун демократияни бирдай жорий қилишнинг бир хил қолипи бўлиши мумкин эмас, масалан, шарқона демократия ҳақида гап кетганда Президент Ислон Каримов: «Шарқда демократия жараёнларининг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Буни асло назардан қочириб бўлмайди. Яъни Шарқда демократик жараёнлар узвий равишда аста-секин тараққий топади. Бу соҳада инқилобий ўзгаришлар яшагга уринишлар ғоят ноҳуш, ҳатто фожияли натижаларга олиб келади. Инқилобни ғарб олимлари ҳам «иқтимоий тараққиётнинг ибтидоий ва ёввойи шакли» деб айтганлар. Табиийки, бундай йўл бизга асло тўғри келмайди»¹ дея

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т.: Ўзбекистон, 1995. 10-11-бетлар.

демократияни жорий этишнинг тамойиллари борлигини кўрсатди.

Ўзбекистон мустақилликка эришган дастлабки кунларда Туркия, Германия, Франция, Англия каби мамлакатлар бизга ўз тараққиёт дастурлари ва моделларини тавсия етдилар. Тўғри, бу мамлакатларда демократиянинг ибратли ва ўрганишга аризли тажрибалари мавжуд. Бироқ давлатимиз раҳбари Ислон Каримов бу тақлифларга ўзининг аниқ муносабатини билдириб, бу масалага ҳар бир миллатнинг турмуш тарзи руҳиятидан келиб ёндашиш зарурлигини айтди.

Тарихий тажриба шунини кўрсатадики, демократик жараёнларни четдан нусха олиб кўр-кўрона кўчириш асло самара бермайди. Бундай йўл чалқаш ва ҳатарли оқибатларга олиб келиши мумкин. Бундан келиб чиқадиган ҳулоса шуки, ғарб демократиясини тўғридан тўғри шарқ мамлакатларида жорий этиш мумкин эмас. Унга тақлид қилиш қўтилмаган фожияларга олиб келиши мумкин.

Содда қилиб айтганда, демократия - онгли фикрлаш, ҳар қандай ехтирослардан холи, ақл-идроққа таянган муносабат; Демократия - юксак маънавият ва ички маданиятни ошқор этиш имконияти; демократияни англаш шахснинг барча учун бирдай зарур бўлган қонунларга тўла риоя этиши; аниқ тартиб-интизомга таяниб, яшаш, салохияти; демократия-инсон ҳақ-ҳуқуқларининг қонуний ҳимоя қилиниши.

Ақсинча бўлган жамятда бошбошдоқлик, парокандалик авж олади ва оқибатда бундай жамят ҳалокатга учрайди. Шунинг учун ҳам Президентимиз мамлакатимизнинг сиёсий ва давлат қурилиши соҳасидаги хусусиятларини кўрсатиб берар экан, «сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштириш жамятда демократия, фикр ва виждон эркинлиги тамойиллари гуманизм ғоялари ва умуминсоний кадриятларни қарор топтириш»ни муҳим вазифа сифатида белгилаб берди.

Мустақиллик туфайли эркинлик, демократия нималигини ва ўзлигимизни кашф етдик. Том маънавий қамолотга йетмагунча, то ҳатти-ҳаракатларимиз, муносабатларимиз ақл-идроқ ва умумий маънафат доираси билан чегараланмагунча демократиянинг мазмунини ҳам, қўламини ҳам қўтганимиз даражасида бўлмайди. Бу

¹ Каримов И.А. Миллий истиқбол мафрураси халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т.: Ўзбекистон, 2000. 13-14-бетлар.

беvosита фукаротлар онги, дунёкарашини тубдан ўзгартириш, яқин ўтмишдан қолган лоқайдлик ва боқимандалик кайфиятларини йўқотиш, шу асосда давлатимиз, ватанимиз истикболи учун қуйиниш тўғуларини қучайтириш каби мураккаб ва узоқ муддатли жараён билан боғлиқ. Ана шундан келиб чиқиб, Президент Ислоом Каримов: «... демократия ўз-ўзидан вужудга келмайди. Демократияга тинимсиз ақлий ва жисмоний меҳнат қилиб, тер тўкиб, ҳаётнинг аччиқ-чучугини обдан тортиб, кейин айтиш мумкинки, ҳатто фожиаги тажрибаларни ҳам бошдан ўтказиб, оғир синов ва қурашларга мардона бардош берибгина эришиш мумкин¹», деган эди.

Шундай қилиб, миллий ўзлиқни англаш, ҳуқуқий саводхонлик, қонунларга итоаткорлик, давлат тизимига ҳурмат, демократик кадриятларга содиқлик бир томондан жаҳият маърифий тараққиёт йўлидан боришини таъминлайдиган омил бўлса, иккинчи томондан шахс маънавий қомиллигини кўрсатувчи асосий мезон ҳисобланади.

Жаҳиятда қомиллик мезонига жавоб берадиган кишилар ақсарият кўпчилиқни ташкил қилсагина, маънавий баркамоллик ва иқтисодий юксакликка эришиш мумкин бўлади.

*Қомил нарсa ортнққалиқни ҳам,
қамқилиқни ҳам қабул этмайди.*

Абу Райҳон Беруний

14-маву. Шахс маънавиятини ривожлантириш омиллари ва воситалари

14.1. Ислоом Каримов шахс маънавиятини шакллантириш омиллари ва воситалари тўғрисида илгари сурган ғоялар

Жасорат - инсоннинг юксак қамолотга эришганини кўрсатувчи маънавий-ахлоқий ҳодиса; инсоннинг жаҳият ва унинг пьёзолари манфаатларини ҳимоя қилиш, муайян вазифани адо этишда фидойилиги, бутун қуч ва имкониятларини тўла сафарбар этишини аңглатадиган маънавият қатегорияси.

Президент Ислоом Каримовнинг «Юксак маънавият еңгилмас қуч» асарига жасоратнинг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш хусусиятлари далил ва мисоллар асосида очиб берилган. Асарда таъкидланганидек: «Менинг назаримда, аваламбор Яратганимизнинг ўзи ҳар бир мавжудотга жасорат кўрсатиш имконини беради ва онг-тафаккур соҳиби бўлган инсонлар бундан ибрат олиб яшайди. «...ҳаётнинг маъноси тинимсиз қураш, қийинчиликларни еңгиб ўтиш, доимий жасорат, азму шижоат билан яшашдан иборат экани аён бўлади. Табиат ва тарих қонунларини, унинг тараққиёт жараёнларини қучур тушунадиган одамгина ўз ҳаётини маънавий жасорат асосига қуришга қодир бўлади. Ҳар қуни, ҳар соатда фидойи бўлиш, ўзини томичи ва томи, заррама-зарра буюк мақсадлар сари қарчамай, толиқмай тинимсиз сафарбар этиб бориш, бу фазилатни доимий, қундалик фаолият мезонига айлантириш - ҳақиқий қаҳрамонлик аслида мана шу»¹.

Асардан олинган бу илҳомбахш фикр жасорат тушунчасининг мазмун-моҳияти, намоён бўлиш хусусиятларини таҳлил қилиш учун асос бўлади. Қундалик турмушда турли ҳавфи вазиятлар ва таҳдидларда эл-юрт манфаатлари учун ихтиёрий равишда ўз

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг спёсий-иқтисодий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т.: «Ўзбекистон», 1995. 10-11-бетлар.

¹ Каримов И.А. «Юксак маънавият - еңгилмас қуч». Т.: «Маънавият», 2008. 163-164 бетлар.

хаётини хавф остига қўйиб бўлсада ҳалоқатнинг олдини олиш ҳам жасорат. Жасорат нафақат уруш ва фавқулодда ҳолатларда, қўтилмаган ҳодиса туфайли ижтимоий ҳаёт ёки инсон ҳаётига бўлган таҳдидни бартараф этишда, балки қундалик турмушда ҳам намоён бўлади. У моддий ёки маънавий манфаатдорлик эвазига амалга оширилмайди. Жасорат ҳаётини, мақсад ва орзу-умидларини халқ ва жамият учун бағишлаб, амалга оширган ҳокисор инсон фаолиятининг натижаси ҳамдир. Шунинг учун жасорат фақат айрим шахслар ва алоҳида кишиларнинг салоҳияти эмас, балки ҳар бир инсон учун ҳам имкони бўлган маънавий фазилатдир.

«Юксак маънавият - енгилмас куч» асарида жасоратнинг ушбу жиҳати Юртбошимиз томонидан қўйиладиган асослаб берилган: «Шу маънода, шахсан мен заҳматкаш ва бунёдкор халқимизнинг ҳаётини, айниқса, қиш қаҳратони ва ёз жазирамасида ҳам, баҳор ва кўзнинг ёгин-сочинли қунларида ҳам ердан ризқ ундириш мақсадида кунни кунга, тунни тунга улаб, меҳнат қиладиган деҳқонларимиз ҳаётини том маънода жасорат намунаси, деб билман»¹.

Жасоратнинг мазмунни қўп ҳолатларда оммавий ҳаракатларнинг бошланишида, умуммиллий манфаатларни ҳимоя қилишда биринчи қадам, биринчи қарорларда ва уларни амалга оширишда ҳам ўз ифодасини топиши мумкин. Шу маънода, 1991 йил 31 август санасида миллий истиқлолнинг эълон қилиниши ва мамлакатимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш йўлида амалга оширилаётган бунёдкорлик ишлари ана шундай жасорат намунасидир. Ватан ва миллат манфаатларини рўёбга чиқаришда улкан воқеа бўлган бу азму-қарор юксак жасорат намунаси сифатида жамиятимиз аъзолари учун маънавий қадриятга айлангани бежиз эмас.

Ғоя ва онг муносабати ҳақида гап кетар экан, қуйидаги ҳолатларга эътибор бериш зарур. Биринчидан, муайян ғоя инсон томонидан қабул қилинмаслиги мумкин. Иккинчидан, муайян ғоя шахс онгида фақат ахборот сифатида сасланиб қолиши, яъни кераксиз бўюм каби инсон онгининг бир четида «чанг босиб» ётавериши мумкин. Биринчи ҳолатда ғоя инсон онгида ҳеч қандай из қолдирмайди. Иккинчи ҳолатда эса у шахс учун ҳеч қандай ижтимоий аҳамиятга эга бўлмайди. Бундан чиқадиган ҳулоса шуки, ғоя фақат инсон қалбини эгаллаган, унинг маънавий-руҳий

ҳолатининг узвий қисмига айланган тақдирдагина амалдаги кучга айланади.

Шунинг учун ҳам бугунги кунда мафкуравий курашнинг бош мақсади инсон қалбини забт этиш орқали унинг онгини эгаллаш бўлиб қолмоқда. Юртбошимиз таъкидлагани каби бугунги кунда инсоният қўлида мавжуд бўлган кулол-яроғлар ер курашини бир неча бор яқсон қилишга етади. Бунинг ҳаммамиз яхши англаймиз. Лекин, ҳозирги замондаги энг катта хавф - инсонларнинг қалби ва онгини эгаллаш учун узлуксиз давом этаётган мафкуравий курашдир. Эндилликда, ядро майдонларида эмас, мафкура майдонларида бўлаётган курашлар қўп нарсани хал қилади. Шу маънода аҳоли, айниқса, ёшларимизнинг маънавий оламида бўшлиқ вужудга келмаслиги учун уларнинг қалби ва онгида соғлом ҳаёт тарзи, миллий ва умуммиллий қадриятларга ҳурмат-эҳтиром туйғусини болалик пайтидан бошлаб шакллантиришимиз зарур. Шунинг унутмаслик керакки, бугунги кунда инсон маънавиятига қарши йўналтирилган, бир қарашда арзimas бўлиб туюладиган кичкина хабар ҳам ахборот оламидаги глобаллашув шиддатидан куч олиб, кўзга кўринмайдиган, лекин зарарини ҳеч нарса билан қоплаб бўлмайдиган улкан зиён етказиши мумкин.

Ҳаммамиз яхши биламизки, ҳар қайси давлатнинг чегараларини дахлсиз саклашда ҳарбий куч-қудрат, қуролли қучлар сув билан хаводек зарур. Аммо халқимиз, авваламбор, ёш авлодимиз маънавий оламнинг дахлсизлигини асраш учун биз нималарга таяниб-суяниб иш олиб боришимиз керак, деган савол бугун барчамизни ўйлантириши табиий.

... ҳаётда қўп бора ўз тасдиғини топган ҳақиқатдан келиб чиққан ҳолда, бу масалада шундай деган бўлардим: тобора кучайиб бораётган бундай ҳағарларга қарши доимо сергак, огоҳ ва ҳушёр бўлиб яшашимиз зарур. Бундай таҳдидларга қарши ҳар томонлама чўқур ўйланган пухта, илмий асосда ташкил этилган, мунтазам ва узлуксиз равишда олиб бориладиган маънавий тарбия билан жавоб бериш мумкин.

Барчамизга аён бўлиши керакки, қайердаки бепарволик ва лоқайдлик ҳукм сурса, энг долзарб масалалар ўзибўларчиликка ташлаб қўйилса, ўша ерда маънавият энг ожиз ва заиф нуқтага айланади. Ва аксинча - қаерда ҳушёрлик ва жонқуярлик, юксак инсондорлик ва тафаскур ҳукмрон бўлса, ўша ерда маънавият

¹ Қаримов И. А. «Юксак маънавият - енгилмас куч». Т.: «Маънавият», 2008. 164-165 бетлар

кудратли кучга айланади¹. Президентимизнинг бу фикрлари инсон қалби ва онги учун кураш кучайиб бораётган ҳозирги даврда барчамиз учун дастуриламал бўлмоғи лозим.

14.2. Шахс маънавиятини шакллантиришда ота-она ва она масъулияти

Шахс маънавиятини ривожлантиришнинг омиллари ва воситалари кўп. Шулардан бири фарзанднинг ота-онага ва ота-онанинг фарзандга бўлган муносабати масаласидир.

Ўзбек халқининг энг қадимий давлардан бошлаб ҳозирга қадар давом этиб келаётган, ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайдиган ажойиб қадриятларидан бири - ота-онани фарзандлар томонидан юксак даражада эъзозлаш, иззат-икромини, ҳурматини жойига қўйишдан иборат. Фарзанд учун дунёда ота-онадан кўра меҳрибон, азиз ва мўтабар зот йўқ. Ота-она фарзандларнинг суянчиги, битмас-туганмас бойлигидир.

Ота-она ўз фарзандидан ҳеч нарсани аямайди. Уларнинг табиат ато этган буюкликлари ҳам ана шунда. Ўзбек халқи одоб-ахлоқига биноан кексалар ва ота-онанинг олдида салом бермасдан ўтиш айб ҳисобланади. Ота-онани қадрлаш, уларнинг беўлтов, беминнат хизматида бир умр содиқ бўлиш, дуоларини олиш - фарзандлик бурчидир. Бу миллий қадриятларимизнинг энг муҳим талабларидан бири.

Катталарга иззат-икром, кичикларга меҳр-шафқат, ота-оналарга эъзоз, фарзандларга меҳр-садоқат каби инсонни улуғлайдиган, ахлоқий, маънавий жиҳатдан гузал ва баркамол қиладиган қадриятларимиз одамлар, айниқса, ёшлар қалбидан ўрин олгани қувончли бир ҳол.

Асосий қонунимиз - Конституциямиз фарзандларнинг жамиyat, она, ота-оналари олдидаги инсоний бурчлари ва мажбуриятлари миллий қадриятларимиздаги асосий ғоя ва қоидаларга асосланиб, белгилаб қўйилган. Унинг 66-моддасида таъкидлашча, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Ҳар бир фарзанднинг ўз ота-онасини эъзозлаши фарзандлик

бурчи ва жамият олдидаги масъулияти саналади. Ота-онани эъзозлашнинг қуйидаги шарқона талабларига ҳаммамиз амал қилишимиз ҳам фарз, ҳам қарз, фарзандлик бурчимиздир. Ота-онага ҳушмуомала бўлиш озода кийинтириш, касал бўлганда шифокорга кўрсатиш, керакли дори-дармонни келтириб бериш, доимо хол-аҳвол, сиҳат-саломатликларини сўраб туриш, моддий ва маънавий ёрдам бериш кексайганда боқиб, ота-она олдида «уҳ» тортмаслик, гердаймаслик. Ота-она норизо бўлган ишни қилмаслик, кўчада юрганда отадан олдин юрмаслик, отадан аввал овқатга, дастурхонга кўл узатмаслик, отадан аввал ўтирмаслик, отадан пастрокда ўтириш, отанинг олдида оёқни узатиб ёнбошлаб олиш бизнинг ахлоқ-одоб қоидаларимизга зид. «Отанг ўтирган уйнинг томига чиқма» деган гап ҳам айнан ота-онанинг улуғлигидандир. Ота-она қақирганда лаббай деб жавоб қайтариш, ҳар қандай ишни ташлаб, уларнинг хизматида шай туриш фарзанднинг бурчидир.

Ота-онанинг розилигини олган фарзанд барака топади, иши ўнгидан келади, олдида қўйган максадига эришади. Ота-рози - худо рози, деган ҳикматда гап кўп. Ота-онаси норизо бўлган фарзанднинг бири иккинга айланмайди. Турмушга чиқиб, уйланишда ота-онанинг розилигини, оқ фотиҳасини олишда ҳикмат кўп. Сиз ота-онангизга нима қилган бўлсангиз, у сизга фарзандларингиздан қайтади. Бу-табиат қонуни.

Ҳалиси шарифларда ёзилишича: «Қайси бир мусулмон фарзанди савоб умиди билан эрталаб ота-онасини зиёрат қилса, Аллоҳ таоло унга жаннатдан иккига эшик очади. Агар, улардан биттасини зиёрат қилса, унга жаннатнинг бир эшигини очади. Бола ота-онасидан қайси бирини хафа қилса, уни рози қилмагунча, Аллоҳ таоло ундан рози бўлмайди»; «Қим ота-онасини рози қилса, унга тубо (жаннатдаги дарахт) насиб бўлиб, Аллоҳ таоло унинг умрини ҳам зиёда қилади»; «Уч тоифа кишиларнинг дуоси, ҳеч шубҳасиз, Аллоҳ таоло қошида мақбулдир: маълум кишининг дуоси, мусофирнинг дуоси ва ота-онанинг дуоси»; «Ота-оналарнинг кексайган вақтда ҳар иккисини ёки бири бўлмаганда иккинчисини рози қилиб, жаннатий бўлиб олмаган фарзанд хор бўлсин, хор бўлсин ва яна хор бўлсин»; «Ота-онага итоат қилиш - тангрига итоат қилишдир. Унинг олдида гуноҳ қилиш тангри олдида гуноҳ иш қилиш билан баробардир» ва бошқалар.

¹ Каримов И.А. «Ўқсак маънавият - еттишмас куч». Т.: «Манаъият», 2008. 115-116 бетлар

Фарзанднинг ота-она олдида бурчи бўлганидек, ота-онанинг ҳам фарзанд олдидаги бурчи ниҳоятда катта ва масъулиятлидир. Фарзандларнинг келажакда қандай инсон бўлиб етишиши асосан ота-она, улар берган тарбияга боғлиқ. Ҳар бир ота-она фарзанди олдида ўз оталик, оналик бурчини тўлиқ ҳис этиши, жавобгарлигини маънан англаб етиши керак.

Бола, ўсиб келаётган ёш авлод тарбиясида ота-она берадиган тарбия жуда муҳим аҳамиятга эга. Фарзанд тарбияси қуйидаги босқичларда амалга оширилишини ҳар бир ота-она яхши билиши фойдадан холи бўлмайди. Биринчиси - насл тарбияси, яъни бола тарбияси - бола туғилмасдан уч-тўрт йил олдин бошланиши керак. Яъни бўлгуси она ва отанинг соғлиғи, фарзанд тарбиялашга масъуллигини ҳисобга олиш лозим бўлади. Бу - бола, фарзанд кўришни истаган ота-онанинг бўлажак фарзандлари тақдирига масъулият билан қараб, ўзларининг саломатликларини яхшилашларини назарда тутати. Иккинчи босқич - ҳомиладорлик давридаги парвариш. Бу масала ўта муҳим, ўта аҳамиятли бўлиб, ривожланган мамлакатларда ҳомиладорлик даври туғилажак инсон тақдирининг 60 фоизини белгилаши кўзда тутилади. Бу даврдаги чора-тадбирлар аксарият ота-оналар томонидан амалга оширилади. Учинчи давр - бола туғилгандан то 6-7 ёшгача бўлган давр. Шу даврга келиб, бола маънавиятининг асосий куртаклари шаклланиб бўлади. Сўнг ана шу маънавий куртакларни парваришlash ва янада ривожлантириш даври бошланади.

Маънавий баркамоллик, балки, она алласининг мазмунидан, болани кийинтиришу уни ҳалол лукма билан боқшдан бошланиши мумкин. Ҳазрати Баҳоуддин Накшбанд айтганларидек, инсондаги яхши феъллар, аъмоллар ҳалол лукмадандир. Демак, ота-она фарзандини ҳалол лукма билан боқса, у фарзанд маънан пок ва ҳалол бўлиб вояга етади.

Оламда жуфт бўлиб яшаш табиат қонунин, тақозоси. Лекин оила бўлиб яшаш барча мавжудотлар орасида факат одамгагина хосдир.

Оила жамиятнинг биринчи ва бирламчи бўғини, заррачаси. Жамият ана шу кичик зарралардан ташкил топади. Ер ва хотин - икки тирик вужуднинг, икки оламнинг ўзаро иттифоқидан пайдо бўлган учинчи бир олам - бу оиладир. Агар оила тинч-тотув, ахил бўлса, олам тинч ва обод. Акс ҳолда, турмуш дўзахга айланади,

оила зиндоннинг ўзи бўлади, бунинг жабрини эса эр ва хотиннинг ўзигина эмас, балки фарзандлари, яқинлари ҳам тортади.

Оила покликка ва софликка, икки томонлама муҳаббатга, садоқат ва вафодорликка асосланиши керак. Бу фарзандлар тарбияси учун муҳим омил ҳисобланади.

Шаҳс маънавияти, унинг дунёқарashi, эътиқодига кўникмалар мажмуи асосан оилада шаклланади. Шу маънода оила - ҳақиқий маънавият ўчоғи, мафкуравий тарбия омили ва муҳитидир. Бинобарин, миллий ғоямиз, мафкурамизга хос илк фазилатлар оила муҳитида сингади. Бу жараён боболар ўғити, ота ибрати, она меҳри орқали амалга оширилади.

Оила, унинг асрлар мобайнида шаклланиб келаётган муқаддас аъаналари орқали ёшларда Ватанга муҳаббат, иймон-эътиқод, масъулият, ватанпарварлик, инсонпарварлик, илмга иштиёқ, меҳнатсеварлик кўникмалари шаклланади.

Ота-оналар болаларда ёшликдан халқ, юрт тақдирини учун фидойиллик туйғусини шакллантириш, уларни эзгулик, инсонпарварлик, раҳм-шафқатлилик руҳида тарбиялашга масъулдирлар. Бунинг учун ўз фарзандларини ёшлигидан бошлабқ олам ва одам дунёси билан таништиришнинг миллий аъаналаримизга хос шакллари кўлашлари лозим. Бу жараёнда миллий турмуш тарзимизга ёт бўлган «жангар» ўйинчоқлар, мултфилмлар, кинофилмлардан имкон қадар фойдаланмаслик мақсадга мувофиқдир.

Шарқона одоб ва башариятнинг эзгу интилишларини акс эттирувчи ўйинлар, ўйинчоқлар, расмий китоблар, миллий эртақлар асосида яратилган мултфилмларни кўришга қизиқтириш боланинг маънавий-мафкуравий тарбиясида муҳим рол ўйнайди.

Ўзбек оиласининг ўзига хос ички қонун-қоидалари, ахлоқий, маънавий мезонлари бор. Қуйида биз шулардан баъзилари, ҳақида тўхтаб ўтишни лозим топдик, зеро, бу сиз каби оила қуриш олдида турган ёшлар учун фойдадан холи бўлмас.

● Ризк-рўз тонгда ҳар бир одамга, оилага улашилади. Кимки ғафлат босиб, ўрнида ётаверса, ризқидан қуруқ қолади, дейилади. Барвақт турилса, иш унумли, ўша кун хайрли бўлади.

● Юз-қўлни ювмасдан ҳол-аҳвол сўралмайди, юз-қўлни ювгандан сўнг, кичиклар катталарга салом берадилар, кизлар-келиндар нонушта тайёрлайдилар, ҳовли, эшик олдини сўтуриб,

сув сепиб кўядилар.

● Иш ёки ўқишга оиланинг табаррук ёшлиларидан фотиҳа олиб кетилиши ахлоқ-одоб доирасига киради, қайтганда, аввал уларга учрашиб, салом берилади, ҳол-аҳвол сўралади.

Оила одобига кўра катта ёшлар болаларга, балогатга етган фарзандлар, келинлар катта ёшларга очик-сочик ҳолда кўринмайдилар, бачкана қилиқ қилмайдилар, пардасиз сўзларни айтмайдилар. Кўчага уй кийимида чиқилмайди ва бошқалар. Айтаверсак, ўзбек оиласининг фазилатлари кўп, қонунларда белгиланмаган, аммо миллатимизнинг қадриятларига айланган тартиб ва талаблари мавжуд. Уларни фарзандларимиз ўзлаштириши ҳам фарз ва ҳам қарздир. Чунончи, оилада ота-она, қайнона-келин, қариндош-уруғлар ўртасидаги муносабатларнинг меъёри, уларнинг максалда мувофиқлиги, муносабатларнинг самимият даражаси ҳам ёшларда соғлом фикрнинг, шарм-ҳаё, меҳр-оқибат, ифбат, ибод, назокат, лафз, масъулият каби ижобий маънавий фазилатлар шаклланишига замин ҳозирлайди.

Халқимизга хос устувор фазилатлар асосан оилавий муҳитда, яқин қариндош-уруғларнинг бевосита аралашувида юз беради. Бу ҳол меҳнатга тўғри муносабат, ҳалоллик, катталарни ҳурмат қилиш, кичикларни эъзозлаш, аяш, урф-одатларни муқаддас билиш жараёнида амалга ошади. Бундай сифатларни ўзлаштира олган ҳар бир ўғил-қизда оилапарварлик, юртпарварлик фазилатлари ривожланиши мумкин. Аммо оилавий низо ва ажралишларнинг сабаблари таҳлил қилинганда, шу нарса аён бўлмоқдаки, оила муҳитининг носоғломлиги, оила аъзолари ўртасидаги келишмовчиликлар, ўзаро тил топа олмаслик ҳолатлари нафақат ўша оила, балки қариндош-уруғлар ўртасидаги хотиржамликка ҳам раҳна солади. Энг ачинарлиси - бунинг оқибатида эътиқодсиз, диёнатсиз, мақсадсиз болалар, ҳаёда ўз ўрнини топа олмаган инсонларнинг пайдо бўлишидир.

Шундай қилиб, оила - қамиятнинг асосий бўғини. Оилада сингдирилган тарбия, Ватан, эл-юрт, мустақиллик, озодлик ҳақида берилган тушунча, тасаввур боланинг мурғак қалбида бир умр муҳрланиб қолади. Оила мустаҳкам, тинч, фаровон, соғлом бўлсагина, қамиятда барқарорлик вужудга келади. Президентимиз таъкидлаганидек, «Оиланинг қамиятдаги ўрни, тарбиявий-ахлоқий аҳамияти, кадр-қиммати аниқлаб етмасдан, оилага миллат

манфаати нуқтан назаридан ёндашмасдан туриб, халқчил мафкура ярата олмаймиз»¹, яъни маънавий соҳадаги вазифаларимизни муваффақиятли амалга ошира олмаймиз.

Президентимиз И. Каримов ўзининг «Тарихий хотира ва инон омили - буюк келажакимизнинг гаровидир» рисоласида таъкидлаганидек «Барчамизга аён - қамиятда маънавийнинг ўрни бекиёсдир. Чунки инсон ҳаётга, ён-агрофида рўй бераётган воқеаларга бефарқ бўла олмайди. У фақат пул ёки бойлик учун яшамайди, одамларнинг ташвиши, дардига шерик бўлади, улар учун қуюнади. Биз ёшларимизни айнан мана шундай руҳда тарбиялашимиз даркор. Нега деганда, маънавий, одоб-ахлоқ, ибратли қадриятлар, олижаноб фазилатлар, биринчи навбатда, оилада, қамиятда шаклланади. Онанинг қалб туйғулари, маънавияти фарзандига, аввало унинг оқ сўти орқали ўтади. Буларнинг барчаси муқаддас китобларда баён этилган. Шу боис биз «Мустаҳкам оила йили» муносабати билан қабул қилинган Давлат дастурини амалга ошириш учун катта куч ва имкониятларни сафарбар этмоқдамиз. Мақсад - оилалар мустаҳкам бўлсин, ёшлар катта авлод бошлаган ишларни муносиб давом эттирсин. Токи ҳаёда ўз йўлини излаётган фарзандларимиз ўз онги, ўз ақли билан мана шу ғояларнинг тарафдорига, энг асосийси, уларнинг ҳимоячисига айлانسин»².

14.3. Адабиёт, санъат ва бошқа омишлар шахс маънавиятини шакллантириш ва ривожлантиришнинг муҳим воситаси

Адабиёт ва санъат асарлари фуқароларимизнинг маънавий дунёсини бойитиш, уларни гўзал нарсаларнинг ҳаммасидан баҳраманд қилиш каби ажойиб хусусиятларга эга. Маънавий ғояси юксак, бадиий жозибали адабиёт ва санъат асарлари кишилар қалбига тезроқ йўл топиш, эстетик ҳиссиётга кучли таъсир қилиш, ҳаётини воқеа - ҳодисаларни чуқур мушоҳада - этишга даъват қилади. Шунинг учун адабиёт ва санъат асарларининг кишиларни юксак маънавий-ахлоқий руҳда тарбиялашдаги бадиий

¹ Каримов И. А. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсади. Асарлар тўплами 8-жилд. Т.: Ўзбекистон 2000. 502-503-бетлар.

² И. А. Каримов «Тарихий хотира ва инсон омили - буюк келажакимизнинг гаровидир». Т.: Ўзбекистон, 2012. 29-30-бетлар.

таъсир этишдек воситачилик хусусиятларидан имкони борича кенгрок фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга.

Адабиёт ва санъат асарларининг кучи унинг халқчилиги кишилар ички-руҳий дунёсига эмоционал таъсир кўрсата олишдадир. Маънавий баркамол авлодни тарбиялашда адабиёт ва санъатнинг ана шу хусусиятини ҳисобга олиш муҳим ҳисобланади.

Маънавий тарбияда ўзбек халқининг бой маънавий меросидан кенг фойдаланиш унинг таъсирчанлиги, самарадорлигини оширишда муҳим омил бўла олади. Ёшларимиз тарбиясида Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Аҳмад Ясавий, Лутфий, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Машраб, Муқимий, Фуркат, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Усмон Носир каби классик шоир ва ёзувчиларимиз асарларидан фойдаланишимиз улар калбини, руҳий дунёсини маънавий бойитишда катта аҳамиятга эгадир. Уларнинг бизга қолдирган бой бадий-маънавий мероси ўзининг чуқур фалсафий мазмуни, ахлокий йўналиши билан ажралиб туради.

Мумтоз санъаткорларимиз асарларида ҳалоллик ва поклик, тўғрилиқ, бировнинг ҳақига кўз олайтирмаслик, хиёнат қилмаслик, инсонпарварлик, ваганларварлик, меҳнатсеварлик, диёнатлилиқ, иймонлилиқ, ҳалол лўқма билан кун кўриш, ота-онани ҳурмат қилиш каби инсон учун зарур маънавий ҳислатлар юқори бадий савияда баён этилган. Хусусан, маънавий тарбияда Пиримкул Қодиров, Одил Ёқубов, Саид Аҳмад, Ўткир Ҳошимов, Тоҳир Малик каби ёзувчиларимиз, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ойдин Ҳожиёва, Омон Матжон, Рауф Парфи каби шоирларимизнинг асар ва шеърларидан ҳам кенг фойдаланиш, бадий асарлардаги қаҳрамонларнинг феъл-атвори, ахлоқи, маънавий дунёси тўғрисида суҳбат, мунозара ўтказиш катта самара беради.

Маънавий тарбияда кишилар онги, руҳиятига таъсир этишда театр санъатининг ҳам роли, ўрни ва аҳамияти таъсир этиш доираси имкониятлари чексиздир. Биз театр санъатини икки томони чархланган шамширга ўхшатишимиз мумкин. У бир томони билан кишилар калбига ёруғлик олиб кирса, уни юксак маънавийлик томон йўлласса, иккинчи томони билан эса инсон калбидаги нодонлик, жаҳолат яъни маънавиятсизликка қарши курашади.

Театр санъати бошқа санъат турлари каби образли – бадий табиати билан инсон калбига эмоционал таъсир кўрсатиш, унинг руҳий дунёсига чуқур кириб бориш, шу орқали маънавий дунёсини бойитиш хусусиятига эга. Кишиларни юксак маънавийлик руҳида тарбиялашда театр санъатининг ана шу хусусиятларидан унумли фойдаланиш замон талаби. Афсуски, фуқароларимиз, шу жумладан, ёшларимизнинг театр, кино санъати ёки санъатнинг бошқа турларига бўлган қизиқиши етарли даражада эмас. Театр бир вақтнинг ўзида ҳам сўз, ҳам мусика, ҳам хатти-ҳаракат орқали инсон калбига таъсир этиш хусусиятига эгаллиги билан ажралиб туради, шунинг учун театр ва кино санъатининг бу хусусиятидан маънавий тарбияда фойдаланиш катта самара бериши шубҳасиз. Фақат улардан самарали фойдаланиш лозим бўлади.

Бундай асарларни кишилар калбига кириб боришида телевидение имкониятларидан фойдаланишга алоҳида аҳамият бериш зарур. Кишиларимиз «Оталар сўзи-аксининг кўзи» каби кўрсатувларни сабрсизлик билан кутганидек, маънавий юксакликка чорлайдиган, яъни жасорат ва олижанобликни, маънавий гўзаллик ва ахлокий покликни, улғуворлик, нафосат ва маънавий кадриятларимизни тарғиб этувчи бадий юксак адабиёт ва санъат асарларига муҳтож. Чунки улар маънавиятимизни юксалтирибгина қолмасдан, шунинг билан бирга, ёшларимизга илм эгаллашга, миллат ва ватанни тараққий эттиришга фидойилик кўрсатишда, завқ-шавқ ва илҳом бағишлайдиган воситаларнинг асосийларидан ҳисобланади.

Тарбиявий ишларни амалга оширишда ва ёшларимиз онгига миллий истиқлол ғоясини сингдиришда Республика Маънавият ва маърифат кенгашининг олиб бораётган амалий ишларини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Унинг вилоятлардаги ва Тошкент шаҳридаги бўлимларида самарали ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, у талаба-ёшлар билан республикаимизнинг кўзга кўринган адабиёт ва санъат арбобларининг учрашувларини ташкил этиш, олимлар иштирокида турли илмий-амалий конференциялар уюштириш каби ўта муҳим ишларни амалга оширмоқда. Айниқса, бу кенгаш томонидан маънавият, тарбия ва таълим масалаларига бағишланган илмий, илмий-оммабоп рисоаларнинг чоп этилиши ва уларни ёшлар ўртасида кенг тарғиб қилинаётганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Бу кенгаш ўз фаолияти билан мамлакатимизда

таълим-тарбия борасида олиб борилаётган умумий ишга муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

Шахс маънавиятини шакллантириш ва қарор топтиришда сўз ғоявий таъсир воситаси сифатида намоён бўлади. «Яхши сўз – қилишдан ҳам ўтқир» деган гап бор. Ҳақиқатдан ҳам ўз ўрнида ишлатилган сўзлар, ёрқин ва дилдан баён этилган нутқ, баъмани фикр доимо кишиларнинг хулқ-атвориға, маънавиятиға ижобий таъсир кўрсатади. Фикрни эса тингловчиларнинг талаб-эҳтиёжи, орзу-умидлари ва манфаатларига алоқадорлигини ҳисобга олган ҳолда баён этилсагина, таъсирчан ва ишончли бўлади.

Маънавий-маърифий тарбияни олиб боришда муайян маънавий қарашлар тизимини бирдан, бир вақтнинг ўзида ифода этишга интилмаслик лозим. Тингловчиларга алоҳида-алоҳида фикрларни раvon ва содда тилда баён этилса, улар масаланинг моҳиятини тез англаб, айтилаётган фикр тингловчи қалбидан ўрин олади. Масалан, шахс маънавиятини шакллантиришда миллий кадриятларимизнинг ўрни ҳақида сўзлар эканмиз, уларнинг барчасини бир бошдан бирма-бир айтиш шарт эмас. Яъни она меҳр-муҳаббатининг нақадар улуғ куч экани, бунга алоқадор ноёб удулларимиз борлигини англаш учун оддий она алласининг таъсирчанлигини ҳис этиш киши қалбида кучли тақрорланмас кечинмаларни уйғотиши мумкин.

Ўзини-ўзи бошқаришнинг миллий модели бўлган маҳалламиз азалий удуллари, урф-одатлар ва анъаналарга таянган ҳолда, улкан маънавий тарбия ўчоғи вазифасини бажаради. Кексаларнинг панд-насихати, катталарнинг шахсий ибрати, жамоанинг ҳамжихатлиги орқали одамлар онгига эзгулик ғоялари сингдириб борилади. Маҳалла, аввало, соғлом ижтимоий, маънавий, ахлокий муҳит саналади. Маҳаллада кучли таъсирга эга бўлган жамоатчилик фикри маҳалла аҳлини унинг катта ёки кичиклигидан, амалдор ёки оддий ишчи, хунарыманд, бой ёки ночор бўлишдан қатъий назар, уларнинг хулқ-атвори, ўзаро муносабатларини адолат ва маънавий мезонлар асосида тартибга солиб туради.

Ўзбекистонда мустақилликнинг илк даврларидан бошлабқ маҳалла институтига катта эътибор берилди. Президентимиз томонидан 1992 йил 12 сентябрда республика «Маҳалла» жағғармасини ташкил этиш тўғрисида Фармон ва 1993 йил сентябр ойда «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари

тўғрисида» Қонун қабул қилинди. Маҳалла ўз аҳлининг маънавий, руҳий дунёси, мафқуравий онги ва тафаккури, инсонларнинг ўзаро алоқалари, онлавий муносабатларини шакллантирувчи, қўшничилик, қудда-андачилик каби муаммо ва масалаларни ҳал этувчи нодавлат ташкилотдир. У жамият ҳаётида тинчлик ва осойишталикни, ҳамжихатлик ва ҳамкорликни сақлашда меҳр-оқибатлилик, шайқат ва мурувват каби усуллар билан ҳар қандай мавжуд муаммоларнинг ечимини топа оладиган ижтимоий ҳодисадир.

Ислом Қаримов «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида таъкидлаганидек, «Ўзаро меҳр-оқибат, аҳиллик ва тотувлик, эҳтиёжманд, ёрдамга муҳтож кимсалар ҳолидан хабар олиш, етим-есирларнинг бошини силаш, тўй-томоша, хашар ва маъракаларни қўпчилик билан бамаслаҳат ўтказиш, яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам бирга бўлиш каби халқимизга хос урф-одат ва анъаналар авваламбор, маҳалла муҳитида шаклланган ва ривожланган. Халқимизга хос ўзини-ўзи бошқарув тизимининг бу ноёб усули қадим қадимдан одамларнинг нафақат тилида, балки дилида, бутун ҳаётида чуқур жой эгаллагани бежиз эмас». Биз « Маҳалла –ҳам ота, ҳам она» деган ҳикматли нақлни ана шу ҳаётий ҳақиқатнинг ифодаси сифатида қабул қиламиз.

Давлатчилигимиз тарихида биринчи марта «Маҳалла» тушунчаси Конституциямизга киритилиб, унинг жамият бошқарувидаги ўрни ва мақоми қатъий белгилаб қўйилди. Маҳалла бошқарувиға бундай катта эътибор бугун мамлакатимизда олиб борилаётган сиёсатнинг халқчиллигидан далолат беради. Айни пайтда, у юртимизда амалга оширилаётган «Кучли давлатдан-кучли жамият сари» деган тамойилнинг амалий ифодаси бўлиб, маънавий ҳаётимизни янада мустаҳкамлаш, ёш авлодимизнинг онгу тафаккурини замонавий асосда шакллантириш борасида муҳим аҳамият касб этмоқда¹.

Маҳалла кенг жамоатчилик ўртасида ғоявий-мафқуравий, маънавий-маърифий ишларни самарали йўлга қўйиш учун катта имкониятлар мавжуд. Айниқса, ҳар бир киши қалбида миллий кадриятлар, меҳр-оқибат, ҳамжихатлик, инсонийлик, эл-юрт шайни учун кураш, ўзаро ёрдам каби фазилатларни қамол топтиришда маҳалланинг ўрни беқиёс.

¹ Қаримов И.А. «Юксак маънавият – енгилмас куч» Т., Маънавият, 2008., 58-60-бетлар.

Шахс маънавиятини шакллантиришда таълим-тарбия муассасаларининг ҳам ўрни ниҳоятда катта. Мактаблар, академик лицей, касб-хунар коллежлари, олий ўқув юртлири маънавий тарбиянинг асосий ўчоқларидир. Уларнинг барчасида амалга ошириладиган маънавий тарбия жараёнида, барча ўқув кўлланмалар ва дарсликлар, қўшимча адабиётларда ўтказиладиган тадбирларда қуйидаги маънавий-маърифий омиллар устувор аҳамият касб этиши мақсадга мувофиқ:

- Ватанга муҳаббат туйғусини шакллантириш.
- Миллий кадриятларимиз, маънавий меъросимизга ҳурматни кучайтириш.
- Она тилимизга муҳаббат ва ҳурмат уйғотиш.
- Эзгулик тимсоли бўлган аёлни улуғлаш.
- Умуминсоний кадриятларнинг миллатлараро тотувлик, бағрикенглик, дунёвий илмларга интилиш ва илғор маданиятни шакллантириш воситаси эканлигини уқтириш.
- Диннинг дунёвийлик билан қарама-қарши эмаслигини аниқлаш.

- Ҳуқуқий маданият соғлом дунёқараш, соғлом маънавий фазилат шаклланишининг муҳим омили эканлигини тушунтириш.

- Ўз тарихини билиш орқали ўзлигини аниқлаш ва бошқалар. Хулоса қилиб айтганда, маънавий тарбия бугунги куннинг энг долзарб масаласи. Бу ишга юртимизнинг барча зиёлилари, ўқитувчилар, журналистлар, ёзувчилар, шифокорлар, санъаткорлар, барча раҳбарлар бирдек масъулдирлар. Мамлакатимизда тарбияни ҳозирги замон талаблари даражасида олиб боришда мавжуд барча имкониятлар ва воситалардан самарали фойдаланганимиздагина маънавияти юксак ёшларни тарбиялашга эришиш мумкин.

14.4. Энг буюк жасорат – маънавий жасоратдир

Маънавий жасоратнинг мазмун-моҳияти, фалсафий ифодаси Ислом Каримовнинг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида инсоният тарихидаги ёрқин мисоллар орқали таърифланган. Мазкур тушунча ер юзидаги барча ўлмас обидаларни, инсоният ҳаётини тубдан ўзгартириб юборган жамики улуғ кашфиёт ва ихтироларни, мумтоз санъат ва адабиёт дурдоналари ҳамда

мърдлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатган инсонларнинг минсиз ақл-заковати ва юксак маънавий салоҳиятини ўз ичига олган ҳолда ифодаланган. Унда инсон ўз маънавиятини доимо юксалтириб бориши ҳар қандай фаолиятда маънавий жиҳатдан алоҳида намуна кўрсатиши лозимлиги қабилар ёрқин мисолларда баён этилган.

Бугун биз «Буюк цивилизация ва маданият бешиги бўлган, кўҳна ва ҳайратомуз тарихни ўзида мужассам этган Ватанимиздаги бебаҳо ёдгорликлар, осори-атиқалар ҳақида сўз юритар эканмиз, шу заминда яшаётган барча инсонлар уларни аввало, халқимиз даҳосининг ёрқин намунаси, таъбир жоиз бўлса, унинг юксак маънавиятига қўйилган муаззам ҳайкаллар, деб қабул қилади. Шунинг учун ҳам бу ёруғ оламда энг буюк жасорат нима, деган саволга ҳеч иккиланмасдан, энг буюк жасорат – бу маънавий жасорат, деб жавоб берсак, ўйлайманки янглишмаган бўламиз.

Жаҳон тарихига назар ташлайдиган бўлсак, қалбида, юрагида ана шундай жасорат хисси ниҳоятда кучли бўлган инсонлар ҳар қандай мураккаб вазиятда ҳам адолат ва ҳақиқат йўлида ўзини аямай, эл-юрт учун, Ватан учун, қандай ибратли ишларни амалга оширганини кўриш мумкин. Айнан ана шундай одамларнинг маънавий фазилатлари туфайли эзгу хис-туйғулар, муқаддас ва улуғ тушунчалар дунёда ҳануз барқарор бўлиб келмоқда. Бундай беназир зотларнинг барча халқлар ва миллатлар орасида кўллаб топилиши – маънавий жасорат туйғуси бутун башариятга хос хусусият эканидан далolat беради»¹.

Жаҳон цивилизацияси ана шу буюк жасорат, азму шижоат, маънавий жасорат соҳибларини улуғлаб, шарафлаб келган. Юнон афсоналаридаги Икар қабил халок бўлишини била туриб, қуёшга, ёруғликка, буюк орзулар сари парвоз қилиш ҳаммаининг ҳам қўлидан келармайдиган. Аммо инсоният тараккиятини ҳар доим айнан ана шундай одамлар йўлга қўйганлар, шулар тарих гилдирагини олға силжитганлар. Улардаги буюк жасорат одамлар учун ибрат мактаби бўлган. Эрк ва озодлик йўлида буюк жасорат кўрсатган миллий қаҳрамонларимиз Тўмарис, Широқ, Спитамен биз учун ваганпарварликда ибратдир. Инсониятнинг тараккиёт йўлларини белгиланган буюк кашфиётлар, одамларни руҳан покланиш, қалбан улғайишга даъват этган фан, маданият, санъат,

¹ Каримов И.А. «Юксак маънавият – енгилмас куч». Т.: «Маънавият», 2008. 159-160 бетлар.

адабиётдаги ва бошқа бунёдкорлик дурдоналари ана шундай маънавий жасорат медаларидир. Сукрот яратган илм, унинг инсон ва жамиятга доир фалсафаси қарийб 2,5 минг йил мобайнида Шарқу Ғарб алломаларини руҳлантириб келмоқда. Унинг ҳаёти ва ўлими тарихи инсон руҳий қувватининг чинакам рамзига айланган. Одоб ва ахлоқни фалсафий теран тадқиқ қилган Сукрот ҳокимият томонидан айбланиб, ўлим жазосига ҳукм этилади. Шогирдлари унга қамоқдан қочиб, жонини сақлаб қолишни тақлиф этишганда, у бундан воз кечади. Сукрот учун қамоқдан қочиш ўзи тарғиб қилган ва ўзи бутун умр рияз этган қондаларга, энг муҳими - Ватанга хиёнат бўлар эди. Зеро, унинг қатъий фикрича, ҳар қандай, ҳатто энг юксак ва адолатли мақсад ҳам, унга эришмоқ йўлидаги паст ва жинорий воситаларни оқламайди.

Шунингдек, неча асрлардан буён юксак тафаккур ва ақл-заковат тимсоли бўлиб келаётган антик даврга мансуб юнон файласуфи Платоннинг ҳаёт йўлини ўзимизга бир тасаввур қилиб кўрайлик. Маълумки, Платон бутун умрини илму маърифатга бағишлаган улуғ донишманд Сукротнинг муносиб шогирди эди. Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича Сукротнинг ўлимидан кейин юнон фалсафасининг тақдири ҳафф остида қолади. Фақатгина Платоннинг фидойчилиги ва бекиёс хизматлари эъзига бу фан янги босқичга кўтарилди. Унинг қанчадан қанча қийинчилик, сарсон-саргардонликдан сўнг, бор мол-мулкни сарфлаб, Афина шаҳри яқинидан маҳсус ер сотиб олиб, олимлар тўпланиб, баҳс-мунозара олиб борадиган жой академия ташкил этиши чинакам маънавий жасорат намунаси эди. Платон асос солган бу илмий маскан минг йил давомида нафақат юнон, балки бутун Шарқу Ғарб оламининг равожига кучли таъсир ўтказди, инсоният тафаккур таракқиётининг истикболлини белгилаб берди.¹

«Чунончи ўрта асрларда астрономия соҳасидаги илмий кашфиётлари учун таъйик ва таъкибларга учраган Николай Коперник ҳамда кейинчалик унинг изидан бориб, жаҳолат ва ақидапараст руҳонийлар томонидан ўтга ташланган Жордано Бруно, қанчадан қанча таъна ва маломатларга гирифтор этилган Галилео Галилей каби алломаларнинг жасоратида ҳам ҳақиқатга садоқат, эътиқод учун қурашнинг ёрқин намунаси яққол намоён

бўлганини кўрамиз».¹

Николай Коперник (1473-1543) буюк поляк мутафаккири ва астрономи. «Самовий сфераларнинг айланиши» номли асарида оламнинг гелиоцентрик тизимини асослади. Унинг таъкидлашича, Ер оламнинг ўзгармас маркази эмас, негаки, у ўз ўқи атрофида айланиб туради. Иккинчидан, Ер оламнинг марказида турган Куёш атрофида айланиб тургани боис кун ва тун алмашинади. Шунингдек, осмондаги биз кўриб турган юлдузларнинг ҳолати ўзгармасдек туюлади. Ер Куёш атрофида айланиб тургани учун Куёш бошқа юлдузларга нисбатан ўз ўрнини ўзгартирганидек (яъни ҳаракатлангандек), сайёралар эса ҳалқасимон ҳаракатланаётгандек кўринади. Биз сайёралар ҳаракатини оламнинг марказида турган Куёшдан эмас, унинг атрофида айланиб турган ердан кузатаётганимиз учун ҳам бу ҳаракат ҳалқасимон шаклда юз бераётгандек туюлади. Ер атрофида эса фақат унинг йўлдоши Ой айланади, деб хулоса қилади мутафаккир.

Николай Коперник ўз мулоҳазаларини фалсафий таълимот деб атади. Афтидан, бунга мутафаккирнинг қадимги юнон пифагорчилари ғоялари билан танишгани сабаб бўлса керак. Антик дунё файласуфларининг илгор ғоялари ҳам Николай Коперник эътиборидан четда қолмади. Николай Коперник асослаб берган гелиоцентризм таълимоти ўрта аср дунёқарашига кенг илдиэ отган геоцентризмга барҳам берди.

Николай Коперник таълимотининг немис астрономи Иоганн Кеплер ва италян файласуфи Жордано Бруно томонидан ривожлантирилиши унинг христиан дунёқарашига нақадар зид эканини намоён этди. Натижада 1616 йилда мутафаккирнинг шох асари таъкидланган китоблар қаторига киритилди ва икки асрдан кўпроқ вақт (1822 йилга қадар) эътибордан четда қолди. Шунга қарамай, Николай Коперник ғоялари олам ҳақидаги янги қарашларнинг шаклланишида назарий методологик асос вазифасини ўтади.

Жордано Бруно (1548-1600) италиялик буюк файласуф ва табиатшунос. Жордано Бруно дин ва черковга қарши чиқишлар қилган. Оқибатда католик черкови томонидан таъкиб остига олинган. Жордано Бруно 1575 йилда монахликдан воз кечиб, Римга қайтади, сўнгра Швеция, Франция, Англия ва Германияда яшайди.

¹ Каримов И.А. «Юксак маънавият – енгилмас куч», Т.: «Маънавият», 2008. 159-160 бетлар.

Университетларда астрономия фанидан маърузалар ўқийди. Ўрта асрлар схоластик фалсафасига, католик черковига қарши асарлар ёзади. 1582 йилда «Ғояларнинг сояси ҳақида» деб номланган биринчи фалсафий асарини яратди. 1584 йилда «Кўк уй устидаги базм», «Ибтидо ва бирламчи сабаб ҳақида», «Коинот ва олам, чекланмаганлик ҳақида», 1591 йилда «Жуда оз ва уч киррали ўлчов ҳақида», «Сон-саноксизлик ва ўлчовсизлик ҳақида» каби асарлари нашр этилади. Мутафаккир 1592 йилда Италияга қайтади. Венеция инквизициясининг кўрсатмасига мувофиқ қамоққа олинади. Етти-йилдан ортиқроқ умрини инквизиция қамоқхоналарида ўтказади. Ундан фалсафий, илмий-табиий ғояларидан воз кечишни талаб қиладилар. Жордано Бруно ўз фалсафий эътиқодида собит қолади. Бундан ғазабланган католик черкови Жордано Брунони тириклайин гулҳанга ташлайди. Жордано Бруно одамлар онига сингдирилган ва асрлар мобайнида халқ маънавиятининг асоси бўлиб келаётган диний анъаналар ва маънавий қарашларга ўз асарлари билан қатта таъсир кўрсатгани сабабли кишилар тафаккурида католиклар ўрнаган диний, сиёсий, маданий, ҳукукий ва иқтисодий тартибларга нисбатан норозилик юзага кела бошлаган эди.

Мантиқан олиб қараганда, жамиятда диний маънавият ҳамда қонуларнинг дунёвий маънавият ва қонулар билан алмашилиши орқали юзага келган Европа Ренессанси даври Бруно каби олимларнинг асарлари ва уларнинг халқ орасида кенг тарқалиши билан боғланади. Жордано Брунонинг фикрига кўра, фалсафанинг асосий вазифаси табиат устида турган Худони ёки нариги дунёнинг сирларини эмас, балки табиатнинг ўзини ўрганишдан иборат бўлмоғи зарур. Жордано Бруно фалсафасидаги энг асосий ғоя - илоҳийлик ва табиийлик, моддийлик ва идеаллик, тана ва руҳият, аклийлик ва хиссийлик, коинот ва ердаги ҳаётнинг диалектик алоқадорлиги муаммоларини аниқлаб беришдан иборат.

Мутафаккир коинотда мавжуд бўлган турли сайёралар ўртасида ўзаро алоқадорлик ва таъсир борлигини исботлашга уринди. Бруно Ренессанс даври анъаналарини давом эттириб, билиш жараёнида ҳар қандай обрў-эътиборга сажда қилишга, уни мутлақлаштиришга қарши чиқди.

Жордано Брунонинг таъкидлашича, билиш жараёнида хиссий босқичнинг аҳамияти унча катта эмас, чунки хис-туйғу инсонга

аклни кўзатиш, унга ички туртки бериш учун керак. Аклни кўзатиш, хиссиёт қандай такомиллашган бўлишдан қатъий назар, айрим ноаниқликлардан холи эмас. Жордано Бруно таълимоти янги дунёқараш сари босилган улкан қадам эди.

Марказий Осиёда ҳам юзлаб ана шундай буюк жасорат соҳибларини санаб ўтиш мумкин. Хусусан, Хоразм Маъмун академиясида фаолият кўрсатган Абу Наср ибн Ироқ, Абу Райхон Беруний, Ибн Сино, Махмуд Хўжандий, Аҳмад ибн Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад ибн Ҳамид Найсабурӣй каби алломаларнинг фидойиллиги туфайли Шарқ зиё масканига айланди. Уларнинг илмий кашфиётлари, машаққатли меҳнат ортида яратган асарлари жаҳон илм-фанининг ривожига бекиёс хисса бўлиб қўшилди.

Илоҳий ишқ йўлида энг буюк жасорат кўрсатган Мансур Ҳаллоқ, Насимий, Машраб кабиларни бугунги авлод ёдидан чиқармайди. Эл-юрт мустақиллиги йўлида ўз жонини фидо қилган Нажмиддин Кубро ёки Жалолiddин Мангубердиларнинг жасоратсиз, мамлакатни ривожлантириш, давлатни мустаҳкамлашга умрини бахшида этган Амир Темурсиз, халқ фаровонлиги, жамият барқарорлиги ҳақида қайғурган Алишер Навоийсиз, Ватан ишқи билан буюк салтанатни яратган Заҳириддин Муҳаммад Бобурсиз ўзбек халқининг тарихи ва буюк келажагини тасаввур этиш мумкин эмас. XX аср тарихида ҳам бундай улуг сиймоларни кўплаб учратиш мумкин.

Махатма Ганди (2.10.1869-30.1.1948) - асл исми Махатма Карамчанд Ганди, Ҳиндистонда миллий озодлик кураши раҳбарларидан бири, сиёсатчи, атоқли мутафаккир. У «Махатма» («Буюк қалб») тахаллуси билан машҳур. Ганди номи билан боғлиқ гандизм таълимоти Ҳиндистон Миллий Конгресси (ХМК) расмий мафкураси сифатида тан олинган ва у ҳозирга қадар ҳинд халқи тафаккурига ижобий таъсир кўрсатиб келаётган маънавий омил ҳисобланади. Ҳиндистон мустақиллигининг ашаддий рақибларидан бири У.Черчилл Гандига «исёнкор факир» номини берган эди. Гарчи, У.Черчилл мазкур лақаб билан Гандини халқаро доирада ерга уришни кўзлаган бўлсада, аслида Гандининг «факир»лиги, қамтарлиги, сабр-матонати бутун ҳинд халқи маънавиятига таъсир кўрсатган.

Мустақллақчиларга қарши курашнинг ўзи асослаган маданий шаклда бошлаган бу йўл бутун дунёда Гандининг обрў-эътиборини

юксак даражага кўтарган. Ганди ташкил этган ҳаракат дунёга зулму истибодга қарши куч ишлатмасдан, маънавий омилларга суянган ҳолда курашиш ва ғалаба қилиш мумкинлигини амалда исботлаб берган эди. Гандичилик Ҳиндистон тарихидаги бутун бир давр мазмунини ташкил этади. Ганди «Сатияграха» («Қатъийлик ҳақиқатда», яъни «куч ишлатмасдан курашиш») ғоясини илгари сурган. Сатияграха таълимотида, идеализм ва сиёсий прагматизм бир-бири билан ўзаро боғланиб кетган. Зўрликка қарши сабр-тоқат, чидамини тан олмасда, унга қарши барча воситаларни ишга солиш Гандининг ахлокий принципларига мос келмаган.

Ганди Ҳиндистонни вайронагарчиликлардан, таназулдан, халқнинг қирилиб кетиши ва кучга асосланган инқилобий ҳаракатлар натижасида юз бериши мумкин бўлган кўплаб фалокатлардан сақлаб қолган эди. Ганди ХМК ётакчиларидан фарқли равишда ўз таълимотини халқ орасида тарғиб этган, кишиларда юксак маънавий тафаккурни шакллантиришга интилан эди. Унинг тарғиботи оддий, содда, барча бирдай тушунадиган ва биладиган, амал қилиш қийин бўлмаган тушунча ва ҳаракатлардан иборат эди.

Бутун умр оддий ва камторона, лекин эзгу ғоялар йўлида тинимсиз курашиб яшаган бу зотнинг фалсафий-сиёсий қарашларида инсоният учун ибратли жиҳатлар кўп. Жумладан, унинг турли муаммо ва зиддиятларни куч ишлатмасдан, тинч йўл билан ҳал қилишга оид фикрлари дунё давлатлари ўртасидаги муносабатларда, ижтимоий ҳамкорлик масаласида бутун ҳам ўз аҳамияти ва долзарблигини йўқотмасдан келмоқда.¹

Ҳиндистон икки давлатга бўлиб юборилгач (1947 йил), Ганди умрининг охиригача диний бағрикенглик (толерантлик) учун кураш олиб борди. Чунки Ҳиндистондаги кўп динлилик, аҳолининг турли динларга эътиқод қилиши маънавий бирлашув орқали эришилган ғалабаларга катта хавф туғдирарди. Динлар билан боғлиқ маънавий тафаккурдаги ранг-баранглик, сиёсий-маънавий бирликнинг бузилишини олдини олиш бу даврда Ганди таълимотининг бош йўналишига айланган эди. Ганди 1948 йил 30 январда ҳинд шовинистик террористик ташкилоти «Раштрия स्वाям севак сингх» аъзоси Н.Годзе томонидан ўлдирилган.

Ҳиндистон тарихида буюк рол ўйнаган Гандини бекорга

«миллат отаси» деб аташмаган. Унинг сатияграхаси этник, диний каста, тил, минтақавий ва халқ орасидаги турлича маънавий қарашлар билан боғлиқ. У ҳар хил тўсиқларни бузиб ташлаган эди. Ҳиндистон бирлиги, истиклол масаласи Гандининг ҳаёти мазмунини ташкил этган. Ер юзида «сарвадойя», («умумий фаровонлик жамияти») куриш сатияграха ғоясининг моҳиятини ташкил этган. Унда демократик ва гуманистик тамойиллар ўз ифодасини топган. Ганди номи бугунги кунда Ҳиндистонда ва бутун дунёда тинчлик, ижтимоий ҳамкорлик, динлараро бағрикенгликни англатади. Тамаддун келажаги ҳақида фикр билдираётиб, машҳур инглиз тарихчи-социолог А.Тойнби: «Дунёда бир кун келиб урушлар, қирғинлар ҳам барҳам топади, ер юзи халқлари орасидаги кескинликлар уларни ўз ихтиёрлари билан фақат бир йўлни танлашларига мажбур қилади. Бу йўл Ганди йўли - тинчлик йўлидир» деган эди.

Ўлка тарихига қайтилса, Ўзбекистон мустикаллигининг илк тамал тошларини қўйган истиклол фидойилари - жадидларнинг маънавий жасорати ибрат мактаби бўлди. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Исоқхон Иброт, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Қўлпон каби юзлаб маърифатпарварлар Туркистон ўлкасини Чор мустамлакачилигидан халос этиш, юртни тараккий топтириш йўлида ўз хушроқ ҳаловатидан воз кечдилар, керак бўлса азиз жонларини қурбон қилдилар.

Тарихдан маълумки, чор ҳукуматининг мустамлака ўлкалардаги сиёсатини шўролар давом эттирди. Бу сиёсатнинг асл моҳияти халқларни, хусусан, ўзбек халқини тарихидан айириш, ўзлигини йўқотиш, ўлкани ҳам ашё базасига айлантиришдан иборат эди. Шунинг учун халқнинг миллий тарихи, маънавияти, маданиятини ҳимоя қилишга ҳаракат қилган ҳар қандай инсонга «халқ душмани», «ватан хоини» каби тамғалар босилиб, қатагон қилинди. Шундай таҳликали даврда ҳам ўзбек зиёилари халқнинг ҳимоясига отланиб, фидойилик кўрсатишди, бу йўлдаги қийинчилик ва таъкиблардан руҳан буқилмади, дадил туришди.

Шундай шахслар қаторида Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Максуд Шайхзода, Саид Аҳмад, Шукрулло сингари шоир ва ёзувчилар, Яҳё Ғуломов, Иброҳим Мўминов каби ўнлаб, юзлаб

¹ Қаримов И.А. «Юксак маънавий - ситилмас куч». Т.: «Маънавий», 2008. 161-162 бетлар.

олимларнинг номларини келтириш мумкин. Масалан, археолог олим Яхё Ғуломов собиқ Иттифоқ даврида Ўзбекистонни яхлит пахта даласига айлантириш сиёсати туфайли қаирида тарихий обида ва ёдгорликлар яширинган тепаликлар текисланишига қарши чиқади. Шу туфайли тазйикска учраганда ҳам олим ўз ҳаётини ва илмий қарашларидан воз кечмади. Тарих ва келажак олдида масъулиятини ҳис этиб тизимга, унинг беъъни сиёсатига мардона қаршилиқ кўрсатган шундай инсонлар туфайли ўзбек халқининг бой тарихий мероси келажак авлодлар учун сақланиб қолинди.

Ислом Каримов сиёсий, ташкилий, ғоявий, маъмурий ва бошқа жиҳатлардан жуда мустаҳкамланган, янгича яшашни мутлақо истамайдиган тузум томирлари чирмашиб кетган бир шароитда янгича тафаккур ва янгича яшаш тарафдори бўлиб майдонга чиқди. Унинг новаторлик кучи мамлакатни бир тузумдан иккинчи бир тузумга ҳушёрлик ва донолик билан олиб ўтишида, ўзи танлаган йўлнинг тўғрилигига қатъий ишонч билан, барча соҳадаги ислохотларни собитқадамлик билан жорий этишга интилишида намоён бўлмоқда.

Ўтган тарихан қисқа ва сермазмун давр мобайнида жаҳон сиёсатида, давлатчилик ва бошқарувчилик тажрибасида, айтиш мумкинки, Ислом Каримов мактаби вужудга келди. Бугун мамлакатимизда минг-минглаб турли тоифадаги раҳбарлар ана шу мактаб сабогини олмоқда ва унда ишлаб чиқилган концепциялар, сиёсий йўл-йўриқлар асосида иш олиб бормоқда.

Президентимиз Ислом Каримовнинг давлатчилик борасидаги фаолиятига назар ташлар эканмиз, беихтиёр кўз ўнгимизда турли даврларда фаолият кўрсатган сиёсат ва давлат арбоблари гавдаланади.

Дарҳақиқат, ҳақиқий баҳо таққослаш орқали берилади. Тарихий жараён, воқеа ва ҳодисалар таҳлил этилаётганда, улар бир-бирига қиёслангандагина ўзининг бутун салмоғи ва миқёси билан намоён бўлади. Ана шу жиҳатдан қараганда, миллий давлатчиликни барпо этиш борасида Ўзбекистонда амалга оширилаётган ишларни жаҳоннинг қўллаб мамлакатлари тарихида кечган оламшумул жараёнларга қиёслаш мумкин.

Дейлик, Соҳибқирон Амир Темур туркий улусни ва Туркистонни бирлаштириш, яхлит давлатни вужудга келтириш орзу-истаги билан яшамаганида ёки унинг ўрнида бошқа бир одам

тахт тепасига келганида ўз давридаги буюк силжишлар юз берармиди?

Заҳириддин Муҳаммад Бобур «оёқ етганча кетгайман» деб кўнгида фигон, дард ва ҳасрат билан «Ҳинд сари юзланди»-ю, турли дин, маъзаб ва ақидалар билан яшаётган халқларни бирлаштириб, буюк Ҳиндистон давлатига асос солди. Бутун ер шарининг улкан бир қисмида фан, маданият ва санъатни ривожлантириб, одамлар онги ва дунёқарашида тўнғариш ясади. Ана шу минтақа халқлари тақдирини бутунлай бошқа ўзанга буриб юборди.

Машхур давлат арбоби Жорж Вашингтон Шимолий Америкадаги инглиз колонияларига қарши мустақиллик учун курашда фаол иштирок этган. Озодлик ҳаракатига қўмондонлик қилиб, саркардалик истеъдодини ёрқин намоён этган, Америка Қўшма Штатлари давлатининг асосчиси ҳамда унинг биринчи Президент сифатида тарихда қолган сиймодир.

Иккинчи жаҳон уришидан кейин Францияни ривожланган ва демократик давлат қаторига олиб чиқишда Шарл Де Голл, урушдан батамом қарчаган Германия иктисодиётини ҳамда унинг жаҳон ҳамжамиятида бадном бўлган обрўсини қайта тиклаган Конрад Аденауерлар ўз миллиатлари ва халқлари хотирасида абадий жой олдилар. Бошқача қилиб айтганда, бу ҳар икки буюк сиёсий арбобнинг тарихий хизмати бевосита бутунлай янги тарихий шароитларда ўз миллиати ва давлатининг бекиёс тараққиётини таъминлагани, унинг буюк келажагига замин яратгани билан асосланади.

Президентимиз Ислом Каримовнинг Ўзбекистон хали СССР таркибида турган пайтидаёқ миллий озодлик учун бошлаган ҳаракати, мустамакачиликка қарши курашиш, мустақилликка эришиш ва ниҳоят, миллий давлатчиликка асос солиш борасидаги фаолияти юқорида тилга олинган машхур давлат ва сиёсат арбобларининг фаолиятини эслатади. Ислом Каримовнинг ўзбек халқи учун тарихий хизмати шундаки у бутунлай янги тарихий шароитда бутунлай янги ўзбек миллий давлатчилигига асос солди.

Қолаверса, Ўзбекистон раҳбарининг жаҳон давлатчилиги курилиши тажрибаларини бойитаётганлиги, унга янги мазмун, янги шакл ва жозиба бераётгани унинг ўзига хос кудратдан далолат беради. Зеро, Ўзбекистондаги ислохотларни, дунёнинг энг

Фойдаланилган адабиётлар

Асосий адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. И. Каримов, Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Т.: Ўзбекистон, 1992.
3. И.Каримов. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т.: Ўзбекистон, 1993.
4. И.Каримов Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.: Ўзбекистон, 1996.
5. И.Каримов. Биздан овоз ва обод ватан қолсин. Т.: Ўзбекистон, 1996.
6. И.Каримов. Ватан саждагоҳ каби мукаддасдир. Т.: Ўзбекистон, 1996.
7. И.Каримов. Юсак малакали мутахассислар тараққиёт омили. Ўзбекистон Республикаси Президентини ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиш академиясининг очилиши маросимида сўзланган нутқ. 1995 йил 3 октябр. Асарлар тўплами, 4-жилд Т.: Ўзбекистон, 1996.
8. И.Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. Т.: Ўзбекистон, 1996.
9. И.Каримов. Юсак маънавиятсиз келажак йўқ. «Маънавият ва маърифат» Республика жамоатчилиги маркази раҳбарияти ҳамда бошқаруви аъзолари билан учрашувда сўзланган нутқ. 1996-йил 4-сентябр. Асарлар тўплами. 5-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1997.
10. И.Каримов. Амир Темур – фахримиз, гуруримиз. А.Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган халқаро илмий конференциядаги маъруза, 1996.
11. И.Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби Т.: Ўзбекистон, 1997.
12. И.Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.: Ўзбекистон, 1998.
13. И.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўёғасида: ҳафизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Асарлар тўплами, 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998.
14. И.Каримов. Барқамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзланган нутқ. 1997-йил 29-август. Асарлар тўплами, 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998.
15. И.Каримов. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.: Ўзбекистон, 2001.
16. И.Каримов. «Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» рисоласидаги сўз боши. Асарлар тўплами, 9-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2001.

илгор давлатчилик тажрибалари ва демократик тамойилларига мос келадиган, айни пайтда, ниҳоятда миллий, тағзаминли давлат қурилатганлигини хорижий атоқли сиёсатдонлар тан олмақдалар ва юқори баҳоламоқдалар.

Яна шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ҳар қандай давлатчилик фақат миллий асосда қурилгандагина, туб аҳоли маънавий-руҳий эҳтиёжларидан келиб чиқиб барпо этилган тақдирдагина, яшовчан бўлади. Айни пайтда, у миллий равишда учун кенг имкониятлар ярағида. Чунки ҳар бир халқ ўзининг бой ўтмишини, тарихини, анъаналарини ва ўзлигини бевосита давлат тимсолида кўриши керак. Бу ўзини билган, ўзини таниган халқ учун жуда катта маънавий-руҳий эҳтиёж ҳисобланади.

Атоқли ўзбек шоираси Зулфия, таниқли олим Озод Шарафиддинов каби кўплаб юртдошларимиз ҳам маънавий жасорат соҳиблари ҳисобланадилар.

«Ўзини ўзбек халқининг фарзанди деган ҳар бир инсон ана шундай фидойи юртдошларимиз билан чексиз фахрланади, униб ўсиб келаётган болалари, шогирдларига маънавий жасорат тимсоли сифатида, айнан мана шундай одамларни намуна қилиб кўрсатади. Ва ҳеч шубҳасиз, умр бўйи эл-юрт манфаати, Ватан истикболи учун курашиб, жон фидо қиладиган ана шундай қаҳрамон фарзандлари бор халқ ҳеч қачон кам бўлмайди. Олис ва яқин тарихимиз шуни кўрсатадики, халқимиз доимо маънавий жасорат ҳисси билан яшаган ва бу улғу тўйғу унинг ҳаётида йиллар, асрлар ўтгани сайин тобора кучайиб, юксалиб, бормоқда. Чунки халқ маънавияти шундай бир буюк уммонки, ҳар қайси авлод ундан куч-қудрат, ғайрат ва илҳом олиб, ўзининг нақадар улкан ишларга қодир эканини намоён этади»¹.

¹ Каримов И. А. Юсак маънавият – енгилмас куч. Т.: «Маънавият», 2008. 169-170-бетлар.

17. И.Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.: Ўзбекистон, 2002.
18. И.Каримов. «Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайдиган». Т.: Ўзбекистон, 2005.
19. И.Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т.: Ўзбекистон, 2005.
20. И.Каримов. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият. Т.: Ўзбекистон, 2006.
21. И.Каримов. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.: Ўзбекистон, 2007.
22. Барқамол авлод. Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори (И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида сўзлаган нутқи). Асарлар тўплами, 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1998.
23. «Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликини англашнинг тикланиши». (И.Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асари). Асарлар тўплами, 6-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1997.
24. «Жамиятимиз мафқураси халқни халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин» (И.Каримовнинг «Тафаккур» журнали Бош муҳаррирининг саволларига жавоблари). Асарлар 7-жилд. Т.: «Ўзбекистон» 1999. 84-102-бетлар.
25. «Миллий истиқлол мафқураси халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир» (И.Каримовнинг «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавоблари). Асарлар тўплами, 8-жилд. Т.: Ўзбекистон, 2000.
26. «Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қўрмоқдамиз» (И.Каримовнинг «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига жавоблари). Асарлар тўплами, 7-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1999.
27. Ўзбекистон XXI асрга интиломокда (И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XIV сессиясидаги маърузаси). Асарлар тўплами, 7-жилд. Т.: Ўзбекистон, 1999.
28. И.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: «Маънавият», 2008.
29. И.Каримов. Тарихий хотира ва инсон омили - буюк келажакимизнинг гаровидир. Т.: Ўзбекистон, 2012.
30. Ибраҳимов Н. Х. Султонов Х. Жўраев Н. Ватан туйғуси. Т.: Ўзбекистон, 1996.
31. Имомназаров М. Эпмухамедова М. Миллий маънавиятимиз асослари. Т.: Тошкент ислом университети. 2001.
32. Юсупов Э. Инсон қамолотининг маънавий асослари. Т.: Университет, 1998.
33. М. Шарифхўжаев, З. Давронов. Маънавият асослари. Дарслик. Т.: «Иқтисод-Моллия», 2005.
34. Отамуродов С. ва бошқалар. Маънавият асослари. Т.: Мерос, 2002.

35. Маънавият юлдузлари Т.: Мерос, 2002.
36. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т.: «Фан», 1978.

Кўшимча адабиётлар

1. Ж.Рахимов Ж. «Маънавият асослари». Ўқув қўлланма. Т.: ТДЮ, 2009.
2. Хўжамуродов Н. Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликини англаш. Т.: «Фан», 1991.
3. Хайруллаев М. Уйғониб қолган ва Шарқ мутафаккирлари Т.: Ўзбекистон, 1991.
4. Қанонов А. Алишер Навоий, Т.: «Фан», 1994.
5. Алиев А. Маънавият, қадрият, бадиият. Т.: Академия, 2000.
6. Жалалов А. Мустақиллик масъулияти. Т.: «Фан», 1998.
7. Абиллов У. Миллий ғоя. Маънавий омиллар. Т.: Маънавият, 1999.
8. Эркаев А. Маънавият – миллат нишончаси. Т.: «Фан», 1994.
9. Ортиқов Н. Маънавият: миллий ва умуминсоний қадриятлар. Т.: Маънавият, 1997.
10. Мусурмонова О. Маънавий қадриятлар ва ёшлар тарбияси. Т.: Ўзбекистон, 1996.
11. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб Т.: Шарқ, 1998.
12. Шайхова Х., Назаров К. Умуминсоний қадриятлар ва маънавий қамолот. Т.: «Фан», 1992.
13. Қодиров А. Маънавиятнинг иқтисодий тамойиллари. Т.: Ўқитувчи, 1999.
14. Соппиназаров И. Бозор иқтисодиёти ва шахс қамолоти. Т.: «Фан», 1996.
15. Ғайбуллох ас Салом. Эзгуликка чоғлан, одамзод. Т.: «Фан», 1997.
16. Орипов М. Ойла, маънавият ва ижтимоий тараққиёт. Т.: «Фан», 1998.
17. Туленов Ш. Маънавий юксалиш сирини. Т.: Мехнат, 2000.
18. Маънавият. Асосий тушунчалар изохли дўғат. Т.: Ғофур Ғулом, 2009.
19. Хусанов Б. Ғуламов У. Муомала маданияти. Т.: «Фан», 2009.
20. Миллий ғоя: тарғибот технологиялари. Т.: Академия, 2007.
21. Миллий истиқлол ғояси: сиёсий тушунча ва тамойиллар. Т.: Янги аср авлоди, 2001.
22. Юксак маънавият йўлида. Т.: «Маънавият», 2008.
23. Азизхўжаев А. Давлатчилик ва маънавият. Т.: Шарқ, 1997.
24. Бобомуродов А. Ислоҳ одоб ва маданияти. Т.: Чўпон, 1995.
25. Қосимов Б. ва бошқалар. Ватан ва миллат муқаддасдир. Т.: Ўқитувчи, 1996.
26. Жумабоев И. Ҳаёт мазмуни ва қомел инсон муаммоси. Т.: «Фан», 1996.
27. Ш. Зуннун. Доншмандлар одоб-ахлоқ гуфтида. Т.: Ўқитувчи, 1996.
28. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. Т.: Шарқ, 1998.

МУНДАРИЖА

Мукаддима.....	3
I БЎЛИМ. МАЪНАВИЯТ ВА УНИНГ ИНСОН КАМОЛОТИДА ТУТГАН ЎРНИ	
<i>1-маъзу.</i> «Маънавият асослари» фаннинг предмети, мақсад ва вазифалари.....	7
1.1. Маънавият тушунчасининг таърифи ва тарихи.....	7
1.2. «Маънавият асослари» фаннинг категориялари, Конуниятлари.....	16
1.3. Маънавият асослари фаннинг бошқа фанлар билан боғлиқлиги, унинг мақсад ва вазифалари.....	21
<i>2-маъзу.</i> Ислом Каримов томонидан ишлаб чиқарилган миллий-маънавий тикланиш концепцияси, унинг миллий мустақилликни мустаҳкамлашдаги аҳамияти.....	28
2.1. Миллий-маънавий тикланиш концепциясининг ишлаб чиқилиши ва унинг назарий ҳамда амалий аҳамияти.....	28
2.2. Ислом Каримовнинг маънавият тушунчасига таърифи, унинг назарий ва методологик аҳамияти.....	39
2.3. Миллий маънавиятнинг тикланиши ва ривожланишида Ислом Каримовнинг хизматлари.....	43
<i>3-маъзу.</i> Маънавиятнинг таркибий қисмлари ва уларнинг ўзаро муносабатлари.....	50
3.1. Маънавият ва маърифат, уларнинг ўзаро боғлиқлиги.....	50
3.2. Маънавий қадриятлар ва уларнинг инсон Камолотидаги аҳамияти.....	55
3.3. Маънавият ва мафкура, уларнинг жамият ва инсон ҳаётида тутган ўрни.....	61
3.4. Таълим-тарбиянинг шахс маънавиятини шакллантиришдаги роли.....	70
<i>4-маъзу.</i> Маънавият, иқтисод ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги.....	77
4.1. Маънавийлик ва моддийликнинг уйғунлиги.....	77
4.2. Тараққиётнинг «Ўзбек модели» тушунчаси.....	80

4.3. «Ўзбек модели» тамойилларининг ижтимоий, сиёсий, ҳукукий жиҳатлари.....	89
4.4. Жамият тараққиётида раҳбар маънавиятнинг ўрни.....	103
<i>5-маъзу.</i> Маънавиятда миллийлик ва умуминсонийлик.....	111
5.1. Шахс маънавияти ва унинг фазилатлари.....	111
5.2. Миллий маънавият ва унинг хусусиятлари.....	115
5.3. Умуминсоний маънавият ва унинг заминлари.....	122
5.4. Бозор иқтисодиёти шароитида миллиятларо маданий-маънавий муносабатларнинг кенгайиши ва чуқурлашуви.....	128
II БЎЛИМ. МАЪНАВИЯТНИНГ ТАРИХИЙ, НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ ЗАМИНЛАРИ	
<i>6-маъзу.</i> Қадимги ва ўрта аср Осиё халқлари маънавиятнинг шаклланиш жараёнлари.....	131
6.1. Маънавиятнинг тарихий илдиэлари.....	131
6.2. Маънавиятнинг шаклланиш жараёнлари, босқичлари.....	142
6.3. Ўрта Осиё – Шарқнинг юксак маънавият ва тафаккур маркази.....	150
<i>7-маъзу.</i> Ислом динида маънавият ва шахс маънавий қиёфасининг талқини.....	161
7.1. Дин – инсон маънавиятнинг таркибий қисми.....	161
7.2. Тасаввуф ва унинг маънавий жиҳатлари.....	167
7.3. Диний бағрикенглик, ақидапарастлик ва уларнинг моҳияти.....	174
<i>8-маъзу.</i> Амир Темур ва темурийлар сулоласи даврида маънавиятнинг юксалиши.....	186
8.1. Амир Темур – буёқ давлат арбоби, юксак маънавият соҳиби.....	186
8.2. «Темур тузуклари» – маънавият сарчашмаси.....	190
8.3. Темур ва темурийлар даврида маънавий-маданий уйғониш.....	196
8.4. Амир Темур ва темурийлар даврида яратилган маънавий мероснинг маънавий тикланишида тутган ўрни.....	206
<i>9-маъзу.</i> Жадидчиларнинг маърифатпарварлик ҳаракатлари ва уларнинг халқ маънавиятини юксалтиришдаги роли.....	210
9.1. Жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши, унинг ижтимоий, сиёсий, маърифий моҳияти.....	210

14.2. Шахс маънавиятини шакллантиришда ота-она ва оила масъулияти.....	288
14.3. Адабиёт, санъат ва бошқа омишлар шахс маънавиятини шакллантириш ва ривожлантиришнинг муҳим воситаси.....	293
14.4. Энг буюк жасорат – маънавий жасоратдир.....	298
Фойдаланилган адабиётлар.....	309

9.2. Жадидчилик ҳаракати ва уларнинг умумхалқ маънавиятини юксалтиришдаги roli.....	215
9.3. Мустанлакачларнинг маънавий соҳала олиб борган есиёсати ва унинг салбий оқибатлари.....	224

III БЎЛИМ. ШАХС МАЪНАВИЯТИ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ МЕЗОНЛАРИ

10-маву. Маънавий баркамол инсон тушунчаси ва унинг шарқона таърифи.....	228
10.1. Маънавий баркамол инсон тушунчасининг моҳияти, маърифий, ахлокий, ижтимоий хусусиятлари.....	228
10.2. Комил инсон ва унинг шарқона фазилатлари.....	232
10.3. Маънавиятга таҳдид – ўзлгимиз ва келажатимизга таҳдид. Ислоом Каримов асарларида баркамол инсон концепциясининг асослаб берилиши ва унинг аҳамияти.....	236

11-маву. Ватанпарварлик, инсонпарварлик ва ўз миллатига садоқат – шахс маънавияти мезонлари.....	240
11.1. Ватанпарварлик тушунчаси. Ватанни улуғлаш ҳар бир шахсининг инсоний бурчи.....	240
11.2. Инсонпарварлик – инсон ва жамият маънавий кифасининг мезони.....	245
11.3. Миллатпарварлик ва ўз миллатига садоқат тушунчаларининг моҳияти.....	248

12-маву. Маънавий фазилатларни англатувчи тушунчалар.....	252
12.1. Диний ва дунёвий иймон-эътиқод ва уларнинг моҳияти.....	252
12.2. Ўзбек халқига хос юксак фазилатлар.....	257
12.3. Маънавий фазилатларни англатувчи тушунчалар.....	261

13-маву. Миллий ўзликни англаш – шахс маънавий баркамоллиги мезони.....	267
13.1. Маънавиятни шакллантирадиган мезонлар.....	267
13.2. Миллий ўзликни англаш ва унинг моҳияти.....	271
13.3. Хукукий саводхонлик – маънавий етуқлик мезони.....	275
13.4. Демократиянинг маънавий-маърифий жиҳатлари.....	278

14-маву. Шахс маънавиятини ривожлантириш омишлари ва воситалари.....	285
14.1. Ислоом Каримов шахс маънавиятини шакллантириш омишлари ва воситалари тўғрисида илгари сурган гозлар.....	285

Б. Каримов, Ф. Зияйев

МАЪНАВИЯТ АСОСЛАРИ

Ўқув қўлланма

Муҳаррир: **Н. Артикова**

Бадий муҳаррир: **М. Адиллов**

Компютерда саҳифаловчи: **У. Рахматов**

Нашр. лиц. АИ № 174. Босишга рухсат 13.01.13 й да берилди.

Бичими 60x84 $\frac{1}{16}$. Офсет қоғози №2. «Тимес» гарнитураси.

Шартли б.т.20,0. Нашр ҳисоб т. 20,0. Адади 500 дона.

Буюртма № 01.

«ИҚТИСОД-МОЛИЯ» нашриётида тайёрланди

100084. Тошкент. Кичик ҳалка йўли, 7-уй

«ХУМОЮНБЕК-ИСТИҚЛОЛ МЎЖИЗАСИ»

босмахонасида chop etildi.

100003. Тошкент. Олмазор, 171-уй

ISBN 978-9943-13-402-7

